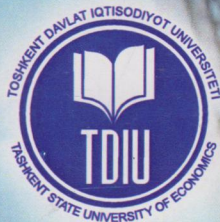

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКА
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

САЛИХОВ С.А.

ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ БОШҚАРИШ

(ДАРЛИК)

ТОШКЕНТ – “ИҚТИСОДИЁТ” – 2013

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКА
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

САЛИХОВ С.А.

ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ
БОШҚАРИШ

(ДАРСЛИК)

**Тошкент давлат иқтисодиёт универститети Илмий Кенгашининг 2013 йил
30 апрелдаги 9-сонли қарорига кўра магистратура талабалари учун
дарслик сифатида тавсия этилган**

ТОШКЕНТ – “ИҚТИСОДИЁТ” – 2013

Салихов С.А. Инновацион фаолиятни бошқариш. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2013. – 288 бет.

Ушбу дарсликда инновацион фаолиятни бошқариш фанининг мақсади ва вазифалари, инновацион фаолиятнинг моҳияти ва турлари, инновацион фаолият концепцияси, инновацион фаолият инфратузилмаси ва инновацион ривожланиш, инновацион жараёнларни бошқариш моделлари ва қонуниятлар, инновацион фаолиятни бошқариш услубиёти илмий техника тараққиётини бошқаришнинг ҳуқуқий асослари ва давлат сиёсати, илмий техника тараққиётини бошқаришнинг давлат сиёсати, моҳияти ва унинг бош мақсади, Ўзбекистоннинг миллий инновацион тизими, инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизими, инновацион соҳада кадрларни бошқариш механизми, инновацион лойиҳалар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш, замонавий инновацион стратегиялар ва инновациялар маркетингига оид масалалар батафсил ёритилган.

Дарслик намунавий ўқув дастури асосида тайёрланган бўлиб, олий ўқув юрти талабалари, катта илмий ходим-изланувчилар ва ўқитувчилар, раҳбар ва мутахассислар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Техника фанлари доктори, профессор Ибрагимов Н.Н.

Тақризчилар:

Иқтисод фанлари доктори, профессор Жалолов Ж.Ж.

Иқтисод фанлари доктори, профессор Назарова Г.Г.

УДК: 6.01+330.3:338.24(575.1)

© Тошкент – “Иқтисодиёт” – 2013

Салихов С.А. Управление инновационной деятельностью. Учебник.
– Т.: ТГЭУ, 2013. – 288 стр.

В данном учебнике в условиях рыночной экономики и на основе Законов Республики Узбекистан и Указы Президента и Постановления Правительства Узбекистана приводится управления инновационной деятельностью, а также цели и задачи, виды и значения стратегии и концепции инновации и их инфраструктура. Приводятся инновационное развитие, методы управления научно-техническим развитием. Национальная инновационная система Узбекистана, а также финансирование инновационных технологий, управление кадрами, оценка экономической эффективности, современные инновационные стратегии.

Учебник предназначен для студентов высших учебных заведений для магистров, а также всем заинтересованным читателям.

Ответственный редактор:

Доктор технических наук, профессор Ибрагимов Н.Н.

Рецензенты:

Доктор экономических наук, профессор Жалолов Ж.Ж.

Доктор экономических наук, профессор Назарова Г.Г.

УДК: 6.01+330.3:338.24(575.1)

© Ташкент – “Иқтисодиёт” – 2013

Salihov S.A. Management of innovative activity. Textbook. - T.: TSUE, 2013. - 288 pages.

In this tutorial, in a market economy, and based on the Law of the Republic of Uzbekistan and the Presidential Decrees and Resolutions of the Government of Uzbekistan is innovation management, as well as goals and objectives, the types and values of the concept of strategy and innovation and infrastructure. Provides innovative development, scientific management methods and technical development. The National Innovation System of Uzbekistan, as well as the financing of innovative technology, human resources management, economic evaluation, the latest innovative strategies.

The textbook is designed for students in higher education institutions for the Masters, as well as to all interested readers.

Responsible editors:

Doctor of Technical Sciences, professor N. Ibragimov

Reviewers:

Doctor of Economics, professor Jalolov J.J.

Doctor of Economics, professor Nazarova R.R.

УДК: 6.01+330.3:338.24(575.1)

© Tashkent - "Iqtisodiyot" - 2013

МУНДАРИЖА

Кириш	8
I-боб. Инновацион ривожланиш: асосий тушунчалар ва бошқариш механизми	10
II-боб. Инновацион жараёнларни бошқариш моделлари ва қонуниятлар	34
III-боб. Илмий техника тараққиётини бошқаришнинг ҳуқуқий асослари ва давлат сиёсати.....	53
IV-боб. Ўзбекистон миллий инновацион тизими	77
V-боб. Интеллектуал капитал, интеллектуал мулкни шакллантириш ва бошқариш	95
VI-боб. Инновацион маркетингда товар ва хизматларни стратегик йўналишлари	120
VII-боб. Илмий кашфиётлар, ихтиролар ва лицензиялаш	126
VIII-боб. Патентлар ва патент ахборотларини излаш	164
IX-боб. Саноат намуналари ва селекция ютуқлари инновацион ривожланиш объекти сифатида	174
X-боб. Инновацион фаолият ривожланишида ахборот-коммуникацион технологияларнинг ўрни.....	200
XI-боб. Корхонларда инновацион фаолиятни бошқариш.....	210
XII-боб. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизими.....	221
XIII-боб. Инновацион соҳада кадрларни бошқариш механизми	230
XIV-боб. Инновацион гоаялар, ишламалар ва технологияларни амалга оширишда кластер усулларини қўллаш зарурияти	241
XV-боб. Инновацион кластер.....	249
XVI-боб. Замонавий инновацион стратегиялар ва инновациялар маркетинги	260
Глоссарий	283

Оглавление

	Введение	4
1 глава.	Инновационное развитие: основные понятия и механизмы управления.	6
2 глава.	Законы и модели управления инновационными процессами.	29
3 глава.	Государственная политика и правовые основы управления научно-техническими процессами.	47
4 глава.	Национальная инновационная стратегия Узбекистана.	70
5 глава.	Управление и развитие интеллектуального капитала и интеллектуального богатства.	87
6 глава.	Стратегическое направление инновационного маркетинга товаров и услуг.	111
7 глава.	Научные открытия, изобретения и лицензирование.	117
8 глава.	Изыскание патентов и патентной информации.	153
9 глава.	Промышленные образцы и селекционные достижения как объект инновационного развития.	163
10 глава.	Роль информационно-коммуникационной технологии в развитии инновационной деятельности.	188
11 глава.	Управление инновационной деятельностью предприятия.	198
12 глава.	Механизм финансирования инновационных проектов.	208
13 глава.	Механизм управления инновационными кадрами.	216
14 глава.	Применение кластерных методов при разработке инновационных идей, разработок и технологий.	227
15 глава.	Инновационный кластер.	235
16 глава.	Современная инновационная стратегия и инновационный маркетинг.	246
	Глоссарий.	268

Contents

	Introduction	4
1 chapter.	Innovative development: basic concepts and mechanisms of control.	6
2 chapter.	Laws and models of management of innovation processes.	29
3 chapter.	Public policy and legal framework for the management of scientific and technical processes.	47
4 chapter.	National Innovation Strategy of Uzbekistan.	70
5 chapter.	Management and development intellektalnogo kapitalai and intellectual wealth.	87
6 chapter.	The strategic direction of innovative marketing products and services.	111
7 chapter.	Scientific discoveries, inventions and licensing.	117
8 chapter.	The search for patents and patent information.	153
9 chapter.	Industrial design and selection achievements as an object of innovation.	163
10 chapter.	The role of information and communication technologies in the development of innovation.	188
11 chapter.	Innovation management company.	198
12 chapter.	The mechanism of financing of innovative projects.	208
13 chapter.	The mechanism of management of innovation frames.	216
14 chapter.	Primenenik clustering methods in the development of innovative ideas, products and technologies.	227
15 chapter.	Innovation Cluster.	235
16 chapter.	Modern innovation strategy and innovative marketing.	246
	Glossary.	268

КИРИШ

Маҳсулот рақобатдошлигини таъминлаш учун ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш бўйича катта ва кичик лойиҳаларни излаш, бунинг учун зарур маблағ ва манбаларни топиш – бу ҳар бир корхона раҳбари ва муҳандис-техник ходимларнинг биринчи навбатдаги энг муҳим вазифаси ва мажбурияти бўлмоғи керак.

И.А.Каримов

Сўнги йилларда Ўзбекистон ҳукумати инновацион фаолиятни жадаллаштиришни барқарор иқтисодий ривожланишнинг бош двигатели сифатида фаол кўриб чиқмоқда, инновацион технологияларни ривожлантириш масалаларини муҳим давлат устуворликлари қаторига қўймоқда. 2006-2011 йиллар давомида инновацион фаолиятнинг илмий-технологик базасини такомиллаштириш ва молиялаштириш, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқаларни кенгайтириш бўйича қатор чора-тадбирлар кўрилди, иқтисодиёт тармоқларини модернизация қилиш бўйича давлат дастурлари қабул қилинди, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастурлари амалга оширилди. Жумладан, Фан ва техника бўйича Давлат қўмитаси қайта ташкил қилинди, технологиялар трансфери бўйича марказлар институционал мустақамланди, 2007 йилдан бошлаб ҳар йили Саноат ярмаркаси ва 2008 йилдан эса - Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳалар ярмаркаси ташкил қилинмоқда. Бирок, инновацияларнинг мамлакатимиз иқтисодиёти рақобатбардошлигини ривожлантириш, инсон тараққиёти даражасини ошириш, меҳнат унумдорлигини ўстиришдаги ҳиссаси ўсиши тўғрисида ҳулоса чиқариш учун Ўзбекистоннинг инновацион ривожланиши бўйича тўла миқёсли ўрта ва узок муддатга эга бўлган стратегияли давлат инновацион сиёсатини ишлаб чиқиш зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига баишланган маърузасида Ўзбекистон иқтисодиёти олдида турган асосий вазифалар тўғрисида тўхталиб, "... бугунги кэскин рақобат шароитида маҳсулотларимизнинг жаҳон ва минтақавий бозорларда харидоргир бўлиши ва мустақам ўрин эгаллаши учун бу борадаги ишларни яна бир бор танқидий кўриб чиқиш лозим. Бунда ташқи бозорда харидорбоп, юкори ликвидли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарни рағбатлантиришни янада кучайтириш, уларга янги имтиёз ва преференстииялар бериш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тайёрлаш зарур"¹ деб таъкидладилар.

¹ И.А.Каримов. 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2013 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўз.Р. Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи. 2013 йил 19 январь.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2012 йил 25 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 12 апрелдаги “Инновацион технологиялар ва ихтиролар, илмий-техник ва саноат ишланмалари, бадий-конструкторлик ва бошқа турдаги ижодий ишларни ишлаб чиқаришга кенг жорий этишга кўмаклашиш бўйича комплекс чоратadbирлар ижроси тўғрисида”ги 175-сонли буйруғи ижросини таъминлаш мақсадида магистатура босқичи барча таълим йўналишлари талабалари учун “Инновацион фаолиятни бошқариш” фани киритилди.

“Инновацион фаолиятни бошқариш” фани қуйидагиларни ўз ичига олади: инновацион ривожланишнинг моҳияти, асосий тушунчалар ва бошқариш механизми, инновацион жараён моделлари ва қонуниятлар, илмий техника тараққиётини бошқаришнинг ҳуқуқий асослари ва давлат сиёсати, Ўзбекистоннинг миллий инновацион тизими, интеллектуал капитал, интеллектуал мулкни шакллантириш, унинг ҳуқуқий муҳофазаси, химоясини таъминлаш ва бошқариш, илмий техника ишланмаларини тижоратлаштириш стратегияси, илмий кашфиётлар, ихтиролар ва лицензиялаш, патентлар ва патент ахборотларини излаш, саноат намуналари, бренд ва селекция ютуқлари инновацион ривожланиш объекти сифатида, инновацион фаолият ривожланишида ахборот-коммуникацион технологияларнинг ўрни, корхоналарда инновацион фаолиятни бошқариш, инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизими, инновацион соҳада кадрларни бошқариш механизми, инновацион лойиҳалар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш, халқаро микёсда инновацион технологияларни трансфер қилиш, замонавий инновацион стратегиялар ва инновациялар маркетинги тўғрисида маъруза ва семинар дарслари олиб борилади.

I БОБ. ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ: АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР ВА БОШҚАРИШ МЕХАНИЗМИ

1.1. Инновацион фаолиятни бошқариш фанининг мақсади ва вазифалари.

1.2. Инновацион фаолиятнинг моҳияти ва турлари, инновацион фаолият концепцияси.

1.3. Инновацион фаолият инфратузилмаси ва инновацион ривожланиш.

1.1. Инновацион фаолиятни бошқариш фанининг мақсади ва вазифалари

Мустақил Ўзбекистон ривожланишининг ҳозирги босқичида инновация инсоният тараққиёти ва иқтисодий ўсишнинг асосий омилига айланмоқда. Инновация жараёнининг доимий ривожланиб бориши инсоният ва ижтимоий ҳаёт ўзгаришига жиддий таъсир кўрсатмоқда. Инновация хўжалик юритиш субъектларини модернизациялашга катта таъсир кўрсатмоқда. Самарали инновацион фаолият нафакат ишлаб чиқариш стратегияси, балки мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини кучайтиришни ҳам белгилайди. Инновация деб янги кўринишда махсулот (товар, иш, хизмат) яратилишини ёки такомиллаштирилишини, ишлаб чиқариш жараёнининг янги кўриниши жорий қилинишини ёки ушбу жараённинг такомиллаштирилишини, бизнесни юритишда янги маркетинг ёки ташкилий усулларнинг жорий қилинишини, иш ўринлари ташкил этишни ёки ташки алоқалар ўрнатилишини ўзида мужассамлаштирган инновациявий фаолиятнинг якуний натижаси тушунилади.

“Инновацион фаолиятни бошқариш” фанини ўқитишдан мақсад – магистратура талабаларида инновацион жараёнларни бошқарув механизмлари бўйича умумий тушунча ва тасаввурларни шакллантириш, инновацион фикрлаш, маълумотлар оқимини қабул қилиш ва умумлаштириш, шунингдек бошқарув қарорларини қабул қилиш каби зарурий ички ресурсларни ривожлантириш бўйича билимларни шакллантириш ҳисобланади.

Фаннинг вазифаси – ўрганувчида инновацион фаолиятнинг моҳияти, роли, асосий элементлари ва босқичлари бўйича тизимли тушунчаларни шакллантириш, инновацион жараёнларни бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизми моҳиятини очиб бериш, интеллектуал мулк объектларини яратиш, ҳуқуқий муҳофазаси ва ҳимоясини таъминлаш, ихтиро, кашфиётлар тизимини ташкил қилиш ва бошқариш соҳасидаги асосий тушунчалар ва таърифларни, Ўзбекистон ва бошқа давлатларнинг инновацион тизими ва шу соҳадаги қонунларни ўргатишдан иборатдир.

“Инновацион фаолиятни бошқариш” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида ўрганувчи:

инновацион фаолият концепцияси, инновацион фаолиятни бошқариш соҳасидаги асосий тушунча ва атамалар, макро ва микро даражада инновацияларни ташкил этиш, Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатларнинг инновацион тизимлари ва соҳа бўйича қонунлар, ташкилотлар,

уларни ташкил қилиш ва структуралари, инновацион ғоя эгасининг ҳуқуқи в мажбуриятлари, интеллектуал мулк объекти, уларни яратиш, ҳуқуқий муҳофаз қилиш ҳақида тушунчаларни билиши керак;

- ўқувчилар ШЭХМ учун дастур ва маълумотлар базаси, ихтиро, асоси тушунчалар, турлари, ихтиро тавсияномаси, таркиби, селекция ютуқлари саноат намуналари, бренд сиёсати, ихтиро объектларининг патент қобилияти шартлари ва фойдали моделларнинг химояланувчанлиги бўйича кўникмаларг эга бўлиши керак;

“Инновацион фаолиятни бошқариш” фанини ўзлаштиришда селекции ютуқларининг асосий тушунчалари, саноат мулклари, ихтиро, саноат намуналари, товар ва хизмат белгиси объектларининг патент қобилияти шартлари ва фойдали моделларнинг химояланувчанлиги, халқаро патент таснифи, патент ахбороти, маълумотлар баъзаси, Европа, АҚШ, МДХ мамлакатларининг патентлаш бўйича қонунчилиги ва улардан фойдаланиш киёсий таҳлил ўтказиш малакаларига эга бўлиши керак.

Таъкидлаш жоизки, мустақилликнинг дастлабки йиллариданок инновацион фаолиятни ривожлантириш, интеллектуал мулк ҳуқуқини яратиш, уларни муҳофаза қилиш, ҳуқуқ эгаларининг манфаатларини химоя қилиш, республикамизнинг соҳага оид халқаро интеграциялашувини жадаллаштириш, халқаро шартномаларга кириш орқали мамлакатимиз муаллифларининг ҳуқуқларини бутун дунёда муҳофаза қилиш каби муҳим масалалар давлат устувор йўналиши сифатида белгилаб олинди. Ҳозирги глобаллашув жараёнларида “Инновацион фаолиятни бошқариш” фанининг аҳамияти бениҳоя каттадир. Иқтисодий ривожлантиришда интеллектуал мулк, ихтиролар, янги кашфиётлар ҳамда уларни патентлаш, лицензиялаш ва сертификациялашнинг ўрни салмоқлидир. Чунки, дунёнинг қайси бурчагида бўлмасин бунёд этилган ихтиро бу мулк ҳисобланиб, ундан барча халқлар фойдаланиши мумкин. Бу масала ўз навбатида патент олиш ва уни сотиш орқали тартибга солинади.

“Инновацион фаолиятни бошқариш” фани “Илмий тадқиқот методологияси”, “Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделлари”, “Ахборот тизимлари”, “Ҳуқуқшунослик”, “Инновацион маркетинг” ва “Макроиқтисодий” каби фанлар билан ўзаро алоқадорликда ўрганилади.

Мамлакатимизда иқтисодий ривожланишининг сўнгги босқичларида инновацион жараённи жадаллаштиришга катта эътибор қаратилмоқда. Бу борада Президент И.А.Каримовнинг 2008 йилдаги “Ишлаб чиқаришга инновацион лойиҳалар ва технологияларни жорий этишни рағбатлантиришнинг кўшимча чоралари” №916-сонли қарори муҳим аҳамият касб этади. Корхоналарнинг инновацион жараёнининг натижавийлиги жами омиллар, яъни амалга ошириш шароити, ресурслар таъминоти, менежмент тизимининг тўғри йўлга қўйилганлиги билан аниқланади. Инновацион салоҳият тушунчаси иқтисодий фанида ХХ асрнинг сўнгги йилларида пайдо бўлди. Инновацион салоҳият мамлакатнинг техника ва технологияси янгиланиши, унда илмий-

техника ривожланиши даражасини, диверсификация сиёсатининг кучайишини англатади. Баъзи иқтисодчи олимларимиз инновацион салоҳиятни иқтисодий салоҳиятдан юкори кўйишади. Бунда улар илмий-техника даражасига кўпроқ эътибор қаратишади. Бизнинг фикримизча, бундай қарашлар унчалик тўғри эмас. Чунки ҳар қандай ҳолатда иқтисодий салоҳият инновацион салоҳиятга қараганда анча кенг тушушча бўлиб, у мамлакатдаги ишлаб чиқариш салоҳияти, ресурслар салоҳияти, моддий-минерал салоҳияти, қазилма бойликлар салоҳияти ва бошқаларни қамраб олади. Ҳозирги даврда Ўзбекистонда иқтисодиёт салоҳияти 3,0 трл. АҚШ долларидан ортиқдир. Инновацион салоҳиятни кучайтириш катта ҳажмда инвестицияни жалб этишни талаб қилади. Ҳозирда иқтисодий ривожланган давлатлар янги техника ва технологияни яратишга, янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ЯИМнинг 5-7 %ини сарфлайди. Ўзбекистонда эса бу рақам бироз паст. Шу билан бирга республикамизда интеллектуал салоҳият бошқа мамлакатларга қараганда анча юкори.

Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, корхонанинг инновацион салоҳияти корхонанинг барча жиҳатлари, яъни янгиликни яратиш ва ундан амалиётда фойдаланиш қобилиятини ифодалайди.

Корхонанинг инновацион салоҳияти элементларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- моддий-техник ресурслар;
- моддий ва номоддий активлар;
- молиявий ресурслар;
- ташкилий ресурслар;
- кадрларга оид ресурслар;
- ижтимоий-руҳий омиллар.

Шундан келиб чиқиб, корхона инновацион жараёнларни ташкил этиш учун ихтиёрида қуйидагиларга эга бўлиши лозим:

- ғоя ва ишланмаларни молиялаштириш учун етарли пул маблағлар;
- янги маҳсулотни яратиш ва оммавий равишда ишлаб чиқариш учун тегишли моддий-техника базаси;
- янгиликларни амалга ошириш ва уни жорий этиш учун қобилиятли ходимлар;
- ҳар қандай инновацион жараён асосида ётувчи оригинал (расман) ғояларни ишлаб чиқиш имконияти.

Интеллектуал салоҳият хусусида тўхталиб ўтадиган бўлсак, у инновацион салоҳиятнинг ажралмас қисмидир. Мамлакатда интеллектуал салоҳият, яъни муҳандис ва иқтисодчи олимлар, уларнинг янгилик яратиш имконияти қанчалик ошиб борса, шунга қараб инновацион салоҳият кўпайиб боради. Корхона интеллектуал салоҳияти ундаги “инновацион ғоялар портфели” сифими билан аниқланади. Демак, инновацион ғоялар портфели сифимини ошириш эса корхонада инновацион фаоллик билан боғлиқдир. Инновацион фаолликнинг мазмун-моҳияти дэганда корхонада инновацион ўзгаришларни жадаллаштириш тушунилади. Бозор иқтисодиёти шароитида инновацион

жараёнларни ривожлантиришнинг хусусиятларидан бири, корхоналарда янгиликка мойилликдир. Шу сабабли инновацияни фаоллаштириш билан бирга уни қабул қилиш жараёнларини ўрганиш ҳам зарур. Янгилик киритиш доимо фойда келтиравермайди. Кўпинча у ноаниқлик билан боғлиқ бўлгани учун инновацион фаолликда таваккалчиликка ҳам эътиборни қаратиш лозим. Инновацион салоҳиятни ошириш кичик корхоналарни ривожлантириш билан боғлиқ. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, кичик корхоналар катта корхоналарга караганда, 4 баробар кўп инновациялар яратади ёки илмий тадқиқотга киритилган ҳар бир долларга кичик инновацион корхоналар 2,5 баробар кўп маҳсулот яратадилар. Корхоналарда инновацион салоҳиятни баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга:

- илмий-техник салоҳият (илмий даражага эга ходимлар сони; бир ходимга тўғри келадиган рационализаторлик таклифлар сони; патентлар сони ва бошқалар);

коммерциализация кўрсаткичлари (ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмида янги маҳсулот улуши; лицензия шартномалари сони ва бошқалар);

бажарилаётган ишларнинг давомийлиги (инновацион даврнинг катталиги);

- инновациянинг бошқарилаётган тизими тавсифи (корхонада инновацион фаолиятни рағбатлантириш шакллари; юқори даражадаги раҳбарларнинг инновацион лойиҳаларни амалга оширишда қатнашиши; инновацион фаолиятга қатнашувчиларга эркинлик даражасини таъминланиши).

Инновацион фаолият мақсадларни амалга ошириш микёси ва хусусиятлардан келиб чиқиб, инновацион стратегияни ишлаб чиқиш мумкин. Инновацион стратегия корхонанинг узок муддатга ривожланишида инновацион салоҳиятдан самарали фойдаланишини таъминлайдиган тадбирлар мажмуасидир. Инновацион ўзгаришлар рақобат афзалликлари асосида ўрганилиб, қуйидаги стратегиялар ишлаб чиқилади:

- дифференциациялаш;

- харажатларни пасайтириш;

- энг яхши қиймат.

Ушбу стратегиялар корхоналарда инновациядан кенг фойдаланишга имконият яратади. Бунда нафақат юқорида кўрсатилган стратегия учун, балки корхонанинг фаолиятни самарали ривожлантирувчи жиҳатларини таҳлил қилиш лозим. Масалан, ресурс ва энергия тежамкорлигини таъминлайдиган технология, беҳуда харажатларни пасайтириш, самарали меҳнатни ташкил этиш ва ҳ.к. Инновацион салоҳиятга хос бўлган стратегияларни ўрганиш жуда муҳим, чунки ишлаб чиқариш ва бизнесни ривожлантириш бир қатор тармоқ ва соҳаларга боғлиқдир. Шу сабабдан учта стратегик йўналишни ишлаб чиқиш фойдали, биринчидан, жамланган ўсиш стратегияси, бунда корхонани бир бизнес асосида янги товар ишлаб чиқариш ва янги бозорни эгаллаш; иккинчидан, интегратив кенгайтириш ўсиш стратегияси, яъни янги тузилмалар асосида қўшимча бўлинмалар, шўъба корхоналарни шакллантириш ёки мулкчиликни ривожлантириш; учинчидан, диверсификация стратегияси - кўп

профилли (ихтисосли) бизнес стратегиясини ривожлантириш. Ушбу стратегия турларини амалга оширишда инновацион стратегияни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Мамлакатимизда инновацион салоҳиятни оширишда инвестицион лойиҳаларни тузиш ва уларни амалга оширишнинг ўрни бекиёсдир. Бу борада мустақиллик йилларида янги-янги автомобил, юк автомобиллари ва автобуслар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё мажмуаси, Кўнғирот сода заводлари ишга туширилди. Бу завод ва мажмуаларнинг барчаси хорижий давлатлар инвестициялари билан биргаликда амалга оширилди.

Янги Тошғузор – Бойсун – Қумқўрон темир йўли, ўнлаб текстил мажмуалар қурилди. Жумладан, инвестицион лойиҳаларда АҚШ, Германия, Япония, Франция, Хитой, Ҳиндистон, Жанубий Корея, Туркия, Россия ва бошқа давлатлар қатнашди. Мамлакатимизда 2010 йил 9 миллиард 700 миллион АҚШ долларига тенг миқдордаги инвестициялар ўзлаштирилди, бу ялли ички маҳсулотнинг қарийб 25 фоизини ташкил этади. Ушбу инвестицияларнинг салкам 72%и ишлаб чиқариш корхоналарини барпо этишга, жумладан, 38%га яқини асбоб-ускуна ва илғор технологиялар сотиб олишга сарфланди. Шу борадаги умумий қўйилмалар ҳажмида хорижий инвестициялар миқдори 2 миллиард 400 миллион АҚШ долларига тўғри келди. Барча молиявий манбалар ҳисобидан техник ва технологик қайта жиҳозлаш учун йўналтириладиган инвестициялар ҳажми 3 миллиард 800 миллион АҚШ долларидан ошган. Инвестиция дастури доирасида 2010 йил 200 дан ортиқ лойиҳа амалга оширилди. 2011 йил иқтисодиётимизнинг реал секторига 3 миллиард 215 миллион АҚШ доллари миқдорида инвестиция киритилди. Бу маблағнинг 2 миллиард 200 миллион АҚШ долларидан ортиғи ёки 73 %дан кўпрогини тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари ташкил этади.

Маълумки, 2008 йилда бошланган жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади. Инкироз таъсирини бартараф этиш учун республика Президенти раҳбарлигида 2009-2014 йилларга мўлжалланган катта инвестицион лойиҳа-дастур қабул қилинди. Дастурга мувофиқ, 2009-2014 йилларда республикаимизда 55,4 миллиард АҚШ долларилек 550 та инвестицион лойиҳа бажарилиши керак (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

2009-2014 йилларда муҳим инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш дастури

Саноат тармоқлари	Лойиҳа қиймати, млрд. АҚШ долл.	Тузилиши (лойиҳанинг умумий қийматидан), %
Нефть-газ сектори	15,3	27,6
Нефть-газ кимё саноати	12,1	21,8
Транспорт ва инфратузилма	7,5	13,5
Энергетика	5,8	10,5
Кимё саноати	5,6	10,1
Тоғ-руда ва металлургия	4,4	7,9

саноати		
Тўқимачилик саноати	1,9	3,4
Машинасозлик	1,4	2,5
Курилиш материаллари саноати	0,8	1,4
Бошқа тармоқлар	0,6	1,3
Жами:	55,4	100,0

Манба: Азимов Р.С. Эффективность антикризисной программы и важнейшие приоритеты посткризисного развития Узбекистана. 12 апреля 2010 г.

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда инновацион салоҳиятини кучайтиришда ишлаб чиқаришни техник ва технологик модернизациялаш муҳим аҳамият касб этади. Демак, яқин йиллардаги инновацион салоҳиятга катта ҳиссасини қўшадиغان устувор йўналишлар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- қўшилган қиймати юқори бўлган тармоқлар устуворлигини таъминлаш;
- бандликни таъминлаш учун ракобат афзалликка эга бўлган фан сизими юқори бўлган тармоқларни ривожлантириш;
- экспорт тузилишида товар диверсификациясини кенгайтириш.

1.2. Инновацион фаолиятнинг моҳияти ва турлари, инновацион фаолият концепцияси

Инновацион фаолият макон ва замонда мавжудлиги, ўз ўрнига эга эканлиги сабабли иқтисодийнинг муҳим объектларидан бири ҳисобланиши табиий ҳол. Бироқ, иқтисодийга оид адабиётларда инновацион фаолиятнинг мазмун ва моҳияти, уни таснифлаш ва тавсифлаш асослари, ушбу фаолиятга доир маълумотларни ҳисоб ва ҳисоботда реал акс эттирилганлигини текшириш тартиби етарлича очиб берилмаган. Шу боис ҳам инновацион фаолиятнинг иқтисодий объект сифатидаги моҳиятига, уни таснифлаш ва тавсифлаш асосларига батафсил тўхталиб ўтиш зарур.

“Инновацион фаолият” атамаси негизда, авваламбор, “инновация” сўзи, ушбу сўз негизининг ўзида эса “новация” сўзи этади. Ўзбек тили лугатига бу сўзлар хорижий тиллардан кириб келган. Чунончи, инглизча “innovation”, русчасига “инновация” сўзи лугатларда “нововедение”, “новаторство” сифатида талкин этилган. Рус тилида берилган талқинга кўра бу сўз ўзбек тилига “янгилик киритиш”, “янги усул”, “киритилган янгилик” каби маъноларда ўгирилган ва изоҳланган. “Новация”, лотинча “novation” сўзи рус тилидаги лугатларда “изменение”, “обновление”, ўзбек тили лугатларида эса “ўзгариш”, “янгилиниш” маъносида талкин этилган.

“Инновация” атамаси махсус лугатларда ва адабиётларда ҳам турлича таърифланган ҳамда изоҳланган. Чунончи, рус тилида чоп этилган “Большой бухгалтерский словарь”да² инновация атамасига “техника ва технология

² Большой бухгалтерский словарь. Под редакцией А.Н.Азрильяна. – М.: Институт новой экономики, 1999.

авлодини алмаштиришни таъминлаш мақсадида иқтисодиётга маблағ киритиш”; “илмий-техник прогресс ютуқлари натижаси ҳисобланган янги техника ва технология” мазмунларида таъриф берилган.

В.А.Макаренко³ таърири остида нашр этилган замонавий тушунча ва терминлар лугатида “инновация” терминига яна ҳам кенгрок тавсиф берилган. Лугатда “инновация” термини қуйидаги мазмунда баён қилинган: “инновация - бу:

- техника ва технология авлодининг алмашинувини таъминлаш мақсадида иқтисодиётга маблағ йўналтириш;
- илмий-техника тараққиётининг масъули бўлган янги техника, технологиядан фойдаланиш;
- янги ғояларни ишлаб чиқиш, синтезлаш, янги назария ва моделларни яратиш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш;
- индивидуал тусдаги, такрорланмас, сиёсий дастурларни амалга ошириш;
- тилшуносликда янгидан ташкил этиш, нисбатан янги кўриниш.

Адабиётларда инновация атамасига “янгиликни қилинган инвестиция”, “янги жараён, маҳсулот, хизматларни амалий ўзлаштириш натижаси”, “янги техника ёки технологияга, меҳнатни ташкил қилишга, хизмат кўрсатишга, бошқарувга ва бошқа мақсадларга киритилган капиталдан олинган моддий ҳамда номоддий мулк” каби мазмундаги изоҳлар ҳам берилган. Шунингдек, инновацияга янгиликни яратиш, ўзлаштириш ва тарқатиш жараёнлари, бу жараёнларни ўзида мужассамлаштирувчи фаолият сифатида ҳам таърифлар берилган.

Демак, юқорида келтирилган таърифлар, изоҳларга асосланиб таъкидлаш жоизки, “новация”, “инновация”, “инновацион фаолият” ҳар қандай кишилиқ жамиятини, унинг иқтисодий-ижтимоий ҳаётини раванқ топтириш учун амалга оширилаётган ишларни, жараёнларни, моддий ва номоддий кўринишдаги янги яратилаётган мулкни ифодаловчи тушунчалардир.

Инновация хўжалиқ юритувчи субъектларда амалга оширилаётган ишлаб чиқаришни, унинг моддий техника базасини янгилаш ҳамда ривожлантириш мақсадида янги ғоялар ва ишланмаларни яратиш, ўзлаштириш ва татбиқ этишга қаратилган махсус фаолиятдир. Фаолият сифатида инновацияларни инсоният меҳнат фаолиятининг барча жабҳаларида қўллаш мумкин. Бу фаолиятни юритиш жамиятда фан-техника тараққиётига олиб келади. Инновацион фаолият қуйидаги йўналишлардаги янгиликни ихтиро қилиш ва жорий қилишни ўзида мужассамлаштиради:

- янги маҳсулот;
- янги технологик жараёнлар ва ишлаб чиқаришни ташкилий шакли;
- янги бошқарув жараёни ва ижтимоий-иқтисодий масалаларнинг ҳал этилиши, уларга мос равишда, янги молиявий дастаклар ва ташкилий тузилмалар.

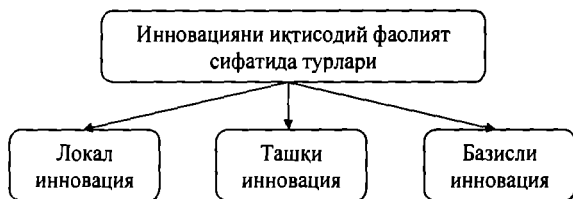
С.150.

³ Макаренко В.А. Современный словарь. 2 т. – М. 2000.

Шундай қилиб, инновацияларни жорий қилишнинг энг оптимал даражаларини эътиборга олган ҳолда инновацион фаолиятга қуйидагича таъриф ва тавсифларни бериш мумкин (1.1-расм).

Инновацион фаолият бу ишлаб чиқаришни, унинг моддий-техника базасини янгилашга ва ривожлантиришга имкон берувчи янги ғоялар ва ишланмаларни яратиш, ўзлаштириш ва татбиқ этишга қаратилган жараёнлар мажмуасидир.

Инновация эса амалиётда қўлланилган ва бирмунча самара берган принципал янги ғоя ҳисобланади. Маълум бир корхонада қўлланилиб, маълум бир самара ёки даромад келтирган инновация бу илмий ёки бошқарув соҳаларида олдиндан маълум бўлган бўлиши мумкин. Бундан инновация ички ёки локал инновация дейилади.

1.1-расм. Инновацияни иқтисодий фаолият сифатида турлари

Ташқи инновация деб шундай инновацияларга айтиладики, улар бутун жамият учун янги қўлланилган бўлади, масалан янги маҳсулот, янги бошқарув тизими, янги қонун, янги ижтимоий дастур ва бошқалар. Бундай инновация одатда умумийлик характериға эға бўлиб, уларға кенг миқёсда қўлланилиш характерлидир.

Инновацияларнинг характерли жиҳатлари (белгилари) сифатида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- янгилик (илмий-техникавий, иқтисодий-бошқарув, ижтимоий ва ҳоказо);
- амалий аҳамиятлилиги (фан, техника, технология ва ишлаб чиқаришнинг ривожланган даражасида ҳам инновацияни қўлланилиш мумкинлиги);
- тижоратни аҳамияти (бозор иқтисодиётида қўлланилиши, бу инновацияни самарадорлигининг шартидир).

Иқтисодиётни инновацион ривожлантиришнинг ташаббускори бўлиб тадбиркор, яъни шахс ҳисобланади, чунки, айнан тадбиркор (шахс) фойда олиш учун ресурслардан оқилона фойдаланиш йўлини излай бошлайди.

Д.Кондратьев⁴ фарази бўйича иктисодиётнинг ривожланиши даврлар, цикллار ёки тўлқинлар кабидир, яъни тўлқинлар узун бўлиши мумкин, иктисодий ривожланишнинг узок даври (30-50 йил), қисқаси (3-5 йил) бўлиши мумкин. Ҳар қандай тўлқиннинг бошланиши иктисодий ўсиш билан бошланиб, тўхташи иктисодий пасайиш билан тугайди.

Агарда иктисодий ривожланиш қисқа даврда пасайиш билан тугаганда, уни ишлаб чиқариш ва технологиясида озгина ўзгариш юз беради, унга кўтарилиш билан ўтиб олинса, узун тўлқинларни, яъни узок даврли иктисодий инкирозларни базисли инновация орқали, яъни ишлаб чиқариш ва иктисодиёт, фан, технологияни тубдан ўзгартириб амалга ошириш мумкин, чунки узок даврли иктисодий инкирозлар чуқур характерга эга бўлади.

Инновацион ривожланиш назариясининг асосчиси бўлиб Й.Шумпетер ҳисобланади. Унинг назариясига асосан чуқур иктисодий инкирозлар базисли инновациялар асосида бартараф этилади, бу ҳолда нафақат иктисодиёт ўзгаради, балки ижтимоий ривожланишда ўз изини қолдиради, чунончи янги таркиблар ташкил топади, янги мутахассисликлар ташкил топади, янги фанлар, ишлаб чиқаришда янги тармоқлар ташкил қилинади, янги имкониятлар яратилади.

Демак, инновация бу инсоният ривожланиши ва таракқиётининг нафақат иктисодий нуктаи-назаридан, балки ақлий, интеллектуал нуктаи-назари бўйича ҳам ривожланиш мажмуидир. Инновация интеллектуал меҳнат маҳсулоти бўлиб, цивилизацияни ривожланишига катта ҳисса қўшади.

Инновацион имконият ёки қувват объект инновацион таракқиётининг охириги чегарасидир. Давлатнинг инновацион имкониятини уч хил усул билан аниқлаш мумкин:

- ҳудудий (ҳудуд инновацион имкониятининг ўртача солиштирма кўрсаткичи);
- таркибий (хўжалик юритиш тармоғининг инновацион имкониятини ўртача солиштирма кўрсаткичи);
- ижтимоий (ҳалқ инновацион имкониятининг ўртача солиштирма кўрсаткичи)⁵.

Ушбу усулларга таянган ҳолда макон ва замонда инновацион имкониятни қуйидаги турларга ажратиш мумкин (1.2-расм).

Халқнинг инновацион имконияти жамиятнинг илмий салоҳияти ва илмий йўналишини ифодалайди, бу ўз навбатида уни минталитети, ривожланиш тарихи, ижтимоий ва сиёсий аспектларга боғлиқдир.

Ҳудуднинг инновацион имконияти маълум бир ҳудуднинг ривожланиш чегарасини, имкониятларини аниқлайди. Ушбу кўрсаткич территориал-ҳудуднинг инновацион имкониятига қиради, лекин давлатни ҳудудий инновацион сиёсатини белгилашда, уни ташкил этишда муҳим асос бўлади.

⁴ Д.Кондратьев «Анализ финансовой отчетности». – М.: Финансы и статистика, 1996. С.383.

⁵ Глушков И.Е., Киселева Т.В. «Бухгалтерский (налоговый, финансовый, управленческий) учёт на современном предприятии». 2 том. – М.: 2004. С.137.

1.2-расм. Инновацион имкониятнинг иқтисодий категория сифатида таснифи

Фаннинг инновацион имконияти илмий шароитни, илмий муҳитни янгиликлар ва ихтиролар яратиш қобилияти қандай эканлиги билан белгиланади.

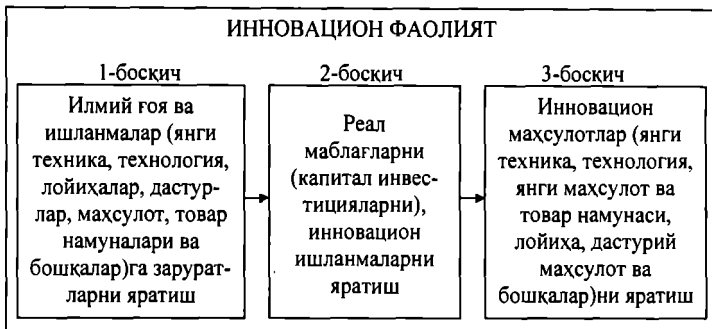
Тармоқнинг инновацион имконияти бу уни ташкил қилган корхоналарнинг ўртача инновацион имкониятлари даражаси билан бегиланади.

Ишлаб чиқаришнинг инновацион имконияти ишлаб чиқаришни техник ва технологик имкониятлари чегарасини белгилайдиган кўрсаткичдир. Ишлаб чиқариш жараёнида инновация фақат ишлаб чиқариш инновацион имконияти талаб даражасига мос келганда, талаб қилинганда қўлланиши мумкин. Акс ҳолда корхонанинг инновацион имконияти даражасини кўтариш учун қайта жиҳозлаш, ускуналарни янгилаш лозим бўлади.

Корхонанинг инновацион имконияти ишлаб чиқаришнинг инновацион имкониятлари даражасига боғлиқ бўлади, лекин корхонанинг бошқа бўлинмалари инновацион имкониятлари билан оширилади.

Инновацион фаолиятнинг пировард натижаси бўлиб инновация маҳсулоти (технология) ҳисобланади. Инновация маҳсулоти (технологияси) ўзининг ҳажми билан фарқланади, у янги технологияни жорий этилиши эвазига корхона ишлаб чиқариш имкониятларини ўсишини ифодаловчи кўрсаткичларда ўз аксини топади.

Инновацион фаолият ўз ичига маълум босқичли жараёнларни олади. Ушбу босқичли жараёнлар ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин (1.3-расм).

1.3-расм. Инновацион фаолиятни ташкил этувчи жараёнлар

Инновацион фаолиятни мазмун ва моҳиятига, пировард олинadиган натижасига кўра корхоналар томонидан олиб бориладиган ички инвестиция фаолиятининг таркибий қисми, яъни унинг бир бўлаги деб ҳисоблаш мумкин. Ички инвестиция фаолияти инновацион фаолиятдан ташқари капитал қурилиш, янги техника ва технологияларни сотиб олиш, мавжуд ишлаб чиқариш қувватларини модернизациялаш, кенгайтириш, реконструкция қилиш каби ишларни ҳам бевосита ўз ичига олади. Демак, ички инвестицион фаолият инновацион фаолиятга нисбатан мазмунан кенг тушунча ҳисобланади. Инновацион фаолиятга сарфланган маблағлар жами капитал инвестициянинг янги ғоя, ишланмалар, жараёнлар, маҳсулот, хизмат турларини яратиш, ўзлаштириш ва татбиқ этишга тааллуқли бўлган қисмидир.

Шундай қилиб, инновацион фаолият макон ва замонда юз берган ва бераётган, ўзининг моддий ва номоддий кўринишдаги ҳамда пулда баҳоланадиган мулк шаклидаги пировард маҳсулига эга бўлган, бунга эришиш учун маълум сарф-харажатларни талаб қиладиган хўжалик фаолиятининг бир тури ҳисобланади. Айнан шу мазмунда корхоналарнинг инновацион фаолияти уларда юритилаётган бухгалтерия ҳисоби ҳамда ўтказиладиган аудит предметини ташкил қилувчи объектлардан бири ҳисобланади.

Инновацион фаолият яқунланган илмий тадқиқот ва лойиҳалар натижалари ёки бошқа илмий-техник ютуқларни (фан-техника ютуқларини) янги ёки такомиллаштирилган маҳсулотга; бозорда сотиладиган, амалий фаолиятда фойдаланиладиган янги ёки такомиллаштирилган технологик жараёнга, шунингдек, шу билан боғлиқ қўшимча илмий тадқиқот ва лойиҳаларга жорий қилишга йўналтирилган жараён экан, унга қуйидаги фаолият турларини киритиш мумкин:

– амалиётда қўллаш учун мўлжалланган янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот, янги ёки такомиллаштирилган технологик жараён яратиш бўйича

илмий-тадқиқотчилик, тажриба-конструкторлик ёки технологик ишлар бажариш;

– янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот чиқариш, янги ёки такомиллаштирилган технологик жараён жорий қилиш учун ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва технологик қайта жиҳозлаш;

– янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот, янги ёки такомиллаштирилган технологик жараёни синаб кўришни амалга ошириш;

– харажатлар ўзини оқлашига қадар янги ёки такомиллаштирилган технологик жараён қўллаш, янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот чиқариш;

– янги маҳсулотни бозор томон ҳаракатлантириш бўйича аолият;

– инновацион инфратузилма яратиш ва ривожлантириш;

– инновацион фаолиятни амалга ошириш учун кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;

– саноат мулки объектлари ёки махфий илмий-техник ахборотларга эгалик ҳуқуқини бошқаларга бериш ёки харид қилиш;

– янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот, янги ёки такомиллаштирилган технологик жараён яратиш ва амалиётда қўллаш бўйича экспертиза, маслаҳат, ахборот, юридик ва бошқа хизматлар кўрсатиш;

– инновацион фаолиятни молиялаштиришни ташкил қилиш.

Инновацион фаолият субъектлари қуйидагилардан иборат:

– инновацион фаолият билан шуғулланадиган юридик ва жисмоний шахслар;

– инновацияларни амалга оширувчи турли мулкчилик шаклидаги инновацион корхоналар;

– инновацион фаолият жараёнида амалга ошириладиган интеллектуал мулк эгалари: корхоналар лойиҳалари, қурилмалар, саноат намуналари, технологик жараёнлар, “ноу-хау”, кашфиёт ва ихтиролар муаллифлари, дизайнерлар;

– инновациялар амалга оширишга капитал киритувчи инвесторлар: банклар, фондлар, корпорациялар, лизинг фирмалари ва х.к.;

– инновацион жараёнга хизмат кўрсатадиган ва унинг инфратузилмасини таъминлайдиган воситачилар: консалтинг ва инжиниринг фирмалари, технологик инкубаторлар, технопарклар, технополислар, ахборот марказлари ва х.к.;

– инновацион фаолиятни бошқариш, мувофиқлаштириш ва тартибга солишда иштирок этадиган давлат органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари.

Субъектлар ўртасида улар борасида иктисодий ва ҳуқуқий муносабатлар вужудга келадиган инновацион фаолият маҳсулотлари (натижалари) қуйидагилар ҳисобланади:

– муайян инновацияларни ўзлаштириш натижалари ва технологияларни белгилаб берадиган инновацион лойиҳалар (бизнес-режада ўз аксини топадиган оралик натижа);

– якуний маҳсулотни сотишда ижтимоий-иқтисодий ва экологик самарани таъминлайдиган технологик жараёнларни ишлаб чиқаришда ўзлаштириш;

– фан-техника ютуқларининг натижаси ҳисобланган тамомила янги ва яхшиланган маҳсулотлар (товар ва хизматлар).

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида инновация ва илмий техника соҳасидаги сиёсатнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлиши лозим: ишлаб чиқариш самарадорлиги ва рақобатбардошликни оширишга таъсир этувчи, инновация ва илмий-техника тараққиётини рағбатлантиришнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва молиявий шароитларини юзага чиқариш. Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш ва саноат корхоналарини технологик жиҳатдан қайта қуроллантиришнинг асосий воситаси давлатнинг мақсадли дастурларини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Мазкур дастурнинг мақсади қуйидаги йўналишларни ўз ичига олади:

1. Натижалари ўрта муддатли шароитларда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга имкон берувчи, илмий ва технологик инновацияларни давлат томонидан ташкиллаштириш ва молиявий қўллаб-қувватлаш.

2. Илмий-техника тадқиқотлари амалий-техник тадқиқотлар, технологиялар рақобатбардош маҳсулотни саноат ишлаб чиқариш циклининг узлуксизлигини таъминлаш.

3. Дастур доирасида ишлаб чиқилган ва ўзлаштириладиган, прогрессив, ресурсларни тежайдиган инновацион технологиялар бўйича инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга ҳамкорлик қилиш.

4. Илмий инновация ва саноат соҳаларида янги иш ўринларини яратиш.

Давлатнинг фан-техника тараққиётини тартибга солиш соҳасидаги тартибга солиш тизими қуйидаги элементларни ўз ичига олиши зарур:

– давлат сиёсатининг аниқ белгиланган мақсадларини;

– белгиланган мақсадларни амалга оширадиган бошқарув органлари ва уларнинг функцияларини;

– бошқарув функцияларини тўлиқ амалга оширишда тартибга солиш объекти ва ахборот берадиган ахборот тизимини;

– давлат бошқарув органларининг қўллаб-қувватлаш ва тартибга солиш инструментлари - давлатнинг фан-техника тараққиётини тартибга солишнинг асосий инструментларига нафақат унинг элементлари тааллуқли бўлади, балки давлатнинг илмий имтиёзлар тизимига мувофиқ, илмий тадқиқотлар ва ишланмалар соҳаси ўртасида бюджет ва бюджетдан ташқари ресурсларни тақсимлаш орқали илмий техника янгиликларини давлат томонидан тўғридан-тўғри қўллаб-қувватлашни;

– инновацион жараёнларнинг субъектларига турли хил имтиёзларни тақдим этишни (ҳам инновацияларни амалга ошираётган бевосита тадбиркорларга, ҳам уларни ёки бу даражада қўллаб-қувватлаётган инфратузилма элементларига);

– иқтисодиётда инновацион муҳитни шакллантириш ва илмий техник ахборотлар миллий хизматини, патентлаш ва лицензиялаш, стандартлаштириш,

сертификатлаш, статистика, хорижий тажрибани ўрганувчи таҳлилий марказлар, илмий-техник ривожланиш, прогнозлаштирувчи кадрларни тайёрлаш кабиларни ўз ичига олувчи тадқиқотлар ва ишланмалар таъминоти инфратузилмаси ҳамда улар асосида қарор қабул қилувчи шахсларни устувор илмий, миллий тизимлар билан таъминлашдан иборат.

1.3. Инновацион фаолият инфратузилмаси ва инновацион ривожланиш

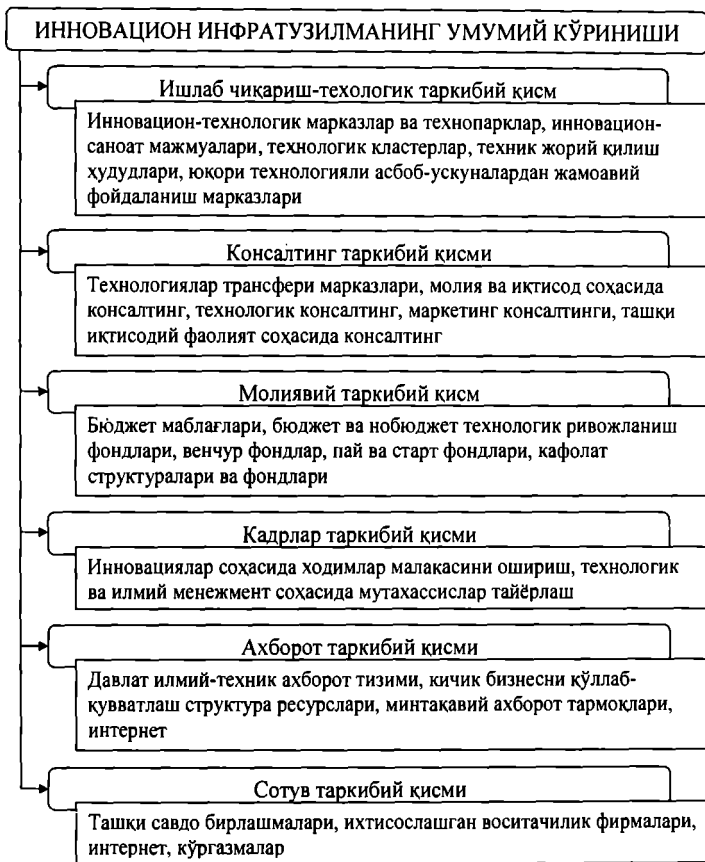
XXI асрда инновацион лойиҳалар ва янги ғояларнинг ҳаётга кенг татбиқ этилиши жамият ва инсоният тараққиёти учун самарали ҳисобланади. Технология тараққиёти асрида илмий лойиҳаларни ишлаб чиқариш ва ҳаётга жорий этиш, мамлакат иқтисодиётининг юксалишида ва янгиланишида муҳим омил саналади. Инновацион фаолият инфратузилмасининг ривожланиш даражаси инновацион сиёсатни амалга оширишга таъсир этувчи асосий омиллардан биридир.

Хорижий адабиётларда “инновацион инфратузилма” атамаси янги ёки такомиллаштирилган маҳсулотни, янги ёки такомиллаштирилган технологик жараёни яратиш, ишлаб чиқаришда ўзлаштириш ва амалиётда қўллаш бўйича хизматлар кўрсатадиган ташкилотлар йиғиндиси сифатида таърифланади.

Инновацион фаолият инфратузилмаси инновацион фаолият субъектларига инновацион фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган хизматлар кўрсатувчи ташкилотлар жамланмасидир.

Инновацион фаолият инфратузилмаси субъекти деб инновацион фаолият субъектларига ишлаб чиқариш, техник, консалтинг, молиявий, ахборот ва бошқа турдаги хизматлар кўрсатувчи юридик шахслар тан олинади (1.4-расм).

Инновацион инфратузилма ғоялар ишлаб чиқувчи инноваторлар ва бу ғояларни муайян маҳсулот ва хизматларда мужассам этувчи инноваторларнинг меҳнатини тақсимлаш асосида шакллантирилади. Бу меҳнат турлари албатта, ўзаро боғлиқ, лекин шу билан бир пайтда ўзига хос ҳисобланади. Агар “инноватор-генератор” янги ғоялар ишлаб чиқишни ташлаб, ўз ишланмаларини саноат ва технологик жиҳатдан амалга оширишга, айниқса, муайян маркетингга “етказиш” билан шуғулланадиган бўлса, бу ҳолатда шу вақт давомида янги ғоя ишлаб чиқиш жараёни сезиларли даражада секинлашади ёки умуман тўхтаб қолади, бу эса келгусида юқори ихтисослашув билан янги ғояларни охирига етказиш билан шуғулланувчилар иш билан таъминланишига ва иш жойларига таъсир кўрсатади. Бундан инфратузилма таъминотининг бозор вариантлари ва бундай тақсимлашнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги келиб чиқади.

Инновацион тадбиркорлик инфратузилмаси биринчи навбатда, алоҳида бўлиб ўтадиган ва инновацион деб номланган турга мослашиб оладиган тадбиркорликни таъминловчи тизимни ифодалайди. У инновацион соҳанинг тадқиқотчилик-лойиҳалаш секторини иқтисодийнинг реал сектори ва якуни истеъмолчи билан бирлаштиради.

Бевосита инновациялаш, яъни инновацияларни таклиф сифатида яратиш учун ва инновацион тадбиркорлик, яъни бу таклифларни амалга ошириш ва илгари суриш учун инфратузилма элементларининг мазмун-моҳиятига кенгрок эътибор қаратиш зарур (1.2-жадвал).

Инфратузилма элементларининг қиёсий жадвали

Инновацион тадбиркорлик учун	Бевосита инновациялаш учун
Жорий қилувчи фирмалар	Саноат университетлари ва халқ
Муҳандислик марказлари	хўжалигининг бошқа секторлари
Инжинеринг фирмалари	Тадқиқотчилик мажмуалари
Ахборот хизмати кўрсатувчи фирмалар	Фанлар академияси
Консалтинг фирмалари	Кутубхоналар ва маълумотлар
Реклама фаолияти бўйича фирмалар	тўпламлари
Банклар ва бошқа кредит ташкилотлари	Синув тариқасидаги ишлаб
Инноватика ихтисослашган аудиторлик	чиқаришлар
фирмалари	Тажриба лабораториялари ва
Илмий-техник ширкатлар	марказлари
Кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш	Ахборот хизмати кўрсатувчи
марказлари	фирмалар
Сертификация марказлари	Патент-лицензияли ташкилотлар
Лизинг компаниялари	Илмий парклар
Патент-лицензияли ташкилотлар	Инновацион марказлар
Бизнес-инкубаторлар	Инновацион-ишлаб чиқариш
Технологиялар трансфери марказлари	комплекслари
Суғурта компаниялари	

Мазкур инфратузилма турларининг айрим элементлари мос келиши ёки умумий бўлиши мумкин, бу ахборот хизматлари кўрсатувчи фирмалар, тажриба ва муҳандислик марказлари, молиявий структуралар, патентли-лицензияли ташкилотлардир.

Охири пайтларда технопарклар, инновацион-технологик марказлар, инновацион-ишлаб чиқариш комплекслари кўпроқ ривож топмоқда.

Инновацион-технологик марказ бир ерга зич жойлашган комплекс бўлиб, умумий кўринишда илмий муассасалар, олий ўқув юртлари, саноат корхоналари ва кичик фирмаларни ўз ичига олиши мумкин. Технопарклар яратишнинг асосий мақсади яратилаётган технологиялардан самаралироқ фойдаланиш мақсадида илмий муассасалар, саноат ва бизнес ўртасида ҳамкорликни рағбатлантиришдир. Технопаркнинг асосий функцияси кичик корхоналарни инкубациялаш мақсадида тадқиқотлар ўтказиш ва ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар (кичик ва ўрта инновацион корхоналар) учун бинолар тақдим этиш ҳисобланади. Кўпинча технопаркка асосланадиган фирмаларга шунингдек, бизнесга хизмат кўрсатиш (музокара ўтказиш учун инфратузилма, алоқа, интернетга уланиш, бухгалтерия хизматлари), молиялаштириш манбалари излаб топиш ва маҳсулотни бозорга чиқариш бўйича хизматлар кўрсатилади.

Технологиялар трансфери марказлари (ТТМ) илмий-техник натижаларнинг тижоратлашувини тезлатиши, кичик инновацион корхоналар, жумладан,

технопарклар ва инновацион-технологик марказлар таркибида яратишни таъминлаши кўзда тутилган (1.3-жадвал).

1.3-жадвал

Технологиялар трансфери марказининг асосий вазифалари

Технологиянинг ривожланиш босқичлари	Технологиялар трансфери босқичлари
Илмий-тадқиқотчилик ишлари босқичларини бажариш Технологияни амалга ошириш имкониятини текшириш	Тадқиқот натижаларини эълон қилиш Патент аризалари бериш Анжуман ва кўргазмаларда қатнашиш Илмий-тадқиқотчилик ишлари натижаларига эгаллик ҳуқуқини сотиш
Тажриба-конструкторлик ишлари босқичларини бажариш Маҳсулотнинг синов намунаси Технология прототипи Техник жиҳатдан амалга ошириш имкониятини тасдиқлаш	Технологияни амалга ошириш учун кичик корхона ташкил этиш Технологияни сотиш
Технологияни маромига етказиш Бозор намуналари яратиш Синов тарикасидаги сотувлар Сервисни ташкил қилиш Рухсатнома олиш Сертификация	Маҳсулотни кўпайтириш (кичик серияда) ва сотиш Фойдаланувчиларни ўргатиш Диллерларни ўргатиш Сервис Технологияни сотиш Корхона акцияларини сотиш Бизнесни сотиш
Саноат технологияси яратиш Оммавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш Маҳсулотни сертификациялаш ва ишлаб чиқариш Диверсификация	Маҳсулот ва хизматларни сотиш Сервис Технологияни сотиш Корхона акцияларини сотиш Бизнесни сотиш
Ишлаб чиқаришни кенгайтириш Маҳсулотларни кўпайтириш Ишлаб чиқаришни сертификациялаш Ишлаб чиқариш ва маҳсулотни янгилаш Диверсификация	Маҳсулот ва хизматлар сотиш Сервис Фойдаланувчиларни ўргатиш Диллерларни ўргатиш Технологияни сотиш Корхона акцияларини сотиш Бизнесни сотиш

Шуни таъкидлаш жоизки, ТТМ тизимининг самарали ишлашига қатор миллар тўсқинлик қилади. Уларнинг орасидан қуйидагиларни алоҳида жратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ:

– минтақалар миқёсида инновацион жараёнларни бошқаришнинг сушт ашқил этилганлиги;

– кўпчилик ТТМда ҳам ички, ҳам хорижий бозорларга чиқиш билан боғлиқ муаммолар;

– ТТМ ташкил қилиш ва фаолият кўрсатиши учун ресурслар базасининг етарли эмаслиги;

– инновацион фаолият кучайишини рағбатлантирадиган меъёрий-ҳуқуқий асосларнинг йўқлиги.

Консалтинг инфратузилмасининг бошқа ташкилотлари анча суст ривожланган. Маркетинг соҳасидаги хизматлар ва ташқи бозорга чиқувчи ташкилотлар тақчиллигини алоҳида айтиб ўтиш лозим. Бу соҳаларда ахборот тақчиллигини миллий ахборот-таҳлилий марказлар қисман камайтириши мумкин.

Айтиб ўтилганидек, инновация янги кўринишда маҳсулот (товар, иш, хизмат) яратилишини ёки такомиллаштирилишини, ишлаб чиқариш жараёнининг янги кўриниши жорий қилинишини ёки ушбу жараённинг такомиллаштирилишини, бизнесни юритишда янги маркетинг ёки ташкилий усулларнинг жорий қилинишини, иш ўринлари ташкил этишни ёки ташқи алоқалар ўрнатилишини ўзида мужассамлаштирган инновациявий фаолиятнинг яқуний натижасидир.

Технологик инновациялар деганда юридик шахснинг технологик янги маҳсулотлар ва жараёнларни, шунингдек маҳсулотлар ва жараёнларда сезиларли даражада такомиллаштиришларни, технологик янги ва сезиларли даражада такомиллаштирилган хизматларни, хизматлар ишлаб чиқарилиши (етказиб берилиши) бўйича янги ёки сезиларли даражада такомиллаштирилган усулларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш билан боғлиқ фаолияти назарда тутилади. Технологик инновациялар юридик шахс томонидан биринчи маротаба ишлаб чиқилаётган маҳсулотлар, жараёнлар, хизматлар ва усуллар шаклида (агар улар бошқа юридик шахслар томонидан қўлланилаётган бўлса ҳам) бўлиши мумкин.

Технологик инновацияларнинг иккита тури мавжуд. Булар: маҳсулотлар бўйича инновациялар ва жараёнлар бўйича инновациялар.

Саноат ишлаб чиқаришида маҳсулот бўйича инновациялар технологик янги ва такомиллаштирилган маҳсулотларни тайёрлаш ва жорий этишни ўз ичига олади. Технологик янги маҳсулот – технологик хусусиятлари (функционал белгилари, конструктив йўл билан бажарилиши, қўшимча операциялари, шунингдек қўлланиладиган таркибий қисмлар ва материаллар таркиби) ёки қўлланилиш мақсади принципиал жиҳатдан янги ёки юридик шахс томонидан илгари ишлаб чиқарилган шунга ўхшаш маҳсулотдан сезиларли даражада фарқ қилувчи маҳсулотдир. Бундай инновациялар принципиал жиҳатдан янги технологияларга ёки мавжуд технологиялардан, тадқиқот ва ишланмалар натижаларидан фойдаланишга асосланган бўлиши мумкин.

Технологик жиҳатдан такомиллаштирилган маҳсулот – бу юқорирок самарали таркибий қисмлар ва материаллардан фойдаланиш, бир ёки ундан ортиқ техник таркибий қисмларини қисман ўзгартириш (комплекс

маҳсулотларда) йўли билан ишлаб чиқарилишининг сифат бўйича хусусиятлари яхшиланадиган ва иқтисодий самарадорлиги ошадиган маҳсулотдир.

Маҳсулотлар бўйича инновациялар ташкилот учун янги бўлиши керак. Улар бозор учун янги бўлиши шарт эмас. Инновацион маҳсулотлар қайси ташкилот томонидан тайёрланганининг аҳамияти йўқ.

Жараёнлар бўйича инновациялар технологик янги ёки технологик жиҳатдан сезиларли даражада такомиллаштирилган ишлаб чиқариш, шунингдек маҳсулотларини етказиб бериш усулларини ишлаб чиқиш ёки жорий этишни ўз ичига олади. Бу турдаги инновациялар янги ишлаб чиқариш асбоб-ускуналаридан, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишининг янги усулларидан фойдаланишга ёки уларни биргаликда қўллашга, шунингдек тадқиқот ва ишланмалар натижаларидан фойдаланишга асосланган бўлиши мумкин. Бундай инновациялар, одатда, ташкилотда илгари мавжуд бўлган маҳсулотларини ишлаб чиқариш ёки етказиб беришнинг самарадорлигини оширишга қаратилган бўлиши, шунингдек одатдаги усуллар ёрдамида амалга ошириш имкони бўлмайдиган технологик жиҳатдан янги ёки такомиллаштирилган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ёки етказиб бериш учун мўлжалланган бўлиши мумкин.

Жараёнлар бўйича инновацияларни ташкилот биринчи бўлиб жорий қилган бўлиши муҳим эмас.

Технологик инновацияларга қуйидагилар кирмайди:

- маҳсулотдаги эстетик (рангида, безатилишида) ўзгартиришлар;
- маҳсулотнинг конструктив вазифаларини ўзгартирмайдиган, унинг ёки таркибий қисми ҳисобланган материаллар ва компонентларнинг кўрсаткичларига, хусусиятларига, нархига етарлича сезиларли таъсир кўрсатмайдиган техник ва ташқи кўринишда сезиларсиз даражадаги ўзгартиришлар;

- вақтинчалик талабни ва ташкилотнинг даромадларини таъминлаш мақсадида ташкилот томонидан илгари ишлаб чиқарилмаган, аммо маҳсулотлар, ишлар, хизматлар бозорида етарлича маълум бўлган маҳсулотлар, ишлар, хизматлар ишлаб чиқаришини йўлга қўйиш (бошқа ихтисослик бўйича бўлиши ҳам мумкин) эвазига уларнинг турларини кўпайтириш. Масалан, машинасозлик заводида мавсумий талабдан фойдаланган ҳолда ёзги даврда бошқа ихтисослик бўйича маҳсулот, яъни миҳ ишлаб чиқарилиши;

- маълум моделдаги қўшимча дастгоҳларни ўрнатиш, хатто уларни шу моделнинг охириги модификацияга алмаштириш эвазига ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш;

- тўлалигича бошқа ташкилот томонидан ишлаб чиқарилган ва тайёрланган инновацион товарлар, ишлар, хизматларни сотиш;

- ташкилий ва бошқариш бўйича ўзгартиришлар.

Хизматлар соҳасида фаолият юритувчи ташкилотлар учун хусусиятлари, фойдаланиш усуллари принципаал жиҳатдан янги ёки технологик жиҳатдан

такомиллаштирилган (сифатли) хизматлар технологик инновациялар ҳисобланади. Хизматлар ишлаб чиқариш ва етказиб беришнинг сезиларли даражада такомиллаштирилган усулларида фойдаланиш ҳам технологик инновациялар саналади. Бу мавжуд ишлаб чиқариш усулларида фойдаланган ҳолда ёки мавжуд хизматларни ишлаб чиқариш ёки етказиб беришнинг самарадорлигини оширган ҳолда, ишлаб чиқарилмайдиган ёки етказиб берила олинмайдиган янги ёки сезиларли даражада такомиллаштирилган хизматларни ишлаб чиқариш ёки етказиб бериш билан боғлиқ бўлган асбоб-ускуналардаги ёки ишлаб чиқаришни ташкил қилишидаги ўзгаришларни камраб олиши мумкин.

Янги ёки сезиларли даражада такомиллаштирилган хизматларни, уни ишлаб чиқариш (етказиб бериш) усулларида принципадан янги технологияларга ёки мавжуд технологияларнинг янги комбинацияларига, шунингдек янги билимларга асосан жорий этиш мумкин.

Хизматлар соҳасидаги маҳсулотлар бўйича инновациялар ўз ичига қуйидагиларни олади: принципадан янги хизматларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш; мавжуд хизматларга янги функциялар ва хусусиятлар қўшиш орқали уни такомиллаштириш; хизматлар билан таъминлашда (масалан, уларнинг самарадорлиги ва тезлиги нуктаи-назаридан) сезиларли даражада яхшиланишлар.

Хизматлар соҳасидаги жараёнлар бўйича инновациялар хизматларни ишлаб чиқариш ва тақдим этишнинг янги ёки сезиларли даражада такомиллаштирилган усулларида ишлаб чиқиш ва жорий этишни ўз ичига олади.

Қуйидаги ўзгартиришлар, агар улар янги ёки сезиларли яхшиланган хизматларни, уларни ишлаб чиқариш ва етказиб бериш усулларида жорий этишга бевосита боғлиқ бўлмаса, технологик инновациялар ҳисобланмайди:

- ташкилий ва бошқариш бўйича ўзгартиришлар (жумладан: бошқаришнинг илғор усулларида ўтиш, жиддий ўзгартирилган ташкилий тузилишни жорий этиш, ташкилотнинг иқтисодий стратегиясида янги ёки сезиларли ўзгартирилган йўналишларни амалга ошириш);

- сифат стандартларини жорий этиш.

Маркетинг инновациялари деганда янги ёки сезиларли яхшиланган маркетинг услубларини жорий этиш тушунилади. Булар ўз ичига: маҳсулотларнинг дизайни ва қадоқланишида жиддий ўзгартиришлар; маҳсулотларни сотиш ва тақдими бўйича, шунингдек уларни бозорларга танитиш ва олға силжитиш бўйича янги услублардан фойдаланиш; янги нарх стратегияларини шакллантиришни олади. Бу ўзгартиришлар маҳсулот истеъмолчиларининг эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга, сотиш ҳажмини кўпайтириш мақсадида маҳсулотлар ва хизматлар истеъмолчиларининг таркибини кенгайтиришга йўналтирилган бўлади. Маҳсулот дизайнидаги ўзгартиришлар янги маркетинг концепциясининг бир қисми бўлиб, улар маҳсулотнинг шакли ва ташқи кўринишидаги ўзгартиришларни ўз ичига олади. Булар маҳсулотнинг функционал ва фойдаланиш хусусияларига таъсир

кўрсатмайди. Шунингдек, бундай ўзгартиришларга қадокланиши ташқи кўринишини таърифлаб берувчи истеъмол маҳсулотлари, ичимликлар, ювиш воситалари каби маҳсулотларнинг қадоғидаги ўзгартиришлар ҳам киради.

Маҳсулотларни сотиш ва тақдироти бўйича янги услублардан фойдаланиш сотишни кенгайтириш билан боғлиқдир. Бунга логистика (хомашё, таркибий қисмлар ва тайёр маҳсулоларни ташиш ва омборхоналарда сақлашни бошқариш) услублари кирмайди. Маҳсулот (хизмат)ларни бозорга танитиш ва олиб чиқишнинг янги услубларидан фойдаланиш ташкилотнинг маҳсулот ва хизматларини олиб чиқиш учун янги концепциялардан фойдаланишни аниқлатади.

Нархларни шакллантиришдаги инновациялар – ташкилотнинг маҳсулотлар ва хизматлар билан савдо қилиши учун янги нарх стратегияларидан фойдаланишини билдиради. Маркетинг воситаларидаги мавсумий, доимий ёки бошқа жорий ўзгаришлар, агар улар янгилик олиб келмасалар, маркетинг инновациялари ҳисобланмайди. Маҳсулотлар бўйича инновациялар билан маркетинг инновацияларини бир-бирдан фарқловчи асосий мезон – бу маҳсулотнинг функцияларида ёки ундан фойдаланиш усулларида жиддий ўзгаришлар мавжудлигидир. Агар маҳсулот ва хизматларнинг функционал ёки фойдаланиш хусусиятлари мавжуд маҳсулот ва хизматларникидан анча яхшиланган бўлса, бу маҳсулотлар бўйича инновациялар ҳисобланади. Маҳсулот дизайнидаги ўзгаришлар эса, агар унинг функционал ёки истеъмол хусусиятлари сезиларли даражада ўзгармаган бўлса, бу маркетинг инновациялари ҳисобланади.

Жараёнлар бўйича ва маркетинг инновациялари ўртасидаги фарқ куйидагича намоён бўлади. Жараёнлар бўйича инновациялар маҳсулот бирликларига харажатларни камайтириш ёки сифатини оширишга йўналтирилган ишлаб чиқариш ва маҳсулотларни етказиб бериш усуллари тақомиллаштириш билан боғлиқдир. Маркетинг инновациялари эса сотиш ҳажмини ёки маҳсулотлар нархини (янги нарх стратегияларини қўллаган ҳолда) оширишга йўналтирилган бўлади.

Ташкилий инновациялар – бу бизнесни юритишда, иш ўринларини ёки ташқи алоқаларни ташкил этишда янги услубларни ишлаб чиқишдир. Бундай инновациялар бошқарув ва трансакцион харажатларни қисқартириш, ташкилот томонидан ишчиларнинг иш ўринлари (иш вақтлари) билан таъминланганлик даражасини ошириш, меҳнат самарадорлигини ошириш, бозорда мавжуд бўлмаган активларга йўл топиш ёки етказиб бериш нархини камайтириш йўли билан ташкилот фаолиятининг самарадорлигини оширишга йўналтирилган бўлади. Ташкилот бундай ташкилий инновацияларни биринчи бўлиб жорий этган бўлиши муҳим эмас.

Бизнесни юритишдаги инновациялар тадбиркорлик фаолиятининг янги ташкилий усуллари ишлаб чиқишни билдиради. Масалан, улар куйидагиларни ўз ичига олади: билимларни бошқаришнинг корпоратив усуллари жорий этиш; ходимларнинг савиясини оширишга ва кўчиб юришини камайтиришга мўлжалланган ўқитиш тизимини йўлга қўйиш; ишлаб

чиқариш ва етказиб беришни тўлиқ бошқариш, жумладан етказиб бериш занжирини, ишлаб чиқаришни оқилона ташкил қилишни, шунингдек сифатни бошқариш тизимини жорий этиш.

Иш ўринларини ташкил этиш бўйича инновациялар – бу ташкилотнинг алоҳида фаолият тури доирасида ёки турли фаолиятлари (таркибий бўлинмалари) ўртасида ишларнинг бажарилиши бўйича ходимлар орасида жавобгарлик ва ваколатларни тақсимлашнинг янги усулларини йўлга қўйишдир. Шунингдек, фаолиятни структуризация қилиш, яъни фаолиятнинг турли йўналишларини интеграциялаштириш бўйича янги концепцияларини жорий этишдир.

Ташкилотнинг ташқи алоқаларидаги янги ташкилий усуллар – бошқа ташкилотлар билан ўзаро алоқаларни ташкил қилишнинг янги усулларини йўлга қўйишдир. Яъни булар куйидагиларни йўлга қўйишни ўз ичига олади: буюртмачилар ёки илмий ташкилотлар билан ҳамкорлик қилишнинг янги усуллари; етказиб берувчи билан интеграциялашишнинг янги усуллари; ишлаб чиқариш, таъминот, тақсимот соҳасида, кадрлар бўйича ва ёрдамчи саволларни ҳал қилишда субконтракт муносабатлари.

Ташкилотда илгари қўлланилган ташкилий услубларга асосланган бизнесни юритишдаги, иш ўринлари ва ташқи алоқаларни ташкил этишдаги ўзгартиришлар – ташкилий инновациялар ҳисобланмайди. Шунингдек, бошқариш стратегияларини шакллантириш ҳам, ўз-ўзидан, инновация ҳисобланмайди. Лекин, бу ташкилий ўзгартиришлар янги бошқарув стратегиясига мувофиқ ташкилот амалиётида биринчи марта қўлланилаётган бўлса – инновация ҳисобланади.

Интеллектуал мулк объектларига эгалик ҳуқуқини харид қилиш ва беришда энг катта фаоллик хорижий компанияларга тегишли (бозорнинг 60%и). Шу муносабат билан мамлакатдаги фан ва таълим билан бир томондан ва ишлаб чиқариш билан иккинчи томондан ўртадаги фарқ катта ташвиш уйғотади. Хусусан, бизнинг академик ва таълим структураларимиз амалда бундай битимларда иштирок этмайди. Бошқа яна бир ташвишчи ҳолат бу интеллектуал мулк объектлари бўйича шартномаларнинг 70%дан кўпи товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгиларига тўғри келади. Бундай ёндашувга амал қиладиган бўлсак, қутилаётган техноструктурага эришишни ҳали кўп қутишга тўғри келади. Институционализмнинг кўзга кўринарли вакили бўлган. Дж.К.Гэлбрейтнинг сўзларига кўра «олимлар, муҳандислар ва техниклар, реклама ва савдо операциялари бўйича мутахассислар, жамоатчилик билан алоқалар бўйича экспертлар, лоббистлар, адвокатлар ҳамда бюрократия аппаратлари ва унинг фаолияти хусусиятлари билан яхши таниш кишилар, шунингдек, воситачилар, бошқарувчилар ва маъмурият ходимлари йигиндисидир».

Афсуски, кўп илмий-тадқиқот институтларида инновациялар биринчи навбатда ўз тадқиқотларини молиялаштириш учун манбани излаб топши воситаси сифатида кўриб чиқилади. Кабинетлар, лабораториялар ва диссертация залларидаги илмий муҳокамалар кўпинча олинган гоёларнинг

янгилик даражаси билан боғлиқ бўлади. 2000 йилдан 2011 йилгача бўлган даврда маҳаллий аризачилардан патент олиш учун мурожаат қилинган аризалар сони 13476 тани ташкил қилган бир пайтда кашфиётлар бўйича шартномалар умумий сони 1252 та ёки 7,2%га тенг бўлди. Илмий янгиликларнинг келгуси ҳаракатланиши, синов тарихида текшириб кўрилиши, олинган натижаларнинг бозорда татбиқ этилиши энди уларни яратувчиларнинг вазифаси эмас.

Бозор муносабатларига тўлиқ мослашиб улгурмаган университетлар янги билимлар олиш манбасига, айниқса, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида воситачига тобора кам ўхшамокда. Балки ОўЮда фанни фақат таълим вазифалари билан чекламаган ҳолда ривожлантириш керакдир? Эҳтимол, ихтисослашган ИТИга эътибор қаратиб, уларга лойиҳалар харидорларини топиш вазифасини топшириш маъқулдир? Доимгидек, ҳақиқатни буларнинг иккаласи ўртасидан топиш мумкин. Баъзида собиқ иттифоқдан мерос қолган муассасаларни ўзгартиргандан кўра янги, бозор муносабатларига жавоб берувчи институтларни яратиш мақсадга мувофиқ.

Иккинчи минг йилликнинг охирига келиб жаҳон иқтисодиёти шундай ҳолатга учрадики, бунда компаниялар ўз фаолиятини кенгайтириш учун қўшимча манбалар излашга мажбул бўлади, лекин бунда айнан қайси ривожланиш усулидан фойдаланиш ва бунда қайси бошқарув технологияларини қўллаш муаммосига дуч келади.

Маҳаллий хусусий секторнинг мамлакатдан ташқарида кизгин кечаётган инновация руҳи билан иши йўқ. П.Дракернинг фикрича, фикрлашнинг инновацион тури тадбиркорга табиатдан инъом этилар экан. Бироқ бу унчалик ҳам тўғри эмас. Бундай қобилият фикрлаш ва амалий фаолият юритиш натижасида шаклланади деб айтсак тўғрироқ бўларди. Демак, ишбилармонлар ўз компанияларида замонавий инновацион менежментни ривожлантириши мақсадга мувофиқ.

Умуман, инновацион таркибий қисм давлат иқтисодий сиёсатининг ҳар бир (макронқиқсодий, структуравий, тармоқ ва минтақавий) йўналишида кўзда тутилиши лозим. Инновацион сиёсат давлатнинг sanoat сиёсатини самарали амалга ошириш ҳисобига ҳам муваффақиятли ривожланиши мумкин. Масалан, тармоқлараро ишлаб чиқариш занжирини вертикал интеграциялаб, нафақат молиявий-иқтисодий, балки илмий-техник жиҳатдан ҳам инновацияларга эришиш, бутун вертикаль бўйлаб кумулятив ёки синергетик таъсир кўрсатиш мумкин. Инновациялар капитал тўпланиши янгиликлар ишлаб чиқиш ва киритиш учун етарли замин ҳозирлаган пайтларда корхоналар горизонтал алоқалари даражасида ҳам вужудга келиши ва ўзлаштирилиши мумкин. Бу жиҳатдан sanoat сиёсати иқтисодиётнинг ўсиш нукталарида ресурслар марказлашувига хизмат қилишдан ташқари уларнинг инновацион имкониятларини ҳам ривожлантиради.

Экспертларнинг ҳисоблашича, “корхоналарни янги маҳаллий ва хорижий технологияларни жорий қилишга рағбатлантирувчи, асосийси бунинг учун имконият тақдим этувчи ташкилий ва институционал муҳит яратиш бирламчи аҳамият касб этади”. Бизнинг бозорда фақат ҳукуматгина инновациялар руҳини

уйғотиши мумкин деган ёлгон тасаввур вужудга келиши мумкин. Фақат унинг стратегик муаммоси кучли ирода, реал стимул ва ресурслар билан таъминланган холда тадбиркорликнинг ривожланишида янги босқични бошлаб бериши мумкин.

Демак, давлатнинг иқтисодий сиёсатида top-down ва bottom-up ёндашувлари имкониятларини бирлаштирувчи комплексли инновацион сиёсат зарур бўлади. Маҳаллий компаниялар, академия ва ОЎЮ эса биринчи бўлишнинг уддасидан чиқа олмасда, ҳеч бўлмаса ҳаммадан ортда қолмаслик учун диққат-эътиборни сусайтирмасликлари лозим.

Таянч сўзлар

Фаолият, бошқариш, иновация, инфратузилма, ривожланиш, технология, гоа, ишлама, макро, микро, ҳуқуқ, ташкилот, янгилиниш, инвестиция, янги техника, ташкилий, концепция, стратегия, жараён, фаолият, соҳа, корхона, экспорт, импорт.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инновацион фаолият концепцияси тушунчасини шарҳлаб беринг.
2. Корхонанинг инновацион салоҳияти ва уни амалиётда фойдаланиш қобилиятини қандай аниқлаш мумкин?
3. Интеллектуал салоҳият қандай аниқланади ва уни инновацион салоҳияти билан қандай фарқи бор?
4. Корхонанинг инновацион салоҳияти қандай баҳоланади?

II БОБ. ИННОВАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИ БОШҚАРИШ МОДЕЛЛАРИ ВА ҚОНУНИЯТЛАР

2.1. Инновацион фаолиятни бошқариш услубиёти.

2.2. Инновацион жараённинг чизиқли модели ва уни жорий қилиш шартлари.

2.3. Инновацион фаолиятнинг бошқариш қонунияти.

2.1. Инновацион фаолиятни бошқариш услубиёти

Инновация статикада ҳам, динамикада ҳам кўриб чиқилиши мумкин. Агар статикада янгилик киритиш бу янгиликларни тижоратлаштиришнинг яқуний натижаси бўлса, динамикада янгиликларни яратиш, ўзлаштириш ва тарқатиш мураккаб жараёни ҳисобланади.

Инновацион жараён янги гоё пайдо бўлганидан тортиб то бозорда сотиладиган маҳсулот ёки хизматни ишлаб чиқариш амалга оширилгунга қадар бўлган ўзаро боғлиқ босқичлар мураккаб занжирини ифодалайди. Умумий жиҳатдан инновацион жараён бу воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кетликдаги занжири бўлиб, унинг давомида янгилик оддий бир гоёдан муайян маҳсулот, технология ёки хизматгача “пишиб етади” ва ҳўжалик амалиётида тарқалади.

Бу жараёни кўйидаги схема кўринишида акс эттириш мумкин:

$Фт \leftrightarrow Ат \leftrightarrow И \leftrightarrow Л \leftrightarrow Қ \leftrightarrow Ў \leftrightarrow Си \leftrightarrow М \leftrightarrow С;$

бу ерда:

Фт - фундаментал тадқиқотлар;

Ат - амалий тадқиқотлар;

И - ишланмалар;

Л - лойиҳалаштириш;

Қ - қурилиш;

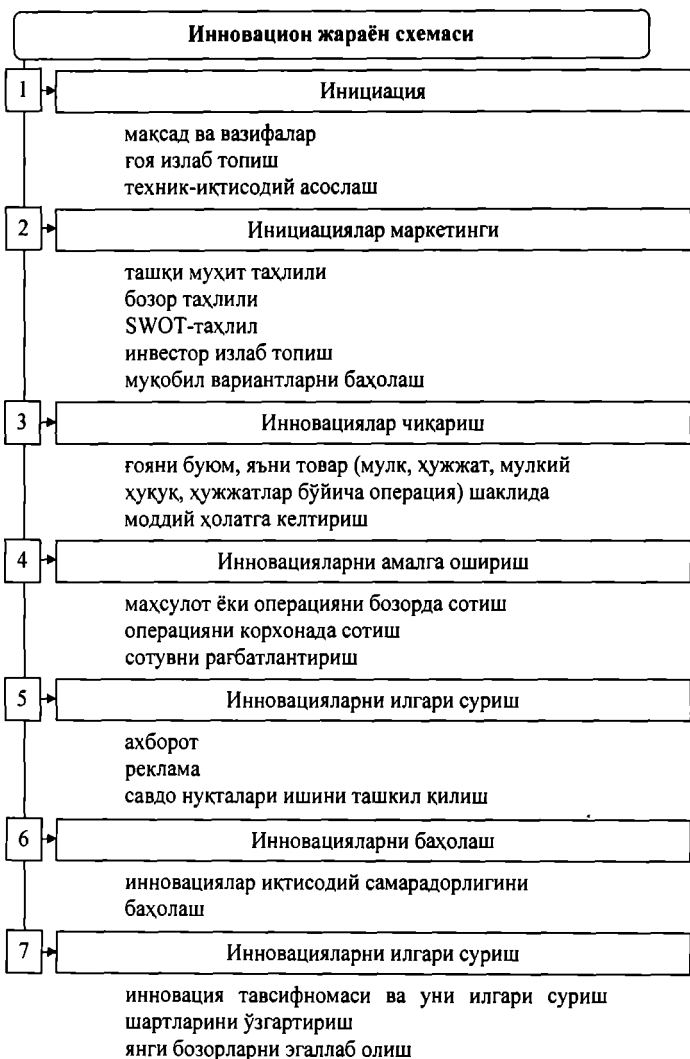
Ў - ўзлаштириш;

Си - саноат ишлаб чиқариши;

М - маркетинг;

С - сотув.

Инновацион жараён бирор-бир иқтисодиёт субъектининг инновацион фаолиятини, яъни яқунланган илмий тадқиқотлар ва ишланмалар ёки бошқа фан-техника ютуқларининг натижаларини бозорда сотиладиган янги ёки такомиллаштирилган маҳсулотга, амалий фаолиятда фойдаланиладиган янги ёки такомиллаштирилган технологик жараёнга, шунингдек, бу билан боғлиқ қўшимча тадқиқот ва ишланмаларга жорий қилишга йўналтирилган жараёндир.

2.1-расм. Инновацион жараён схемаси

Инновацион жараённинг моҳияти шунда намоён бўладики, у инновациялар ташаббуси билан чиқиш, янги маҳсулот ва операциялар ишлаб чиқиш, уларни

бозорда сотиш ва диффузиялаш бўйича мақсадли йўналтирилган ҳаракатлар занжирини ифодалайди.

Инновацион жараён етгита элементни ўз ичига олади, уларнинг умумий бир кетма-кетликдаги занжирга бирлашуви инновацион жараён структурасини ташкил этади (2.1-расм).

Инновацион жараённинг бошланиши ташаббус кўрсатиш (инициация) ҳисобланади. Инициация бу инновация мақсадини танлаш, инновация бажарадиган вазифани белгилаш, инновация гоёсини излаб топиш, уни техник-иқтисодий асослаб бериш ва гоёни моддий ҳолатга келтиришдан иборат бўлган фаолиятдир.

Гоёни моддий ҳолатга келтириш гоёни товарга айлантиришни, яъни мулкка, янги маҳсулотга, мулккий ҳуқуқ ҳужжатига (ноу-хау, технологиядан фойдаланиш ҳуқуқи, лицензияси) ва технологик операция бўйича ҳужжатга айлантиришни англатади. Ташаббус кўрсатиш нафақат инновацион жараённинг бошланғич нуктаси ҳисобланади, балки инновацион жараён боришининг янада нормал давом этиши учун асос ҳам саналади.

Янги маҳсулот (операция) асослаб берилгач, таклиф этилаётган инновациянинг маркетинг тадқиқотлари ўтказилади. Маркетинг тадқиқотлари давомида янги маҳсулот ёки операцияга талаб ўрганилади, агар улар лимитланадиган бўлса уларни чиқариш ҳажми ёки сони белгиланади, инновацияга бозорга кириб бораётган товар сифатида бахшида этиш лозим бўлган товар тавсифномалари ва истеъмол хусусиятлари аниқланади. Сўнгра инновацияни сотиш, яъни бозорда инновациянинг кичик партияси пайдо бўлиши, уни илгари суриш, самарадорлигини баҳолаш ва диффузиялаш амалга оширилади.

Инновацияни илгари суриш инновацияларни амалга оширишга йўналтирилган чора-тадбирлар мажмуини ифодалайди (ахборот узатиш, реклама, савдо жараёнини ташкил қилиш ва бошқалар).

Инновацияни амалга ошириш натижалари ва уни илгари суриш ҳаражатлари статистик қайта ишланади ва таҳлил қилинади, бунинг асосида инновациянинг иқтисодий самарадорлиги ҳисоблаб чиқилади. Инновацион жараён инновациялар диффузияси билан якун топади.

Инновациялар диффузияси бир марта ўзлаштирилган инновацияни янги минтақалар, янги бозорлар ва янги молиявий-иқтисодий шароитларда тарқатишни ифодалайди. Диффузия молиявий инновация тавсифномаси ёки уни ҳаракатлантириш шартларининг ўзгариши (банк фоиз ставкаси, депозит муддати ва ҳ.к.нинг ўзгариши), янги сотув бозорларини эгаллаб олиш ва ҳ.к. билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Инновацион фаолият мавжуд корхона, банк ва бошқа субъектларнинг фаолият турларидан бири сифатида ҳам, муайян инновацион лойиҳа ёки дастурни амалга ошириш учун ташкил этилган ёхуд инновацион фаолият асосий фаолият тури ҳисобланган ихтисослашган юридик шахслар – инновацион корхоналар, банклар, фондлар, консорциумлар ва ҳ.к. томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Куйдаги жадвалда инновацион фаолиятга таъсир этувчи омиллар тизими кўрсатилган.

2.1-жадвал

Инновацион жараёнлар ривожланишига таъсир кўрсатувчи омиллар

Омиллар гуруҳи	Салбий таъсир этувчи омиллар	Ижобий таъсир этувчи омиллар
<i>Иқтисодий</i>	Инвестиция маблағларининг етишмаслиги	Зарурий молиявий захираларнинг мавжудлиги
<i>Технологик</i>	Моддий-техника ва илмий-техникавий ишлар учун зарур бўлган шароитларнинг талабга жавоб бермаслиги. Мавжуд технологияларининг эскилиги ва хоказо	Етарли даражада моддий-техникавий базанинг ва ишлаб чиқариш технологиялари, хўжалик ҳамда илмий-техникавий инфратузилманинг мавжудлиги
<i>Сийсий</i>	Антимонопол қонунлар томонидан чекланганлиги	Қонуний чора-тадбирларнинг яратилиши
<i>Ҳуқуқий</i>	Солиқ, амортизация, патентлаш ва лицензиялаштиришнинг талабга жавоб бермаслиги	Инновацион фаолиятнинг ривожланишини ҳуқуқий таъминлаш
<i>Ташкилий</i>	Ташкилий таркибларнинг эскириши	Бозор шароитларидан келиб чиққан ҳолда ташкилий таркибни такомиллаштиришга мойиллиги
<i>Бошқарув</i>	Марказлаштирилган авторитар бошқарув, ахборотлар билан таъминлашнинг ва субъектлар ҳамда ички субъектлар муносабатларининг мураккаблиги. Инновацион жараён бўйича келишувнинг мураккаблиги	Ишлаб чиқариш ташкилий тизимининг муқобиллиги, демократик бошқарувга асосланиши, ахборотлар билан таъминланиши. Инновацион жараённи амалга оширишда умумий мақсаднинг шаклланиши
<i>Ижтимоий-психологик</i>	Ишлаб чиқариш йўналишининг ўзгариши асосида янги иш жойларининг мослашуви, мавжуд ишлаб чиқариш фаолиятини қайта ташкил этиш. Ишлаб чиқариш эски усулларининг мавжудлиги, ишлаб чиқариш олдидаги кўрқув, омадсизлик	Маънавий рағбатлантириш. Ижтимоий тан олиш, инновацион меҳнатга шароит яратиш, талаб даражасида психологик шароитлар яратилиши
<i>Маданий</i>	Субъектлар ўртасидаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий муносабатларнинг	Ўзининг инновацион маҳоратини кўрсатишга шароитнинг мавжудлиги.

	талабга жавоб бермаслиги, ишончга, хурматга асосланмаганлиги	Субъектлар ўртасидаги муносабатлар тенглик, ишончлилик муносабатларига ва ҳурматга асосланиши
--	--	--

Инновацион жараёнлар секинлашуви ва тезлашувининг асосий омиллари.
Инновацион жараён - ташкил этиш ва бошқарув билан бирлаштириладиган, функциялар тўплами билан янгиликлар олиш ягона мақсадига эга бўлган, ижодий меҳнатнинг ҳар хил турлари доимий ўзгарувчан комбинациясидир. Шундай қилиб, унинг динамикасида асосий омиллар сифатида биринчи навбатда, қуйидагиларни кўриб чиқиш лозим: меҳнат элементлари, унинг мотивацияси, ресурслар билан таъминланганлиги, ташкил қилиш ва бошқариш, рақобат, атроф-муҳит шароитлари. Бу объектив омиллар йиғиндисини билан бир қаторда бир гуруҳ субъектив омиллар ҳам амал қилади: стратегия, сиёсат, риск ва ҳ.к.

Таҳлил мақсадлари ва асосий таснифлаш белгиларига қараб, барча омиллар йиғиндисини қуйидагиларга тақсимлаш мумкин: ташки ва ички омиллар, асосий ва тўлдирувчи омиллар, объектив ва субъектив омиллар, бозор омиллари ва бозордан ташқари омиллар, макроиктисодий ва микроиктисодий омиллар ва ҳ.к.

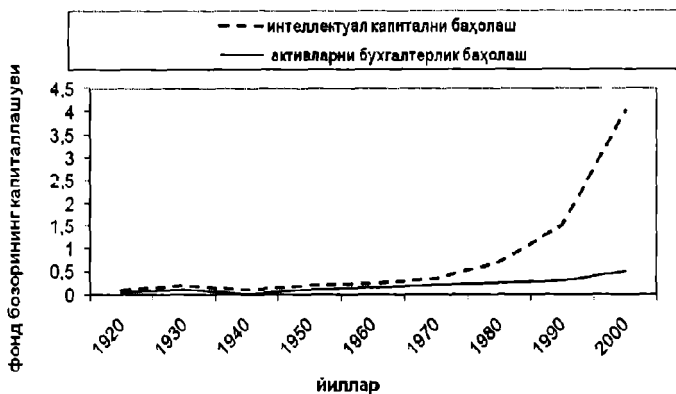
Инновацион фаоллик омиллари тўплами таркибида инновацион жараёнларни секинлатадиган омиллар ҳам амал қилади. Улар “инновацион тўсиқлар” деб аталади. Уларни таҳлил қилиш бешта асосий салбий омилни ажратиб кўрсатишга имкон беради:

- техник омиллар;
- таснифлаш омиллари;
- ижтимоий асосланган омиллар;
- тартибга солиш омиллари;
- иқтисодий омиллар.

Табииyki, ҳар қандай инновацион жараёнга ижобий ва салбий омиллар бутун тизими таъсир кўрсатади. Уларнинг таъсирини баҳолаш ҳамда энг катта муваффақиятга эришиш ва учраши мумкин бўлган рискни пасайтириш учун шароитлар танлаш - ҳар қандай поғонадаги бошқарув органларининг вазифаси, давлат, минтақа, фирманинг инновацион сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишнинг ажралмас бир таркибий қисмидир.

2.2. Инновацион жараённинг чизикли модели ва уни жорий қилиш шартлари

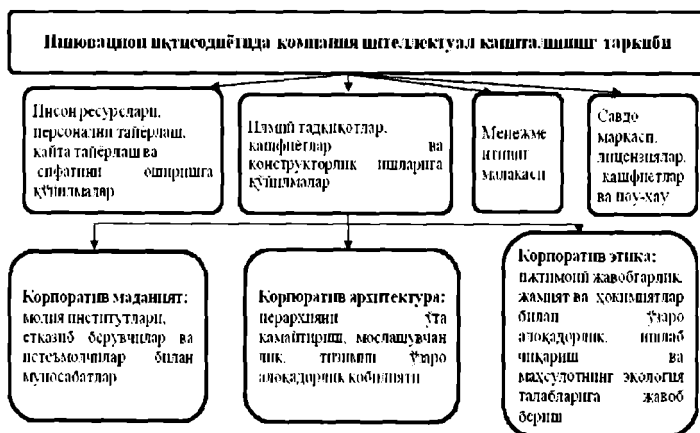
XX асрнинг иккинчи ярми инновацион ривожланиш бўйича ҳайратланарли мисолларни тақдим этди. Жаҳон инновацион майдонида ўзларининг афзалликларини ишга солишга барча диққатини қаратган, ўз миллий, илмий-техникавий ва технологик сиёсатини шакллантирган мамлакатлар рақобатбардош бўлиб чиқдилар.

2.2-расм. Инновацион иқтисодиётнинг юзага келиш хронологияси

Ўтган аср давомида компанияларнинг бозор қиймати устун даражада бухгалтерия ҳисоботлари орқали қайд қилинадиган жисмоний активларнинг функцияси бўлиб ҳисобланар эди. Аммо 80-йилларида Доу-Джонс (DJIA) индекси, капиталлаштириш активларининг (бинолар, иншоотлар, жиҳозлар ва заҳиралар) реал қийматидан борган сари ажралиб боришининг кўрсата бошлади (2.2-расм).

Ушбу кўрсаткичлар ўртасидаги фарк турлича номланади: интеллектуал капитал, кўринмас активлар (2.3-расм). Агар барча таркибий элементларни бир махражга келтиришга уришиб кўрилса, унда булар турли билим шакллари эканлиги аён бўлади.

2.3-расм. Интеллектуал капиталнинг таркиби

Демак, жамият ривожланишида иктисодий ўсишнинг янги сифатига “билимлар иктисодиёти” ёки “инновациялар иктисодиёти”га ўтилиши билан тавсифланувчи, илмий-техника ва технологик тараққиётнинг кучли таъсири остида содир бўлувчи, билимларни иктисодий ривожланишнинг глобал омилига айлантирувчи янги босқичи бошланди.

1996 йилда Иктисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотида, 80-йиллар охири – 90-йиллар биринчи ярмидаги, иктисодчилар ва социологлар асарларини умумлаштирувчи концептуал мақола “Экономика, основанная на знаниях” чоп қилинган эди. Моҳиятан даврий маррани белгилаб берган бу нашр нафақат мазкур халқаро ташкилот, балки жаҳоннинг барча ривожланган мамлакатлари жамиятшунослари ва сиёсатчилари ишида янги йўналишни очиб берди, уларни лексиконига “билимларга асосланган иктисодиёт”, “билимлар иктисодиёти”, “инновацион иктисодиёт”, “билимларга асосланган жамият”, “миллий инновацион тизим”, “электрон ҳукумат” ва ҳоказо терминлар тезкорлик билан кириб кела бошлади.

Иктисодий ўсишга инновацион омил ҳисобига эришиладиган, ЯИМ ўсишининг 75-90 %ни таъминловчи бундай моделдан кўпгина индустриал жиҳатдан ривожланган мамлакатлар фойдаланадилар. Ҳозирги вақтда маълум иктисодий категория сифатидаги инновациялар тушунчасининг ўзига хос халқаро стандартларнинг ишлаб чиқилганлиги тўғрисида гапириш мумкин. Инновация (янгиликларни киритиш) илмий ва ижодий фаолиятнинг пировард натижаси бўлиб, у бозорда сотиладиган янги ёки бўлмаса амалий фаолиятда фойдаланиладиган янги ёки такомиллаштирилган технологик жараёнда мужассамланади. Бу инновациянинг асосий хосса (мезон)ларини ажратиш имконини беради:

- илмий-техник янгилик;

- амалий қамровлиги (саноатда қўлланиши мумкинлиги), янги, масалан: саноатда, қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш, таълим ёки фаолиятнинг бошқа соҳаларида фойдаланилиши;

тижорат мақсадида амалга ошириши мумкинлиги, бу янгилик бозор томонидан “тан олиниши”ни билдиради, яъни бозорда сотилади; бу ўз навбатида, истеъмолчиларнинг маълум талабларини қондириш қобилиятини англатади. Бу шуни билдирадики, янги ғоя қанчалик батафсил баён қилинмасин, шакллантириб схема ва чизмаларда тақдим этилмасин, агар бу ғоя амалиётда фойдаланиладиган маҳсулот, хизмат ёки жараёнларда татбиқ этилмаган бўлса, бу ҳали инновация (янгилик) ҳисобланмайди. Яъни, инновациянинг муҳим хоссалари, мезонлари ғоянинг янгилиги, унинг амалий фаолиятда, янги маҳсулотларда ва жараёнларда мужассамлашгани, амалга оширилгани ҳисобланади. Гарчанд янги ғоя реал объектлар ёки жараёнларда мужассамлашган экан, у кишиларнинг амалий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган бўлади.

Бозор иктисодиёти шароитида янги ғоянинг амалий мужассамлашганлиги сингари, инновациянинг ажралмас мезони бозорда янги (инновацион) маҳсулот

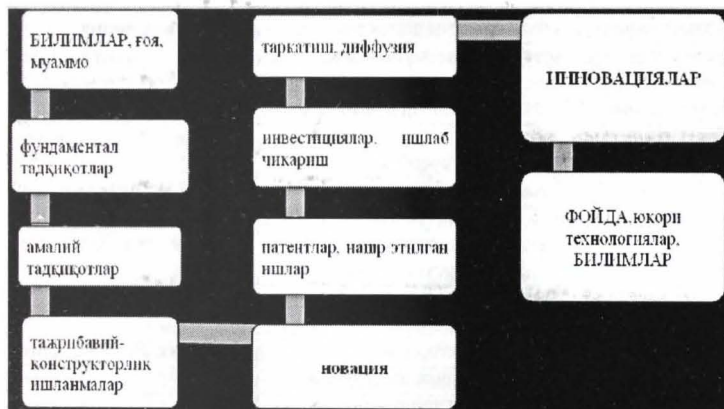
ёки хизматнинг пайдо бўлиш оркали унинг тижорат мақсадида амалга оширилиши мезони билан яқиндан боғлиқ бўлади. Таъкидлаш ўринлики, инновацион жараён янгиликларни яратиш ва тарқатиш жараёнидир (2.4-расм).

Умумий қўринишда инновацион жараён схемасини қуйидагича келтириш мумкин:

- инновацион жараённинг биринчи компоненти – новациялар, яъни янги гоёлар, билимлар – бу тугалланган илмий (фундаментал ва амалий) тадқиқотлар, тажриба-конструкторлик ишланмалар натижаси, бошқа илмий-техник натижалардир;

- инновацион жараённинг иккинчи компоненти бўлиб жорий қилинган ишлар, амалий фаолиятга киритиш, яъни новация ва янгиликларни киритиш инновация ҳисобланади;

инновацион жараённинг учинчи компоненти бўлиб инновациялар диффузияси, яъни олдин ўзлаштирилган, қўлланилган инновациялар, бошқача айтганда, янги жойлар ва шароитларда инновацион маҳсулотлар, хизматлар ёки технологияларни қўллаш ҳисобланади.

2.4-расм. Инновацион жараённинг чизиқли модели

Айтиш лозимки, “инновацион жараён” тушунчаси “инновациялар” тушунчасига нисбатан кенгдир, инновациянинг (янгиликлар киритиш) ўзи инновацион жараённинг компонентларидан бири ҳисобланади. АҚШ, Япония, Европа Иттифоқи мамлакатларининг барқарор ривожланиш траекториясига ўтишига иктисодиётнинг реал секторида инновацион жараёнларни кенгайтириш асосида эришилган. У ёки бу мамлакатнинг давлат инновацион сиёсати, одатда маълум назарий моделнинг акс эттирилиши бўлиб ҳисобланмайди, балки у турли йўналишдаги тадбирлар композициясидир, бунда миллий инновация сиёсатлари туб ўзига хосликка эгалигини таъкидлаш

мумкин. Глобализациянинг ҳозирги босқичида турли мамлакатлар инновацион сиёсатнинг қуйидаги муҳим йўналишларини ажратиш мумкин (2.2-жадвал).

2.2-жадвал

Жаҳон мамлакатлари миллий инновацион сиёсатларининг йўналишлари

Инновация сиёсати йўналишлари	Ўзига хослиги	Мамлакатлар
Миллий инновация тизими таркибини оптималлаштириш	Инновациялар соҳасида давлат бошқарув ва режалаштириш тизимини оптималлаштириш. Фанни давлат томонидан молиялаштириш ва инновация соҳасини оптималлаштириш. Фундаментал тадқиқотларни ривожлантириш.	Япония, Норвегия, Германия. АҚШ, Швеция, Франция, Буюк Британия, Дания, Норвегия, Тайван, Австралия. Буюк Британия, Швеция, Словения.
Мамлакат ичида бизнес ва фан – инновацион кооперациясини рағбатлантириш	Фан ва корпорацияларнинг симметрик яқинланишини рағбатлантириш. Фан ва инновацион соҳага йирик давлат қўйилмалари ва миллий хусусий капитални жалб қилиш. Инновацион соҳага хорижий инвестицияларни жалб қилувчи хусусий секторнинг инновацион фаоллигини рағбатлантириш. Илмий секторнинг инновацион ташаббусини рағбатлантириш.	АҚШ, Финляндия. Исроил, Финляндия. Буюк Британия, Ирландия, Хитой, Корея, Ҳиндистон, Исроил. Германия, Япония, Дания.
Халқаро инновацион тизимларга интеграциялашув	Мажмуавий интеграция. Технологик ихтисослашув.	Финляндия, Исроил, Хитой. Корея, Сингапур, Тайван, Ҳиндистон.
Ички инновацион тизимларни йўлга қўйиш	Инновация соҳасида алоқаларни ташкил этиш учун алоҳида шароитларни яратиш. Миллий минтақалар ташаббусларини рағбатлантириш.	АҚШ, Норвегия, Ирландия. Франция, Германия, Финляндия.
Миллий	Фаннинг давлат сектори	Болгария, Полша, Литва.

инновацион тизимни шакллантириш	таркибини қайта ўзгартириш. Фан ва таълим интеграциясини фаоллантириш. Инновацион соҳага кичик ва ўрта бизнесни жалб қилиш. Юқори технологиялар соҳасидаги устувор экспорт йўналишларини аниқлаш.	Латвия, Эстония, Чехия. Руминия, Чехия, Словакия, Туркия. Чехия, Руминия, Чили, Туркия.
---------------------------------	--	---

Инновацион фаолликни рағбатлантириш учун турли мамлакатларда фан сизими юқори бўлган маҳсулотни ўзлаштиришда ўта зарур ҳисобланган турли имтиёзлар ва преференциялар қўлланилади. Улар эгилувчан, танловли, муддатни узайтириш, солиқ кредитлари, тезлаштирилган амортизация кўринишида амал қиладилар (2.3-жадвал).

2.3-жадвал

Асосий ривожланган мамлакатларда Илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларига (ИТТКИ) солиқ имтиёзлари

Мамлакатлар	Солиқ ундурмаларининг ИТТКИ харажатларига нисбати	Солиқ ундурмаларининг энг кўп миқдори
Япония	Йирик компаниялар - 8-10%, Кичик ва ўрта компаниялар - 12%	2008 йилгача – солиқ тўловлари суммасининг 20%; 2008 йилдан бошлаб йирик компаниялар солиқ тўловлари суммасининг 30%, кичик ва ўрта компаниялар солиқ тўловларининг 100%гача
АҚШ	Умумий суммадан 3-5%, меъёрдан ошувчи харажатларга 20%	Солиқ тўловлари суммасининг 25%
Канада	Умумий суммадан 20%	Мавжуд эмас
Буюк Британия	Умумий суммадан 8,4%	Мавжуд эмас
Франция	Умумий суммадан 10%	16 млн.евро
Хитой	Умумий суммадан 15%	Мавжуд эмас

Шундай қилиб, мамлакат рақобатбардошлигини ошириш, унинг самарали илмий тадқиқот ҳамкорлиги йўналишида ривожланишининг энг муҳим омили бўлиб инновацион жараёнларни (шу жумладан минтақалар даражасида) амалга ошириш учун қулай иқтисодий муҳитни яратишга қаратилган, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида боғловчи бўғин бўлиб давлатнинг инновацион сиёсати ҳисобланади. Шунингдек, инновацион сиёсатни шакллантиришда мамлакатнинг ривожланиш стратегиясини танлаш ўта муҳим. Шулардан келиб чиққан ҳолда давлат инновацион сиёсатнинг икки асосий моделларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Бош мақсади мамлакат учун устувор аҳамиятга эга бўлган инновацион йўналишларни ривожлантиришни рағбатлантириш бўлган, умуммиллий аҳамият касб этувчи илмий-техник дастурлар ва лойиҳаларни бажаришга йўналтирилган модел.

2. Бош мақсади янги технологияларни ўзлаштириш, иктисодиёт тармоқлари ва соҳаларининг технологик имкониятларини кенгайтириш бўлган, илмий-техник билимларни ёйишга йўналтирилган модел.

Сўнги йилларда Ўзбекистон ҳукумати инновацион фаолиятни жадаллаштиришни барқарор иктисодий ривожланишнинг бош двигатели сифатида фаол кўриб чиқмоқда, инновацион технологиялар ва фанни ривожлантириш масаларини муҳим давлат устуворликлари каторига қўймоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18 йиллигига бағишланган тантанали мажлисдаги маърузасида ҳамда “Ишлаб чиқаришга инновацион лойиҳалар ва технологияларни жорий қилишни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ – 916, 15.07.2008 й. Қарорида; Президентнинг “2009-2014 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта куrollантириш бўйича муҳим лойиҳаларни амалга ошириш чоралари дастури тўғрисида”ги ПҚ – 1072, 12.03.2009 й. Қарорида батафсил баён этилган.

2006-2012 йиллар давомида инновацион фаолиятнинг илмий-технологик базасини такомиллаштириш ва молиялаштириш, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқаларни кенгайтириш бўйича катор чора-тадбирлар белгилаб олинди, иктисодиёт тармоқларини модернизация қилиш бўйича давлат дастурлари қабул қилинди, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастурлари амалга оширилди. Жумладан, Фан ва техника бўйича Давлат Қўмитаси қайта ташкил қилинди, технологиялар трансфери бўйича марказлар институционал мустаҳкамланди, 2007 йилдан бошлаб ҳар йили Саноат ярмаркаси ва 2008 йилдан бошлаб эса – Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳалар ярмаркаси ташкил қилиш урфга кирди. Иктисодиётнинг реал секторида умумий қиймати 21 миллиард АҚШ долларига тенг бўлган кенг қамровли иктисодиёт тармоқларини модернизация қилиш дастурини, ўрта муддатли давлат инвестиция дастурини амалга ошириш мўлжалланган.

Бироқ, инновацияларнинг мамлакатимиз иктисодиёти рақобатбардошлигини ривожлантириш, инсон тараққиёти даражасини ошириш, меҳнат унумдорлигини ўстиришдаги ҳиссаси ўсиши тўғрисида хулоса чиқариш учун Ўзбекистоннинг инновацион ривожланиши бўйича тўла миқёсли ўрта ва узок муддатга эга бўлган стратегияли давлат инновацион сиёсати ишлаб чиқиш талаб этилади. Мазкур инновацион сиёсатнинг бош иктисодий мақсади бўлиб миллий иктисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш ва бунинг натижасида аҳоли фаровонлигини ошириш ва турмуш даражасини яхшилаш бўлиши керак. Ушбу асосий мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш зарур:

мамлакат иқтисодиётида фан сизими юкори бўлган ва юкори технологияли секторлар хиссасини ошириш ва экспорт сизсатини хомашё экспортдан юкори қўшимча қийматга эга бўлган маҳсулот экспортига боскичма-боскич йўналтириш;

- инновацион - фаол институтларни ташкил этиш;

таълим, фан ва бизнес ўртасидаги яқин ҳамкорлик ва ИТТКИга инвестицияларидан самарани ошириш;

- ишлаб чиқариш омиллари унумдорлигининг умумий ўсиши;

“билимлар иқтисодиёти”ни шакллантириш учун инсон капиталига инвестицияларни кўпайтириш.

Демак, мамлакатларда давлат инновацион сизсатларнинг кўпчилиги ўзларининг миллий вазифаларини ҳал этишлари учун қабул қилинади, бироқ шу билан бирга, айнан инновациялар бутун жаҳон ҳамжамиятини қўйилган мақсадига эришиш ва умумий фаровонликни таъминлаш учун бирлаштирувчи “янги мафкура” сифатида намоён бўлади.

2.3. Инновацион фаолиятнинг бошқариш қонунияти

Инновацион фаолиятнинг назарий асослари иқтисодчи олимлар томонидан атрофлича тадқиқ этилган. Хусусан, Австриялик олим Й.Шумпетер инновацион ўзгаришларни беш йўналишга бўлган: янги техника ва технологик жараёнлар ёки ишлаб чиқаришни янги бозор асосида таъминлаш; янги хусусиятларга эга бўлган маҳсулот турларини яратиш; янги хом-ашёлардан фойдаланиш; ишлаб чиқаришни ташкил этишни такомиллаштириш ва янги инновацион товарлар билан таъминлаш; янги истеъмол бозорларини очиш⁶.

К.Фримен 1987 йилда “Миллий инновацион тизим” тушунчасини киритган. “Миллий инновацион тизим” турли институтларни биргаликда ёки алоҳида янги технологияларни яратишга ҳисса қўшган ва ҳукумат аъзоларининг янги сизсатни ишлаб чиқиш ва амалга оширишига таъсир этувчи инновацион жараёндир. У ўзаро боғланган институтлар тизими бўлиб, улар “билимлар, янгиликлар ва янги технологияларни ташкил этиш, сақлаш ва узатишни амалга оширадилар.

П.Друкернинг фикрича, тадбиркорларнинг инновацион фикрлашлари бир-бирдан фаркланади. Инновациялаштириш тадбиркорликнинг ихтисослашган йўналишидир. Ҳар бир тадбиркор ўзининг ишлаб чиқариш объектида инновацион тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланади. Шу билан бирга ихтисослашган инновацион фаолият билан шуғулланувчи субъектлар эса умуман тадбиркорлик фаолиятининг барча йўналишларига, илм-фан ва техника тараққиётида қўлга киритган янгиликлари билан ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш усулларини ташкил қилиш асосида уларга хизмат қилади⁷.

⁶ Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. С. 386.

⁷ Друкер П. Ф. Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы. – М.: Бук Чембер Интернешнл, 1999. С. 41.

А.Бусигиннинг фикрига кўра, инновация асосий капитал (ишлаб чиқариш фондларини) ёки ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни илм-фан, техника, технологиялар асосида янгилашдир. Инновация хозирги замон ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида қонуний ва объектив жараёнди. Тадбиркорлик амалиётида инновация қандай шаклда бўлишидан қатъий назар, инновацион жараёни ифодалайди. Айрим ҳолатларда ишлаб чиқариш қисман эмас, балки тўлиқ инновацияга асосланади, натижада қатъий янги таснифга ва хусусиятга эга бўлган товарда ёки фойдаланишда ифодаланади⁸

Ю.Швецов, инновацион жараён янгиликни яратиш ва амалиётга қўллаш деб ҳисоблайди⁹.

М.Саидовнинг фикрича, инновация, аввало, иқтисодий ривожлантиришга қўйилмаларнинг самаралилиги билан тавсифланади, ишлаб чиқаришда мавжуд бўлган олдинги авлод техникаси ва технологиясини анча самарали, экологик соф ва ресурсларни тежашга имкон берувчи ишлаб чиқариш воситалари билан алмаштиришни ифодалайди. Инновацион фаолият (янгиликларни жорий этиш) ишлаб чиқариш янги технологиялари негизида рақобатбардош маҳсулот (товар) турларини яратиш жараёни. Бу жараён гоёнинг пайдо бўлиши, унинг мақсадини аниқлаш ва амалга оширишдан то ишлаб чиқаришни ташкил этиш, маҳсулот ишлаб чиқариш, уни сотиш ва иқтисодий самара олишгача бўлган ишларни ўз ичига олади¹⁰

Инновация ютуқларининг иқтисодий натижалари ишлаб чиқариш жараёнида моддий ресурсларни, маҳсулот бирлигига сарфланадиган жонли ва буюмлашган меҳнатни тежашни, киши бошига меҳнат унумдорлигининг ошиб боришини, атроф-муҳитнинг экологик жиҳатдан ифлосланиш даражасини камайтиришни таъминлашда, ишлаб чиқаришда, ижтимоий соҳада банд бўлганларнинг иш ҳақи ва даромадларининг ўсиб боришида, кам таъминланган оилаларни ижтимоий химоялаш даражасини ошиб боришида, ижтимоий инфратузилмани ривожланиб боришида ифодаланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий инновацион асосда ривожланиши танлаб олинган энг асосий йўли деб ҳисоблаш мумкин.

Инновацион жараён қуйидаги ривожланиш босқичларига эга: инновацион гоёларнинг ривожланиши; энг самарали инновацион гоёларни аниқлаш; инновацион гоёларни амалга оширишни иқтисодий баҳолаш; бизнес режада инновацион гоёларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган иқтисодий харажатларни асослаш; экспертлар томонидан инновацион гоёларни амалга ошириш бизнес режасини баҳолаш; инновацион режалар асосида намунавий маҳсулотни ишлаб чиқариш ва бозор талаблари асосида синаш; бозорда юқори талабга эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун зарур бўлган ўзгартиришларни киритиш ва уларнинг бозордаги ҳаракатларини

⁸ Бусыгин А.В. Предпринимательство: Учебник для вузов. – М.: Дело, 2001. С. 176.

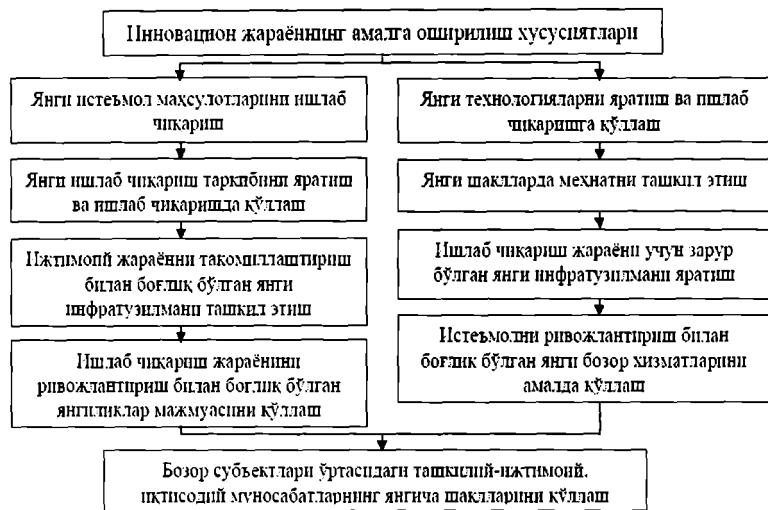
⁹ Швецов Ю.Ф. Организационные методы сокращения длительности инновационных процесса. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора технических наук. – Самара: 2002. С. 7.

¹⁰ Саидов М.Х. Олий таълим иқтисодиёти, инвестициялари ва маркетинги: Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2003 Б. 74.

ишлаб чиқиш; синалган инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бозорда сотилишини таъминлаш.

Айтиш мумкин, ишлаб чиқариш жараёнида илмий-техникавий ишланмаларни қўлланилиши натижасида улар илмий-техникавий инновация маҳсулотларига айланади.

Инновацион жараён инновацион фаолиятга нисбатан кенг маънога эга бўлиб, инновацион жараённинг амалга ошириш хусусиятлари мавжуд (2.5-расм).

2.5-расм. Инновацион жараённи амалга ошириш хусусиятлари

Бозор иқтисодиёти шароитида инновацион жараён истеъмол талаблари таъсирида киска муддатларда ўзининг янгиликлари билан тавсифланадиган жараён бўлиб, унинг ҳаракати узлуксиз равишда такомиллашган ҳолда амалга ошириб бориладиган турли йўналишлардаги ҳаракатларни ўзида ифода этади. Чунки, бозор муносабатлари шароитида инновация қўйилмаларининг эркин ҳаракати натижасида иқтисодий субъектлар ўртасида эркин рақобатнинг даражаси ошиб боради.

Инновация иқтисодий категория эканлигини назарий жиҳатдан таҳлил қилиш асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

инновацион фаолият инновация, инновацион жараёнга нисбатан кенг маънога эга бўлиб, илм-фан ва техника янгиликларини ишлаб чиқаришга татбиқ этилишини ифода этади. Инновацион фаолият инновация ва инновацион жараённи тўлиқ камраб олади;

инновация ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш учун йўналтирилган инновация маблағларининг асосий қисми бўлиб, ишлаб чиқариш субъектларининг асосий маблағларида мужассамлашади.

Инновацион янгиликларни ишлаб чиқариш жараёнида қўллашнинг самарадорлиги ишлаб чиқариш субъектларининг иқтисодий-ижтимоий ва экологик самарадорлигининг ўсиб боришига олиб келади. Инновацион самарадорликни куйидаги формула орқали ҳисоблаш мумкин¹¹:

$$C_i = \Phi_i X_i \cdot 100\%$$

бунда, C_i - инновацион самарадорлик, %да;

Φ_i - инновацион фойда, сўмда;

X_i - инновацион харажатлар, сўмда.

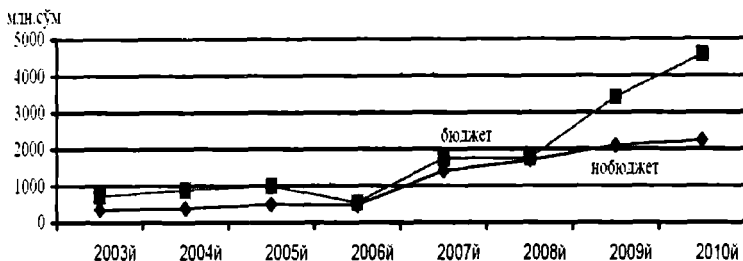
Республика Президентининг 2008 йил 15 июлдаги ПП-916 рақамли “Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантиришнинг кўшимча чора-тадбирлари” тўғрисидаги Фармонида асосан 2013 йил 1 январигача ўқув ва илмий-тадқиқот корхоналари ва ташкилотлари, лойиҳа-конструкторлик ташкилотлари фойдадан тўланадиган солиқ, ягона солиқ тўлови, қўшилган қиймат солиғи ва давлатнинг мақсадли фондига мажбурий тўловларидан (ягона ижтимоий тўловлардан ташқари) амалий илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини хўжалик субъектлари билан хўжалик битимлари асосида ишловчи субъектлар озод қилиниши белгиланган.

Республикада инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш мақсадида 2002 йилда “Инновацион илмий-техникавий фаолиятни молиялаштириш Фонди” ташкил этилган. Ўтган давр ичида 1070 та инновацион лойиҳалар бу фонддан молиявий ёрдам олдилар (2.6-расм).

2003 йилда давлат бюджетидан инновацион лойиҳаларни молиялаштириш учун 722,1 млн. сўм ажратилган бўлса, бу кўрсаткич 2010 йилда 4676,7 млн. сўмни ташкил этди. Шу давр ичида инновацион фаолиятга йўналтирилган нобюджет маблағлари 345,0 млн. сўмдан 2238,3 млн. сўмга кўпайди.

2003-2010 йиллар республикада инновацион фаолиятни инновацион лойиҳалар дастури асосида бажарилиш йўналишлари агросаноат мажмуи бўйича 14 тадан 138 тага, машинасозлик ва асбобсозлик бўйича 12 тадан 63 тага, соғлиқни сақлаш бўйича 8 тадан 113 тага, экология бўйича 2 тадан 36 тага, фармакология бўйича 7 тадан 89 тага, ахборот технологияси бўйича 2 тадан 102 тага, геология ва қайта ишлаш тармоқлари бўйича 3 тадан 68 тага, энергетика бўйича 12 тадан 115 тага, кимёвий технология бўйича 12 тадан 91 тага ва ижтимоий йўналиш бўйича 40 тадан 247 тагача кўпайди.

¹¹ Крылов Э.И., Власова В.М., Журавкова И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия. – М.: Финансы и статистика, 2003. С. 325.

2.6-расм. Республикада инновацион лойиҳаларни молиялашти-ришда давлат бюджети ва нобюджет маблағларидан фойдаланиш

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Таҳлил қилинаётган даврда машинасозлик ва асбобсозлик ҳамда экология йўналишларидан ташқари бошқа тармоқларда тегишли дастурлар бажарилаётган лойиҳалар сони ошиб борган.

Республикада инновацион фаолиятни фаоллаштириш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим: олий ўқув юртларида илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланувчи илмий ходимлар тайёрлаш; давлат даражасида стратегик аҳамиятга молик тармоқлардаги инновацион фаолиятни давлат бюджети ҳисобидан молиялаштириш; минтақаларда инновацион фаолият билан шуғулланувчи кичик корхоналар фаолиятини самарали ташкил этиш ва ривожлантириш; инновацион фаолият билан шуғулланувчи ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш; инновацион фаолият билан шуғулланувчи қўшма корхоналарни ташкил этиш учун тегишли шароитларни яратиш ва улар томонидан яратилган янгиларни лицензиялаштириш асосида жаҳон бозорига олиб чиқиш.

Инновацион маҳсулотларнинг кўпайиб бориши давлат бюджетидан ажратилаётган маблағлар миқдорига ҳам боғлиқ (2.4-жадвал).

Республикада ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) таҳлил этилаётган даврда 6 баробарга ўсган бўлсада, инновацион тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун бюджетдан ажратилаётган маблағларнинг ЯИМ даги ҳиссаси 2003 йилда 0,73 % бўлган бўлса, 2010 йилга келиб 0,75 %ни ташкил этди.

Республикада инновацион тараққиёт учун зарур бўлган ижтимоий-иқтисодий шароитлар мавжуд. Республикада инновацион ривожланиш даврини уч босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқич 1991-1994 йилларни ўз ичига қамраб олиб, иқтисодиётни бозор механизмларига асосланган ҳолда ривожланиши учун зарур бўлган инновацион шарт-шароитлар яратилди. Иккинчи босқич 1995-2000 йилларни ўз ичига қамраб олиб, миллий иқтисодиётнинг инновацион асосда ривожланиши билан тавсифланади. Учинчи

босқич 2001 йилдан бошланиб, у амалиётга муқобил инновацион янгиликларни қўллаш асосида иқтисодий тараққиётнинг макроиқтисодий барқарор ривожланишига эришилганлиги билан ифодаланади.

2.4-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ЯИМ даги инновацион маблағларнинг улуши

Йиллар	ЯИМ (млрд. сўм)	ЯИМ ўсиш суръати (%)	Инновацион маблағлар (млн. сўм)	Инновацион маблағларнинг ЯИМ даги ҳиссаси (%)
2003	9844,0	4,2	722,1	0,73
2004	12261,0	7,4	891,3	0,72
2005	15923,4	7,0	994,1	0,62
2006	21124,9	7,5	544,4	0,25
2007	28190,0	9,5	1744	0,61
2008	38969,8	9,0	1749,5	0,44
2009	48097,0	8,1	3419,4	0,71
2010	61831,2	8,5	4676,7	0,75

Манба: Жадвал маълумотлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилди.

Хусусан, 2006-2009 йилларда иқтисодийга қилинган жами инвестицияларнинг 49,5 %и саноатдаги асосий фондларни янгилашга йўналтирилган инвестицияларнинг ҳиссасига тўғри келди. 2006-2010 йилларда саноатда асосий фондларнинг янгиланиш коэффициентини ўртача 10,2 %ни ташкил этди. Бунда саноат ишлаб чиқариш фондларининг янгиланиш коэффициентининг юқори даражаси электрэнергетика тармоғида 15 %; қурилиш материаллари саноатида 12 %; енгил саноат тармоғида 18 %; полиграфия саноатида 20 % кузатилди.

Юқорида қайд этилган ижобий жиҳатлар билан бирга, саноатни ЯИМ нинг барқарор ўсиш суръатларини таъминлашдаги ролини оширишга салбий таъсир қилаётган омиллар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

1. Саноатнинг ЯИМдаги салмоғи даражаси саноати тараққий этган мамлакатлар даражасига етмаганлиги. 2010 йилда саноатнинг ЯИМ даги салмоғи 24,0 %ни ташкил қилди. Бу эса, саноати тараққий этган мамлакатлар даражасидан сезиларли даражада паст. Мазкур мамлакатларда саноатнинг ЯИМдаги салмоғи 28-32 %ни ташкил этади.

2. Айланма маблағларнинг етишмаслиги, пул оқимининг заифлиги, саноат корхоналарининг аксарият қисмида ишлаб чиқариш жараёнини модернизация қилиш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантиришга салбий таъсир кўрсатмоқда.

3. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларининг нарх индексининг юқорилиги, нархларнинг ўсиш суръатини саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатидан юқорилиги коэффициенти 1,12 ни ташкил қилди. Ҳолбуки мазкур даврда ушбу коэффициентнинг ўртача даражаси МДҲ мамлакатларида 1,07 ни ташкил қилган.

4. Саноатда ташкил қилинган айрим қўшма корхоналарнинг тўла қувватда ишламаётганлиги.

Мазкур муаммоларни ҳал қилиш мақсадида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

1. Ҳозирги даврда республикамызда саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг умумий ҳажмида инновацион товарларнинг салмоғи паст бўлиб, 15-17 %ни ташкил этмоқда. Бунинг учун инновацион маҳсулотлар салмоғини саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмида ошириш, маҳсулотларнинг энергия сиғимини камайтириш йўли билан саноат товарларининг рақобатбардошлигини таъминлаш зарур.

2. Саноат корхоналарининг айланма маблағларини тўлдириш ва пул оқимининг барқарорлигини ошириш мақсадида мазкур корхоналарни мамлакат банкларининг кредитларидан фойдаланиш даражасини ошириш учун саноат корхоналарига хизмат кўрсатадиган тижорат банкларининг устав капиталида давлатнинг ҳиссасини ошириш ва ушбу маблағлар ҳисобидан саноат корхоналарини имтиёзли кредитлашни йўлга қўйиш лозим.

3. Саноат корхоналарида нархларнинг ўсишини ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишидан юқори бўлишига йўл қўймаслик мақсадида, биринчидан, иш ҳақи ва унга тенглаштирилган харажатлар миқдорининг ўсиш суръатини меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатидан юқори бўлишининг олдини олиш лозим; иккинчидан, табиий монополия ҳисобланадиган саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг ўсишига нисбатан ҳукумат иктисодий нормативларини жорий қилиши зарур. Мазкур иктисодий меъёрлар табиий монополиялар ишлаб чиқарадиган маҳсулот ва хизматларнинг ўсиш суръатини саноат маҳсулотларига бўлган нархларининг умумий индексдан юқори бўлишининг олдини олиш имконини бериши лозим.

4. Саноат тармоғида фаолият юритаётган қўшма корхоналарнинг тўла қувватда ишлашини таъминлаш мақсадида: хориждан етказиб берилаётган машина ва ускуналарнинг сифатини назорат қилиш амалиётини такомиллаштириш лозим; мутахассисларнинг инвестицион лойиҳалар самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичларни баҳолаш борасидаги билим ва кўникмаларини ошириш чораларини ишлаб чиқиш зарур; қўшма корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватларига таъсир қилувчи омилларнинг ўзгаришини прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқишни такомиллаштириш зарур; маҳаллий хом-ашёдан фойдаланиш даражасини ошириш лозим.

Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, инновация ҳисобига иктисодий ривожланишни таъминлаш инновацион фаолиятни рағбатлантириш тизимини ташкил этишга боғлиқ.

Таянч сўзлар

Динамика, янги гоя, бозор, маҳсулот, лойиҳалаштириш, фундаментал, тадқиқот, ишлама, ўзлаштириш, маркетинг, ишлаб чиқариш, жараён, жорий қилиш, ахборот, технология, ташаббус, банк, корхона, юридик, жисмоний, фонд, муайян, молиявий, иктисодий.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инновацион жараён, гояларни мураккаб занжирини ифодалаб беринг.
2. Инновацион фаолиятга таъсир этувчи асосий омилларни кўрсатиб беринг.
3. Инновацион фаолиятни башқаришни қандай қонуниятларини биласиз?
4. Инновацион жараённи амалга ошириш хусусиятларини шарҳланг.

III БОБ. ИЛМИЙ ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИ БОШҚАРИШНИНГ ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ ВА ДАВЛАТ СИЁСАТИ

3.1. Илмий техника тараққиётини бошқаришнинг давлат сиёсати, моҳияти ва унинг бош мақсади.

3.2. Илмий техника тараққиётини бошқаришнинг ҳуқуқий асослари ва инновацион сиёсат йўналишлари.

3.3. Илмий-тадқиқот ва инновацион фаолиятни бошқариш механизми.

3.4. Халқаро илмий тадқиқот ишлари ва уларнинг ҳуқуқий муҳофазаси.

3.1. Илмий техника тараққиётини бошқаришнинг давлат сиёсати, моҳияти ва унинг бош мақсади

Давлатнинг инновацион сиёсати илмий тадқиқотлар, ишланмалар, тажриба-конструкторлик ишлари ёки фан-техника ютуқларидан фойдаланган ҳолда иқтисодий айланмага киритиладиган янги ёки такомиллаштирилган технологик жараён, янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот яратиш тушуниладиган инновацион фаолиятни ривожлантириш ва рағбатлантиришга йўналтирилган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисмидир.

Давлат инновацион сиёсати маҳаллий маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, аҳолининг турмуш сифати ва даражасини ошириш, технологик ва экологик хавфсизлигини таъминлаш учун инновацион фаолият устуворликларини тан олишдан келиб чиқиб шакллантирилади ва амалга оширилади.

Давлат инновацион сиёсатининг асосий мақсадлари қуйидагилар ҳисобланади:

– инновацион фаолият учун маҳаллий маҳсулотлар рақобатбардошлигининг ўсиши, фан-техника ютуқларидан самарали фойдаланиш, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш масалаларини ҳал этишни таъминлайдиган иқтисодий, ҳуқуқий ва ташкилий шароитлар яратиш;

– фан-техника салоҳиятини ривожлантириш, уни оқилона жойлаштириш ва самарали фойдаланиш, унинг структурасини шакллантириш;

– фан ва техниканинг мамлакат иқтисодиёти ривожига, энг муҳим ижтимоий вазифаларни амалга оширишга, моддий ишлаб чиқариш соҳасида илғор таркибий ўзгаришни таъминлашга, унинг самарадорлиги ва рақобатбардошлиги ўсиши кўшадиган ҳиссасини ошириш;

– мамлакатнинг мудофаа қобилиятини, шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини мустаҳкамлаш.

Қўйилган мақсадларга эришиш учун давлат инновацион сиёсатнинг қуйидаги вазифаларини ҳал этиши лозим:

– давлат устувор сиёсатининг устувор йўналишларини белгилаш ва амалга ошириш;

- иқтисодиётда илғор таркибий ўзгаришларни таъминлаш;
- инновацион фаолият инфратузилмаси яратиш ва ривожлантириш;
- маҳаллий инновацион маҳсулотларни халқаро бозорда қўллаб-қувватлаш ва ташки иқтисодий фаолиятни ривожлантириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш;
- инновацион фаолиятни ривожлантиришда фан, таълим, ишлаб чиқариш ва молия-кредит соҳасининг ўзаро алоқаларини таъминлаш;
- халқ хўжалигининг ривожланиш суръати, пропорцияси ва стратегиясини, унинг таркибий мувозанатланганлигини белгилаб берадиган асосий йўналишларда иқтисодиётнинг ривожланишини барқарорлаштириш учун илмий-техник салоҳиятдан самарали фойдаланишни таъминлаш.

Инновацион соҳада давлат органларининг асосий функциялари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- давлат инновацион сиёсатини шакллантириш;
- инновацион жараёнларнинг ҳуқуқий асосини яратиш, айниқса, инноваторларнинг муаллифлик ҳуқуқларини ва интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш;
- инновацияларни, шу соҳадаги рақобатни рағбатлантириш, инновацион рискларни суғурталаш, эскирган маҳсулот чиқарганлик учун давлат жарима чоралари жорий қилиш;
- инновацион соҳа инфратузилмасини шакллантиришда қатнашиш;
- фан, техника ва технологияларни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилаш, инновацияларнинг ижтимоий ва экологик йўналганлигини таъминлаш;
- устувор илмий тадқиқотлар ва инновацияларга ресурслар ажратиш;
- давлат сектори ташкилотларида инновацион жараёнларни институционал таъминлаш;
- инновацион ва илмий-техник фаолият билан шуғулланадиган шахсларнинг жамиятдаги мақомини ошириш;
- инновацион соҳа учун кадрлар тайёрлаш;
- минтақаларда инновацион жараёнларни тартибга солиш;
- инновацион жараёнларнинг халқаро жиҳатларини тартибга солиш;
- миллий инновацион тадбиркорлик манфаатларини ҳимоя қилиш.

Давлат инновацион сиёсатининг энг муҳим тамойиллари қуйидагилар саналади:

- маҳаллий илмий салоҳиятга таяниш;
- илмий ижод эркинлиги, илмий соҳани изчил демократизациялаш, илмий сиёсатни шакллантириш ва амалга оширишда очиклик ва ошкоралик;
- фундаментал илмий тадқиқотларнинг ривожланишини рағбатлантириш;
- мамлакатдаги етакчи илмий мактабларни сақлаб қолиш ва ривожлантириш;

– фан ва техника соҳасида соғлом рақобат ва тадбиркорлик учун шароитлар яратиш, инновацион фаолиятни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш;

– мамлакатнинг миллий хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятини таъминлаш мақсадида илмий тадқиқот ва лойиҳаларни ташкил қилиш учун шароитлар яратиш;

– фан ва таълимни интеграциялаш, барча поғонада малакали илмий кадрлар тайёрлаш тўлақонли тизимини ривожлантириш;

– тадқиқотчилар, ташкилотлар ва давлатнинг интеллектуал мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш;

– очиқ ахборотларга қийинчиликсиз уланишни ва уни эркин айирбошлаш ҳуқуқини таъминлаш;

– мулкчилик шакли хилма-хил бўлган илмий-тадқиқотчилик ва тажриба-конструкторлик ташкилотларини ривожлантириш, кичик инновацион тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш;

– фан ютуқларидан кенг фойдаланиш учун иқтисодий шароитлар яратиш, Ўзбекистон иқтисодиёти учун асосий аҳамиятга эга бўлган фан-техника ютуқлари кенг тарқалишига қўмаклашиш;

– илмий меҳнат нуфузлилигини ошириш, олимлар ва мутахассислар учун турмуш ва иш шароитлари яратиш;

– замонавий фан ютуқларини, уларнинг Ўзбекистон келажаги учун аҳамиятини тарғиб қилиш.

Инновацион сиёсатнинг негизлари мамлакатдаги реал, ижтимоий иқтисодий ва сиёсий вазиятга мос келадиган иқтисодий қонунлар тўпламини қабул қилиш йўли билан асос солинади. Бошқарув объектлари ва субъектлари, уларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарликлари айнан уларда белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасида бир қанча инновациялар ва илмий-техник фаолиятнинг тартибга солувчиси меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилган. Шулардан: 2008 йилдаги “Инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 15 июнь 2008 йилда “Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 2010 йилда “Республика лойиҳа-тадқиқот ташкилотларининг фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари ишлаб чиқилган.

Замонавий шароитларда инновацион фаолиятни меъёрий-ҳуқуқий тартибга солиш қуйидагиларни таъминлаши лозим бўлган қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқиш ва жорий қилишни назарда тутди:

1) инновацион фаолият маҳсулотларини сотишдан олинган фойда ва маблағларнинг бу улушини имтиёзли солиққа тортиш ҳисобига давлат, жамоат

ташкilotлари, корхоналар ва хусусий шахслар ўз даромадларининг сезиларли қисмини инновацион фаолиятга киритишдан манфаатдорлиги;

2) кооперация бўйича барча ҳамкорлар ва қатнашчиларнинг инновацион гоёни товар кўринишига етказиш ва солиқ тўловларини камайтириш ёки солиқлардан озод қилиш ҳисобига уларни бозорда тижорат асосида сотиш;

3) инновацион фаолият қатнашчиларининг кафолатланган ва имтиёзли кредит олиш имконияти;

4) илмий жамоаларнинг ҳам, алоҳида олимлар ва мутахассисларнинг ҳам интеллектуал мулк ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини таъминлаш;

5) инновацион жараён қатнашчилари ва ижрочиларининг ҳам, бу жараёнларни молиялаштирувчи инвесторларнинг ҳам сугурта ҳимояси ва умумэтироф этилган ижтимоий мақомини таъминлаш.

3.2. Илмий техника таракқиётини бошқаришнинг ҳуқуқий асослари ва инновацион сиёсат йўналишлари

Замонавий жаҳон иқтисодий ривожланишига хос бўлган жиҳат дунёнинг етакчи мамлакатлари постиндустриал жамият шаклланишининг янги босқичига асосан билимлар яратиш, тарқатиш ва фойдаланишга асосланган иқтисодиёт яратишга ўтиши ҳисобланади. Ноёб кўникма ва қобилиятлар, уларни доимий равишда ўзгариб турадиган фаолият шароитларига мослаштириш, юқори малака етакчи ишлаб чиқариш ресурсларига, шахс ва ташкilotнинг ижтимоий мақоми ва моддий фаровонлигининг асосий омилига айланади. Интеллектуал капиталга (инсон капиталига) инвестициялар ресурсларни жойлаштиришнинг энг самарали усулига айланади. Номоддий активлар фирмалар ва корпорациялар маблағларида тобора каттароқ улушни ташкил этмоқда. Янги фан-техника ютуқларидан фойдаланиш ва ишлаб чиқаришнинг жадаллашуви инновацион циклни кескин қисқариши, маҳсулот ва технологияларни янгилаш суръатининг тезлашишини белгилаб бериши.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, давлатнинг изчил ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва унинг ташки бозордаги рақобатбардошлиги таъминланиши (технологиялар ортда қилишини бартараф этиш) биринчи навбатда ривожланган миллий инновацион тизим мавжудлиги билан таъминланади. Миллий инновацион тизимнинг барча элементлари шаклланиши ва самарали ўзаро алоқа қилиши давлат инновацион сиёсатининг бош мақсади ҳисобланади.

У ёки бу мамлакатнинг давлат инновацион сиёсати, қоидага кўра, маълум бир назарий моделнинг “соф” ифодаси ҳисобланмайди, балки турли йўналишдаги чора-тадбирлар тўпламини ифодалайди, бунда миллий инновацион сиёсатларнинг жиддий ўзига хосликларини қайд этиш мумкин. Турли мамлакатларнинг замонавий босқичдаги инновацион сиёсатида қуйидаги энг муҳим йўналишларни ажратиш кўрсатиш мумкин.

Инновацион сиёсатни шакллантиришда унинг ҳаракатидаги асосий йўналишни танлаш муҳим аҳамият касб этади, бу эса инновацион сиёсатнинг иккита асосий моделини ажратиш кўрсатишга имкон беради.

1. Умуммиллий йўналишдаги илмий-техник дастурлар ва лойиҳаларни бажаришга йўналтирилган инновацион сиёсат модели. Бу ерда асосий мақсад мамлакат учун устувор аҳамиятга эга бўлган соҳалардаги ижобий имкониятларнинг ривожланишини рағбатлантириш ҳисобланади.

2. Илмий-техник билимларни тарқатишга йўналтирилган инновацион сиёсат модели. Бундай сиёсатнинг асосий мақсади - янги технологияларни ўзлаштириш, иқтисодий соҳалари ва тармоқларнинг технологик имкониятларини кенгайтириш қобилиятини ошириш ҳисобланади. Бу кўпинча инновацион инфратузилмани, таълим тизими ва профессионал тайёргарликни такомиллаштиришга тегишли.

Ўтказилаётган инновацион сиёсатга қараб, дунё мамлакатларини уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Фанда етакчиликка, инновацион циклни барча босқичларини қамраб оладиган кенг миқёсли мақсадли лойиҳаларни амалга оширишга йўналтирилган, қоидага кўра, ҳарбий соҳада илмий-инновацион салоҳият улуши катта бўлган мамлакатлар (АҚШ, Буюк Британия, Франция).

2. Қулай инновацион муҳит яратиш, бутун иқтисодийни оптималлашга йўналтирилган мамлакатлар (Германия, Швеция, Швецария).

3. Инновацион инфратузилмани ривожлантириш, жаҳон фан-техника тараққиёти ютуқларига мойилликни таъминлаш, фан ва технологиялар соҳасида турли секторлар ҳаракатларини мувофиқлаштириш йўли билан янгиликлар киритишни рағбатлантирадиган мамлакатлар (Япония, Жанубий Корея).

Таъкидлаш жоизки, ҳар бир мамлакатда давлат инновацион сиёсатини шакллантиришга ёндашув мамлакатларнинг миллий хусусиятларига қараб фаркланади: Финляндия иқтисодийни диверсификациялаш; Франция кичикроқ технологик фирмалар яратиш; АҚШ - миллий иқтисодийни қайта структуралашни қўллаб-қувватлаш.

Ҳар бир давлат, ўзининг инновацион сиёсатини ишлаб чиқар экан, ўз олдида маълум бир мақсадларни қўяди ва ривожланишнинг барча ички ва ташқи омиллари йиғиндисини ҳисобга олиб, талаб қилинган инновацион фаоллик даражасига эришишга имкон берадиган у ёки бу тактика ва стратегияни танлаб олади.

Инновацион фаоллик даражаларини чегаралаш қуйидаги йўналишларни кўзда тутлади:

– инновацион фаоллик технологик инновацияларни рағбатлантириш билан чекланади;

– инновацион фаоллик қисман ижтимоий-иқтисодий янгиликлар киритишга йўналтирилади;

– инновацион фаоллик миллий иқтисодийни ислоҳ қилади;

– инновацион фаоллик жаҳон ҳамжамиятининг ижтимоий ривожланиш йўналишларини ўзгартиради.

Инновацион фаоллик даражаси тўлалигича инновацион стратегия билан, тўғрироғи, унинг кўрсаткичлари билан белгиланади, инновацион жараён эса

бунда жамоат тизимининг таркиби бўйича ҳам, даражаси бўйича ҳам ҳар хил элементларини жалб қиладиган жараёни ифодалайди. Шу сабабли бу элементларнинг инновацион жараёндаги интеграция даражаси ва уларни амалга ошириш самарадорлиги инновацион стратегия кўрсаткичларининг мувофиқлик даражасига боғлиқ бўлади.

Инновацион стратегия бу - жамият ривожланиши йўналишига мувофиқ технологияларда ҳам, технологияларни бошқаришда ҳам янгиликлар киритишни танлаш ва амалга ошириш тизимларини ўзгартириш жараёнини белгилаб берадиган қоидалар ва меъёрлар тўпламидир. Инновацион стратегиянинг энг олий вазифаси инновацион жараён қатнашчиларининг манфаатлари ва турли йўналишдаги жараёнларни максимал даражада уйғунлаштириш ҳисобланади.

Янгиликлар киритишни амалга ошириш, кўп илм талаб қиладиган маҳсулот чиқариш ва экспорт қилишда муваффақиятга эришган ривожланган мамлакатлар тажрибаси инновацион сиёсат ривожланиши стратегияларининг айрим турларини ажратиб кўрсатишга имкон беради.

“Кўчириб ўтказиш” стратегияси мавжуд хорижий илмий-техника салоҳиятидан фойдаланиш ва янгиликлар киритишни ўз иқтисодиётига кўчириб ўтказишдан иборат. Бу стратегия биринчи навбатда, Японияда иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда фойдаланилган, АҚШ, Англия, Франция, Россия каби ривожланган мамлакатларда хорижда талаб юқори бўлган янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш учун юқори самарали технология лицензиялар харид қилинган, келгусида фундаметал тадқиқотлар ва лойиҳалардан тортиб то инновацияларни жорий қилиш, уларни мамлакат ичкарисид ва жаҳон бозорида амалга оширишгача бўлган бутун инновацион циклни таъминлаган ўзининг илмий-техник ва илмий-исломий салоҳияти яратилган.

“Ўзлаштириш” стратегияси шундан иборатки, арзон ишчи кучига таянган ўзининг йўқотилаётган илмий-техник салоҳияти бир қисмидан фойдаланган ҳолда илгари саноати ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқарилган маҳсулотни ишлаб чиқариш ўзлаштирилади, келгусида ишлаб чиқаришга муҳандислик-техник ҳамкорлик қилиш ҳамда иқтисодиётнинг давлат ва бозор шакллари уйғунлаштирган ҳолда инновацион фаолиятни кучайтиришни таъминлаш, ўзининг илмий-тадқиқотчилик ва тажриба-конструкторлик ишларини ўтказишга қодир бўлган илмий-техник салоҳият тикланади.

Бундан стратегия Хитойда ва Жанубий-Шарқий Осиёнинг бир қатор мамлакатларида қабул қилинган. Классик мисол Жанубий Кореянинг рақобатбардош автомобил саноати, юқори самарали ҳисоблаш техникаси, маиший электроника воситалари ишлаб чиқаришнинг яратиши.

Ривожланиш даражаси юқори бўлган мамлакатлар, биринчи навбатда, АҚШ, Англия, Германия, Францияда амал қиладиган *“ошириш” стратегияси* шундан иборатки, ўзининг илмий-техник салоҳиятидан фойдаланган, чет эллик олимлар ва конструкторларни жалб қилган, университетларнинг фундаментал

фанлари ва фирмаларнинг амалий фанларини интеграциялаган ҳолда доимий равишда ишлаб чиқаришда ва ижтимоий соҳада амалга ошириладиган юқори технологиялар, янги маҳсулотлар яратилади, яъни инновацияларни мунтазам ошириш рўй беради.

Ўзбекистон мавжуд интеллектуал салоҳиятга ва илмий-техник ресурсларга таянадиган инновацияларни фаоллаштириш стратегиясини танлаб олиши зарур.

Ўтган асрнинг 50-60-йилларида собиқ СССР, АҚШ, Япония ва Ғарбий Европа мамлакатларидан иктисодиётнинг фуқаролик секторларида бироз ортда қолган ҳолда тўртинчи технологик укладни ўзлаштириш, илмий-технологик ривожланишда жаҳон етакчиларидан бири бўлган. Бирок 70-80-йилларда бешинчи технологик укладни ўзлаштириш ва тарқатишда (мудофаа саноати комплексининг айрим йўналишларини истисно қилганда) ортда қолиш қайд этилди ва кучайди, бу эса иктисодий ўсиш суръатининг пасайишига олиб келди.

Шундай қилиб, 90-йилларда Россиянинг жаҳон технологик маконидаги позициялари иктисодиётнинг технологик таназзулга учраши туфайли бир неча марта ёмонлашди. Бу бешинчи технологик укладни ўзлаштириш ва тарқатишнинг асоси бўлган юқори технологияли мудофаа комплексининг қискартирилиши; собиқ СССР республикалари ва Иктисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлган мамлакатлар ўртасидаги технологик алоқаларнинг узилиши; машинасозлик ва енгил саноат корхоналарининг аксарияти хусусийлаштирилиши ва вайрон қилиниши; кўп илм талаб қиладиган, юқори технологияли маҳсулотларнинг камайиши; таянч инновацияларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг қискартирилиши, инновацион стратегиянинг йўқлиги; маҳаллий технологик товарлар ишлаб чиқариш ўрнини импорт эгаллаши; янги рақобатбардош маҳсулотларнинг асоси сифатида ихтиролар сонининг кескин қисқариши билан асосланади.

Охириги ўн беш йил ичида Россияда илмий-техник ва инновацион салоҳиятнинг асосий кўрсаткичлари ёмонлашди: тадқиқотчилар, конструкторлар, муҳандислар сони кескин қискарди, уларнинг сезиларли даражада қисқариши рўй берди, кўплаб илмий, конструкторлик ва муҳандислик мактаблари сони минимал ҳолатга келтирилди ёки умуман тугатилди. Ихтирочилик фаоллиги бир неча баравар пасайди аҳолининг ҳар 1000 кишисига тўғри келадиган резидентларнинг ихтироларга аризалар сони қискарди.

Демак, XXI асрнинг бошига келиб, Россия таназзулга юз тутган, деформацияланган (шаклан ўзгарган), бир неча ўн йилликка ортга қайтарилган инновацион салоҳиятга эга бўлди. Агар инерцион-бозор стратегиясига амал қилинадиган бўлса, бу ҳолат кучаяди ва яна камида эллик йилга чўзилиб кетади. В.Х.Иноземев куйидагича тавсифлайдиган ҳолат рўй беради: “Бугунги Россияда бошқа барча шароитлар энг қулай бўлган ҳолда у жаҳон илмий таракқиётининг қарвонбошисига айланиши учун шароитлар йўқ. Россия саноати ривожланган мамлакатга айланиш учун ҳаракат қилиши мумкин ва зарур, чунки постиндустриал давлатлар доирасига тез кириб бориш учун унда

ҳеч қандай имконият йўқ. Россия юзага келган вазиятдан фақат ўз кучларига таянган ҳолда чиқиб кета олмайди, у ҳар қандай усуллар билан хорижий инвестициялар ва технологиялар оқимини жалб қилиши зарур. Россия постиндустриал дунё етакчилари каторидан ўрин эгаллаш имкониятини бутунлай қўлдан чиқарди ва энди ҳеч қачон бу ўринларга даъвогарлик қила олмайди. Агарда Россия бир қутбли дунёни шакллантиришга қаршилик кўрсатадиган бўлса, у қашшоқлик ва инкироз ёқасига келиб қолиши мумкин”.

Инновацион-технологик ўсиш технологияси агарда у ўз вақтида қабул қилинадиган ва давлатнинг кенг миқёсли қўллаб-қувватлаши изчилликда амалга ошириладиган бўлса Россияга технологик жарликка қулаш йўналишини ўзгартириш ҳамда постиндустриал жамиятнинг моддий-техник пойдевори сифатида олтинчи, технологик укладни ўзлаштириш ва тарқатишнинг айрим йўналишларида етакчи бўлиб олиш учун охириги имконият беради. Гап албатта, у жаҳон илмий ёки технологик тараққиётининг етакчиси бўлиши ҳақида бораётгани йўқ. Бироқ у XXI асринг дастлабки ўн йилликларида илмий-технологик ўзгаришларнинг айрим йўналишларида етакчи бўлиб олиш имкониятини ҳали сақлаб турибди. Лекин бунинг учун ушбу имкониятларни, мавжуд салоҳиятни тўғри баҳолаш, илмий ва технологик “ниша”ларни асосли равишда белгилаши ҳамда ўз кучлари ва ресурсларини уларни тезроқ ўзлаштиришга мужассам этиш зарур, чунки вақт кутиб турмайди, кечикиб қолиш эса бу “ниша”ларнинг бошқалар томонидан банд этилишига олиб келиши мумкин.

Инновацион ўсиш стратегиясини амалга ошириш ва XXI асрда глобал илмий-технологик маконда муносиб ўрин эгаллаш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

Биринчидан, мамлакатнинг мавжуд илмий, ихтирочилик ва конверцион лойиҳаларни, тўпланган илмий кашфиёт ва ишланмаларни, маҳаллий ихтироларни, конструкторлик ютуқларини инвентаризациялаш, объектив малакали баҳолашни ўтказиш, етакчи ўринлардан бирини эгаллаш ёки етакчилар орасида бўлиб қолиши (олтинчи укладнинг дастлабки икки авлодини ўзлаштириш ва тарқатиш даврида, 10-20 йил) мумкин бўлган кам сонли устувор йўналишларни ажратиб кўрсатиш учун потенциал самараси ва янгилик даражаси бўйича уларни технологик укладлар ва авлодлар бўйича таснифлаш. Бу ерда ихтиро учун берилган аризанинг жаҳон миқёсидаги янгилигини баҳолайдиган патент идораси экспертлари фойдали бўлиши мумкин. Лекин амалиётда уларнинг сони кам. Инновацион маҳсулотлар янгилиги, рақобатбардошлиги ва самарадорлигига асосли баҳолар беришга қодир бўлган академик олимлар ва олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари, технологлар ва иктисодчиларни жалб қилиш, ИТТКИга қўйилмалар ва инвестицияларни қўйилаётган иктисодий (тижорат) ва бошқа фойдали натижалар билан таққослаш лозим. Инвентаризация бўйича ишлар биринчи навбатда, инновацион-технологик устуворликлар бўйича ўтказилиши ва нафақат фуқаролик маҳсулотларини, балки икки хил йўналишдаги вазифалар бажарадиган мудофаа технологияларини ҳам қамраб олиши лозим; бунга

старли микдорда бюджет маблағлари ажратиш зарур. Бундай ишлар МДХ мамлакатларида, биринчи навбатда, уни тармоқларда интеграция учун старли салоҳиятга эга бўлган мамлакатларда ҳам ўтказиш мақсадга мувофиқ.

Иккинчидан, мамлакат ичкарисида ҳам, саноат технологияларидан фойдаланиш халқ ҳўжалигида (экологик, ижтимоий, иктисодий) энг катта самара, шунингдек, МДХ мамлакатлари ва бошқа манфаатдор мамлакатлар билан саъй-харакатларни бирлаштиришда интеграцион самара берадиган жаҳон бозоридаги интеграцион майдонда ҳам технологик “ниша”ларни баҳолаш бўйича ишларни паралел равишда ўтказиш мумкин. Гап инновацион ўсиш катта самара бериши мумкин бўлган глобал, цивилизацион ва миллий ривожланишнинг “оғрикли нуқталари”ни аниқлаш ҳақида боради. Бу нафақат тамомила янги саноат ва қишлоқ ҳўжалиги товарлари, транспорт ва ахборот хизматларининг шаклланаётган бозорлари, балки соғлиқни сақлаш, хавфли эпидемияларга қарши курашиш, экология, таълим, маданият ва ҳ.к. соҳалардаги миллий ва глобал муаммоларни ҳал қилишда жиддий ўсишга эришиш мумкин бўлган йўналишлар ҳамдир. Бу ерда, албатта, биринчи ўринда иктисодчилар туради, лекин тиббиёт мутахассислари, демографлар, педагоглар, маданият намоёндалари ва бошқалар ҳам керак.

Учинчидан, айтиб ўтилган икки ёндашувни бирлаштириш истиқболли жаҳон бозорларида ва айниқса, аввалги илмий ва технологик алоқалар сақланиб қолган ҳамда янги авлод техника ва технологияларини биргаликда ўзлаштириш ва учинчи мамлакатлар бозорларида биргаликда иштирок этиш эҳтиёжи вужудга келган МДХ мамлакатларининг қайта интеграцияланаётган бозорларида иштирок этиш учун стратегик инновацион устуворликлар рўйхатини аниқлашга имкон беради. Қучларни сочиб юбормаслик учун бундай устувор йўналишлар рўйхати кенг бўлмаслиги, шу билан бир пайтда дифференциация қилинган, фақат интеграцион-инновацион ўсишда иштирок этишга қизиқиши ва имкониятлари бўлган манфаатдор мамлакатларнигина қамраб олиши лозим. Бироқ МДХ мамлакатлари билан чекланиб қолмаслик керак; айрим йўналишлар бўйича Шарқ мамлакатлари (Ҳиндистон, Хитой), Болтиқбўйи ва собиқ Иктисодий ҳамкорлик иттифоқи мамлакатлари (Ветнам, Шарқий Европа давлатлари), шунингдек, Ғарбий Европа мамлакатлари (Германия, Франция, Италия) билан биргаликдаги устуворликлар, инновацион дастурлар ва лойиҳалар амалга оширилиши мумкин.

Тўртинчидан, биргаликдаги муҳим қизиқишларни ифодалайдиган танлаб олинган ва мувофиқлаштирилган интеграцион-инновацион устуворликлар қатнашчилар сони ҳар хил бўлган давлатлараро мақсадли илмий-техник ва инновацион дастур ва лойиҳаларнинг объектига айланиши лозим. Ҳозирча бундай дастур ва лойиҳалар сони жуда кам бўлиб, уламинг сонини ошириш талаб этилади. Шу билан бир пайтда Европа Иттифоқи дастурлари доирасидаги лойиҳаларда, “Эврика” Европа инвестицион дастурида, ЛИЕРН Европа реактори ва Халқаро космик станция туридаги бошқа халқаро дастур ва лойиҳаларда фаолроқ иштирок этиш зарур.

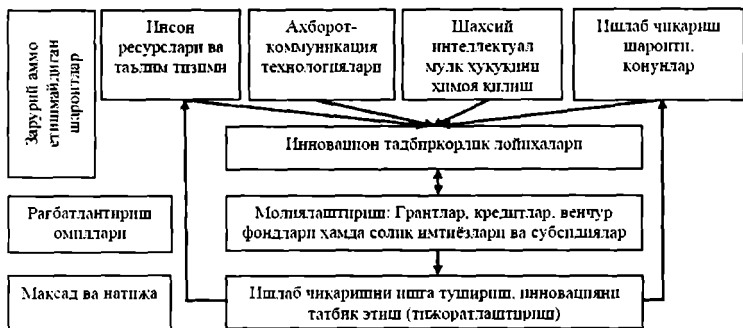
Бешинчидан, истиқболда бешинчи ва олтинчи технологик укладнинг илгор технологияларини ўзлаштириш учун инвестицияларнинг, аввало тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларининг инновацион йўналганлигини таъминлаш зарур. Хорижий катнашчилар иштирокидаги инвестицион лойиҳаларнинг ҳам, инвестицион ва бошқа асбоб-ускуна ва технологиялар харидининг ҳам инновацион-технологик экспертизаси айнан шунга қаратилган бўлиши лозим. Экспортни қўллаб-қувватлаш ва импорт ўрнини босиш сиёсати, божхона сиёсати инновацион устуворликларни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган бўлиши лозим.

Олтинчидан, инновацион ўсиш стратегиясининг глобал жиҳатларини институционал таъминлаш зарур. Аввало, халқаро ҳуқуқ меъёрларига жавоб берадиган қонунчилик, қулай инновацион муҳит яратиш, ташки бозорда инновацион устуворликларни амалга ошириш катнашчиларининг манфаатларини ва маҳаллий интеллектуал мулкни химоя қилиш лозим. Инновацион устуворликларни амалга ошириш ҳамда ташки бозорда инновацион дастур ва лойиҳаларни бажаришда катнашчиларнинг позицияларини мустаҳкамлаш учун халқаро стратегик иттифоклар ва байналминал корпорациялар яратиш йўлидан бориш зарур.

Еттинчидан, жаҳон бозорларида инновацион ўсиш учун кадрлар масаласини ҳал қилишда янгича ёндашувлар зарур. Хорижга эмиграция қилган илмий ходимлар йирик ва ҳозиргача амалда фойдаланилмай қолиб келаётган заҳира ҳисобланади. Баҳоларга қўра, 1991-1997 йилларда уларнинг сони 13,6 минг кишини ташкил қилган, уларнинг кўпчилиги хорижий тадқиқотчилик ташкилотлари ва университетларда билим ва тажриба орттирган бўлиб, илмий-техник ва инновацион лойиҳаларни амалга оширишда фаол ҳамкорлик қилиши мумкин. Танлаб олинган стратегик устуворликлар бўйича фан, олий ўқув юртли ва ишлаб чиқаришнинг интеграцияси уларни амалга оширишга иқтидорли ёшларни жалб қилишга хизмат қилади. Ҳар бир инновацион дастурда (лойиҳада) инновацион ўсишни кадрлар билан таъминлаш, жумладан, шу соҳада халқаро ҳамкорликни таъминлаш бўйича ресурслар билан таъминланган бўлим кўзда тутилган бўлиши керак.

3.3. Илмий-тадқиқот ва инновацион фаолиятни бошқариш механизми

Давлатнинг инновацион тизим моделини (3.1-расм) амалга оширилиши илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларига (ИТТКИ) жалб қилинган илмий ходимларнинг фаолият юритишлари учун зарур бўлган тегишли инфратузилма, ахборот-коммуникация технологиялари ва мамлакатда интеллектуал шахсий мулкни химоя қилиш, ишбилармонлик шароитини яратиш, инновацион жараёни ташкил этиш, янги лойиҳаларни вужудга келиши учун зарур бўлган шароитни яратади.

3.1-расм. Давлатнинг инновацион тизим модели

Бозор иқтисодиёти шароитида инновацион инвесторлар инновация ишларини олиб борувчи субъектлар билан инновация муносабатларини ижтимоий-иқтисодий манфаатдорлик асосида ташкил этишлари зарур.

Инновация фаолиятини олиб борувчи субъектлар иштирокида ишлаб чиқариш натижаларининг самарадорлигини ошириш учун илмий тадқиқот лабораториялари, институтлар, махсус технологик ёки конструкторлик бўлимлари, ҳамда йирик корпорация, концерн, акционерлик бирлашмалари ҳузурида янгиликларни изловчи бўлимларни ташкил этиш зарур.

Инновация муносабатларини такомиллаштириш учун инновацион фаолият билан боғлиқ бўлган илмий изланиш жараёни даражаларидан келиб чиққан ҳолда субъектлар ўртасида инновацион муносабатларни ташкил этиш даражасига, инновацион илмий-тадқиқот ва амалий ишларни амалга ошириш учун зарур бўлган ахборот билан инновацион субъектларни таъминлашга ва юқори интеллектуал даражага эга бўлган мутахассисларни жалб этишга, инновацион ишларни амалга ошириш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш ресурслари билан таъминлашга, инновация ишларини олиб борувчилар фаолиятларининг самарали бўлишини таъминлаш учун ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришга эътиборни кучайтириш зарур.

Инновацион тадбиркорлик фаолиятининг самарадорлиги ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш ёки янги йўналишда ташкил этиш билан боғлиқ бўлиб унинг йўналишини аниқлаш учун куйидагиларга эътибор бериш зарур:

- ташкил этилаётган ишнинг янгилик даражасига;
- янги ишлаб чиқариш йўналишидаги товар ишлаб чиқаришнинг йўқлигига, унинг истеъмол бозорининг мавжудлигига;
- шу йўналиш бўйича янги инновацион маҳсулотларни ёки хизмат турларини инвестициялаштиришнинг зарурлигига;
- инновацион инвестициялаштириш муносабатларини шакллантириш учун зарур бўлган муҳитнинг мавжудлигига;
- инновацион инвестициялаштириш фаолиятини олиб бориш учун зарур бўлган малакали ходимлар ва мутахассислар билан таъминланиш даражасига.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитаси томонидан 2003-2004 йилларга белгиланган инновация дастурларига асосан 112 та, 2004-2005 йилларда эса 63 та, 2005-2006 йилларда эса 76 та ва 2006-2007 йилларда 65 та инновация лойиҳалари бажарилган. 2010 йилда эса 214 та лойиҳа режалаштирилган бўлиб, 4676,7 млн. сўм ҳажмида Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитаси томонидан молиялаштирилган (3.1-жадвал).

3.1-жадвал

Республикада инновацион фаолиятни ривожлантиришда ҳамкорлик асосида фаол қатнашувчи вазирлик ва ташкилотлар, млн.сўм ҳисобида

№	Муассасалар	2004 й		2005 й		2006 й		2007 й		2008 й		2009 й		2010 й		2010/2003 %да	
		лойиҳалар сон	маблаг	лойиҳалар сон	маблаг	лойиҳалар сон	маблаг	лойиҳалар сон	маблаг	лойиҳалар сон	маблаг	лойиҳалар сон	маблаг	лойиҳалар сон	маблаг	лойиҳалар сон	маблаг
1.	Ўз.Р.Фанлар Академияси	7	126	14	246,0	10	151,0	38	357,0	40	368,6	26	344,4	31	663,3	258,3	467,1
2.	Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги	14	135	8	106,0	8	87,9	31	250,0	39	259,8	19	410,0	22	657,9	115,7	536,6
3.	Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги	10	58,5	18	96,5	17	104,4	18	207,0	17	300,0	46	450,0	20	784,1	133,3	104,5,4
4.	Соғлиқни сақлаш вазирлиги	4	140,7	8	200,6	9	60,7	23	238,0	35	241,4	20	432,7	21	609,7	233,3	419,3
5.	Бошқалар	28	431,1	28	345,0	21	140,4	63	692,0	36	579,7	81	178,2,3	120	196,1,7	210,5	827,3
Жами:		63	891,3	76	994,1	65	544,4	173	174,4	167	174,9,5	192	341,9,4	214	467,6,7	191,0	647,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Таҳлил этилаётган даврда, давлат томонидан белгиланган дастурлар асосида бажарилган инновация лойиҳаларининг 34 %и таълим, маънавият, маданият ва спорт масалаларини ҳал этишга, 27 %и агросаноат мажмуининг энг долзарб муаммоларини ечишга, 20 %и иктисодиёт тармоқларида маҳаллий хомашё асосида маҳсулотларни ишлаб чиқаришга йўналтирилган янги

самарали технологияларни жорий қилишга ва 19 %и инсон бойлиги бўлган соғлиқни сақлаш ва фармакология соҳасида янги техника, технология ва усулларни яратишга йўналтирилган. Республикада инновацион фаолиятни инвестициялаштиришда нафақат давлат, балки турли муассасалар ҳам фаол қатнашмоқдалар.

2003-2010 йилларда долзарб муаммолар бўйича 1062 та илмий тадқиқот ишлари 14741,5 млн.сўм ҳажмда бажарилган. Шунини таъкидлаш жоизки бажарилган инновация лойиҳалари сони 1,9 баробарга кўпайган.

Шу даврда, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси томонидан бажарилган инновация лойиҳалари сони 2,5 баробарга унга ажратилган инновация маблағлари эса 4,6 баробарга кўпайган. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида 1,1 ва 5,3 баробарни, Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги бўйича 1,3 ва 10,4 баробарни, Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирлиги бўйича эса 2,3 ва 4,1 баробарни ташкил этган. Турли ташкилотлар бўйича эса 2 баробарга инновацион лойиҳалар сони ва унга ажратилган инновацион инвестиция маблағлари 8,2 баробарга кўпайди.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитаси томонидан 2003-2010 йиллар давомида инновация илмий техника фаолиятини маблағ билан таъминлаш жамғармаси ҳисобидан ажратилган маблағлар 6,4 маротабага кўпайган бўлса, шундан 1655,0 млн.сўми бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобига амалга оширилди. Жумладан, 297,2 млн.сўм ҳажмда инновация маблағлари илмий-технологик ишланмалар натижаларидан манфаатдор томонлар ишларини амалга ошириш учун инновация лойиҳа иштирокчиларини 1357,8 млн.сўмлик машиналар, механизмлар, ускуна ва энергия ресурслари билан таъминлаганлар.

Республикада инновацион лойиҳалар доирасида энергия ва ресурслар тежамкор технологияларини ўзлаштириш ва фан сизими юқори бўлган махсулот турларини ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга йўналтирилган лойиҳаларга эътибор бериш алоҳида аҳамиятга эгадир. Жумладан, Самарқанд қимё заводида маҳаллий хомашёдан янги нитрокальций фосфатли ўғит ишлаб чиқариш технологияси ўзлаштирилди. Натижада нитрокальций фосфатли ўғитни ишлаб чиқариш бир йиллик қувватини 250,0 минг тоннага етказишга эришилди. Бу инновацион янгилик сабабли катта миқдорда валюта ва моддий бойликларни тежаш таъминланди.

Олмалик тоғ-металлургия комбинати (ОТМК) фаолияти натижасида 12,0 млн. тонна йиғилиб қолган чиқиндини қайта ишлаш муаммоси мавжуд эди. Илмий тадқиқотлар кўрсатиши бўйича бу чиқиндилар таркибида 30-35% темир, 1-1,5% мис, 30-35% кремний диоксида ва 0,4-0,6 г/т олтин борлиги аниқланган. ОТМКнинг мис заводида чиқиндилардан ферросилиций, рангли ва қимматбаҳо металлларни ажратиб олиш технологияси ишга туширилди. Натижада 1 тонна чиқиндидан 286 кг темир, 359 кг кремний диоксида ва 30 кг мис ажратиб олинди.

Соғлиқни сақлаш ва фармакология йўналишида инновацион лойиҳаларнинг 25 %и тиббий асбобсозликка, 23 %и фармакологияга, 23 %и касалликларни даволашнинг янги усулларини топишга ва 29 %и оналик ва болалиқни асрашга тўғри келган.

2010 йилда миллий иқтисодиётни ривожлантириш учун киритилган инвестицияларнинг умумий ҳажми 13,6 %га кўпайди. Мамлакатимиз миллий иқтисодиётини ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан 9,7 миллиард АҚШ доллари миқдорида инвестиция жалб этилди, бу ялпи ички маҳсулотнинг қарийиб 25 %ини ташкил этди. Умумий қўйилмалар ҳажмида хорижий инвестициялар ва кредитлар улуши 28,8 %ни, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар миқдори эса 2 миллиард 400 миллион АҚШ долларини ташкил этди.

2006 йилда ташкил этилган, бугунги кунда 6 миллиард АҚШ долларидан ортиқ Устав жамғармасига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт фонди томонидан 550 млн АҚШ долларидан зиёд миқдорда кредитлар ажратилди, натижада 250 млрд сўмлик асосий фондга эга бўлган жами 423 та объект, жумладан, озик-овқат саноатида 145 та, қурилиш материаллари саноатида 118 та, енгил ва тўқимачилик саноатида 65 та, қишлоқ ва ўрмон хўжалиғи соҳасида 58 та, қимё ва нефть-қимё саноатида 13 та, фармацевтика тармоғида 8 та объект ишга туширилди¹². Жалб қилинган инвестиция маблағларининг 50 %га яқини ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва қайта жиҳозлашга йўналтирилган.

Давлатнинг иқтисодиётни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш сиёсатидан келиб чиққан ҳолда, давлат томонидан инновацион инвестициялаштириш муносабатларини такомиллаштириш стратегиясига асосланиб ишлаб чиқаришда инновация муҳитини шакллантиришда қуйидагиларга, хусусан, инновацион инвестициялаштириш давлатнинг молия-кредит, солиқ ва амортизация сиёсати томонидан ишлаб чиқилган мақсадга; инновация субъектлари учун зарур бўлган инвестиция маблағлари олиш учун берилган имтиёзларга; инновация маҳсулотларини ишлаб чиқаришга татбиқ қилинишига эътиборни кучайтириш зарур.

Республикаимиз иқтисодиётининг реал секторида инновацион инвестициялаштириш самарадорлигини ошириш борасидаги долзарб муаммолардан бири-инвестицион лойиҳаларни комплекс экспертиза қилиш ва уларни инвестициялаш учун зарур бўлган молиявий маблағларнинг етишмаслиғидир.

Халқаро амалиётда инновацияларни инвестициялаш учун зарур бўлган маблағларни жалб этишда лойиҳавий молиялаштириш ва синдицияли кредитлашдан кенг фойдаланилади.

Фикримизча, республикаимизда лойиҳавий молиялаштиришни етарли даражада ривожланмаганлиги, инвестицион лойиҳаларни комплекс экспертиза

¹² Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. Б. 18-20.

қилишдаги хатоликларнинг мавжудлиги, лойиҳаларни самарадорлигини пасайтирадиган омилларнинг юзага келганлиги, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни экспорт қилишнинг талабга тўлиқ жавоб бермаслиги каби омилларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Масалан, Тошкент вилояти Янгийўл туманида болаларга консерва маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган завод қуриш лойиҳаси учун Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки томонидан 56 млн. АҚШ доллари миқдорига кредит ажратилган эди. Аммо, қурилган завод ишга тушмади. Натижада, банк томонидан берилган кредитлар қайтмади. Холбуки, бу инновацион лойиҳа эди.

Демак, лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантириш орқали инновацион инвестициялаш учун зарур бўлган маблағларни жалб этиш ҳажмини ошириш учун қуйидаги тадбирларнинг амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир: инновацион лойиҳаларни комплекс экспертиза қилиш жараёнига малакали мутахассисларни жалб этиш, мураккаб технологияга асосланган лойиҳалар экспертизасига эса хорижий мамлакатлардан малакали экспертларни жалб қилиш; технологик занжирда узилишларнинг юзага келмаслиги учун янги техника ва технологияларга ишлатиладиган хом-ашё, шу жумладан, маҳаллий хом-ашёдан фойдаланишга мўлжалланган техника ва технологияга асосланган инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш лозим; миллий валютанинг хорижий валюталарга нисбатан кадрсизланиш жараёнини тўхтатиш, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар экспортнинг диверсификация даражасини ошириш йўли билан лойиҳавий молиялаштириш самарадорлигини ошириш мумкин.

Инновацион фаолиятни давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш амалиётини такомиллаштириш мақсадида:

Биринчидан, илм-фанни ривожлантириш учун давлат томонидан маблағлар ажратишнинг қолдиқ тамоилидан воз кечиш керак. Ушбу харажатларнинг халқаро амалиётда қабул қилинган меъёрий чегаравий даражасига эришишни таъминлаш лозим. Ушбу меъёрий чегаравий даража мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш нуктаи назаридан белгиланган ва ЯИМ га нисбатан 2 %ни ташкил этади. Масалан, АҚШда инновацияга давлат томонидан ажратилган харажатлар ЯИМнинг 3 %ини, Европа Иттифокида эса 2 %ни ташкил этади.

Иккинчидан, янги технологик ускуналарни ишлаб чиқариш фаолиятига жорий қилган корхоналарга нисбатан солиқ имтиёзларини жорий этиш лозим. Жумладан, Японияда йил давомида ишлаб чиқаришга жорий этилган янги, замонавий технологик ускуна қийматининг 50 % миқдоригадаги сумма корхонанинг солиққа тортиш базасидан чегириб ташланиши, Франция ва Германияда инновацион инвестициялашни молиявий рағбатлантиришда компанияларга солиқ имтиёзлари эмас, балки, янги техника ва ускуналарга биринчи йилда ҳисобланган амортизацияларни тўлиқ балансдан чиқариш ҳуқуқи берилиши тажрибаларидан фойдаланиш мумкин. Россияда инновация лойиҳалари давлат томонидан тан олинса, бу инновацион инвестиция харажатларини 50 %гача, ташқи савдо учун маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этишга 40 %гача, хорижий маҳсулотларни ўрнини қоплайдиган ва

ташки бозорда талабга эга бўлган инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш учун 30 %гача ва ички истеъмол бозорида талабгор маҳсулотларни ишлаб чиқаришни таъминловчи лойиҳаларни амалга ошириш учун 20 %гача давлат томонидан копланadi. Давлат томонидан икки йилга белгиланган инвестицион лойиҳаларнинг эгаларида инвестицион лойиҳа умумий қийматининг 20 %гача хусусий маблағлари мавжуд бўлса, давлатнинг бу лойиҳаларни амалга ошириш учун 20-50 %гача молиявий ёрдам бериш тажрибасини республикада қўллаш мумкин.

Учинчидан, давлат йирик инновацион лойиҳаларни синдициялашган кредитлар ҳисобидан молиялаштиришни қўллаб-қувватлаши лозим. Бунинг натижасида инновацион лойиҳаларни молиялаштириш ҳажми ошади.

Фикримизча, Ўзбекистон Республикасида синдициялашган кредитлар ҳисобидан инновацион лойиҳаларни молиялаштириш амалиётини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг зарурлиги республикамиз тижорат банкларида узок муддатли ресурсларнинг етишмаслиги билан изоҳланади. 2010 йилнинг 1 январ ҳолатига, йирик тижорат банкларининг депозит базаси ҳажмида узок муддатли депозитларнинг салмоғи атиги 22 %ни ташкил қилди. Бунинг сабаби инновацион лойиҳаларни амалга ошираётган корхоналарда юкори ликвидли гаров объектларининг етишмаслигидир.

Демак, давлат томонидан инновацион лойиҳаларни синдициялашган кредитлар ҳисобидан молиялаштириш амалиётини қўллаб-қувватлаш куйидаги шаклларда амалга ошириш лозим:

1. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағларининг маълум қисми инновацион лойиҳаларни синдициялашган кредитлар ҳисобидан молиялаштириш мақсадида ташкил этилган синдикат ресурс сифатида берилиши лозим. Ушбу синдикат ресурсларининг камида 25 %и жамғарма маблағлари ҳисобидан шаклланиши ва синдикатда етакчи банк вазифасини албатта давлат банки бажариши лозим. Чунки, давлат банки етакчи банк бўлгандагина инновацион лойиҳани кредитлаш самарадорлигини тўғри баҳолаш ва назорат қилиш имкони юзага келади. Бунда кредит ҳавф-хатари, асосан, давлат банкининг зиммасида бўлади. Синдикатда иштирок этувчи бошқа банклар учун кредит рисқи нисбатан паст бўлади. Чунки, кредитнинг 25 %и давлат банкининг ресурслари ҳисобидан, 25 %и тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг маблағлари ҳисобидан берилади. Қолган 50 % ресурслар синдикатда иштирок этувчи банкларнинг ҳиссасига тўғри келади.

2. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш учун берилadиган синдицияли кредитнинг таъминоти сифатида юкори ликвидли гаров объектлари эмас, балки, ҳуқуқат томонидан кафолатланиши лозим.

Инновация фаолияти билан шуғуланувчи субъектларни маблағлар билан таъминлаш жамғармаси ва ҳиссадорлик асосидаги бюджетдан ташқари манбалар манфаатдор вазирликлар, идоралар, иктисодиёт тармоқлари, корхона ва ташкилотларнинг маблағлари ҳисобидан “бююртма-натижа” механизми орқали амалга оширилиши керак.

Мавжуд инновацион манбалардан ташқари корхоналарда шаклланаётган амортизация фонди маблағларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Амортизация маблағлари ҳисобига корхоналарнинг асосий ишлаб чиқариш фондларини жорий ва капитал таъмирлаш ишларини олиб боришларига ҳам инновацион фаолиятнинг бир тури деб қараш керак. Амортизация маблағларидан инновацион йўналишда фойдаланишни ошириш, асосий фондларнинг йиллик амортизация даражаларини қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Амортизация маблағларини ташкил этиш меъёрларини кўтариш, асосий фондлардан фойдаланиш даражасини ошиб боришига боғлиқ.

Корхоналарда инновацион инвестициялаштириш маблағлари миқдорининг ошиб боришини таъминлашга фойдаланилаётган асосий фондлар қолдигини камайтириб бориш орқали эришиш мумкин. Бунинг учун эса йиллик амортизация активда турган асосий фонд қолдигидан амортизация даражасини аниқлаб бориш зарур.

Бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқариш жараёнида инновацион янгиликларни қўллаш, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишнинг асосий манбаи, ишлаб чиқаришнинг қандай мулк шаклига асосланишидан қатъий назар илмий-услубий жиҳатдан асосланган фойда тақсмоти услубини ишлаб чиқиш зарур.

Инновацион фаолиятни инвестициялаштириш инновацион сиёсатга боғлиқ бўлади. Инновацион сиёсатни амалга оширишда қуйидаги инновацион фаолиятларга эътибор қилиш зарур: инновацион янгиликни ишлаб чиқиш учун керак бўлган ишлаб чиқариш захираларига, техника ва технологиялар билан таъминланганлик даражасига, ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар даражасига ҳамда солиқ ва тўловларнинг миқдорига.

Инновацион салоҳиятни ошириш учун минтақаларда қуйидаги ишларни: инновация технологик марказлар ва инновация фондларини ташкил этиш учун зарур бўлган ташкилий, молиявий ва иқтисодий муҳитни яратиш; бозор иқтисодиёти хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда интеллектуал мулкни ҳимоя этиш механизмларини ишлаб чиқиш; ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида илмий янгиликларни ишлаб чиқаришга жорий этиш; олий ўқув юртлири, тармоқ институтлари, академия, илмий-тадқиқот институтларининг илмий салоҳиятларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун уларнинг интеграциялашувини амалга ошириш зарур.

Инновацион лойиҳаларни истиқболлаштиришда эса: ҳар бир товарга бўлган истеъмол қийматини маркетинг тадқиқотлари асосида ўрганишга; унга иқтисодий, ижтимоий, фан ва техника тараққиёти таъсирини аниқлашга; самарали инновация маҳсулотини аниқлаб олишга; инновацион маҳсулот сифатини унга таъсир этувчи омиллар асосида истиқболлаштиришга ва уни иқтисодий жиҳатдан самарали бўлишини асослашга эътибор бериш зарур.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, инновацион жараён доимий равишда ҳаракатда бўлувчи иқтисодий ҳолат бўлиб, иқтисодий ривожланишни илмий-техникавий ёки ишлаб чиқариш жараёнини амалий жиҳатдан тубдан янгилаш ва такомиллаштиришнинг асосий омили эканлигидан келиб чиққан ҳолда,

фундаментал илмий тадқиқотлар асосан иқтисодий тармоқларини самарали ривожлантириш бўйича тегишли иқтисодий сиёсатга асосланган ҳолда олиб бориш лозим. У ишлаб чиқаришни, меҳнатни ташкил этиш ҳисобига янги маҳсулот турларини ишлаб чиқариш ва хизматларни кўрсатишни ташкил этишда ифодаланади. Инновацион жараён эса илм-фан ва техника, технология, ишлаб чиқаришни ташкил этиш соҳаларида қўлга киритилган ютуқларни амалиётга қўллаш билан боғлиқ бўлган даврдан бошлаб рўй беради.

Инновация инвестиция маблағларининг бир қисми бўлиб такомиллаштирилган ёки янги ишлаб чиқарилган техника ва технологияларда ифодаланиб, узвий равишда иқтисодий жараён билан боғлиқ бўлади. Инвестиция маблағлари иқтисодий категория сифатида ишлаб чиқариш субъектларида технологик, ижтимоий-экологик ва бошқа хусусиятларнинг умумлашган ҳолатдаги ўзгаришларни ифода этса, инновацион инвестициялаштириш ўзида фақат ишлаб чиқариш ва ижтимоий хизматларни ташкил этиш жараёнида бўлаётган янги сифат ўзгаришларини ифода этади.

Инновацион жараён инновацион фаолиятга нисбатан кенг маънога эга бўлиб, у қуйидагилар билан белгиланади: инновацион жараён илмий-тадқиқот, илмий-техникавий янгиликларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш; инновацион жараён инвестициялаштириш жараёнига нисбатан қўлланилиши жиҳатидан қисқа муддатли, яъни илмий фикр ва мулоҳазаларнинг шаклланишидан, уни амалга ошириш ва татбиқ этиш даврини ўз ичига қамраб олади.

Инновацион муносабатлар инвестиция муносабатларининг махсус илмий ва амалий янгиликларни яратишга йўналтирилган муносабатлари бўлсада, ўз навбатида у ҳам ишлаб чиқариш жараёнида мулкчилик муносабатларини ифода этади. Яратилаётган илмий ва амалий янгилик товар сифатида ижтимоий меҳнат харажатларининг маҳсули, яъни таннархи бўлиб ишлаб чиқариш муносабатларини ифода этади.

Ишлаб чиқариш жараёнидаги инновацион муносабатлар жисмоний ва ҳуқуқий субъектлар ўртасида бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида илм-фан ва техника янгиликларини қўллаш асосида такомиллашиб боради. Инновацион муносабатларнинг ривожланиши янгиликларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш орқали янги яратилган маҳсулотларда ифодаланса, ишлаб чиқариш жараёнида қўлланилаётган янгилик натижалари инновацион ишлаб чиқариш муносабатларининг такомиллашиб боришида ифодаланади, бу икки омил ўзаро боғлиқдир.

Инновация илм-фан ва техника тараққиёти бўйича маълум бир янгилик, кашфиётларни яратиш ёки мавжуд ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлган ресурслардан фойдаланишни такомиллаштириш; доимий равишда янгиликлар излаш, бозор талабларига мос келадиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришда илғор технологияларни қўллаш ва меҳнатни ташкил этиш усулларида фойдаланиш; бозор иқтисодий шароитида инновацион инвестиция маблағларидан фойдаланиш бозор субъекти ихтиёрида бўлиб, инновацион фаолиятни ташкил этиш даражасига боғлиқ бўлиши керак.

Инновацион лойиҳаларнинг самарадорлиги қуйидагиларга боғлиқ: инновацион инвестициялаштириш мақсадларини назарий жиҳатдан асосланганлигига; инновацион лойиҳани бажариш билан боғлиқ бўлган илмий-тадқиқот ва лойиҳа ҳужжатларини таъминлашга; инновация лойиҳасини техникавий ва иқтисодий жиҳатдан асосланганлигига; инновация лойиҳаларини амалга ошириш учун зарур бўлган инвестиция маблағларига; инновацион лойиҳалар асосида ишлаб чиқариш жараёнида янги намунавий маҳсулот турларини ва умумий янги маҳсулотни ишлаб чиқаришни тўлиқ ўзлаштиришга.

Инновацион инвестиция самарадорлиги ишлаб чиқариш даврида олинган ялпи фойданинг ошиб боришида ифодаланади. У ишлаб чиқариш жараёнида янгиликни қўллаш асосида яратилган қўшимча маҳсулот қийматидан ташкил топиши керак.

Инновация жараёнининг ривожланишига таъсир этувчи омиллар бир тизимга келтирилган. Инновацион янгиликларнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини аниқловчи кўрсаткичлар ишлаб чиқилган ва давлатнинг инновацион тизим модели таклиф қилинган ҳамда инновацион фаолият билан шуғулланувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш субъектлари билан ҳамкорликда илмий ишлаб чиқариш ҳиссадорлик жамиятларини ташкил этиш зарурлиги асосланган.

Инновация муносабатларининг самарадорлигини ошириш учун қуйидагиларга эътибор бериш зарур: илмий изланиш жараёнининг даражасидан келиб чиққан ҳолда инновация фаолиятини бошқаришни такомиллаштириб боришга; инновация фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган ахборотлар билан таъминлашга ва юқори интеллектуал салоҳиятга эга мутахассисларни жалб этишга; инновация ишларини амалга ошириш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш ресурслари билан таъминлаш даражасига; инновация ишларини олиб боровчиларнинг фаолиятлари самарали бўлишини таъминлаш учун ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантиришни амалга оширишга.

Инновация ва инновацион тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни бошқариш вазифасини бажарувчи ташкилотларнинг асосий мақсади: янги ихтиролар ва технологияларни ишлаб чиқаришни моддий рағбатлантириш, хусусий тадбиркорлик субъектларига илм-фан ва техника имкониятларидан фойдаланишда яқиндан ёрдам бериш, илм-фан ва техника ютуқларига бўлган фаолият билан шуғулланувчи тадбиркорларни давлат ва кредит ташкилотлари томонидан қўллаб-қувватлаш ҳисобланади.

Инновацион фаолиятни инвестициялаштириш даражасини ошириш учун хусусий инвестиция маблағларини жалб этишни таъминлаш мақсадида, давлат корхоналарига инвестиция маблағларини инновацияга жалб этишдаги солиқ имтиёзларини хусусий инвесторларга ҳам татбиқ этиш зарур. Инновация фаолияти билан шуғулланувчи илмий-тадқиқот институтлари, илмий бўлимлар, илмий лабораториялар ва олий ўқув юртларини илғор техника ва технологиялар билан жиҳозлашга эътиборни қаратиш зарур.

Асосий фондлардан фойдаланганлик учун ҳар ойда ажратиладиган йиллик амортизация маблағлари инновацион инвестициялаштиришнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Инновацион инвестициялаштириш учун зарур бўлган амортизация маблағларининг ўсиши йиллик амортизация фонди меъёрларининг ўсиб боришига боғлиқ. Республикада амортизация маблағларидан инновацион инвестициялаштиришни ривожлантиришда фойдаланиш даражасининг ошиб боришини таъминлаш учун АҚШ, Германия ва Япония мамлакатларида қўлланилаётган тезлаштирилган амортизация меъёрларидан фойдаланиш зарур.

Инновацион янгиларни яратиш билан бирга улардан унумли фойдаланишни ташкил этиш керак. Бунинг учун минтака хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимиз минтакалари миқёсида инновацион инфратузилмаларни яратиш зарур. Қолаверса, инновацион фаолиятни иқтисодий ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашни такомиллаштириш, интеллектуал мулкни инновацион соҳада ҳимоя этишни амалга ошириш зарур.

3.4. Халқаро илмий тадқиқот ишлари ва уларнинг ҳуқуқий муҳофазаси

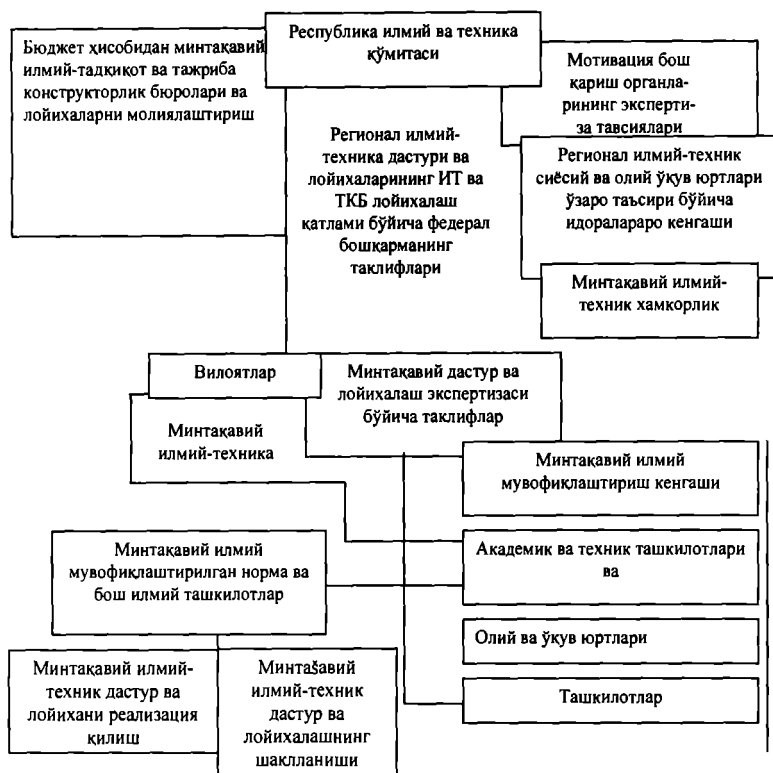
Илмий фаолият давлат сиёсатининг энг фаол соҳаси бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Гап шундаки, илмий ғоя бевосита хўжалик фаолиятида қўлланилиши мумкин эмас. Шунинг учун ташкилотлар тадқиқотларни молиялаштиришга секинлик билан ёндашади, унга катта эҳтиёж сезса ҳам. Ҳозирги шароитда давлат бизнесни таъминлашни функциясини, аниқроғи илмий билимлар ва ғоялар билан таъминлашни ўз зиммасига олмақда. Айнан шунинг учун илғор мамлакатлар расмий ҳужжатларида илмий-техника тараққиёти ягона занжир, илмий ғоя-ишлаб чиқариш, инновация бизнесини кенг қўламда қўллаш ёки фойдаланиш сифатида қаралади.

Бозор иқтисодиёти шаклланаётган бизнинг мамлакатимизда ҳам илмий, фан-техника соҳасини тартибга солишни давлат томонидан амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади, чунки илмий-техника тараққиёти иқтисодий ўсишнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Давлат илмий ва инновация соҳасида фаол иш олиб бориб бу соҳада ўзининг мақсади, принципи ва сиёсатини, шахсий устуворлигини шакллантиради. Илмий ва инновация сиёсати ривожланган мамлакатларда одатда мамлакат иқтисодининг ўсишида фан ва техниканинг улишини ошириш; моддий ишлаб чиқариш соҳасида прогрессив ўзгаришларни таъминлаш; жаҳон бозорида миллий маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш; мамлакат мудофааси ва хавфсизлиқни мустаҳкамлаш; экологик вазиятни яхшилаш; таркиб топган илмий мактабни ривожлантириш ва сақлаб қолиш каби соҳаларда фаол иш олиб боради.

Давлат ўз сиёсати, мақсадини аниқлаш билан биргаликда илмий ва инновация соҳасида сиёсатни олиб бориш ва уни амалга ошириш сиёсатини ҳам ишлаб чиқади. Бу принциплар мамлакатда мавжуд хўжалик тизимига боғлиқ бўлади ва иқтисодий фаолиятда давлат институтларининг таъсири ўрганилади. Давлатнинг илмий ва инновация фаолиятини қўллаб-қувватлаш

механизми 3.2-расмда келтирилган.

3.2-расм. Илмий ва инновация фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизми

Илмий фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш шакллари:

илмий-тадқиқот натижаларни реализация қилиш натижасида олинган фойдадан имтиёзли солиқ олиш;

- илмий тадқиқотлар ихтиёрида бўлган ёрдамчи ва бошқа мулкдан солиқ олишни бекор қилиш;

- илмий иш олиб бориш учун хорижий мамлакатлардан олиб келинадиган буюмлар учун тўловлардан озод қилиш.

Инновация фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш шакллари:

индивидуал ихтирочилар ва кичик жорий этиш корхоналари учун фоиизсиз кредитлар бериш;

имтиёзли солиқлар имконияти бўлган венчур инновация фойдани яратиш;

- индивидуал ихтирочилар учун давлат патент тўловини камайтириш;
ресурсларни иктисод қилувчи ихтирочилар учун тўлов муддатини кечиктириш;

- ускуналарни амортизациясини тезлаштириш ҳуқуқини бериш;

- технопарк ва технополис тармоқларини яратиш.

Илмий ва инновация соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принципларига қуйидагилар қиради:

1. Илмий ва илмий-техник ижодкорлик.

2. Интеллектуал мулкни ҳуқуқий ҳимоя қилиш.

3. Илмий, илмий-техника ва таълимнинг интеграцияси.

4. Илмий ва техника соҳасидаги рақобатни қўллаб-қувватлаш.

5. Илмий ривожнинг устувор йўналишлари бўйича ресурсларни концентрациялаш.

6. Илмий, илмий-техник ва инновация фаолиятининг тадбирлар фаоллигини моддий рағбатлантириш.

7. Ҳалқаро илмий ҳамкорликни ривожлантириш.

Бу принципга барча илғор мамлакатлар, давлат, илмий, илмий-техника ва инновация сиёсати амал қилади. Лекин уларнинг реализация жараёнига таъсири хилма-хил.

Ялпи ижтимоий маҳсулот таркибида тадқиқот ишларига сарф қилинган харажатлар улуши ривожланган мамлакатларда бир-биридан фарқ қилади. Агар бу мақсадга сарф қилинган харажатларнинг ялпи маҳсулот таркибидаги улушини фозиз ҳисобида олсак, илмий тадқиқот ишлари ва тажриба конструкторлик ишларини молиялаштириш бўйича энг юқори ўринларда Япония, Германия, Швеция, Швейцария, Жанубий Корея ва АҚШ туради. Иккинчи гуруҳга юқори технологияли мамлакатлар, яъни Англия, Франция, Нидерландия, Италия ва бошқа мамлакатлар қиради.

Қўллаб-қувватлаш шакли ва даражасига қараб жаҳон амалиётида унга фаол аралашининг давлат стратегияси қабул қилинган бўлиб, деталлаштирилган тартибли ва аралаш стратегия бўлими ҳисобланади.

Стратегиянинг мазмуни (давлатнинг фаол аралашуви) давлат томонидан илмий, илмий-техник ва инновация фаолиятини тан олиш, миллий хўжалик ва иктисодий ўсишнинг таркибий қисмини ташкил этади. Одатда бу принципни қабул қилишдан кейин қатор ўзгаришлар, қонунчиликда ва давлатнинг ташқи сиёсатида рўй беради. Масалан, Японияда бу стратегия расмий бўлмаган ҳолда “Орол концерни” деб ном олган. Бу халқаро аренада ягона Фронт бўйлаб товар ишлаб чиқарувчилар ва давлат бошқаруви ўртасидаги узвий алоқани ўзида акс эттиради. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки давлат бундай шароитда, нафақат мўлжалланган функцияни бажарибгина қолмай, балки миллий иктисодиётнинг ривожланишига солмоқли улуш қўшиш мақсадида муҳим дастур ва уни ташкил этишни ҳам ўз зиммасига олади.

Олий мактабларни қўллаб-қувватлаш, фаол аралашини стратегияси ва

имтиёзли тижорат ташкилотлари, шахсий илмий-техник ишланмалар Япония, Франция, Нидерландия ва шу каби қатор мамлакатлар учун жиддий ўсишни таъминламоқда.

Номарказлаштирилган тартибга солиш стратегияси давлатнинг илмий, илмий-техника ва инновация фаолиятига аралашув стратегияси сингари қатъий алоқада бўлмайди.

Давлатнинг илмий ва инновация фаолиятига фаол аралашуви қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

1. давлат инновация соҳаси инфратузилмасини яратиш ва илмий-техника алоқа таклифларини киритиш;

2. инновация соҳасида барча иштирокчиларнинг инновация фаоллигини оширишга ёрдам берувчи шароит яратиш;

3. хўжалик амалиётида кенг тарқалган янгиликка талабни шакллантиришнинг бошланғич босқичи учун давлат ресурслари ажратиш.

Бу стратегияда солиқ имтиёзлари ва бошқа илмий инновациялар фаоллаштириш ҳамда ривожлантиришни рағбатлантиришнинг механизмлари бўлиши мумкин.

Мазкур стратегия АҚШ, Англия ва бошқа қатор мамлакатларда қўллаб-қувватланади. Фаол аралашув стратегиясидан ташқари (қайсики бунда илмий-техник устиворликни танлашда давлат етакчи роль ўйнайди) номарказлашган тартибга солиш стратегиясида етакчи ўринни ташкилотлар, хўжаликлар ва бошқа субъектлар эгаллайди, давлат учун ҳуқуқий, иқтисодий ва бошқа шарт-шароитлар яратиб берилади.

Аралаш стратегия иқтисодиётида давлат сектори тармоқларнинг экспорт салоҳиятини оширишдан манфаатдор бўлади. Давлат ташкилотлари учун фаол аралашув стратегияси қолган ташкилотлар учун номарказлаштирилган тартибга солиш стратегияси шаклида қўлланилади, бу айниқса Швеция учун характерлидир.

Ҳозирги пайтда илмий ишлаб чиқариш тадбирлари жамияти шаклланоқда. Инновация соҳасида иттифок ассоциацияси, фондлари ва бошқа структуралар ташкил этилмоқда. Ҳозирги пайтда Республика Инновация иттифоки илмий технологик парки ва бизнес инкубатор Ассоциациялари ташкил этилмоқда.

Илмий-техник ва инновация фаолиятини Республикамизда қўллаб-қувватлаш механизми шаклланиш босқичида турибди. Олдиндан ҳал қилиниши лозим бўлган ишлар кўп. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олиш учун Республика илмий, илмий-техник ва инновация фаолиятини фаоллаштириш бугунги давр талабидир.

Таянч сўзлар

Давлатнинг инновацион сиёсати, илмий тадқиқотлар, ишламалар, тажриба, конструкторлик, фан, техника, ютуқ, фаолият, рағбатлантириш, иқтисодий, ижтимоий, фаолият, ҳуқуқ, ташкилий, ривожланиш, инфратузилма, устувор,

жамият, демократизация, очиклик, ошкоралик, замонавий, меъёрий, солик, имтиёз, манфаатдор.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инновация фаолиятига давлатнинг фаол аралашув стратегиясининг мақсади нимадан иборат?
2. Илмий фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қувватланишини тушунтиринг?
3. Илмий-техник рақобат нима?
4. Инноваторлар меҳнатини рағбатлантириш деганда нимани тушунаси?
5. Ҳалқаро илмий ҳамкорликни ривожлантириш йўлларини айтиб беринг?

IV БОБ. ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ИННОВАЦИОН ТИЗИМИ

4.1. Ўзбекистон миллий инновацион тизими ва унинг аҳамияти.

4.2. Фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси.

4.3. Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги фан сигими юқори маҳсулотлардаги роли ва ўрни.

4.4. Ўзбекистон Республикасида технологик ва социогенетик инновациялар.

4.1. Ўзбекистон миллий инновацион тизими ва унинг аҳамияти

Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат илмий-техника сиёсатининг моҳияти республика ички талабини тез қондирадиган, жаҳон бозорида рақобатбардош бўла оладиган, иқтисодиёт тармоқларини тубдан янгиланишига имкон берадиган илмий ва технологик тадқиқотларга кўмаклашишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек “Ўзбекистон инновацион ривожланиш турининг ҳозирги замон моделига ўтиш учун ҳамма зарур шароитларга эга. Бу модел вужудга келтирилган илмий-техникавий салоҳиятдан кенг ва самарали фойдаланишга, фундаментал ва амалий кенг жорий этишга, юқори малакали, иқтидорли илмий кадрлар сонини кўпайтиришга асосланади”¹³

Илм оламида илмий (илмий-тадқиқот), илмий-техник фаолият ва экспериментал (тажриба-конструкторлик) ишлаб чиқариш йўналишлари мавжуд. Жумладан, фундаментал илмий-тадқиқот ишлари, экспериментал ва назарий фаолият жамият ва табиат ривожланишининг асосий қонуниятлари тўғрисида янги билимлар яратишга қаратилган бўлади. Илмий-техник фаолиятда технологик, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ечиш ва янги билимни яратиш, қўллаш ва кенг жорий этишга қаратилган бўлиб, илмни, техникани, ишлаб чиқаришни ягона тизим сифатида фаолият кўрсатишни таъминлашга кўпроқ эътибор берилади.

Илмий фаолият давлат сиёсатининг энг фаол соҳаси бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Айтиш жоизки, илмий ғоя бевосита хўжалик фаолиятида қўлланилиши мумкин эмас. Шунинг учун ташкилотлар тадқиқотларни молиялаштиришга секинлик билан ёндошади, унга катта эҳтиёж сезса ҳам. Ҳозирги шароитда давлат бизнеснинг таъминлаш функциясини, аниқроғи илмий билимлар ва ғоялар билан таъминлашни ўз зиммасига олмоқда. Айнан шунинг учун илгор мамлакатлар расмий ҳужжатларида илмий-техника тараққиёти ягона занжир, илмий ғоя ишлаб чиқариш, инновация бизнесини кенг қўламда қўллаш ёки фойдаланиш сифатида қаралади.

Бозор иқтисодиёти шароитида нафақат ички, балки ташқи бозорда ҳам харидоргир, илм талаб ва юксак технологияларга асосланган маҳсулотлар

¹³ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т. Ўзбекистон, 1991.

ишлаб чиқаришнинг ўрни катта. Шу боис бутун дунёда янги ва илгор технологияларнинг бозор қиймати ошмоқда. Ўзбекистон бу борада катта салоҳиятга эга. Давлатимиз раҳбарининг илм-фанни ривожлантиришга катта эътибор қаратаётгани туфайли ушбу салоҳият юксалиб бормоқда. Ҳар йили истиқболли илмий ғоя ва лойиҳаларни амалга ошириш учун давлат грантлари ажратилмоқда. Давлат илмий-техник дастурлари доирасида рўёбга чиқарилаётган фундаментал ва амалий тадқиқотлар жаҳон илм-фани учун ҳам катта аҳамиятга эгадир. Олимлар ўз ишларини, биринчи навбатда, иктисодиёт ва ижтимоий соҳалар олдига турган аниқ вазифаларни ҳал этишга йўналтираётир. Бунда янги, истиқболли ишланмаларни ҳаётга татбиқ этиш ишлаб чиқариш ва илм-фани ривожлантиришга ёрдам беради. Яъни, интеллектуал маҳсулотларни синовдан ўтказиш, янада такомиллаштириш мақсадида ишлаб чиқариш базаси ҳамда илмий излашларни чуқурлаштиришга йўналтириладиган кўшимча маблағларга эга бўлиш имконияти кенгайди. Илм-фан ва ишлаб чиқариш жамиятимизнинг барча жабҳаларида ислохотларни чуқурлаштириш жараёнининг ўзаро боғлиқ ҳамда зарур бўғинлариги айланади.

Мамлакатнинг миллий инновацион тизими илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларига (ИТТКИ) жалб қилинган илмий ходимларнинг фаолият юритишлари учун зарур бўлган инфратузилма, ахборот-коммуникация технологиялари ва мамлакатда интеллектуал шахсий мулкни химоя қилиш, ишбилармонлик шароитини яратиш, инновацион жараёни ташкил этиш, янги лойиҳаларни вужудга келиши учун зарур бўлган шароитни яратади

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 15 июлдаги “Инновация лойиҳалари ва технологияларини ишлаб чиқаришга жорий этишни рағбатлантиришнинг кўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги №916-сонли Қарорини амалга ошириш доирасида Ўзбекистон Республикасида 2008, 2009, 2010 ва 2011 йилларда “Инновацион ғоя, ишлама ва технологиялар” ҳамда “Саноат ярмаркаси ва корпорацион биржа савдоси” ярмаркалари “Ўзэкспомарказ”нинг кўргазма павилонларида ўтказиш анъанага айланиб қолди. Бунда мамлакатимиз Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги олий ўқув юртли ва коллежлари, уларнинг профессор-ўқитувчилари, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси илмий-текшириш институтларининг олимлари ва тармоқ институтларининг олимлари томонидан Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун бажарилган илмий-тадқиқот ишлари, импорт ўрнини босувчи локализация қилинган (маҳаллийлаштирилган), экспортбоп товарлари билан ҳамда республикамиз ва хорижий тармоқ ишлаб чиқарувчи саноат, агросаноат вакиллари ярмаркада катнашувчи вакиллар билан ўзаро ҳамкорлик шартномаларини тузиш ва ҳамкорлик ўрнатиш бўйича истиқболли ишлар амалга оширилмоқда.

Ўтказилаётган ярмаркаларнинг бош мақсади фан сиғими юқори бўлган, юқори технологик ишлаб чиқаришларнинг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, шу жумладан кичик инновацион тадбиркорликнинг барқарор

ривожланиши учун шароит яратиш; республиканинг илмий, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ташкилотлари илмий-техник салоҳиятидан мамлакат иқтисодиёти ва ижтимоий соҳасини ривожлантиришнинг долзарб муаммоларини ҳал қилиш йўлида самарали фойдаланиш; корхоналарнинг инновация фаоллигини ошириш, инновация фаолиятини кенгайтириш учун инвестицияларни жалб қилишга қўмаклашишдан иборат.

Ярмаркада тақдим этилаётган ишланмаларнинг аксарияти мамлакат иқтисодиётининг асосий тармоқлари учун бевосита аҳамият касб этади ҳамда ушбу маҳсулотнинг истеъмолчилари ва буюртмачиларини қизиқтиради, ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорларнинг кенг доираси учун фойдали бўлади. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш тўғрисидаги келишувлар ва янги хўжалик шартномаларини тузиш учун хизмат қилади.

Юқоридаги мақсаддан келиб чиққан ҳолда қуйидаги вазифалар белгилаб олинади:

- инновация ғоялари ва лойиҳаларини тақдим этиш;
- саноатнинг рақобатбардошлигини ошириш манфаатларидан келиб чиқиб, фан, ишлаб чиқариш ва сармоялар интеграциясини таъминлаш;
- илмий-техника соҳасидаги корхоналар ва ихтисослашган фирмаларнинг инновацион фаолиятини ривожлантиришга қўмаклашиш;

илмий ва амалий тадқиқот натижаларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш, корхоналарнинг технологиялари ва маҳсулотларини ватанимиз ва хориж бозорларига олиб чиқиш бўйича тармоқлараро алоқаларни кенгайтириш ва мустаҳкамлашга қўмаклашиш;

бюджетдан ташқари молиявий маблағларни тўплаш ва инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳамда уларни бозорга чиқариш жараёнига жалб қилиш.

Намоишига қўйилаётган амалий, инновацион ва илмий-техник лойиҳалар ҳамда ишланмаларнинг асосий қисми экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи ҳамда юқори самарали маълумотлар, машиналар, препаратлар ва дунё тажрибаларига мос келувчи бошқа фан сифими юқори бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга имкон берувчи маҳсулот ва технологияларни яратишга қаратилиши лозим.

Мамлакатимиз олдида қўйилган бу вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш йўлида иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва ишлаб чиқариш учун янги инновацион ғоя ва технологияларни яратиб беришнинг назарий асосларини ўз ичига олган мазкур фан муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасида истиқлол йилларида иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимида чуқур ва сифатли ўзгаришлар амалга оширилди, миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши инновация ҳисобига янгиланди. Бугунги кунда мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва мавқеи тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Дунёни бугунги фан-техника тараққиёти, қолаверса жаҳон бозорида рўй бераётган инновацион ўзгаришлар эришилаётган ютуқлар билан чегараланиб қолишга имкон бермаяпти. Шу боис, Ўзбекистонда жаҳон бозоридаги инновацион ўзгаришларни ўрганиш, тадқиқотларни олиб

бориш, назария ва услубларини яратиш, уларни амалга оширишнинг йўлларини ишлаб чиқишни тақозо этади. Бу эса, иқтисодий мустақилликка эришишда ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда имкониятлар эшигини очади.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг устувор йўналишларидан бири миллий иқтисодиётнинг соҳа ва тармоқларида инновацион ислохотлар ўтказиш ҳамда туб янгиланишларни модернизация қилиш ҳисобланиб, у иқтисодий барқарорликни таъминлаш, корхоналарни янги технология ва ускуналар билан жиҳозлаш, иқтисодиётда нодавлат сектор улушини оширишга асосланади. Қолаверса, Ўзбекистон Республикасининг инновацион ҳамда иқтисодий салоҳиятини ошириш ва ундан унумли фойдаланишни назарда тутади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъбири билан айтганда, "... ушбу сиёсат, аввало, мамлакатнинг иқтисодий қудратини янада мустаҳкамлаш, бой табиий, хомашё ва меҳнат ресурслари, интеллектуал ва илмий-техникавий салоҳиятимиздан тўла ва самарали фойдаланишга йўналтирилган бўлиши даркор". Дарҳақиқат, мамлакатнинг жаҳон ҳужалик тизимига фаол кириб бориши иқтисодиётнинг очиклигини кенгайтириш ва эркинлаштириш, инновация асосида модернизация қилиш, Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатларини таъминлаш муаммоларига алоҳида аҳамият берилишини тақозо этади.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг ҳозирги ҳолати миллий иқтисодиётда инновацион ўзгаришларни амалга ошириш суръатларини жадаллаштиришни талаб этади. Иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, фаол, самарали инновация ва маркетинг стратегиялари мамлакат иқтисодий ва табиий омилларидан оқилона фойдаланиш орқалигина амалга оширилиши мумкин. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётнинг инновацион шаклланиши, энг аввало, иқтисодий ўсишни таъминловчи тармоқлар ҳисобига юз беради, бу эса ўз навбатида мамлакат иқтисодиётини хомашё экспорт қилишини камайтириш билан бирга уни қайта ишлашни ривожлантиришга, валюта маблағларининг тежалишига ва аҳоли бандлигининг ошишига сабаб бўлади. Ушбу омиллар ўз навбатида мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамланишига олиб келади.

Инновация у ёки бу фаолият соҳасида самарадорликни ошириш учун инсоннинг интеллектуал мулк ютуқлардан (кашфиёт, ихтиро, илмий ва конструкторлик лойиҳалари ва ҳоказо) фойдаланиш натижасида олинган моддий ва номоддий маҳсули бўлиб, у мос равишда технологик, иқтисодий, экологик, бошқарув, ҳарбий, сиёсий, ижтимоий-маданий, ҳуқуқий ва бошқа турларга бўлинади. Инновациялар дунёси инсон фаолияти соҳалари каби ранг-баранг ва турли-туман кўринишга эга.

Янгилик даражаси бўйича технологик инновацияларни базис, яхшиловчи ва сохта инновацияларга ажратиш мумкин. Замоनावий технологик янгиликлар бошқа мамлакатларда киритилган янгиликларни такрорловчи имитация ва дунёда илк бора амалга оширилаётган янги инновациялар бўлиши мумкин.

Ҳозирги замоनावий нуктаи-назардан, базис инновациялар янги техника (технология) авлодлари ва технологик укладларни ўзлаштиришга

йўналтирилган бўлади; яхшиловчи инновациялар эса авлодларнинг тарқалиши ва улар қўлланувчи турли соҳаларнинг ўзига хосликларидан келиб чиққан ҳолда тақсимланишига хизмат қилади; сохта инновациялар эскирган техника ва технологияларнинг хизмат қилиш муддатини узайтиришга хизмат қилади.

Инсон интеллектуал билимларининг ривожланишидаги асосий ўсишлар узоқ муддатли ўсишнинг асосий манбаи бўлиб, дунёда кенг тарқалган ва даврга хос янгиликлар деб аташ мумкин.

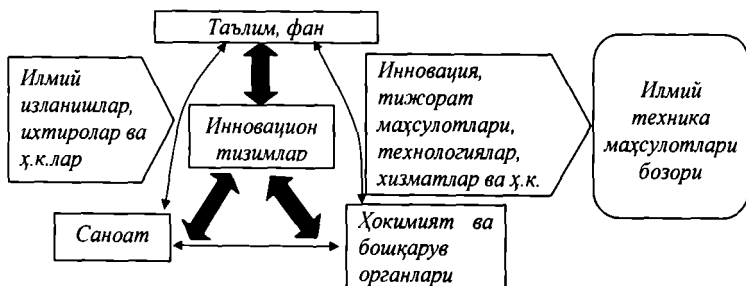
Инновацион ўзгаришлар амал қилиш майдонига кўра инсон фаолиятининг барча соҳалари ва жамиятнинг ҳар бир жабҳасини камраб олади. Бошланғич, энг кўп ўрганилган технологик инновациялар қуйидагилар ҳисобланади: ишлаб чиқариш янги технологик усулининг шаклланиши асосида ётувчи инновациялар; технологик укладлар ва техника (технология) авлодларини ўзгартиришга турки бўлувчи базис инновациялар; янги техника моделлари ва технология модификациялари ёрдамида янги бозорларни ўзлаштиришга хизмат қилувчи яхшиловчи инновациялар.

4.2. Фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси

Фаннинг зиммасига жамиятга янги имкониятлар бериш каби асосий вазифа юклатилса, янгиликни жорий этишнинг асосий вазифаси инсонлар яшаш тарзига таъсир қилишдан иборат бўлади. Демак, янгиликни жорий этиш биринчи бўлиб маҳсулот ёки хизматни қўллаш эмас, балки янги гоё ва илмий натижаларни тижорат даражасида ўзлаштиришдир.

Бозор талабини ўрганиш зарурлиги, янгиликлар яратиш ва ишлаб чиқаришнинг талабга эга бўлиб янги маҳсулотларга мослашиши инновацион жараённинг мустақил босқич сифатида юзага чиқарди.

Фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқадорликни чизма кўринишида қуйидагича тасвирлаш мумкин (4.1-расм). Бу шуни кўрсатадики, классик “учбурчак” алоқаси: таълим, фан, саноат ва ҳокимият органлари ички блок билан (инновацион тизимлар) тўлдирилиб, улар илмий изланишлар, ихтиролар натижаларини, янгилик киритишга айланишини, илмий-техника маҳсулоти ва хизматлари бозорига узатилишини осонлаштиради.

4.1-расм. Фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро алоқадорлик

Инновацион жараён фундаментал изланишларнинг сўнги босқичи, яъни илмий гоё, ихтиронинг техник амалга ошириши кўрсатилган ва янгиликнинг оммавий ишлаб чиқариш бошланиши даврини камраб олади. Фақат назарий йўналишга эга бўлган фундаментал илмий изланишлар, айти пайтда минимал ёки умуман бўлмаган табиат ҳодисаларини ўрганadi. Бу каби изланишларнинг натижаси табиатнинг умумий ёки хусусий қонуниятлари ва янги моддий объектлар ёки жисмлар топилишига олиб келади. Фундаментал фанлар ривожини билан илмий йиғиш ва янгилашга ўхшаш жараёнди. Унинг ташкил эгувчиларига янги илмий гипотезаларни тақдим қилиш, тажрибада текшириш ва илмий ҳамжамиятлар томонидан тан олинishi киради.

Фундаментал изланишлар ўзининг ҳаракат динамикасига эга. Улар амалий ишлаб чиқариш фаолияти талабига тўғридан-тўғри боғлиқ эмас. Фундаментал фанлар аксарият ҳолларда туб ўзгаришларга олиб келувчи ихтиролар ва янгиликлар яратиши мумкин. Ярим ўтказгичлар, лазер, ген муҳандислиги, ўта ўтказувчанлик ва шу қабилар ишлаб чиқариш ва хизматлар соҳасида янги йўналишлар очилишига сабаб бўлади. Шунга қарамай, янги ихтиролар инновацион жараёнларнинг бир бўлаги бўлиши учун, бозор чигиригидан ўтиши керак. Фундаментал фаннинг ҳамма натижалари ҳам ишлаб чиқаришга зудлик билан татбиқ этилавермайди (инновацион жараёнлар айнан ишлаб чиқариш соҳасида амалга оширилади). Айнан бозор инновацион жараёнининг ҳал қилувчи омили бўлиб қолади. Бошқача айтганда, фундаментал фан ва унинг натижалари бизнес ва фан қизиқишлари кесишишига шароит яратилмагунча инновациядан четда қолаверади.

Замонавий иктисодиёт, илм-фан, техника ва технологияни ривожлантириш асосида кадрлар тайёрлашнинг такомиллашган тизимини яратиш мамлакат тараққиётининг муҳим шартини ҳисобланади. Тизимнинг жорий этилиши истиқболга мўлжалланган вазифаларни қўя олиш ва ҳал этиш иқтидорини, юксак умумий-қасбий маданиятни эгаллаш, шахсий жиҳатдан ижодий фаоллик кўрсата оладиган, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил ҳолда мўлжал ола билиш малакасини эгаллаган кадрларнинг янги авлоди шаклланишини таъминлайди.

Ишлаб чиқаришнинг талаб-эҳтиёжлари кадрлар тайёрлаш тизимининг йўналиши, даражаси ва миқдорларини шакллантиради, қасб тайёргарлигининг мақсади, вазифалари ва мазмунини белгилайди, малака талабларини илгари суради, таълимнинг муқобил технологиялари ва шаклларини танлашни тақозо этади. Ишлаб чиқариш пировард натижада кадрларнинг сифати ва рақобатбардошлигига баҳо беради.

Ишлаб чиқаришнинг кадрлар тайёрлаш тизимидаги вазифалари қуйидагилар билан белгиланади:

турли савия ва малакадаги мутахассисларга бўлган талаб-эҳтиёжни шакллантиради;

ўз ихтиёридаги моддий-техника, молия, инсон ресурслари ҳамда кадрларни ўқитиш, малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш учун зарур бошқа ресурсларни бериш билан узлуксиз таълим тизимига қўмаклашади;

муассис, васий, донор, ҳомий тариқасида айрим мутахассисларни ва гуруҳларни мақсадли тайёрлашни, шунингдек, турли тип ва даражадаги ўқув юртлирини молиялашда қатнашади;

- таълим ва илм-фаннинг турли шакллардаги интеграциясини (муваққат ижодий жамоалар, ўқув илмий-ишлаб чиқариш мажмуалари, марказлар, технопарклар, технополислар) ривожлантиради.

Ишлаб чиқаришнинг кадрлар тайёрлаш тизимидаги мавқеини кучайтириш куйидаги йўллар билан таъминланади:

- таълимни корхонадаги унумли меҳнат билан, жумладан, ишлаб чиқариш амалиёти жараёнидаги меҳнат билан қўшиб олиб бориш асосида юқори малакали кадрлар тайёрлаш;

- кадрлар тайёрлаш ҳамда биргаликда илмий-технология ишланмаларини олиб боришда корхоналарнинг ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланиш;

- таълим олувчиларни меҳнат жамоаларида тарбиялаш (меҳнат, маънавий ва жисмоний тарбиялаш);

ишлаб чиқаришнинг талаб-эҳтиёжларини инobatга олиб, техника ва технологияларни ривожлантиришнинг янги йўналишлари бўйича кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш;

- ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва технология муаммоларини ҳал этиш учун олий таълим муассасалари ва илмий ташкилотларнинг илмий салоҳиятини жалб этиш;

педагог кадрларнинг илғор технологиялар соҳасидаги малакасини бевосита ишлаб чиқаришда мунтазам ошириб бориш;

- ишлаб чиқаришнинг юқори малакали кадрларини таълим жараёнига ва педагогик фаолиятга жалб этиш;

- ишлаб чиқариш амалиётини ўташ учун таълим олувчиларни иш жойлари билан таъминлаш;

- ўзаро интеграцияланган таълим муассасаларини замонавий ускуналар, аппаратлар ва асбоблар билан жиҳозлаш.

Илм-фан ва ишлаб чиқаришнинг тараққиёти тегишли кадрларга бўлган талабни белгилаб беради ҳамда уларни тайёрлаш ва малакасини оширишга бўлган ижтимоий буюртмани шакллантиради.

Илм-фаннинг бош вазифаси кадрларни олдиндан тайёрлаш, мамлакатнинг илмий салоҳиятини шакллантиришдан иборатдир.

Илмий муассасаларда, олий ўқув юртлирида ва илм-фани бошқариб бевучи ташкилотларда истеъдодли ёш мутахассислар, илмий-педагогик ходимлар ва олимлар орасидан олий малакали, илмий ва илмий-педагогик кадрларни танлаш ва тайёрлашнинг зарур шарт-шароитлари яратилади ва унинг самарали механизмлари ишлаб чиқилади.

Кадрлар тайёрлаш тизимида ишлаб чиқариш тегишли даража ва ихтисосликдаги кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишда фаол иштирок этган ҳолда, буюрмачилик ва истеъмолчилик вазифасини амалга оширади. Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари кадрлар тайёрлаш тизимининг ижтимоий буюртмасини шакллантиради, профессионал

тайёргарликни мақсади, вазифалари ва мазмунини белгилайди, малакали талабларни илгари суради, мутаносиб технологиялар ва таълим шаклларини танлашни тақозо этади. Қолаверса, ишлаб чиқариш буюртмаси сифатида кадрларнинг, умуман касбий таълим тизимининг сифати, даражаси ва рақобатбардошлигини баҳолайди.

Юзага келган инновацияларни бошқариш тизимида инновацион лойиҳаларни амалга ошириш бизнес-инкубатор ва технопарк каби структуралардан фойдаланган ҳолда рўй беради. Демак, агар таълим муассасаси юқори технологияли ихтисосликлар бўйича амалий курсларни тайёргарликка киритиш ниятида бўлса, у тасарруфида маълум миқдордаги инновацион лойиҳалар бажариладиган бизнес-инкубаторга эга бўлиши зарур.

“Тасарруфида эга бўлиш” муносабатлари характери ОЎЮда инкубаторнинг хўжалик фаолиятини бошқариш бўйича тўлиқ ҳуқуқлар мавжудлигига бориб такалади ёки бизнес-инкубатор ОЎЮга нисбатан тобе структура (қоидага кўра, шўъба) бўлиши ёки уларни ўзаро ҳамкорлик алоқалари боғлаб туриши лозим. Агар инкубатор ОЎЮдан мустақил бўлса, кўпинча инкубаторлар “инновацион лойиҳани бошқариш” ихтисослиги бўйича иш тажрибасига эга бўлмаган талабаларни амалиёт ўташга истар-истамас қабул қилади.

Бу турдаги муносабатларга “классик” мисол тариқасида Стенфорд университетининг технологияларни лицензиялаш бўлинмасини келтириб ўтиш мумкин. Айнан ушбу бўлинма 1996-1998 йилларда юқори технологияли ёш Google компаниясини қўллаб-қувватлади, компанияни ташкил этиш, венчур фондлар томонидан молиялаштиришни жалб қилиш, компаниянинг ўсишини бошқариш учун профессионал топ-менежерлар излаб топишда ёрдам кўсатди.

Google компанияси қидирув хизматлари бозорида етакчига айланиб, 2004 йил 2 млрд. АҚШ доллари миқдорида акциялар бирламчи жойлаштиришни амалга оширгач, компаниянинг 10 %ига эгаллик қиладиган Стенфорд университети бу лойиҳадан акцияларни сотишдан олинган фойда кўринишида самарага эга бўлди.

Тасарруфида бизнес-инкубаторга эга бўлишни режалаштирган таълим муассасаси дуч келадиган биринчи масала - бу инкубатор таъсис этишдир. Бизнес-инкубатор ташкил қилиш учун камида қуйидаги ресурсларга эга бўлиш лозим:

- инкубатор фаолиятининг бошланғич босқичини молиялаштириш;
- инкубаторда ишлаб чиқиладиган инновацион корхоналарни жойлаштириш учун майдонлар;
- шўъба ташкилотлар таъсис қилиш ва мустақил тижорат фаолиятини юритиш ҳуқуқи.

Агар дастлабки икки ресурсни излаб топиш мамлакатимиздаги деярли барча олий ўқув юртлари учун муаммо ҳисобланадиган бўлса, учинчи ресурснинг йўқлиги бюджет ҳисобига молиялаштириладиган давлат ОЎЮлари учун ўзига хос муаммо саналади.

ОЎЮга таълим фаолиятини амалга оширишга лицензия берилиши, бизнес-инкубатор фаолияти эса тижорат фаолияти турлари қаторига киритиш туфайли, кўпчилик ҳолларда ОЎЮ бизнес-инкубатори у ёки бу тарзда ОЎЮ билан боғлиқ бўлган алоҳида юридик шахс сифатида таъсис этилади.

Бироқ бюджет кодексига мувофиқ давлат ОЎЮ шўъба ташкилотлари таъсис этиш ҳуқуқига эга эмас.

Бизнес-инкубаторнинг расмий таъсисчисига минтақа маъмурияти (ижроия ҳукумати томонидан қўллаб-қувватлаш модели) ёки йирик бизнес вакиллари (“корпоратив университет” модели) айланади. Таъсисчи молиялаштириш масаласини ҳал қилади мақсадли дастурни молиялаштиради ёки грант ажратади; жойлаштириш масаласини ҳал этади - ўз корхонаси ёки муниципал минтақавий мулк ҳудудида фойдаланилмай ётган майдонлар топади.

ОЎЮ расмий нуктаи-назардан таъсис этувчи ҳамкор сифатида иштирок этиши мумкин. Бироқ, ОЎЮ бизнес-инкубатор ташкил қилишга аҳамияти бундан кам бўлмаган ҳисса, яъни интеллектуал мулк киритади. Маълумки, билимларга асосланган иктисодиётда ғоялар ва ихтиролар баъзида қўшилган кийматнинг асосий манбаси сифатида кўриб чиқилади.

Ушбу кўйилма тури куйидаги кўринишда тақдим этилиши мумкин:

- ✓ патентланган ихтирони тижорат асосида қўллашга лицензия;
- ✓ амалий тадқиқотлар ўтказиш ва ишлаб чиқаришни тайёрлаш учун илмий-тадқиқотчи кадрлар;
- ✓ чиқарилаётган юқори технологияли маҳсулотнинг истеъмол хусусиятларини яхшилаш ва модернизациялаш билан боғлиқ келгуси тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш.

ОЎЮларининг ўзаро алоқа моделида ОЎЮ бирлашмаси ичида ахборот ўтишини таъминлайдиган ахборот структураси мавжудлиги албатта кўзда тутилади. Ҳозирги пайтда бундай структуралар, энг янги коммуникация технологиялари: интернет-порталлар, химоя қилинган VPN-уланишлар ва ҳ.к.дан фойдаланган ҳолда амалга оширилади.

Таҳлил ўтказиш учун ахборот тўплаш қабул қилинган қарорлар ҳақида ахборот узатиш каби ахборот айирбошлаш жараёнларида иштирок этувчи у ёки бу элементларнинг мавжудлиги билан фарқланиб турадиган ахборот структурасининг бир нечта моделлари ажратиб кўрсатилади.

1. Бир поғонали иерархия. Мазкур структурада бирлашма қатнашчиси бўлган барча олий ўқув юртлири ўзаро ахборот алоқалари жараёнида тенг ҳуқуқлар ва тенг имконияларга эга бўлиши кўзда тутилади.

Моделнинг афзалликлари қаторига куйидагилар киради:

– ўзаро алоқаларда иштирок этувчи барча томонларнинг манфаатларини ҳар томонлама таҳлил қилиш имконияти;

– қарор қабул қилиш жараёнида иштирок этувчи қўшимча структура элементлари йўқлиги (бу қарорлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш вақтининг қисқаришига олиб келади).

Моделнинг камчиликлари қаторига куйидагиларни киритиш мумкин:

✓ бошқарув қарорлари ишлаб чиқиш ва қабул қилишда барча қатнашчиларнинг умумий сиёсат юритишидаги объектив қийинчиликлар;

✓ оммавий бўлмаган, ресурслар (молиявий, вақт, кадрлар) юқори харажатлари, ижобий самара олиш учун кичик имкониятларга эга, натижага эришиш имконияти паст бўлган қарорлар қабул қилишдаги қийинчиликлар;

✓ иштирок этаётган томонлар манфаатлари тўқнаш келганда юзага келадиган низоларни ҳал қилиш учун штатли механизм йўқлиги.

2. Икки поғонали иерархия. Мазкур структурада ихтисослашган бошқарув органи – бирлашма қатнашчилари учун кучга эга бўлган бошқарув қарорлари ишлаб чиқиш ваколатига эга бўлган бошқарув маркази мавжудлиги кўзда тутилган.

Бошқарув маркази турли ташкилий шаклларда амалга оширилган бўлиши мумкин: олий ўқув юртлиаро ассоциация, федерал ёки минтақавий мақсадли дастурни амалга ошириш доирасида етакчи (бош) ОўЮ, минтақадаги ОўЮлар ҳаракатларини мувофиқлаштириш бўйича ваколатлар берилган ижроия ҳукумати органи.

Бир томондан ОўЮ бирлашмасининг мақсад ва вазифаларига қараб, бошқа томондан эълон қилинган мақсадларга эришиш учун ажратиладиган ресурсларга қараб бошқарувчи марказнинг қарорлари билан қатнашчиларига нисбатан тавсия этиладиган ҳаракатга ҳам, мажбурий кучга ҳам эга бўлиши мумкин. Исталган ҳолатда ҳам бундай қарорлар амал қиладиган соҳа уни амалга ошириш учун кўриб чиқилаётган структура қўлланадиган дастур ёки лойиҳа доиралари билан чекланиши лозим.

Моделнинг афзалликлари қаторига қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

– турли томонларнинг манфаатлари ва имкониятларини интеграциялайдиган структура элементлари мавжудлиги;

– бошқарувчи марказ мувофиқлаштирилган умумий дастур, лойиҳа ёки чора-тадбирлар ўтказишга имкон берадиган қарор қабул қилиш жараёнларини амалга ошириши.

Моделнинг камчиликлари қаторига бошқарув қарорлари ишлаб чиқиш жараёнида маълум даражада субъективлик мавжудлигини киритиш мумкин.

Тармоқ модели қатнашчилари учун қуйидаги вазифалар ажратилади:

– координатор ўз функцияларига мувофиқ бошқарув тизимига таъсир кўрсатади, шунингдек, узеллардан бирида ахборотни жойлаштиради ва модификациялайди, ахборот истеъмолчиси ҳисобланади;

– бош ОўЮ ва мувофиқлаштирувчи ОўЮ ахборот жойлаштириш, модификациялаш ва истеъмол қилишни амалга оширади;

– округ ОўЮ ахборот жойлаштиради (мувофиқлаштирувчи ОўЮ орқали) ва истеъмол қилади;

– юридик ва жисмоний шахслар ахборот истеъмолчилари ҳисобланади.

Кўриб чиқилаётган тармоқ ўзаро алоқалар модели қуйидаги афзалликларга эга:

✓ тўхтовсиз ишлаш юқорилиги (ҳар қандай ахборот узели ишдан чиқишида барча ахборот очиклигича қолавереди);

✓ ресурслар узатишнинг кўп йўналишли эканлиги;

✓ ўзаро алоқаларнинг барча қатнашчилари учун ахборотга осон уланиш имконияти;

✓ ҳар бир узел учун техник амалга оширишнинг айнан бир хиллиги (дастурий таъминотнинг кўпайтирилиши);

✓ масштабланиш (тизимни қайта қурмасдан туриб ўзаро алоқа тизимига янги узеллар киритиш имконияти);

✓ ахборот ресурсларини жойлаштириш, уларни сақлаш ва тақдим этиш бўйича қарорлар қабул қилиш учун маъсулиятни узеллар ўртасида тақсимлаш;

✓ очиклик тамойилига мувофиқлик.

Бу моделни амалга оширишда асосий қийинчилик сифатида қуйдагиларни кўрсатиш мумкин:

– узеллар ўртасида ахборотни жадал айирбошлаш ҳолатида маълумот узатиш каналларининг ўтказиш қобилиятига юқори талаблар;

– тизим узелларининг аппарат қисмига талаб даражасининг юқорилиги;

– ахборотни структуралаш ва тизимлаштиришга талабнинг қаттиқлиги.

Янги илмий билимлар ва технологияларни саноатга жорий қилиш самарали механизмларини шакллантириш зарурати туфайли 90-йиллардан бошлаб собиқ СССРда, сўнгра Ўзбекистонда ҳам технопарклар, бизнес-инкубаторлар, инновацион-технологик марказлар, махсус иқтисодий ҳудудлар, илмий-техник ривожланиш ҳудудлари, инновацион ривожланиш ҳудудлари ва х.к.лар пайдо бўла бошлади.

Билимларга асосланган иқтисодиётда билим воситалари биринчи даражали, энг муҳим активлар ҳисобланади. Оқибатда етарли даражада билимларга эга бўлибгина қолмай, уларни амалиётда қўллай оладиган, билимлар эскириб бориши билан уларни узлуксиз янгилаб берадиган малакали мутахассислар тайёрлаш жуда муҳим аҳамият касб этади.

“Таълим тўғрисида”ги Қонун қабул қилингандан сўнг янги ўқув режалари, дастурлари, дарслик ва қўлланмалар яратишга киришилди. Таълим муассасаларини аттестациядан ўтказиш ва аккредитациялаш йўлга қўйилди. Айни вақтда янги турдаги таълим муассасалари ташкил этила бошланди.

Таълим тизимини тубдан ислох қилиш, уни ўтмишдан қолган мафқуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла ҳалос этиш, ривожланган давлатлар даражасида, юқсак маънавий ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратиш, кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг мақсади этиб белгиланди. Бугунга қунда Дастурнинг стратегик мақсад ва вазифалари босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

Таъкидлаш лозимки, инновацион иқтисодиёт бу билимлар ва инновацияларга асосланган жамият иқтисодиётидир. Мазкур иқтисодий укладга янги гоёлар, янги машиналар, тизим ва технологияларни очик қабул қилиш, уларни хилма-хил фаолият соҳаларида амалга оширишга тайёрлик хосдир.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда олий таълим муассасаларига инновацион иктисодиёт доирасида эълон қилинган кадрлар тайёрлаш тизимига хос бўлган жиҳатлар характерлидир.

Ишлаб чиқаришнинг талаб-эҳтиёжлари кадрлар тайёрлаш тизимининг йўналиши, даражаси ва миқёсларини шакллантиради, касб тайёргарлигининг мақсади, вазифалари ва мазмунини белгилайди, малака талабларини илгари суради, таълимнинг муқобил технологиялари ва шаклларини танлашни тақозо этади. Ишлаб чиқариш, пировард натижада кадрларнинг сифати ва рақобатбардошлигига баҳо беради.

4.3. Ўзбекистон Республикасида инновацион фаолиятни ривожланиш истикболлари

Бугунги кунда жамият шу даражада тараккий этиб кетдики, унда ўз ўрнига эга бўлишни истаган ҳар қандай мамлакат ёки компания рақобатга киришмоғи шарт бўлиб қолди. Ривожланган мамлакатларда ёхуд дунё саҳнида айнан мана шундай рақобатбардош компанияларгина ўз ҳаётлари давомийлигини сақлаб қолиши мумкин. Шундай компаниялар ҳам борки, улар инсоният тамаддунидан 20-30 йил илгари юришади. Албатта бундай илдамликка эришда инновацион технологияларнинг ўрни ниҳоятда муҳимдир. Чунки тўйинган бозор иктисодиёти шароитида корхоналар ўз ўрнларини янги инновацияларни киритиш билан топишлари мумкин.

Бугунги кунда жаҳон инновация бозорининг асосий харидори Япония саналади. Статистик маълумотларга қараганда, АҚШ Япониядан 13 % ортиқ инновация қилади, аммо патент олиш улиши бўйича Япония АҚШдан 75 % устун туради. Японияда маълум бир маҳсулот ассортименти 3 ойдан кейин ўзгартирилади. Япония дунёни ўзининг нанотехнологиялари билан лол қолдирса, Германия автомат машиналари билан, Ҳиндистон дастурлари билан, Хитой эса маиший ва арзон воситалари билан дунёни лол қолдирмоқда. Бугунги кунда яратилаётган инновацияларнинг асосий қисми техника ва технологиялар оламига хосдир.

Инновацион ривожланишнинг асосида интеллектуал мулк объектларига эгалик ҳуқуқини харид қилиш ва беришда энг катта фаоллик хорижий компанияларга тегишли. Шу муносабат билан мамлакатдаги фан ва таълим билан бир томондан ва ишлаб чиқариш билан иккинчи томондан ўртадаги фарқ катта ташвиш туғдирмоқда. Бошқа яна бир ташвишли ҳолат бу интеллектуал мулк объектлари бўйича шартномаларнинг 70 %дан кўпи товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгиларига тўғри келади. Бундай ёндашувга амал қилмадиган бўлса, кутилаётган техноструктурага эришишни ҳали кўп кутиш керак.

Афсуски, кўплаб илмий-тадқиқот институтларида инновациялар биринчи навбатда ўз тадқиқотларини молиялаштириш учун манбани излаб топиш воситаси сифатида кўриб чиқилади. Кабинетлар, лабораториялар ва диссертация залларидаги илмий муҳокамалар кўпинча олинган ғояларнинг янгилик даражаси билан боғлиқ бўлади. 2000 йилдан 2011 йилгача бўлган

даврдa Ўзбекистонда патент олиш учун мурожаат қилинган аризалар сони 18476 тани ташкил қилган бир пайтда кашфиётлар бўйича шартномалар умумий сони 1252 та ёки 17,2 %га тенг бўлди. Илмий янгиликларнинг келгуси ҳаракатланиши, синов тарикасида текшириб кўрилиши, олинган натижаларнинг бозорда татбиқ этилиши уларни яратувчиларнинг вазифаси эмас. Бу билан инновацион воситачи шуғулланиши лозим. Айни пайтда мамлакатимизда бундай воситачилар тайёрлашни амалга ошириш ишлари бошлаб юборилган.

Бозор муносабатларига тўлиқ мослашиб улгурмаган университетлар янги билимлар олиш манбасига, айниқса, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида воситачига тобора кам яқинлашмоқда.

Инновацион таркибий қисм давлат иқтисодий сиёсатининг ҳар бир (макроиқтисодий, структуравий, тармоқ ва минтақавий) йўналишида кўзда тутилиши лозим. Инновацион сиёсат давлатнинг саноат сиёсатини самарали амалга ошириш ҳисобига ҳам муваффақиятли ривожланиши мумкин. Масалан, тармоқларо ишлаб чиқариш занжирини вертикал интеграциялаб, нафақат молиявий-иқтисодий, балки илмий-техник жиҳатдан ҳам инновацияларга эришиш, вертикал бўйлаб кумулятив ёки синергик таъсир кўрсатиш мумкин. Инновациялар капитал тўпланиши, янгиликлар ишлаб чиқиш ва киритиш учун етарли замин ҳозирлаган пайтларда корхоналар горизонтал алоқалари даражасида ҳам вужудга келиши ва ўзлаштирилиши мумкин. Бу жиҳатдан саноат сиёсати иқтисодиётнинг ўсиш нуқталарида ресурслар марказлашувига хизмат қилишдан ташқари уларнинг инновацион имкониятларини ҳам ривожлантиради.

Ўзбекистонда инновациялар аста-секинлик билан хусусий сектордаги компаниялар ривожланиш стратегиясининг бир қисмига айланиб бормоқда. Қишлоқ хўжалик ёки саноат корхоналарида янгиликлар киритиш меҳнат маҳсулдорлигини ошириш, молиявий, меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш ҳамда чиқарилаётган маҳсулот ва хизматлар сифатини оширишга кўмаклашади. Бирок хусусий сектор кутилаётган рақобатбардошлик даражасини таъминловчи тўлақонли ва барқарор инновациялар механизмини фақат ўз кучлари билангина ярата олмайди. Бунда ҳуқуматнинг мақсадли йўналтирилган ва комплексли инновацион стратегиясининг ўрни жуда ҳам катта.

Бундай комплексли стратегияни амалга ошириш узоқ муддатли характерга эга ҳисобланади. Замонавий инновацион муҳит ҳолати айрим объектив сабабларга кўра қиска муддат ичида маҳаллий бизнеснинг инновацион даражаси юқори бўлишига имкон бера олмайди ва шу сабабдан унинг ривожланиши давлатнинг кўплаб йўналишлари бўйича куч сарфлашини талаб қилади. Бунда куйидаги муаммоларга эътибор қаратиш зарур:

– бизнеснинг илмий-техник ахборотларга эга бўлиши учун транзакция харажатлари жуда катта;

– янги технологияларнинг қиймат ва бозор рисклари корхоналар, айниқса, кичик корхоналар учун жуда катта;

– инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун ўз ресурсларини таклиф этувчи молиявий ва инвестицион институтларнинг кенг камровли ва диверсификацияланган бозори мавжуд эмас;

– хусусий сектордаги кўплаб корхоналарда инновацион бошқарув қарорлари тизими шакллантирилмаган;

– фанни ишлаб чиқариш билан боғлаб туриши мумкин бўлган инновацион воситачилар институти ривожланган тармоғи яратилмаган;

– рақобатли муҳит маҳаллий корхоналарни инновацияларни жалб қилишга етарли даражада рағбатлантирмайди;

– иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида бизнес технологияларининг асосий массасида бизнесни ташкил қилишнинг маблагларни намунавий товарлар ишлаб чиқариш ёки улар билан савдо қилишга киритишни назарда тутувчи анъанавий ёндашувлар устунлик қилади.

Юқорида санаб ўтилган муаммоларнинг барчаси шуни кўрсатадики, инновацион муҳит маълум маънода иқтисодий ва институционал ислохотларнинг турли йўналишларидаги тараққиётга боғлиқ бўлади. Иқтисодиётда инновацион механизмларни ишга тушириш стратегик аҳамиятга эга вазифа бўлиб, уни кичик бизнесдан бошлаш мақсадга мувофиқ.

Барқарор ривожланиш стратегияси анъанавий умуминсоний тасаввур ва қадриятлар, фикрлаш стереотипларидан келиб чиққан ҳолда белгиланмайди. У нафақат замонавий воқеяликка, балки қутилаётган ривожланиш истикболларига мос келувчи илмий ёндашувлар ишлаб чиқишни талаб қилади.

Ушбу стратегияга мос келувчи дунёқараш одамларнинг бир-бирига бўлган муносабати ва биосфера билан алоқаларининг буткул ўзгартирилишини талаб қилади. Сайёрамизнинг ўзига ҳослиги шундаки, унда ҳали бутун космосда топилмаган онгли ҳаёт мавжуд. Инсоният бунга тан олиши, уни ўзининг келгуси ривожланишининг асосий мақсадларидан бирига айлантириши ва биосферага антропоген таъсирни сусайтириши лозим. Сайёрамиздаги тирик мавжудотлар ўз яшаш муҳитини ўзи шакллантириб, унинг барқарорлигини таъминлайди ва ҳаёт кечириш учун оптимал шароитлар яратади, яъни биосферанинг барқарорлиги ундаги тирик организмлар табиий иттифоқлари томонидан таъминланади. Уларни сақлаб қолган ҳолда инсон биосфера фаолияти ва эволюцияси қонунларига тўлиқ жавоб берган ҳолда яшаши мумкин. Уларни иқтисодий тараққиёт ва аҳолининг экспоненциал ўсиши манфаатларида яқсон қилар экан, инсоният экологик қулфатларни ва ўз ҳалокатини яқинлаштиради. Цивилизациянинг яшовчанлиги ва барқарор ривожланишга ўтиш биосфера қонунлари ва чекловларини ҳисобга олишни талаб қилади. Атроф-муҳитнинг биологик мувозанатини сақлаб экан, инсоният барқарор ривожланиш йўлига ўтиб, сайёрамиз биосферани яратган тур сифатида яшаб қолиши мумкин. Цивилизациянинг келгуси эволюцион ривожланиши, кишилар ҳаётининг яхшиланиши сайёрамиздаги ҳар қандай (жумладан, онгли) ҳаётнинг асоси сифатида биосферани яқсон қилмасдан экотизимларни қўллаб-қувватловчи хўжалик сиғимлари доирасида ўринга эга бўлиши мумкин.

Барқарор ривожланиш муаммосига нисбатан янада кенгрок ва шу билан бир пайтда тизимли методологияни қўллаш кўплаб йўналишлар бўйича сийқаси чиққан хулосаларга олиб келиши мумкин. Айтилиқ, иқтисодиёт соҳасида ижтимоий-табiiий ёндашув бозор ёки режа механизмлари самарадорлиги хақида мунозаралардан эътиборни ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий шаклнинг табиат билан чиқишувчанлик муаммосига қаратади. Шу тариқа иқтисодиётнинг у ёки бу ижтимоий шакли биосферага мос келиши ижтимоий омиллар билан биргалиқда инсоният ҳаёти ва ривожланишининг янги асосларини яратади.

Барқарор ривожланиш муаммосини тадқиқ этиш унинг стратегияси илмий асосларни фақат атроф-муҳитни барқарорлаштириш ва биологик регуляция назарияси нуктаи-назаридан олади. Бирок бу стратегияни амалга ошириш учун кийинрок, чунки у инсониятнинг бундан олдинги тўпланган барча тажрибалари ва фикрлаш қолипларига энг кўп қаршилиқ кўрсатади. Уни амалга ошириш учун неосфера ёндашувини атроф-муҳитни барқарорлаштириш ва биологик регуляция назарияси билан бирлаштириш зарур. Бу иқкала методологик ёндашув мамлакатимизда илмий асосланган барқарор ривожланиш стратегиясини яратиш учун илмий асос бўла олади. Бу эса барқарор ривожланиш концепциясини янада такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Демак, инновациялар у ёки бу фаолият соҳасида самарадорликни ошириш учун инсон ақли эришган ютуқлардан (кашфиёт, ихтиро, илмий ва конструкторлик лойиҳалари ва хоказо) фойдаланишдир.

4.4. Ўзбекистон Республикасида технологик ва сосиогенетик инновациялар

Технологик инновациялар табиат кучларидан фойдаланиш ва атроф-муҳитга кўрсатилувчи зарарли таъсирни камайтиришнинг янада самаралирок усули бўлган иқтисодий инновациялар ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар муомаласи, нарх, молия-кредит, пул механизмлари шаклларини ўзгартиришга олиб келувчи ва такрор ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи иқтисодий инновацияларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий соҳалардаги инновациялар ижтимоий стратификация ҳамда ижтимоий синф ва гуруҳлар таркибида ўзгаришларга олиб келади. Инновациялар пирамидасининг чўққиси ижтимоий-маданий инновациялар - фан, маданият, таълим, этика ва мафкурадаги инновациялар ҳисобланади. Улар инновацион янгиланиш учун манба (илмий ихтиро ва кашфиётлар) бўлиб хизмат қилади ва шу билан бир пайтда уларнинг натижаси бўлиб, янги ижтимоий-маданий тузумни шакллантиради ёки унинг бир босқичига айланади. Турли фаолият соҳаларида инновациялар тарқалишининг резонанс самарасини қайд этиш мумкин.

Сосиогенетика нуктаи назаридан инновациялар динамикасида наслийлик, ўзгарувчанлик ва танлов қонуниятлари таъсири кузатилади. Ҳар бир инновация инновацион ривожланишнинг бундан олдинги даврида тўпланган тажрибаларга

таяниб, ўзгараётган тизим гесотипини мерос қилиб олади ҳамда уни ташки ва ички шароитларга мослаштириб, эскирган элементлардан тозаллаган ва янги элементлар билан бойитган ҳолда ўзгартиради; бунда қўй сонли инновациялар орасидан энг самарали инновациялар танлаб олинади.

Етакчи тармоқлар таркиби ҳам ўзгаради. XX асрда технологик етакчиларга харбий саноат, электротехника, кимё, асрнинг иккинчи ярмида - электроника, ахборот техникаси, биотехнология ва хизмат кўрсатиш соҳалари айланган еди. Такрор ишлаб чиқаришнинг гуманизация ва ноосферизацияси инсон ҳаёти, фаолияти ва саломатлигини таъминловчи, табиий ресурсларни сақловчи ва атроф-муҳитни муҳофаза қилувчи тармоқларнинг биринчи ўринга чиқишини англатади.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида шаклланиб бозор муносабатларига ўтиши билан тубдан ўзгарган дунёга янгича қарашдан ташқари келажакни олдиндан кўра билишнинг янгича назарияси, стратегик режалаштириш методологияси, базис инновациялар кластерлари характери ва оқибатларини баҳолаш зарурати олдига келиб қолди.

Иқтисодчиларнинг олдиндан кўра билиш ва истиқболли режалаштириш методологияси асосий қондалари ва улардан замонавий шароитларда фойдаланиш истиқболларини қўшимча киритилган ва долзарблаштирилган кўриниши қуйидагилардан иборат.

1. Жамият ва табиат ривожланиши қонуниятларини яхлит ҳолда, тизимлар ранг баранглигида англаш олдиндан кўра билиш учун зарур асос ва замин ҳисобланади. Исталган бир фаннинг асосий функцияси шундан иборат. Бирок бу ҳар қандай йирик ҳўжалик, ижтимоий ва экологик қарорлар қабул қилишда ҳам амалий зарурат ҳисобланади.

Бошланич ҳолатни баҳолаш ва ундан фойдаланишда икки нарсани инобатга олиш зарур. Биринчидан, табиий қонунлардан фарқли ўлароқ ижтимоий ривожланиш қонуниятлари жамиятнинг ўзидаги туб ўзгаришлар билан биргаликда ўзгариши мумкин. Индустринал жамиятдан постиндустринал жамиятга ўтиш булардан кейингисига хос бўлган қонуниятлар тизимини янгидан ўрганиб чиқиш зарурлигини кўрсатади.

Иккинчидан, ижтимоий қонун ва қонуниятлар таркиби бир турда эмас, улар иерархик бўлиб, билишнинг турли даражаларини акс еттиради. **Статика қонуниятлари** эволюцион ривожланиш даврида нисбатан мувозанатли ҳолатда ижтимоий-иқтисодий тизимлар фаолият кўрсатувчи структура ва шарт-шароитларни акс еттиради. **Циклик динамика қонуниятлари** тизим динамикасидаги нотекикликни, сикллар босқичларининг алмашиш қонуниятлари ва тизимлар ривожланиш сиклларининг ўзини, жамиятнинг инновацион янгиланиш жараёнининг тўлқинсимонлигини очиб беради. Бу даврий ўзгараётган воқеликни англашнинг иккинчи босқичидир. Билишнинг олий босқичи **сосиогенетика қонуниятлари** бўлиб, унда ижтимоий-иқтисодий тизимлар динамикасида наслийлик, ўзгарувчанлик ва танлов йииндиси (бирикуви) ҳисобланади. Сосиогенетика қонуниятлари тизимнинг инновацион янгиланиши чуқурлиги ва сарҳадларини баҳолашга қўмаклашади.

2. Узоқ муддатли режалаттиришнинг асоси ижтимоий иқтисодий тизимлар динамикасидаги сикллар ва инқирозларни уларни табиий тизимлар билан алоқада олдиндан кўра билиш ҳисобланади.

3. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишни узоқ муддатли башорат қилиш цивилизацияли характерга эга бўлиб, жаҳон ва локал цивилизациялар алоқаси ва динамикаси қонуниятларини ҳисобга олади.

4. Олдиндан кўра билишнинг мақсад ва натижалари муайян ҳодисаларни айтиб бериш эмас, балки даврий ўзгаришлар ва ривожланиш тенденцияларини олдиндан кўра билиш, келажакда вужудга келиши мумкин бўлган муаммолар ва уларни инновацион асосларда ҳал қилиш юлларини тадқиқ этиш ҳисобланади.

5. Узоқ муддатли башорат қилиш ва стратегик режалаштириш ўзаро узвий ва чамбарчас боғлиқ бўлиб, иқтисодиёт ва йирик ҳўжалик тизимларининг ривожланишини бошқаришда яхлит бир бутунликни ташкил қилади. Башорат режадан олдин келади, келажакдаги ривожланиш тенденцияларини баҳолаш, базавий ва аҳволни яхшиловчи инновацияларни амалга ошириш учун зарур бўлган стратегик уқтуворликларни танлаш ҳамда бунинг оқибатларини баҳолашга ёрдам беради.

6. Узоқ муддатли башорат қилиш ва стратеги к режалаштириш методологияси тор доирадаги умумлаштирувчи кўрсаткичлар (индикаторлар), истикболли баланслар, истикболли балансларга таяниши лозим. Чунки улар халқ ҳўжалигидаги пропорсияларнинг мувозанатли ўзгаришини таъминлаш, муайян ички ва ташқи омилларни эътиборга олган ҳолда ижтимоий-иқтисодий, инновацион-технологик ва экологик сиёсатнинг истикболли мақсадларига еришишга имкон беради.

7. Башорат қилиш ва стратегик режалаштиришни ташкил этиш турли даражадаги режа ва башоратларнинг уюнлашуви, уларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланишда маҳоратнинг юқори бўлиши, давлат томонидан тартибга солишнинг бозор вакиллари мустақиллиги ва ташаббуслари, уларнинг инновацион фаоллиги билан уюнлашувини таъминлай олиши зарур.

Ва ниҳоят, инновацион ўсиш, самарали ва ишончли башорат асосида ижтимоий-иқтисодий ривожланишни тезлаштириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишнинг муҳим омили ушбу соҳада давлат оргалари учун ҳам, корпорациялар учун ҳам юқори малакали кадрлар тайёрлаш ҳисобланади.

Келажакни олдиндан кўра билиш, стратегияни ишлаб чиқиш бу - мустақил касб бўлиб, стратегик фикрлашни, турли фанлар бўйича тайёргарлик кўришни ва чуқур илмий ва амалий билимларга эга бўлиш талаб қилинади. Бундай мутахассислар тайёрлаш ҳамда иқтисодчи ва муҳандис кадрлар учун махсус фанлар ўқитишни қайта тиклаш ва бунинг янги, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берувчи асосларда бажариш лозим. Бу инновацион ўсиш стратегиясини муваффақиятли амалга оширишнинг зарур шартидир.

Таянч сўзлар

Миллий, тизми, ўтиш, давр, тубдан, янгиланиш, рақобат, илм, фаолият, бозор, талаб, юксак, таклиф, технология, ривожланиш, такомиллаш, истикболли, ишлама, олим, фундаментал, тадқиқот, жоҳон, база, боғлиқ, химоя, жараён, биржа, фон, тармоқ, институт, университет.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Инновацион фаолиятни амалга оширишда ҳамкорлик шартномаларни аҳамияти.
2. Инновацион технологияларни яратишда ҳозирги давр илм фаннинг аҳамияти.
3. Ўзбекистонда интеллектуал мулк ютуқларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш.
4. Истикболли инновацион технологияларни халқ хўжалигига трансфера қилиш усуллари.

V БОБ. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ КАПИТАЛ, ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА БОШҚАРИШ

5.1. “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

5.2. Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган халқаро шартномаларининг ҳуқуқий табиати.

5.3. Патент ҳуқуқининг ривожланиш тарихи.

5.4. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида интеллектуал мулкни Ўзбекистонда муҳофазалаш.

5.5. Муҳофаза ҳужжатларининг турлари. Муҳофаза муддатлари.

5.6. Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти.

5.1. “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни

Муаллифларнинг ва уларнинг ҳуқуқий ворисларининг фуқаролигидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эълон қилинган ёки бирон-бир объектив шаклда бўлган асарларга татбиқ қилинади. Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида эълон қилинган ёки бирон-бир объектив шаклда бўлган асарларга татбиқ қилинади ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган муаллифларга (уларнинг ҳуқуқий ворисларига) тегишли деб тан олинади.

Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида эълон қилинган ёки бирон-бир объектив шаклда бўлган асарларга татбиқ қилинади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ бошқа давлатларнинг фуқароси бўлган муаллифларга (уларнинг ҳуқуқий ворисларига) тегишли деб тан олинади. Башарти, асар Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида биринчи марта эълон қилинган санадан сўнг ўттиз кун ичида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эълон қилинган бўлса, Ўзбекистон Республикасида эълон қилинган деб ҳисобланади.

Асар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ қўриклапиши лозим бўлса, унинг муаллифи ҳудудида муаллифлик ҳуқуқини олиш учун асос бўлиб хизмат қилган юридик факт содир бўлган давлатнинг қонуни билан аниқланади.

Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни 1996-йил 30 август (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996-йил, 135-модда) қабул қилинган.

II. Умумий қоидалар.

I-модда. Асосий тушунчалар.

Ушбу Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

«Муаллиф» — ижодий меҳнати билан асар яратган жисмоний шахс;

«Ёзув» — овозлар ва (ёки) тасвирларнинг уларни техникавий воситалар ёрдамида қайта-қайта идрок этиш, такрорлаш ёки узатиш имконини берадиган бирор-бир моддий шаклдаги мужассами;

«Ижрочи» — актёр, кўшиқчи, мусикачи, раққос ёки рол ўйнайдиган, ўқийдиган, ифодали ўқийдиган, мусика асбобини чаладиган ёхуд адабиёт ёки санъат асарни (шу жумладан естрада, стирк ёки кўйроқли номерни) бошқа бир тарзда ижро этадиган шахс, шунингдек спектаклнинг сахналаштирувчи режиссёри ва дирижёр;

«Эълон қилиш (ошкор қилиш, чоп этиш)» — омманинг оқилона талаб-эҳтиёжларини кондириш учун ҳамда асарнинг, фонограмманинг хусусиятидан келиб чиққани ҳолда асар, фонограмма нусхаларини муомалага етарли микдорда чиқариш;

«Манзарали амалий санъат асарлари» — амалда фойдаланиладиган буюмларга кўчирилган икки ўлчовли ёки уч ўлчовли санъат асари, шу жумладан, бадий хунармандчилик асари ёки саноат йўли билан тайёрланадиган асар;

«Фонограмма» — бирор-бир ижро ёки бошқа овозларнинг ҳар қандай мутлоқ овозли ёзуви;

«Асар нусхаси» — асарнинг ҳар қандай моддий шаклда тайёрланган кўчирмаси;

«Фонограмма нусхаси» — фонограммдан бевосита ёки билвосита тайёрланган ва шу фонограммага жо бўлган овозларнинг ҳаммасини ёки бир қисмини қамраб олган ҳар қандай моддий жисмдаги фонограмма кўчирмаси.

2-модда. Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари.

Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари фан, адабиёт ва санъат асарларини (муаллифлик ҳуқуқи), сахна асарларини, ижроларни, фонограммаларни, ефир ва кабел орқали кўрсатув ҳамда ешиттиришлар берувчи ташкилотларнинг кўрсатув ва ешиттиришларини яратиш ҳамда улардан фойдаланиш натижасида келиб чиқадиган интеллектуал мулк соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

3-модда. Халқаро шартномалар келтирилган. Башарти, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланади.

ИИ. Муаллифлик ҳуқуқи.

4-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш соҳаси. Муаллифлар ва уларнинг ҳуқуқий ворислари фуқаролигидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эълон қилинган ёки бирор-бир объектив шаклдаги асарларга татбиқ қилинади;

Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида эълон қилинган ёки бирор-бир объектив шаклдаги асарларга татбиқ қилинади ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган муаллифларга (уларнинг ҳуқуқий ворисларига) тегишли деб тан олинади. Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида эълон қилинган ёки бирор-бир объектив шаклдаги асарларга татбиқ қилинади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ бошқа давлатларнинг фуқароси бўлган муаллифларга (уларнинг ҳуқуқий ворисларига) тегишли деб тан олинади.

Башарти, асар Ўзбекистон Республикаси сарҳадларидан ташқарида биринчи марта эълон қилинган санадан сўнг ўттиз кун ичида Ўзбекистон Республикаси ҳудудига эълон қилинган бўлса, Ўзбекистон Республикасида эълон қилинган деб ҳисобланади.

Асар Ўзбекистон Республикаси ҳудудига Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ қўриқланиши лозим бўлса, унинг муаллифи ҳудудига муаллифлик ҳуқуқини олиш учун асос бўлиб хизмат қилган юридик факт содир бўлган давлатнинг қонуни билан аниқланади.

5-модда. Муаллифлик ҳуқуқи билан қўриқланадиган асарлар (муаллифлик ҳуқуқи объектлари). Муаллифлик ҳуқуқи ижодий фаолият натижаси бўлмиш фан, адабиёт ва санъат асарларига нисбатан уларнинг мақсади ва кадр-қиммати, шунингдек ифодаланиш усулидан қатъи назар, татбиқ қилинади.

Асар озаки, ёзма шаклда ёки уни идрок этиш имконини берадиган бошқа объектив шаклда ифодаланган бўлиши лозим.

Ёзма шаклдаги ёки моддий жисмда ўзгача усулда ифодаланган асар (қўлёзма, машинка ёзуви, нотали ёзувлар, техника воситалари ёрдамидаги ёзув, шу жумладан, аудио ёки видеоёзув, икки ўлчовли ёки ҳажмий-фазовий шаклда яратилган тасвир ва ҳоказо), ундан учинчи шахсларнинг фойдаланиш имконияти бор-йўқлигидан қатъи назар, объектив шаклга эга деб ҳисобланади.

Озаки ёки моддий жисмда ифодаланмаган бошқа асар, башарти, у учинчи шахслар идрок эта оладиган ҳолга келган бўлса (омма олдида сўзлаш, оммавий ижрочилик ва ҳоказо), объектив шаклга эга деб ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқи эълон қилинган асарларга нисбатан ҳам, эълон қилинмаган асарларга нисбатан ҳам татбиқ қилинади.

Муаллифлик ҳуқуқи ғоялар, концепциялар, принстиплар, тизимлар, таклиф қилинаётган ечимлар, объектив мавжуд кашфиётларга нисбатан татбиқ қилинмайди.

Муаллифлик ҳуқуқининг юзага келиши учун асарни рўйхатдан ўтказиш ёки бошқа бирон-бир расмийликка риоя этиш талаб қилинмайди.

6- модда. Муаллифлик турлари. Муаллифлик ҳуқуқи объектлари жумласига қуйидагилар киради:

– адабий асарлар (адабий-бадий, илмий, ўқув, публицистик ва бошқа асарлар);

– драматик ва сценарий асарлар;

– матнли ва матнсиз мусиқа асарлари;

– мусикали-драматик асарлар;

- хореография асарлари ва пантомималар;
- аудиовизуал асарлар (кино, теле ва видеофилмлар, слайд филмлар, диафилмлар ва бошқа хил кино, теле ҳамда видео асарлар), радиоасарлар;
- рангтасвир, хайкалтарошлик, графика, дизайн асарлари ва бошқа тасвирий санъат асарлари;
- манзарали-амалий ва сахна безаги санъати асарлари;
- архитектура, шаҳарсозлик ва бо-парк барпо этиш санъати асарлари;
- фотография асарлари ва фотографияга ўхшаш усулларда яратилган асарлар;
- жўрофия, геология хариталари ва бошқа хариталар, жўрофия, топография ва бошқа фанларга тааллуқли тархлар, эскизлар ва асарлар;
- барча турдаги электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ) учун дастурлар, шу жумладан амалий дастурлар ва операстия тизимлари;
- ухбу Қонуннинг 5-моддасида белгилаб қўйилган талабларга жавоб берувчи бошқа асарлар.

7-модда. Асарнинг қисмлари ва ҳосила асарлар. Ушбу Қонуннинг 5-моддасида белгилаб қўйилган талабларни қаноатлантирувчи асарларнинг қисмлари, уларнинг номи ва ҳосила асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектларидир.

Ҳосила асарлар жумласига қуйидагилар қиради:

- бошқа асарларни қайта ишлаш натижасида яратилган асарлар (ишланма асарлар, аннотастиялар, рефератлар, мухтасар хулосалар, шарҳлар, инсценировкалар, аранжировкалар ҳамда фан, адабиёт ва санъат соҳасидаги шунга ўхшаш бошқа асарлар);
- таржималар;
- материалларнинг танланганлиги ёки жойлаштирилганлигига кўра ижодий меҳнат натижаси бўлган тўпламлар (енстиклопедиялар, антологиялар, маълумот базалари) ва бошқа жамланма асарлар.

Ҳосила асарларнинг яратилиши учун асос бўлган ёки улар ўз ичига олган асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектлари бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, ҳосила асарлар муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимоя қилинади:

8-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмайдиган асарлар ва уларга ўхшаш фаолият натижалари.

Қуйидагилар муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмайди:

- расмий ҳужжатлар (қонунлар, қарорлар, тўхтамлар ва шу кабилар), шунингдек уларнинг расмий таржималари;
- расмий-рамзлар ва белгилар (байроқлар, герблар, орденлар, пул белгилар ва шу кабилар);
- халқ ижодиёти асарлари;
- оддий матбуот ахбороти тўсидаги қундалик янгиликларга доир ва жорий воқеалар ҳақидаги хабарлар;
- инсоннинг бевосита индивидуал асар яратишга қаратилган ижодий фаолияти иштирокисиз, муайян турдаги ишлаб чиқариш учун мўлжалланган техника воситалари ёрдамида олинган натижалар.

9-модда. Расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳаларига бўлган ҳуқуқлар. Расмий ҳужжат, рамз ёки белгининг лойиҳасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи лойиҳани яратган (ишлаб чиққан) шахсга тегишлидир.

Расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳаларини ишлаб чиққан шахслар, башарти, бундай лойиҳани ишлаб чиқиш тўғрисида топшириқ берган орган томонидан тақиқланмаган бўлса, ўзлари яратган лойиҳаларни эълон қилишга ҳақлидирлар. Лойиҳани эълон қилишда уни ишлаб чиққан шахслар ўз исм-шарифларини кўрсатишга ҳақлидирлар.

Ваколатли орган расмий ҳужжат тайёрлаш учун лойиҳадан, башарти, лойиҳа уни ишлаб чиққан шахс томонидан эълон қилинган ёки тегишли органга юборилган бўлса, мазкур шахснинг розилигисиз фойдаланиши мумкин.

Лойиҳа асосида расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгилар тайёрлаш чоида расмий ҳужжат, рамз ёки белги тайёрлаётган органнинг хоҳишига кўра лойиҳага қўшимчалар ва ўзгартишлар киритилиши мумкин.

Ваколатли орган лойиҳани маъқуллаганидан кейин лойиҳадан уни ишлаб чиққан шахснинг исми-шарифини кўрсатмаган ҳолда фойдаланиш мумкин.

10-модда. Асар муаллифи. Муаллифлик презумпсияси. Асар кимнинг ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, ана шу фуқаро асар муаллифи деб эътироф этилади.

Асар биринчи марта эълон қилинганда муаллиф сифатида кўрсатилган шахс, башарти, ўзга ҳол исботланмаган бўлса, асар муаллифи ҳисобланади.

Асар имзосиз ёки таҳаллус остида эълон қилинган тақдирда (муаллифнинг таҳаллуси унинг ким эканлигига шубҳа қолдирмайдиган ҳоллар бундан мустасно), асарда исми-шарифи ёки номи кўрсатилган ношир башарти, бошқа далиллар бўлмаса, муаллифнинг вакили ҳисобланади ҳамда муаллифнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг амалга оширилиши таъминлаш ҳуқуқига эга бўлади. Бу қоида бундай асар муаллифи ўз шахсини ошкор етгунича ва ўзининг муаллиф эканлигини маълум қилгунича амалда бўлади.

11- модда. Ҳаммуаллифлик. Икки ёки ундан ортиқ фуқаронинг биргаликдаги ижодий меҳнати натижасида яратилган асарга бўлган 100 фоизлик муаллифлик ҳуқуқи, мазкур асар бўлинмас бир бутун ёки ҳар бири ҳам мустақил мазмунга эга қисмлардан иборат эканлигидан қатъи назар, ҳаммуаллифларга биргаликда тегишли бўлади.

Башарти, асарнинг муайян қисмидаи унинг бошқа қисмларига боғлиқ бўлмаган ҳолда фойдаланиш мумкин бўлса, бу мустақил мазмунга эга бўлган қисм деб эътироф этилади.

Ҳаммуаллифларнинг ҳар бири, башарти, уларнинг ўртасидаги битимда ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, асарнинг ўзи яратган мустақил мазмунга эга бўлган қисмидан ўз хоҳишига кўра фойдаланишга ҳақлидир.

Ҳаммуаллифлар ўртасидаги муносабатлар, қоида тариқасида, битим асосида белгиланади. Бундай битим бўлмаган тақдирда, асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи барча муаллифлар томонидан биргаликда амалга оширилади, муаллифлик ҳақи эса улар ўртасида тенг тақсимланади.

Башарти, ҳаммуаллифларнинг асари бўлинмас бир бутунни ташкил еца, асардан фойдаланнишни етарли асослар бўлмай туриб тақиклаб кўйишга ҳаммуаллифлардан ҳеч бири ҳақли емас.

12-модда. Филм муаллифлари. Кўйидагилар кинофилм, телефилм ва видео-филмнинг тўлиқ муаллифлари (ҳаммуаллифлари)дир:

- сахналаштирувчи режиссёр;
- сценарий муаллифи;
- муайян аудиовизуал асар учун махсус яратилган матнли ёки матнсиз мусика асарининг муаллифи;
- сахналаштирувчи оператор.

Бундай асарнинг ҳаммуаллифлари жумласига айтиб ўтилган муаллифлар билан келишувга биноан филмда фойдаланилган бошқа асарларнинг муаллифларн киритилиши мумкин.

Мукаддам мавжуд бўлиб, шунингдек филм устида иш олиб бориши жараёнида яратилиб, филмда фойдаланилган асарлар муаллифларининг ҳар бири умуман филмга бўлган муаллифликдан катъи назар, мустақил мазмунга эга бўлган ўз асарига муаллифликни сақлаб қолади.

13-модда. Ҳосила асарларнинг муаллифлари. Бошқа асарларни қайта ишлаган шахслар, таржимонлар, тўпламлар ва бошқа жамлама асарларнинг тузувчилари ҳосила асарларнинг муаллифлари деб эътироф этилади.

Ҳосила асарнинг муаллифи қайта ишланган, таржима қилинган ёки жамлама асарга киритилган асар муаллифининг ҳуқуқларига риоя етган тақдирдагина ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Ҳосила асарлар яратувчиларининг муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг мукаддам фойдаланилган асарлар асосида ўз ҳосила асарларини яратишларига тўсқинлик қилмайди.

14-модда. Интервью муаллифлари. Интервью ёзувига бўлган муаллифлик ҳуқуқи ҳаммуаллифлар тариқасида интервью берган шахс билан интервью ўтказган ва уни ёзиб олган шахсга, башарти, улар ўртасидаги келишувда ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, тегишлидир.

Интервью ёзувини эълон қилиш, кўрсатиш ва ешиттиришга интервью берган шахснинг розилиги билангина йўл қўйилади.

15-модда. Асарлар яратилишини ташкил етувчи шахсларнинг ҳуқуқлари. Асарлар яратилишини ташкил етувчи шахслар (енстиклопедияларнинг нашрлари; филмларнинг тайёрловчилари, продюсерлар ва шу кабилар) тегишли асарларнинг муаллифлари деб эътироф этилмайди. Бирок ушбу Қонун ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда, бундай шахслар ана шундай асарлардан фойдаланишда алоҳида ҳуқуқларга эга бўладилар.

Енстиклопедиялардан, енстиклопедик луатлардан, илмий ишларнинг даврий ва давомли тўпламларидан, газеталар, журналлар ва бошқа даврий нашрлардан фойдаланишнинг алоҳида ҳуқуқлари уларнинг ноширларига тегишлидир. Бундай нашрдан ҳар қандай тарзда фойдаланилганда ҳам ношир ўз номини кўрсатишга ёки номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Бундай нашрларга киритилган асарларнинг муаллифлари, башарти, асар яратишга доир шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, тўлик нашрдан катъи назар, ўз асарларидан фойдаланишга бўлган алоҳида ҳуқуқларни сақлаб қоладилар.

Аудиовизуал асар, шу жумладан, филм яратиш хусусида шартнома тузиш, башарти, бундай шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, мазкур асар муаллифларининг асарини такрорлаш, уни тарқатиш, омма олдидан ижро этиш, барчанинг эътиборига етказиш учун кабел орқали беришга, ефирга узатиш ёки асардан бошқа ҳар қандай тарзда оммавий фойдаланиш, филм матнни субтитрлаш ва дубляж қилишга бўлган алоҳида ҳуқуқларининг асарни тайёрловчига ўтишига олиб келмайди. Мазкур ҳуқуқлар аудиовизуал асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддати давомида амал қилади.

Филм тайёрловчиси бу асардаи ҳар қандай тарзда фойдаланилганида ҳам ўз исми-шарифи ёки номини кўрсатишга ёхуд исми-шарифи ёки номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Филм омма олдидан намойиш этилганида мусиқа асарининг муаллифи ўзининг мусиқа асари (матнли ёки матнсиз) омма олдидан ижро этилганлиги учун олиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Филм муаллифи ва филмга бўлган мулк ҳуқуқини бошқа эгалари розилигисиз филмнинг охириги вариантини (ёзувнинг асл нусхасини) йўқ қилиб юбориш тақиқланади.

16-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгилари. Алоҳида муаллифлик ҳуқуқининг эгаси ўз ҳуқуқларидан хабардор этиш учун асарнинг ҳар бир нусхасида акс еттириладиган ва қуйидаги уч унсурдан иборат муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгисидан фойдаланиши мумкин:

- айлана ичига олинган лотинча «С» ҳарфи;
- алоҳида муаллифлик ҳуқуқлари эгасининг исм-шарифи (номи);
- асар биринчи марта эълон қилинган-йил.

Муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгисидан кўрсатилган шахс, Башарти, ўзга ҳол исботланмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси ҳисобланади.

17-модда. Муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари. Асар муаллифига қуйидаги шахсий номулкий ҳуқуқлар тегишлидир:

- муаллифлик ҳуқуқи;
- муаллифлик номига бўлган ҳуқуқ;
- асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ.

Муаллиф шахсий номулкий ҳуқуқларни амалга оширишдан воз кечиш тўғрисида бирор-бир шахс билан тузган битим ва муаллифнинг бу ҳақдаги аризаси аҳамиятсиздир.

15-модда. Муаллифлик ҳуқуқи. Муаллиф (хаммуаллифлар)нинг ўзи яратган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг айнан шу асарга муаллифлик ҳуқуқи эътироф қилишини истисно этади.

19-модда. Муаллифлик номига бўлган. Муаллиф асардаи ўз исм-шарифи, тахаллуси кўрсатган ҳолда ёки имзосиз фойдаланиш ёки шу тарзда

фаркланишга рухсат бериш борасидаги алоҳида ҳуқуқка (муаллифлик номига бўлган ҳуқуқка) эгадир.

20-модда. Асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ. Муаллиф ўз асарига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳамда асарга ўзининг розилигисиз бирор-бир шахс томонидан ўзгартишлар ёки қўшимчалар киритилишидан асарини ҳимоя қилиш борасида алоҳида ҳуқуқка (асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқка) эгадир.

Асарни нашр қилиш, омма олдида ижро этиш ёки ундан бошқача тарзда фойдаланиш чоида асарнинг ўзига ҳам, унинг номига ҳам, муаллифнинг номи кўрсатилишига ҳам бирор-бир ўзгартиш киритишга фақат муаллифнинг розилиги билангина йўл қўйилади.

Муаллифнинг розилигисиз унинг асарини безаклар билан, сўзбоши, хотима, шарҳ ёки бирор-бир тушунтиришлар билан нашр этиш таъқиқланади.

Муаллифнинг вафотидан кейин асарнинг дахлсизлигини ҳимоя қилиш васиятномада кўрсатилган шахс томонидан, бундай кўрсатма бўлмаган тақдирда эса муаллифнинг меросхўрлари, шунингдек Қонунга мувофиқ зиммасига муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вазифаси юклатилган шахслар томонидан амалга оширилади.

21-модда. Асарни эълон қилиш ҳуқуқи. Муаллиф номуайян доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланишига имкон яратиб бериш ҳуқуқи (асарни эълон қилиш ҳуқуқига) эгадир.

Асарни нашр қилиш, омма олдида ижро этиш, оммага намоиш этиш йўли билан ёки бошқа тарзда оммавийлаштириш орқали муаллиф томонидан ёки унинг розилиги билан номуайян доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланиши учун биринчи бор имкон яратиб берилса, асар эълон қилинган ҳисобланади.

Муаллиф асарни эълон қилиш тўғрисида илгари қабул қилган қароридан асардан фойдаланиш ҳуқуқини олган шахсларга улар шундай қарор туфайли кўрган зарарининг ўрнини, шу жумладан, бой берилган фойдани қоплаш шarti билан воз кечиш ҳуқуқига (асарни чақириб олиш ҳуқуқига) эгадир. Башарти, асар эълон қилинган бўлса, муаллиф ўз асарини чақириб олганлигини оммага маълум қилиши шарт. Бунда муаллиф асарнинг аввал тайёрлаб қўйилган нусхаларини ўз ҳисобидан муомаладан олиб қўйишга ҳақлидир.

Бу қоидалар, башарти, муаллиф билан тузилган шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, хизмат асарларига нисбатан ҳам татбиқ этилади.

22-модда. Муаллифнинг асардан фойдаланиш ҳуқуқи. Муаллиф асардан ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланиш борасида алоҳида ҳуқуқларга эгадир.

Асарни такрорлаш ва уларни тарқатиш, бошқа йўллар билан реализастия қилиш, хусусан:

– асарни омма олдида намоиш этиш (кўرғазмага қўйиш, експанат сифатида кўрсатиш);

– асарнинг моддий жисмини ташкил етувчи нусхасини ижарага бериш;

– асарни омма олдида ижро этиш;

- асарни эфирга узатиш (радио ёки телевидение орқали трансляция килиш), шу жумладан, кабел ёки алоқа йўлдоши орқали бериш;
- асарни техника. ёрдамида ёзиб олзиш; асарнинг техникавий ёзувини алмаштириш ёки кўрсатиш, шу жумладан радио, ёки телевидение орқали;
- асардан кейинчалик фойдаланиш мақсадида уни таржима килиш ёки қайта ишлаш;
- шаҳарсозлик, архитектура, дизайн лойиҳасини амалий рўёбга чиқариш асардан фойдаланиш ҳисобланади.

Асарга унинг объектив шаклланиши, ақалли асл нусхасида қандай бўлса, шу ҳолдаги шаклини қайта бериш (асарни нашр этиш, аудио ёки видеоёзувлардан нусха кўпайтириш ва шу кабилар) асарни тақрорлаш ҳисобланади.

Асар нусхаларини сотиш, алмаштириш, ижарага бериш ёки улар иштирокида бошқа амалларни бажариш, шу жумладан уларни импорт килиш асарни тарқатиш ҳисобланади.

Башарти, асарнинг нусхалари қонунан бошқа шахсга берилган бўлса, уларни кейинчалик муаллифнинг розилигисиз ва ҳақ тўламаган ҳолда тарқатишга йўл қўйилади, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Асардан даромад (фойда) олиш мақсадида фойдаланилганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар асардан фойдаланилган деб ҳисобланади.

Асарнинг мазмунини, ташкил етувчи қондаларни (кашфиётлар, бошқа техникавий, иқтисодий, ташкилий ва шу каби ечимларни) амалий қўллаш асардан муаллифлик ҳуқуқи маъносида фойдаланилганликни аниқламайди.

23-модда. Асарларни сақлаш учун топшириш. Башарти, асар сақлаш учун, ҳар ким фойдаланишга мумкин бўлган сақлов жойига (делопозитарийга) топширилган бўлса ва депозитарий билан тузилган шартномага кўра мазкур депозитарийга мурожаат етадиган ҳар қандай шахснинг асар нусхасини олишига йўл берса, асардан бу тарзда фойдаланиш асарларнинг қўлёзмалари, моддий жисмдаги бошқа асарлар, шу жумладан, машина ёрдамида тайёрланган асарларни сақлаш учун топшириш деб эътироф этилади.

Асарни сақлаш учун топшириш асардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахснинг (ҳуқуқ эгасининг) депозитарий билан тузилган, асардан фойдаланиш шартларини белгилаб берувчи шартномасн асосида амалга оширилади. Бундай шартнома ва депозитарийнинг фойдаланувчи билан тузган шартномаси оммавий шартнома ҳисобланади.

24-модда. Асардан фойдаланиш ҳуқуқини тасарруф этиш. Муаллиф ёки ҳуқуққа эга бўлган бошқа шахс шартномага, шу жумладан, очик савдода тузилган шартномага биноан асардан фойдаланиш борасидаги барча ҳуқуқларни ўзга шахсга бериши (фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиш) мумкин.

Асардан фойдаланиш ҳуқуқи бир шахсдан бошқа шахсга универсал ҳуқуқий ворислик тартибда ўтади.

Ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга асардан муайян доирада фойдаланиш учун рухсатнома (лицензия) бериши мумкин. Бундай рухсатнома асардан унинг

дастлабки шаклида фойдаланиш учун ҳам қайта ишланган шаклида, хусусан, таржима, аранжировка тарзида ва шу каби усулларда фойдаланиш учун ҳам талаб қилинади.

Асардан фойдаланишнинг ҳар-йил усули учун ҳуқуқ эгасининг махсус рухсатномаси талаб қилинади.

25-модда. Тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш ҳуқуқи. Тасвирий санъат асарининг муаллифи асар мулкдори сифатида асарини такрорлаш ҳуқуқини (фойдаланиш ҳуқуқини) амалга ошириш кимосҳди беришни талаб қилишга ҳақлидир. Бунда асар мулкдоридан асарни муаллифга етказиб беришни талаб қилиш мумкин эмас.

26-модда. Муаллифлик ҳуқуқларининг чекланиши. Муаллиф ва бошқа шахсларнинг асардан фойдаланиш борасидаги алоҳида ҳуқуқларини чеклашга ушбу Қонуннинг 17-21-моддаларида ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Мазкур чеклашлар асардан нормал фойдаланилишига ўринсиз зиён етказмаган ва муаллифнинг қонуний манфаатларини асоссиз қамситмаган тақдирдагина татбиқ этилади.

27-модда. Бегона асарни шахсий мақсадларида такрорлаш. Чоп этилган бегона асардан муаллифнинг розилигисиз ва муаллифлик ҳақини тўламаган ҳолда шахсий мақсадларга фойдаланишга, башарти, бунда асардан нормал фойдаланишга зиён етмайдиган ва муаллифнинг қонуний манфаатларига путур етмайдиган бўлса йўл қўйилади.

Ушбу модда биринчи қисмининг қоидалари қўйидагиларга нисбатан татбиқ этилмайди:

– бинолар ва шунга ўхшаш иншоотлар шаклидаги архитектура асарларидан фойдаланиш;

– маълумот базалари ёки уларнинг муҳим қисмларидан фойдаланиш;

– қонунда назарда тутилган ҳолларини истисно қилганда, ЭҲМ учун яратилган дастурлардан фойдаланиш;

– китобларни (тўлик) ва нотаниш матнларни репродукция қилиш.

Ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилганидан истисно тарзда, қонунда аудио ва видео ёзувлардан шахсий мақсадларда фойдаланилган тақдирда, тегишли ёзувнинг муаллифи, ижрочиси ва ишлаб чиқарувчиси тегишли ҳақ олиш ҳуқуқига эга бўлиши белгилаб қўйилиши мумкин.

Асарни такрорлаганлик учун ҳақ ишлаб чиқарувчилар ёки асарни такрорлаш учун ишлатиладиган асбоб-ускуналар (аудио аппаратлар, видеомагнитофонлар ва шу қабилар) ҳамда асар моддий қисмининг (аудио ва ёки) видео плёнқалар, кассеталар, лазер дисклар, компакт дисклар ва шу қабиларнинг) импортчилари томонидан ажратмалар (фоизлар) шаклида тўланади.

28-модда. Асардан муаллифнинг исми-шарифини кўрсатган ҳолда эркин фойдаланиш. Асардан муаллифнинг исми-шарифи ва олинган манбани кўрсатган ҳолда ҳамда асардан нормал фойдаланилишига зарар етмаслик на

муаллифнинг қонуний манфаатларини камситмаслик шарт билан қуйидаги тарзда эркин фойдаланишга йўл қўйилади:

– чоп этилган асарни улардан олинган ститаталар тарзида асл нусха хилида ва таржимада); шу жумладан газета ва журналларнинг мақолаларидан олинган парчалар тарзида ститатадан кўзлаган мақсадга мос ҳажмда илмий, тадқиқот, танқид ва ахборот мақсадларида такрорлаш ҳамда тарқатиш; чоп этилган асарларни таълим ва ўқув тусидаги нашрларда, радиоешиттириш ва телекўрсатувларда, аудио ва видеоёзувларда мисол тариқасида қўйилган лойиқ ҳажмда такрорлаш, техника ёрдамида ёзиб олиш ва ефир орқали бериш;

– кундалик сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва диний масалалар юзасидан газета ва журналларда эълон қилинган мақолалар ёки ефир орқали берилган шу тусдаги асарларни газеталарда такрорлаш, ефирга узатиш, бундай фойдаланиш муаллиф томонидан атайин тақдирланган ҳоллар бундан мустасно;

– омма олдидан сўзланган сиёсий нутқлар, мурожаатлар, маърузалар ва шунга ўхшаш асарларни қўйилган мақсадга мос ҳажмда газеталарда такрорлаш, ефирга узатиш;

– кундалик воқеалар жараёнида кўриш ёки ешитиш мумкин бўлган асарларни ана шундай воқеаларнинг шаклида ахборот мақсадига мос ҳажмда такрорлаш, ҳамма олдидан намойиш этиш, ефирга узатиш;

– фойда олишни кўзламаган ҳолда кўзи ожизлар учун қабарик-нуктали ҳарфлар ёки бошқа усуллар билан чоп этилган асарларни такрорлаш, фойдаланишнинг ана шундай усуллари учун атайин яратилган асарлар бундан мустасно.

29-модда. Асарлардан репродукция қилиш йўли билан фойдаланиш. Муаллифнинг розилигисиз ва муаллифлик ҳақини тўлаган ҳолда, лекин асаридан фойдаланилаётган муаллифнинг исми-шарифи ва олинган манбаини албатта кўрсатиб, қуйидагилардан фойда олишни кўзламай репродукция қилишга йўл қўйилади.

Асардан, йўқолган ёки ярқисиз бўлиб қолган нусхаларини тиклаш, алмаштириш учун, шунингдек ўз бу асарларни бирон сабаб билан йўқотиш.

5.2. Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқини химоя қилишга қаратилган халқаро шартномаларининг ҳуқуқий табиати

Мустақилликнинг дастлабки йилларида интеллектуал мулкни муҳофаза қилишга қаратилган саноат намуналари ҳуқуқий муҳофазаси билан боғлиқ қонунлар қабул қилинган бўлса, кейинчалик муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги янги қонунчиликка асос солинди.

Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, халқаро ва минтақавий ташкилотлар билан ҳамкорликни чуқурлаштириш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устивор йўналишларидан бирини ташкил этади. Шунга кўра, мамлакатимиз тўлақонли мустақил давлат эканлигини намойиш этиш учун ҳам халқаро-ҳуқуқий актларга мустақил қўшила бошлади.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ муаллифлик ҳуқуқини халқаро доирада муҳофаза қилишни ташкил этиш, бунда миллий

институтларни жалб этиш, мавжуд ҳимоя тизимини ислоҳ этишга эътироб қаратилди.

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданок республикамиз муаллифлик ҳуқуқини халқаро доирада ҳимоя қилишга эътиборини қаратди. Хусусан, 1993 йил 24 сентябрда Ўзбекистон муаллифлик ҳуқуқини биргаликда муҳофаза қилишга қаратилган халқаро-ҳуқуқий фаолиятини кенгайтириш мақсадида МДХ “Муаллифлик ҳуқуқини биргаликда ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Москва Битимини имзолади. Москва Битими республикамизнинг муаллифлик ҳуқуқини халқаро доирада биргаликда муҳофаза қилишга қаратилган дастлабки ҳудудал халқаро-ҳуқуқий акти ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқини давлатлар ўртасида халқаро муҳофаза қилиш мақсадида Ўзбекистон давлатлараро икки томонлама имзолаган шартномалари халқаро-ҳуқуқий ҳаракатга эга бўлиб, улар турли йилларда муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза қилишни янада кенгайтиришга қаратилган. Жумладан, Олма-Отада 1995 йил 10 февралда МДХ давлатлари раҳбарлари иштирокида “Кинематография соҳасида”ги Битим ва “Полиграфия ва матбаачилик ишлари тўғрисида”ги Битим имзоланди.

Муаллифлик ҳуқуқига оид халқаро-ҳуқуқий сўбатни амалга оширишда республикамиз турли давлатлар билан икки томонлама халқаро шартномаларга аъзо бўла бошлади. Хусусан, 1997 йил 18 июнда Тошкентда Ўзбекистон билан Озарбайжон Республикаси ўртасида “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни муҳофаза қилиш ҳамкорлиги тўғрисида” Битим имзоланди. Битим 15 моддадан иборат бўлиб, у асосан икки мамлакат ўртасида муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни биргаликда муҳофаза қилишга қаратилган. Унга кўра қилишувга эришган давлатлар ўз ҳудудида муаллифлари ва бошқа ҳуқуқ эгаларининг тегишли ҳуқуқларини 1993 йил 24 сентябрда МДХ мамлакатлари томонидан имзоланган “Муаллифлик ҳуқуқини биргаликда ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Москва Битими ва 1952 йил 6 сентябрдаги Бутунжаҳон муаллифлик ҳуқуқи Женева конвенциясининг қоидалари асосида манфаатли муҳофазани таъминлайди, деб кўрсатилган.

Ўзбекистон ва Озарбайжон ўртасидаги Битимнинг 12-моддасида ушбу актининг амалда бўлишини таъминлаш Ўзбекистон томонидан Ўзбекистон муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш агентлиги, Озарбайжон томонидан Озарбайжон муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш агентлигига юклатилган. Шартномада давлатлар ўз ҳудудида ҳуқуқи муҳофаза қилинаётган муаллифлар (уларнинг меросхўрлари) ва бошқа ҳуқуқ эгалари ҳақида маълумотлар базасини яратиши ҳамда бу маълумотлар базаларини алмашишлари лозим.

Умуман олганда, муаллифлик ҳуқуқини биргаликда муҳофаза қилиш ҳақидаги шартномалар, аввало, ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш ҳақидаги шартнома (акт)ларда ўз аксини топган бўлиши керак.

1998 йил 19 февралда Киевда Ўзбекистон ҳуқуқати билан Украина ҳуқуқати ўртасида “Интеллектуал мулкни ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Битим имзоланди. Битим 10 моддадан иборат бўлиб, у ўн йил муддатга тузилган. Битим интеллектуал мулкнинг ҳам саноат мулки

намуналарига бўлган ҳуқуқларни, ҳам муаллифлик ҳуқуқига нисбатан бўлган ҳуқуқларни муҳофаза қилишга қаратилган. Битимдан кўзда тутилган асосий мақсад интеллектуал мулк соҳасини ҳар томонлама рағбатлантириш, давлатлар ўртасида техникавий, маданий алоқаларни ривожлантириш ва фан тараққиётига эришиш, бу соҳада ўзаро ҳамкорликни янада кенгайтиришдир.

Битимга кўра ҳар икки давлат бу соҳадаги ҳуқуқларни ҳимоя қилишга ихтисослаштирилган ташкилотларига биргаликда муҳофаза қилиш вазифасини юклашлари, доимий равишда ахборот алмашилиб туриш, интеллектуал мулкка оид ўтказилаётган тадбирлар ҳақида хабар бериш, малакали кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш, семинарлар ўтказиш, кўргазмалар ташкил этишни мақсад қилиб олишган.

Мазкур Битимнинг 5-моддасига кўра Украина ва Ўзбекистон давлатлари интеллектуал мулк ҳуқуқи соҳасида ҳуқуқбузарликларга қарши курашни таъминлаш мақсадида фуқаролик-ҳуқуқий чораларни кўриш, маъмурий ва жинсий жавобгарликни кучайтириш, объектларнинг қонунсиз айланишига қарши курашни рағбатлантириб боришлари кўзда тутилган. Битимда келишувга эришган бу икки давлатда интеллектуал мулк объектларининг савдосини йўлга қўйиш, бу билан мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантириш бош мақсад қилиб олинган.

1998 йил 13 апрелда Тошкентда Туркия билан Ўзбекистон ҳукумати ўртасида “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳақида” Битим имзоланди. Туркия ва Ўзбекистон ўртасида тузилган Битим 11 моддадан иборат бўлиб, унда асосан аҳдлашаётган бу икки давлат муаллифлари ҳуқуқларини ўз ҳудудларида ҳимоя қилиш масалаларига эътибор қаратилган.

Битимнинг 2-моддасида ҳар икки давлат адабий ва бадий асарларга нисбатан муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни тан олиши, ҳуқуқ эгаларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кўзда тутилган.

Битимнинг 3-моддасида муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар юзага келиши аҳдлашаётган давлатларнинг қонунчилиги билан тан оланади ва бу ҳуқуқлар ҳеч қандай тўсиксиз ҳимояга олинади, дейилади. Битимнинг 4-моддасида ушбу Битимни амалда қўлланиши учун ҳар икки давлат муаллифлик ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилишни ўзининг ташкилотларидан бирига юклайди.

Ташкилотлар ўзаро ҳамкорлик тўғрисида тузган шартномасига кўра ҳуқуқлар ҳимоясини таъминлаши қатъий белгиланган. Ушбу Битим ҳар икки давлатнинг халқаро-ҳуқуқий муносабатларини ривожлантиришга қаратилган бўлсада, унинг қондалари амалда кучда бўлмагани туфайли, бу халқаро актни қузатув характеридаги халқаро акт, дейиш мумкин.

Муаллифлик ҳуқуқини ҳам устивор йўналиш сифатида белгиланган республикамиз ҳукумати халқаро-ҳуқуқий актларга аъзо бўлиш орқали миллий манфаатларимизни хорижий малакатларда таъминлашга қатта эътибор қаратди ва 1999 йил 8 ноябрь куни Пекинда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан Хитой Халқ Республикаси ҳукумати ўртасида “Интеллектуал мулк ҳуқуқининг муҳофазаси тўғрисида ҳамкорлик” Битими имзоланди.

Битим номауйян муддатга тузилган бўлиб, унда икки давлат ўртасида интеллектуал мулк ҳуқуқининг ҳар иккала соҳасини ҳам ҳуқуқий муҳофаза қилиш назарда тутилган. Давлатлар интеллектуал мулк ҳуқуқи муҳофазасини таъминлаш орқали иқтисодиёт, савдо, фан ва техника соҳасини янада рағбатлантириш, унинг имкониятларини кенгайтиришни мақсад қилишган.

Битимга кўра интеллектуал мулк ҳуқуқини муҳофаза қилишни назорат қилиш борасида Ўзбекистон томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси, Ўзбекистон Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш агентлиги, Хитой Республикаси томонидан эса Интеллектуал мулк давлат идораси ва Муаллифлик ҳуқуқи бўйича давлат бошқармаси вакил этиб белгиланган. Давлатлар тузилган бу Битимнинг ҳуқуқий мақомига баҳо берадиган бўлсак, уни интеллектуал мулк ҳуқуқи соҳасини тартибга солувчи ва маъмурий бошқарувни ташкил этишга қаратилган акт, десак тўғри бўлади.

Ўзбекистон Республикаси давлатлараро икки томонлама шартномавий муносабатларни ривожлантириш билан бирга, идоралараро ва соҳалараро шартномавий муносабатларга ҳам эътибор қаратди. Аввал, 1995 йилда Ўзбекистон билан Россия Федерацияси ўртасида Битим имзоланган бўлса, кейинчалик, хусусан, 1998 йил 11 октябрда Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси билан Россия патент ва товар белгилари агентлиги ўртасида интеграл микросхемалар топологияси, ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва ахборотлар базасини ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасида Битим имзоланди.

Битим асосан саноат мулки намуналарини муҳофаза қилишга ихтисослаштирилган давлат идоралари ўртасида тузилган бўлсада, лекин унга кўра муаллифлик ҳуқуқининг энг мураккаб бўлган объектларининг ҳуқуқий муҳофазасига қаратилган. Битимда икки давлат ўртасида бир қатор объектларни яратиш, уларни давлат рўйхатидан ўтказиш ва улардан фойдаланиш натижасида келиб чиқадиган муносабатлар тартибга солиш белгиланган. Айтиш керакки, ушбу битим имзоланган кейин республикамизда соҳага онд конунларни такомиллаштиришга катта эътибор қаратилди. ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва ахборотлар базасининг ҳуқуқий муҳофазасига қаратилган қонун 2002 йилда янги таҳрирда қабул қилинди. Шунингдек, интеграл микросхемалар топологияси тўғрисида ҳам алоҳида қонун қабул қилинди.

Юқорида кўрсатилган халқаро шартномаларнинг қондалари ўз навбатида Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонунини ривожлантиришни ҳам тақозо қилди. Айниқса, қонунда муаллифлик шартномасининг мазмуни атрофлича оиб берилди. Унга кўра мулкый ҳуқуқлар фақат муаллифлик шартномасини тузиш йўли билан ҳуқуқ эгаси томонидан бошқа шахсга ўтказилиши мумкинлиги кўрсатилган. Муаллифнинг мулкый ҳуқуқларини бошқа шахсга ўтказиш мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси асосида ёки мутлақ бўлмаган ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси асосида амалга оширилиши мумкин.

Мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси фақат ушбу ҳуқуқлар ўтказилаётган шахс асардан муайян усулда ва шартномада белгиланган доирада фойдаланишига рухсат беради. Мутлақ бўлмаган ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси фойдаланувчига асардан шундай ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказган мутлақ ҳуқуқлар эгаси ва (ёки) бу асардан аини шундай усулда фойдаланиш учун рухсат олган бошқа шахслар билан тенг равишда фойдаланишга ижозат беради.

Муаллифлик шартномаси бўйича бошқа шахсларга ўтказиладиган ҳуқуқлар, агар шартномада бевосита бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, мутлақ бўлмаган ҳуқуқлар ҳисобланади.

Асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар акс эттирилган моддий объектга бўлган мулк ҳуқуқи билан боғлиқ эмас. Қонунда бевосита муаллифлик шартномаси шартлари кўрсатилган.

Муаллифлик шартномасида асардан фойдаланиш ҳуқуқи амал қиладиган ҳудуд доираси тўғрисида шарт бўлмаган тақдирда, шартномага биноан бошқа шахсга ўтказилаётган ҳуқуқнинг амал қилиши Ўзбекистон Республикаси ҳудуди билан чекланади. Муаллифлик шартномаси бўйича ўтказилган ҳуқуқлар бундай шартномада бевосита назарда тутилган тақдирдагина бошқа шахсларга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин. Бундан кўриниб турибдики, муаллифлик шартномаси муаллиф томонидан муомалага киритаётган асарининг тақдирини ўзи ҳал этишини англатади. Бу талаб қоида тарикасида республикамиз иштирок этиб келаётган халқаро шартномаларда ҳам ўз аксини топиб бормоқда.

Юқоридаги таҳлиллар шуни кўрсатади, икки томонлама ҳуқуқларро ёки идораларо шартномалар тузиладиган бўлса, шартноманинг объекти сифатида маълум ҳуқуқлар олинадиган бўлса, бундай битимларда қуйидаги қоида албатта эътиборга олиниши лозим.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинадиган асарларга татбиқ этилади. Агар, асар Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида биринчи марта чоп этилган санадан сўнг ўттиз кун ичида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чоп этилган бўлса, Ўзбекистон Республикасида ҳам биринчи марта чоп этилган, деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ асарга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муҳофаза берилган тақдирда, асар муаллифи муаллифлик ҳуқуқини олиш учун асос бўлиб хизмат қилган юридик факт қайси давлатнинг ҳудудида содир бўлган бўлса, ўша давлатнинг қонуни билан аниқланади.

Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқига оид икки томонлама ва кўп томонлама халқаро-ҳуқуқий актлари миллий қонунчиликни ривожлантириш ва уни янада такомиллаштириш учун халқаро-ҳуқуқий манба бўлади.

5.3. Патент ҳуқуқининг ривожланиш тарихи

Ҳуқуқнинг ривожланиш тарихи бевосита давлат тарихи билан боғлиқ. Ҳуқуқ иқтисодий базис ва унинг асосида жамиятнинг маданий ривожланиши демакдир ва бундан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас деб таърифлаш мумкин.

Ҳуқуқ, хусусан, ҳуқуқий тизим муайян ижтимоий муносабатлардан бошланадиган айрим меъёрлардан ташкил топади.

Ҳуқуқ меъёри айрим шахслар, ташкилотлар, давлат органлари ва ҳоказоларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи қондалардир. Фақат давлат бутун мамлакат миқёсида ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқий тартибини таъминлаб бериши мумкин.

Ҳуқуқ тизими ўз ичига турли ҳуқуқ соҳаларини қамраб олади, улар ўз навбатида кичик соҳа ва институтларга бўлинади. Ҳуқуқий тартибга солиш предмети бўйича бирлаштирилган ҳуқуқий меъёрларнинг алоҳида гуруҳи ҳуқуқ соҳасидир. Ҳуқуқнинг ҳар бир соҳасига уни тартибга солиш предметининг хусусиятларидан келиб чиқадиган ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига мос услуби ҳосилдир.

Интеллектуал мулк ҳуқуқи ёки интеллектуал мулк фуқаролик ҳуқуқининг кичик соҳасидир. Патент ҳуқуқи ва фуқаро муносабатлари иштирокчиликларини индивидуаллаштириш воситаларини муҳофазалаш, шунингдек ноанъанавий объектларни муҳофазалашдан иборат бўлган муаллифлик ҳуқуқи ва саноат мулки шу кичик соҳанинг институтларидир.

Патент ҳуқуқи. У дастлаб феодализмнинг сўнги даврларида феодал жамият негизида ҳўжалик юриштишнинг капиталистик усули вужудга келиб, ривожлана бошлаши билан юзага келди. Патент ҳуқуқи – ишлаб чиқаришнинг капиталистик усули устун келиши ва ҳокимиятнинг буржуазия йўлига ўтиши натижасида шаклланди.

Ҳўжалик юриштишнинг капиталистик усулига ўтиш билан сифат жиҳатидан янги вазият юзага келди. Унга зарур моддий-техника базасини яратиш саноат инқилоби тусини олди. Европа ХВИ асрнинг ўрталарида Буюк саноат инқилоби даврини бошдан кечирди ва у патент ҳуқуқи юзага келиши учун иқтисодий шарт-шароит яратди. Бу инқилобнинг асосий босқичларидан бири қўл мануфактурасидан кўплаб ихтиролардан фойдаланишга асосланган машиналар ишлаб чиқаришга ўтиш бўлди.

Капитализмда иш қуроллари ва ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик типи бўйича ихтироларни ўзлаштиришга эҳтиёж юзага келди. Маълумки, ихтироларни яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш ҳар доим дастлабки сармоя сарфлашни талаб этади. Лекин ҳеч бир тадбиркор ўзи сарфлаган маблағдан фойда олишга улгурмай туриб рақобатчилар худди шу ихтиродан нусха олиб унинг тажрибасидан фойдалана бошламасликларига қафолат олмасдан туриб бундай сармояларни хавф-хатарга қўя олмайди. Айнан ана шу обектив омил сабабли ихтиролардан фойдаланишда ундан етарли даражада узоқ муддат фойдаланиш ва рақобат курашида ютиб чиқиш имконини берадиган монополия зарур бўлиб қолди. Бундай монополияни яратиш учун юридик восита – патент Европада феодал жамиятидан буён маълум еди.

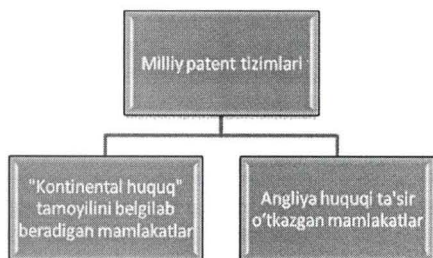
Феодализмда патентдан турли мол-мулк эгалари ва кирол ўз хазинаси фойдасига даромад манбаларини мустаҳкамлаш воситаси сифатида кенг фойдаланар еди. Феодал патент тизими капитализм ривожланиши учун тўсиқ еди, чунки кирол кўплаб патент бериш йўли билан исталган нарсдан фойдаланишга яккахокимлик (монопол) ҳуқуқни ўзи хоҳлаганча белгилай оларди. Буржуазия табиийки, бундай ҳолатга, хусусан феодал монополиялар ва ихтироларга монополиялар жорий этишга қарши фаол кураша бошладилар. Бунда иқтисодиёт ихтироларга монополиялар феодалнинг марҳамати билан емас, балки мунтазам, яъни конунда белгиланган қоидалар бўйича берилиши талаб қилинарди.

Патент ҳуқуқини ҳимоялаш соҳасидаги илк қадамлар Англияда қўйилди. Мамлакатда феодалларга тегишли имтиёзлар тизимини патент ҳуқуқига айлантириш жараёни ХВИИ асрда бошланди.

АҚШ Англиядан кейин ихтироларни муҳофазалаш қабул қилинган мамлакат бўлди.

Европанинг бошқа мамлакатларида патент конунлари нисбатан кечроқ қабул қилинди.

Миллий патент тизимларини иккита гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳни патент тизимини “континентал ҳуқуқ” тамойили белгилаб берадиган мамлакатлар ташкил этади. Иккинчи гуруҳнинг миллий ҳуқуқларига Англия ҳуқуқи таъсир ўтказган мамлакатлар ташкил этади.

Ҳар икки йўналишдан ташқари миллий патент тизимларини шартли равишда тўрт асосий: герман, роман, инглиз ва америка гуруҳига бўлиш мумкин, улар патент ҳуқуқининг асосий тизимлари ҳисобланади.

Патент ҳуқуқи ҳамма вақт иқтисодий муносабатлар билан белгиланади, чунки у жамият иқтисодий ривожланишнинг зарур омили ҳисобланади.

5.4. Муҳофаза ҳужжатларининг турлари. Муҳофаза муддатлари

Мамлакатимизнинг асосий қонуни Ўзбекистон Республикаси Конституциясидир. Конституция Ўзбекистон конунчилигини ишлаб чиқишнинг асосий қоидаларини белгилаб беради. Бизнинг интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофазалаш соҳасидаги амалдаги конунчилигимиз

бевосита мулкка эгалик ва илмий-техник ижодиёт эркинлиги ҳуқуқлари акс этган Конституциянинг IX бўлими 36- ва 42-моддаларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган.

Интеллектуал мулк объектларини яратиш, муҳофазалаш ва фойдаланиш билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи соҳаси ҳисобланади ва Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси билан тартибга солинади.

Ўзбекистонда интеллектуал мулк ҳуқуқларини муҳофазалаш билан боғлиқ масалаларни тартибга солувчи қуйидаги қонунлар амал қилади:

1996-йил 30-августда қабул қилинган “Муаллифлик ҳуқуқлари ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонун;

1994-йил 6-майда қабул қилинган ва 1997-йил 26-декабрда ўзгартирилган “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонун;

1993-йил 7-майда қабул қилинган ва 1997-йил 26-декабрда ўзгартирилган “Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида”ги қонун;

1994-йил 6-майда қабул қилинган “ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун дастурларни ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида”ги қонун;

1996-йил 30-августда қабул қилинган “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги қонун;

2001-йил 12-майда қабул қилинган “Интеграл микрочизмалар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида”ги қонунлардир.

Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ давлатимизда интеллектуал мулк соҳасида ваколатли қуйидаги ташкилотлар фаолият кўрсатади:

Муаллифлик ҳуқуқларини химоялаш соҳасидаги масалаларни тартибга солувчи Муаллифилик ҳуқуқлари бўйича агентлик.

Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси, унинг вазифаси саноат мулки объектларини муҳофазалаш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширишдан иборат.

Муаллифга шунингдек муаллифлик номи ҳуқуқи ҳам берилган бўлиб, унга мувофиқ муаллиф ўз объектга ўз номи ёки бошқа номни бериш ҳуқуқига эга.

Интеллектуал мулк объектларига мулк ҳуқуқлар фуқаро ёки юридик шахснинг шу объектга алоҳида ҳуқуқларидир. Фақат алоҳида ҳуқуқлар эгаси интеллектуал мулк объектдан бошқа шахслар фойдаланишига руҳсат бериши ёки ман этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари фан, адабиёт ва санъат асарларини (муаллифлик ҳуқуқи), саҳна асарларини, ижроларни, фонограммаларни, ефир ва кабел орқали кўрсатув ҳамда ешиттиришлар берувчи ташкилотларнинг кўрсатув ва ешиттиришларини яратиш ҳамда улардан фойдаланиш натижасида келиб чиқадиган интеллектуал мулк соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

Алоҳида ҳуқуқлар фақат қонунда кўзда тутилган ҳоллар ва фақат интеллектуал мулк объектларидан нормал фойдаланишга ҳамда унинг эгасининг қонуний манфаатларига зарар етказилмаган тақдирдагина чекланиши мумкин.

Алоҳида ҳуқуқлар қуйидаги ҳолларда чекланиши мумкин:

Ўзбекистонда муҳофаза қилинадиган ихтиро, фойдали моделлар, саноат намуналари таркибидаги қурилмаларни бошқа давлат – Париж конвенсияси иштирокчисининг транспорт воситасида, бу транспорт воситаси вақтинча ёки тасодифан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлганда қўлланиш, бунда бу қурилмалар фақат шу восита эҳтиёжлари учунгина фойдаланилиши шарт;

Таркибида патентланган объектлар бўлган воситалар устида илмий тадқиқот ёки тажрибалар ўтказиш.

Табиий офатлар, ҳалокатлар, эпидемиялар ва бошқа фавқулодда ҳолларда таркибида патентланган объектлар бўлган воситаларнинг қўлланиши. Вазирлар Маҳкамаси миллий хавфсизлик манфаатлари йўлида патентланган объектлардан фойдаланиш тўғрисида патент эгасининг розилигини олмасдан туриб қарор қабул қилади, лекин бундай ҳолларда объектдан фойдаланилгани учун унга тегишли товон тўланади.

Таркибида патентланган объектлар бўлган воситаларни, агар бу воситалар қонуний йўл билан хўжалик айланмасига киритилган бўлса, қўлланиш (масалан, патент эгасининг ўзи ёки унинг лицензияси).

Дорихоналарда шифокор респекти бўйича дориларни бир марта тайёрлаш.

Ихтирога патент – ихтиронинг устуворлик санасидан бошлаб йигирма-йил мобайнида амал қилади, моҳияти бўйича экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади.

Ихтирога дастлабки патент (2002-йил октябр ойигача) – дастлабки экспертиза ўтказилгандан сўнг берилиб, устуворлик санасидан бошлаб беш-йил мобайнида амал қилади. Талабнома берувчининг моҳияти бўйича экспертиза ўтказиш тўғрисидаги илтимосига кўра патентга айлантирилиши мумкин.

Саноат намунасига патент – моҳияти бўйича экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади ва устуворлик санасидан бошлаб 10-йил мобайнида амал қилади, патент эгасининг илтимоси билан амал қилиш муддатини яна беш-йилга узайтириш имкониятини сақлаб қолади.

Саноат намунасига дастлабки патент (2002-йил октябр ойигача) – Дастлабки экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади ва устуворлик санасидан бошлаб беш-йил мобайнида амал қилади. Дастлабки патент эгаси илтимосига кўра патентга айлантирилиши мумкин.

Фойдали моделга патент – дастлабки экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади ва устуворлик санасидан бошлаб беш-йил мобайнида амал қилади ва талабнома берувчининг илтимосига кўра яна уч-йилга узайтирилиши мумкин.

Товар белгисига гувоҳнома-экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади ва устуворлик санасидан бошлаб 10-йил мобайнида амал қилади ва ҳар сафар 10-йилга узайтириш имкониятини сақлаб қолади.

Агар объект патентга лаёқатлилиқ мезонларига мос бўлса, у тегишлича ихтиро, фойдали модел, саноат намунаси деб тан олинади. Қонунга мувофиқ кўрсатилган объектлар учун қуйидаги мезонлар белгиланган:

Ихтиролар учун – унинг янгилиги, ихтиро даражаси ва саноатда қўлланиши;

Фойдали модел учун – унинг янгилиги ва саноатда қўлланилиши;

Саноат намунаси учун – унинг янгилиги, ўзига хослиги ва саноатда қўлланилиши.

Патент экспертизасини ўтказиш вақтида фойдаланиладиган энг муҳим тушунча техника даражаси тушунчасидир. Техника даражаси ўз ичига ихтиронинг устуворлик санасигача жаҳонда барча учун маълум бўлган ва барча фойдаланадиган маълумотларни олади.

Дастлабки экспертизанинг моҳият жиҳатидан экспертизадан фарқи энг аввало шундаки, дастлабки экспертиза вақтида талабнома берилган объектнинг (ихтиро, фойдали модел) маҳаллий янгилик талабларига мувофиқлиги текширилади, яъни патент экспертлари фақат Ўзбекистондаги мавжуд патент ҳужжатларини текширадilar, моҳият жиҳатидан экспертизада эса объектнинг жаҳон техника даражасига мувофиқлиги текширилади. Патент идораси маълумотлар расмий равишда чоп этилгандан сўнг уч ой ўтгач патент эгасига (ёки товар белгиси эгасига) муҳофаза ҳужжати, тегишлича патент, дастлабки патент ёки гувоҳнома беради. Патент, дастлабки патент ёки гувоҳнома Ўзбекистон Республикаси номидан берилди ва Патент идораси раҳбари томонидан имзоланади. Шунинг қайд этиб ўтиш керакки, ҳамма вақт битта объектга фақат битта муҳофаза ҳужжати (патент, дастлабки патент ёки гувоҳнома) берилди. Агар патент эгаси бир нечта бўлса (масалан, икки фирма ёки икки ҳаммуаллиф) улар битта патент оладилар.

Қайд этиб ўтаманки, кейинчалик патент эгаси патент ёки дастлабки патентни кучда сақлаб туриш учун мунтазам равишда бож тўлаб туришлари шарт, бож тўламаслик муҳофаза ҳужжатининг амал қилиши тўхташига олиб қилиши мумкин. Патент, дастлабки патент қуйидаги ҳолларда ҳам амал қилишдан тўхталиши мумкин:

– патентнинг амал қилиш муддати тугагач;

– патент, дастлабки патент ёки товар белгисининг ҳақиқий эмаслиги учинчи томоннинг даво аризаси билан суд орқали тасдиқланганда;

– патент эгасининг Патент идорасига берган аризаси асосида.

Агар патент, дастлабки патент ёки гувоҳноманинг амал қилиш муддатидан илгари тўхтатилса, бу ҳақидаги маълумот Патент идорасининг “Расмий ахборотнома” бюллетенида чоп этилади. Ўзбекистон қонунчилиги бўйича хориж фуқаролари ва юридик шахслари бевосита талабнома бериш ҳуқуқига эга эмас. Улар патент олиш ва уни кучда сақлаб туриш учун ишларини Ўзбекистоннинг патент бўйича ишончли вакиллари орқали юритишлари мумкин.

Патент эгасининг ҳуқуқларидан истиснолар.

Ҳимоя қилинаётган селекция ютуғидан:

шахсий ва нотижорат мақсадларида фойдаланиш;

синов-тажриба мақсадларида фондаланиш;

бошқа навлар ёки зотлар яратиш учун дастлабки нав ёки зот сифатида фойдаланиш;

корхона, хўжалик патент эгасидан олган навли урулик ва насл материалдан икки-йил давомида такрор этиштириш учун ана шу корхона, хўжалик худудида фойдаланиш патент эгасининг ҳуқуқларини бузилди деб эътироф этилмайди.

5.5. Интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш соҳасида халқаро кооперация.

Бугунги кунда жаҳондаги ҳар бир мамлакат ўзи алоҳида яшай олмайди. Халқаро савдо, инвестицияларнинг бир давлатдан иккинчисига ўтиши, қўшма корхоналарнинг фаолият кўрсатиши ва ҳамкорликнинг бошқа шакллари аллақачон жаҳон иқтисодиётининг ажралмас омили бўлиб қолди. Бундан ташқари йил сайин жаҳонда иқтисодий интеграция жараёнларининг кучайиб бориши кузатилмоқда.

Рақобат кураши шароитида фақат ишлаб чиқаришнинг яхшиланган усулларини қўллаш ёки техник-иқтисодий ва истеъмол (шу жумладан ташқи кўриниши ва савдо имижини) хусусиятлари яхшиланган товарларни яратиш йўли билан қўшимча фойда олиш мумкин.

Шу муносабат билан интеллектуал мулк объектлари, хусусан, уларнинг асосий хусусияти – қўшимча фойда “келтирувчи” сифатидаги роли тобора ошиб бормоқда. Бугунги кунда янги интеллектуал мулк объектларини яратиш, уларни ишончли муҳофазалаш ва самарали фойдаланиш (шу жумладан бу объектларини сотиш) ҳар қандай корхона, фирма, корпорация муваффақиятининг ажралмас элементи бўлиб қолмоқда. Табиийки, турли давлатларда интеллектуал мулкни муҳофазалашнинг бир-биридан фарқ қиладиган тартиблари талабнома берувчилар учун ихтироларни патентлаш, товар белгиларини рўйхатга олишни мураккаблаштирар, бу эса халқаро савдотик иқтисодиётини ривожлантириш йўлида жиддий тўсиқ бўлар еди.

Шунинг учун интеллектуал мулк ҳуқуқлари ривожланишининг бутун тарихи давомида давлатлар интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш масалаларига ёндашувларни бир хиллаштириш йўлларини фаол изламоқда. Бу муаммолар интеллектуал мулк соҳасида халқаро ҳамкорликни зарур қилиб қўйди.

Интеллектуал мулкни муҳофазалаш соҳасидаги халқаро ҳамкорликнинг мақсади турли давлатлар ички қонунчилигининг айрим қоидаларини бир хиллаштириш, интеллектуал мулк соҳасида халқаро стандартлар ва меъёрлар ишлаб чиқиш йўли билан турли мамлакатларда интеллектуал мулк ҳуқуқларини муҳофазалашни энгиллаштириш учун шарт-шароитлар яратишдан иборат.

Халқаро муносабатларда ҳуқуқларнинг асосий манбаи халқаро битим, шартномалардир. Халқаро шартнома бу халқаро ҳуқуқ билан тартибга солинадиган давлатлар ўртасидаги келишув бўлиб, унда ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар белгилаб берилади.

Интеллектуал мулк соҳасидаги асосий халқаро битимлар Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ) доирасида бирлаштирилади. БИМТ

Стокгольмда 1967-йилда имзоланган ва 1970-йилда кучга киритилган конвенсия билан таъсис этилган. БИМТ БМТнинг 16 та ихтисослашган муассасаларидан биридир. БИМТнинг маъмурий вазифаларини бажарадиган Котибияти “БИМТнинг Халқаро бюроси” деб аталади.

Саноат мулкни муҳофазалаш бўйича Париж Конвенсияси интеллектуал ҳуқуқлар соҳасидаги биринчи, энг умумий халқаро битим бўлади. Париж Конвенсияси 1883-йилда тузилган. Конвенсия ҳозирги вақтда амал қилаётган таҳрири 1979-йилда Стокгольмда қабул қилинган бўлиб, 2000-йил 1 январдаги маълумотларга кўра 162 давлат, шу жумладан 1993-йил 18-августда Конвенсияга аъзо бўлган Ўзбекистон ҳам унинг иштирокчилари ҳисобланади.

Конвенсия ихтиро, фойдали модел, товар белгилари, саноат намуналари, фирма номлари, товарларнинг келиб чикиш жойлари, номлари каби объектларни муҳофазалаш, шунингдек ноҳалол рақобатнинг олдини олишнинг умумий асослари, тамойилларини белгилаб беради. 1970-йилда Вашингтонда тузилган Патент кооперацияси тўғрисидаги шартнома (РСТ) энг муҳим халқаро шартномалардан биридир. РСТ, биринчи навбатда, ихтироларга бир неча мамлакатда муҳофаза олишни осонлаштириш ва арзонлаштиришга йўналтирилган. Шартнома шунингдек ривожланаётган мамлакатлар патент тизимининг иш самарадорлигини ошириш ва бу мамлакатлар аҳолисининг илор техник ечимлар, ихтиролар тўғрисидаги ахборотлардан фойдаланишини осонлаштириш йўли билан уларнинг иқтисодий ривожланишини рағбатлантиришга хизмат қилади. Ўзбекистон 1993-йилда РСТ аъзоси бўлди.

Халқаро классификация битимлари

Ихтиролар соҳасида 1971-йилда тузилган Халқаро патент классификацияси тўғрисидаги Страсбург битимининг мақсади патент ҳужжатларини муфассал иерархик индексациялаш ва кидиришнинг ягона тизимини яратишдан иборатдир. Бу битим билан Халқаро патент классификация (ХПК) таъсис этилган бўлиб, у техниканинг ҳамма соҳасини 70000 дан ортик кичик рукнлардан иборат саккизта асосий бўлимга ажратади.

ХПК турли патент-ахборот тадқиқотлари, патент экспертизасини самарали ўтказиш имконини беради, бу эса патент ахборотини тезкор ва тижорат нуқтаи назаридан қимматли ахборотлар манбаига айлантиради. Ҳозирги вақтда ХПКдан деярли барча давлатлар ва ташкилотлар кенг фойдаланмоқда. ХПК тўғрисидаги Битим доирасида Иттифоқ тузилган бўлиб, у ўз Ассамблеясига эга. Ассамблея Иттифоқнинг бюджети ва икки йиллик дастурини қабул қилади.

Бутунжаҳон Савдо ташкилоти (БСТ) таъсис этилиши интеллектуал мулк соҳасидаги халқаро корпорация ривожланишига туртки бўлди. Интеллектуал мулк ҳуқуқлари бўйича энг асосий жиҳатларни бир хиллаштиришга қаратилган энг сўнгги йўналишлар Интеллектуал мулк ҳуқуқлари бўйича савдо масалалари тўғрисида Битим (ТРИПС)да мужассамлашди. Унинг лойиҳаси 1994-йилда БСТнинг Уругвай раунди давомида таклиф этилган еди. Бугунги кунда ТРИПСга қўшилиш ҳар бир давлатнинг БСТга кириши учун зарур шартдир.

Албатта, интеллектуал мулкни муҳофазалаш соҳасидаги халқаро кооперацияни кучайтириш, миллий конунчиликни уюнлаштириш давлат ва

минтақаларнинг индустриал, иқтисодий ва ижтимоий ўсиши йўлида халқаро иқтисодий муносабатларни ривожлантиришда тобора катта аҳамият касб этади.

5.6. Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти.

Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг тарихи 1883 ва 1886-йиллардан Саноат мулкни муҳофаза қилиш Париж конвенсияси ва Адабий ва бадиий асарларни муҳофаза қилиш Берн конвенсияси қабул қилингандан бошланган. Бу Конвенсиялар "Халқаро бюролар" деб номланган ўз котибиятларини ташкил этишни кўзда тутган еди. 1893-йилда бу икки котибят "Интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш бўйича бирлашган халқаро бюролар" ёки франсуз тилида қисқартирилган БИРПИ номи остида ягона котибиятга бирлаштирилди.

Ҳозирги Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (қисқартирилган шаклда "БИМТ", инглиз тилида - "ВИПО", франсуз ва испан тилларида — "ОМРИ") 1967-йил 14-июлда имзоланган "Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилотини таъсис этиш Конвенсияси"га мувофиқ тузилган. Бу Конвенсия 1970-йилда кучга кирган.

Ҳозирда БИМТ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) тизими таркибига (1974-йил декабрдан) кирувчи ихтисослашган муассасадан иборат.

2001-йил 1-январига келиб ташкилот 175 давлатни бирлаштирди.

БИМТнинг фаолияти кўп қирралидир. У миллий қонунчиликларни замонавийлаштириш бўйича янги халқаро битимлар ва лойиҳаларни ишлаб чиқиш билан шуулланади, ривожланаётган мамлакатларга техник ёрдам кўрсатади, патент маълумотларини йиғди ва тарқатади, ойлик журналлар (хусусан, "Саноат мулки" ва "Муаллифлик ҳуқуқи" журналларини) чиқаради, интеллектуал мулк объектларини ҳимоя қилиш соҳасида халқаро тартибларнинг бажарилишини таъминлайди, БИМТ аъзо давлатлари орасида бошқа кўринишдаги маъмурий ҳамкорликни ривожлантиришга кўмаклашади.

БИМТ ўз фаолиятида қуйидаги асосий мақсадларни кўзда тутди:

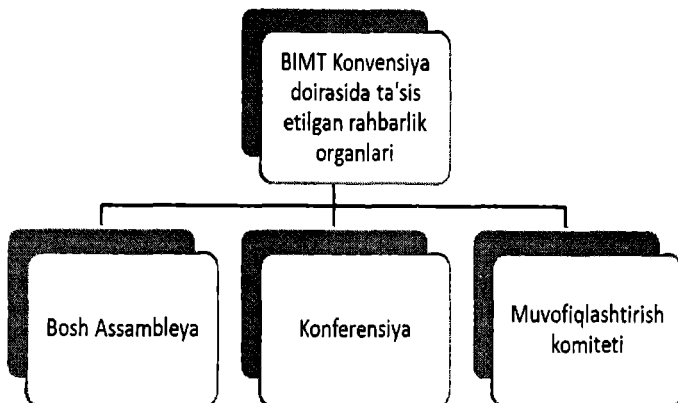
1. Давлатлар ўртасида ҳамкорлик, шунингдек, бошқа ихтиёрий халқаро ташкилотлар билан ўзаро алоқа йўли билан бутун жаҳонда интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга кўмаклашиш.

Интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш соҳасида Иттифоқлар ўртасида маъмурий ҳамкорликни таъминлаш. Париж Иттифоқи, Берлин Иттифоқи, Мадрид Иттифоқи, РСТ Иттифоқи ва ҳоказо.

Шундай қилиб, БИМТ таркибига кирувчи иттифоқларни маъмурий бошқаради ва бошқа халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик қилади.

Ҳозирги кунда саноат мулки ва муаллифлик ҳуқуқи соҳасида 20 дан ортиқ халқаро конвенсия, шартнома ва битимларнинг бажарилиши БИМТ назоратида турибди.

5-чизма. БИМТ Конвенсия доирасида таъсис этилган раҳбарлик органлари.

БИМТнинг юқори органи Баш Ассамблея ҳисобланади. Баш Ассамблея БИМТ фаолиятининг асосий масалаларини ҳал қилади, хусусан, Мувофиқлаштириш комиссиясининг тақдимотига кўра БИМТ Баш директорини тайинлайди, Баш директор ва Мувофиқлаштириш комиссиясининг ҳисоботларини кўриб чиқади ва тасдиқлайди ва уларга зарур йўриқномалар беради, барча Иттифоқларга умумий бўлган икки-йиллик харажатлар бюджетини тасдиқлайди, котибиятнинг иш тилларини аниқлайди, шунингдек бошқа кўпгина масалаларни ҳал қилади.

БИМТ Конференсияси муҳимлиги жиҳатидан БИМТнинг иккинчи органи ҳисобланади. Ассамблеядан фарқли равишда, иттифоқларда иштирокидан қатъи назар барча БИМТ аъзо мамлакатлари Конференсия аъзоси ҳисобланади. Конференсиянинг вазифаларига интеллектуал мулк соҳасида барча мамлакатларга умумий аҳамият касб этадиган масалаларни муҳокама қилиш ва улар бўйича мос тавсияномалар қабул қилиш киради.

БИМТнинг учинчи органи асосан барча Иттифоқлар учун аҳамиятли бўлган келишув тавсияномаларини ишлаб чиқиш учун тузилган Мувофиқлаштириш комитети ҳисобланади. Хусусан, Мувофиқлаштириш комитети Ассамблея ва Конференсиянинг кун тартибини тайёрлайди, Ассамблеяга Баш директор лавозимида номзодни тақдим этади ва ҳоказо.

Баш Ассамблея ва Конференсия навбатдаги сессияларга икки-йилда бир марта йиғилса, Мувофиқлаштириш комитети ўз сессияларини-йилда бир марта ўтказди.

Талабнома берувчилар томонидан РСТ, Мадрид ва Гаага тизимлари бўйича тўланадиган халқаро божлар Халқаро бюронинг асосий даромад манбаи ҳисобланади. Бундай божлар, одатда, БИМТ даромадлари умумий

йиндисининг 73%ни ташкил этади. БИМТнинг бошқа даромадлари унга аъзо давлатларнинг ҳукуматлари тўлайдиган бадаллар (ўртача 18%) ва БИМТ нашрларини сотишдан тушадиган даромадлардан ташкил топади.

БИМТ шунингдек ривожланаётган мамлакатларда патент тизимининг шаклланишига техник ва молиявий ёрдам кўрсатади.

Шундай қилиб, БИМТ фаолияти бутун жаҳонда интеллектуал мулк ҳууққларини муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш учун мустаҳкам асос яратади.

Таянч сўзлар

Муаллифлик, ҳуқуқ, мукамал, кучли, имтиёз, интеллектуал, иқтисодиёт, бозор иқтисодиёти, ақл, онг, меҳнат қуроллари, изланиш, яратиш, ижод, мулк, мантикий, мутлақ эгалик қилиш, мутлоқ, фикрлаш, обектив, ифодалаш, хоҳиш, ўлчаш, ўрганиш.

Такрорлаш учун саволлар

1. Интеллектуал мулк объектларини таърифлаб беринг.
2. Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг ривожланишида интеллектуал мулкни аҳамияти.
3. Интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш омилларини шарҳлаб беринг.
4. Интеллектуал мулкни амал қилиш муддатлари.

VI БОБ. ИННОВАЦИОН МАРКЕТИНГДА ТОВАР ВА ХИЗМАТЛАРНИ СТРАТЕГИК ЙЎНАЛИШЛАРИ

Режа

1. Ўзбекистон Республикасида замонавий инновацион маркетинг стратегиялари.
2. Инновацион маркетингда инновацион стратегияларнинг аҳамияти.

1. Ўзбекистон Республикасида замонавий инновацион маркетинг стратегиялари

Ўзбекистон Республикасида ўтказилган Республика “Инновацион ғоялар, ишламалар ва технологиялар”, “Саноат ярмаркаси ва кооперацион биржалар ярмаркаси”да тақдим этилган илмий-текшириш ишламалари ва технологиялари, кўшма корхоналарда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни сифат кўрсаткичлари халқаро ИСО/МЭК стандарт талабларига мослиги ва Ўзбекистонда локализация фидинган импорт ўрнини босувчи ва экспортга йўналтирилган кўплаб товарлар ишлаб чиқарилмоқда. Ҳозирги даврда республикада кундалик ҳаёт ва унинг динамикаси ўзгариб бормоқда, бу эса иқтисодни янгилашда маркетинг тадқиқотларини натижаларини таҳлил қилиб, яқин келажакка ва узоқ даврга нисбатан инновацион стратегияни танлаш, режалаш ва амалга оширишни бу эса Ўзбекистон Республикасининг дунё ҳамжамиятида обрўсини оширишда ва иқтисодиётини юксалтиришда катта аҳамият касб этади.

Кўп сонли маълумотлар таҳлили шундан далолат берадики, иқтисодий ўсишнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи илмий-техник инновациялар ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитларида кичик бизнес ва тадбиркорлик инновацион жараёнда марказий роль ўйнайди, инновациялар эса техник тараққиёт суръати юқори бўлган тармоқларда асосий рақобат қуроли ҳисобланади. Техник тараққиёт ва иқтисодий ривожланишни қўллаб-қувватловчи институтларга алоҳида эътибор қаратган. XX асрнинг биринчи ярми иқтисодчиси Йозеф Алоиз Шумпетер (1883-1950) инновацияларни олға сурувчи ва унда нормал даражадан катта бўлган даромаднинг асосий манбаси бўлувчи рақобат механизмини кўрсатиб берган.¹⁴

Инновациялар ташкилот, маҳсулот ёки ишлаб чиқариш жараёнини замон талабларига нисбатан доимий такомиллаштириш йўли билан олинувчи

¹⁴ Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М: - Прогресс, 1982. С.386.

стратегик афзаллик ва ютуқлари ҳисобланади. Замонавий маркетинг стратегияси қуйидаги беш ҳолатни кўрсатиб беради:

1) янги неъмат тайёрлаш;

2) ишлаб чиқаришнинг янги усулини жорий қилиш;

3) янги сотув бозорини ўзлаштириш;

4) хомашё ёки ярим тайёр маҳсулотлар янги манбасига эга бўлиш;

Бизнингча, танлаб олинган устувор йўналишларни амалга ошириш бўйича самарали тизимни шакллантирувчи омиллар қуйидагиларга асосан таснифланиши лозим:

– жаҳон технологик макони бўйича бўлгани каби, Ўзбекистон Республикаси ва МДҲ учун ҳам олимлар жамоаси томонидан муқобил конкурсли асосда ишлаб чиқилувчи яқин ва узоқ муддатли илмий-техник ва инновацион-инвестицион башоратлар;

– энг муҳим базавий технологиялар бўйича илмий-техник ва инновацион характерга эга мақсадли дастурлар;

– саноат тармоқларида базавий технологияларнинг айрим бўғинларини амалга оширувчи давлат аҳамиятига молик энг муҳим инновацион лойиҳалар. Шуни қайд этиш керакки, иктисодий ўсишнинг танлаб олинган устувор йўналишларини амалга оширишни ресурслар билан тўлиқ таъминлага кўп каналли асосда бажарилади:

– ноишлаб чиқариш соҳасида инновацион лойиҳа ва дастурларни, шунингдек, энг муҳим инновацион лойиҳалар, мақсадли дастурлар, стратегик режалар ва башоратларни ишлаб чиқишни бюджетдан молиялаштириш, бюджет маблағларини дастур ва лойиҳалар амалга оширилувчи бутун муддат бўйича тақсимлаш;

– танлаб олинган устувор саноат тармоқларига йўналтирилган инновацион дастур ва лойиҳалар учун солиқ ва божхона имтиёзлари тақдим этиш;

– бундай дастур ва лойиҳаларга хусусий ва хорижий инвестицияларни жалб этиш учун шароитлар яратиш;

– инвестицияларга инновацион мазмун бағишлаш учун саноат тармоқларида инвестицион дастур ва лойиҳаларнинг инновацион-технологик экспертизасини ташкил қилиш. Бундан ташқари, инновацион инфратузилмани шакллантириш танлаб олинган устувор йўналишларни амалга оширишга йўналтирилиши лозим:

– инновацион лойиҳаларни фаолроқ қўллаб-қувватлаш учун Марказий банк фаолиятини ривожлантириш ва кенгайтиришнинг бюджет таъминоти;

– инновацион характерга эга мақсадли устувор дастур ва лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш учун Республика инновация жамғармаси ва жойларда ҳудудий жамғармалар, шунингдек, устувор инновацион лойиҳадарни суғурталаш учун давлат компанияларини ташкил этиш;

– ЎзР Марказий банкнинг захира фонди бир қисмидан устувор характерга эга йирик инновацион лойиҳаларни у ёки бу шаклда қўллаб-қувватлаш учун фойдаланиш;

– технологиялар трансфери маркази, инновацион бизнес-инкубаторлар, инновацион марказ ва ҳоказолар яратиш йўли билан илмий-техник ва инновацион инфратузилмани кенгайтириш;

– Ўзбекистон етакчилиги қилиши ва жаҳон бозорида муваффақиятли фаолият кўрсатиши мумкин бўлган базавий технологиялар ва устувор йўналишлар бўйича мамлакатлараро асосда трансмиллий компаниялар ва стратегик иттифоқлар барпо этиш;

– ноҳукумат ташкилотлари, фанлар академияси, олимлар, муҳандислар, конструкторлар, маркетинг ва менежерлар жамоатчилиги ташкилотларини sanoat тармоқларида инновацион дастур ва лойиҳаларни амалга ошириш ва тарғиб қилишда актив иштирок этишини таъминлаш;

– иқтисодий ўсишга эришиш учун инновацион-технологик ўсишга йўналтирилган миллий, минтақавий ва халқаро инновацион тизимлар яратиш ва уни зудлик билан амалга ошириш.

Ишлаб чиқилган sanoat тармоқлари учун иқтисодий ўсишга эришишнинг инновацион ўсиш механизми ва структураси таснифи ҳозирги даврда қуйидаги кўринишга эга бўлиши керак:

Sanoat тармоқларининг иқтисодий ўсишга эришишида маркетинг ва инновацион ўсишнинг самарали механизмини шакллантириш амалда давлатнинг бозор иқтисодиётида стратегик-инновацион функциясини амалга оширишга имкон беради.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури ўзига хослиги шундаки, ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ўсиш омилларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, хусусан, илғор технологияларни қўллаш, юқори малакали ва меҳнат маҳсулдорлиги баланд бўлган ишчи инженер техник кучидан фойдаланиш ҳисобига эришилади. Бу ҳолатда ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ўсиш суръатлари уни ишлаб чиқаришнинг жами харажатлари ўзгариш суръатидан юқори бўлади.

Ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг дастлабки босқичларида иқтисодий ўсиши асосан экстенсив асосда амалга оширилади. Ишлаб чиқаришнинг машина техникаси ва юқори малакали кадрлар билан тўйиниши борасида интенсив ўсиш омилларининг роли борган сари ортиб боради.

Иқтисодий ўсиш тури шартли белгиланиши мумкин, чунки у реал ҳўжалик амалиётида соф кўринишда амалда учрамайди. Интенсификация фақат бизнинг замонамизгагина хос жиҳат эмас. Интенсив иқтисодий ўсишнинг экстенсив ўсишдан кейин келиши ҳар сафар ишлаб чиқаришнинг технологик усули — ишлаб чиқариш кучларини ўзаро боғлаш усули ва бу таркибий қисмларнинг сифат ўзгаришлари ортидан келади.

Харажатлар ҳажмининг ўсиб боровчи якуний натижаларга ўзгаришининг биринчи босқичда ресурсларни тежовчи ўсиш рўй беради. У фойдаланилувчи аъъанавий ресурслар ҳажми ўзгармаган ёки қисқарган ҳолда рақобат, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқарув, маркетинг, нарх ва бошқа омиллар ҳисобига якуний маҳсулот ҳажмининг ўсиши билан тавсифланади. Бундай ўсишнинг давомийлиги маълум бир технологиялардан фойдаланишда

ресурслар микёси билан чеклаб кўйилади. Шу сабабдан ишлаб чиқариш технологиялари ўзгармаган ҳолда ресурсларни тежовчи ўсишнинг узок муддат сақланиши иқтисодий ривожланиш олдида тўсиқ бўлади. Шунинг учун товар ишлаб чиқарилишида маркетинг стратегиясини чуқур таҳлил қилиб уни режалаштириш лозим.

Ресурслар муаммосининг узил-кесил ҳал этилиши интенсификациянинг иккинчи босқичи билан боғлиқ бўлиб, уни инновацион ўсишга ўтиш сифатида тавсифлаш мумкин. Бундай ўсишнинг ўзига хос жиҳатлари бу — технологияларнинг тубдан ўзгариши, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш истеъмолнинг кескин ўзгариши, анъанавий материаллар ва энергия манбаларининг бошқа материал ва манбаларга алмашуви, ўсиб бораётган агросаноат соҳасининг табиатдан ажралиши ва ҳоказолардир.

2. Инновацион маркетингда инновацион стратегияларнинг аҳамияти

Маркетингда инновацион ўсиш стратегия ва инновацион ривожланишининг узок муддатли башоратлари республикамизда ва собиқ СССР республикаларида чуқур ўзгаришларнинг янги босқичига мослаштирилган олдиндан кўра билиш назарияси ва истиқболли режалаштириш методологияси ётади. Биз ушбу назария ва методология асосида Ўзбекистон Республикасини яқин ва узок ўсиш стратегиясини танлашни асослаб асосий инновацион ривожланиш йўналишлари ва бундан келиб чиқувчи таркибий ўзгаришларни таҳлил қилиб кўрмоқчимиз.

Бундан йигирма-ўттиз йил олдин Евросиё мамлакатларида рўй берган жиддий ўзгаришларни (жаҳон социалистик тизимининг парчаланиб кетиши, СССРнинг тарқалиб кетиши, собиқ Иттифоқ ва Ғарбий Европа мамлакатларининг социализмдан капитализмга ўтиши, бу мамлакатларни камраб олган иқтисодий, технологик ва ижтимоий-сиёсий инқирозлар) ҳали ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтира олмас эди. Бундай туб ўзгаришлар олимлар ва ишбилармон доиралар учун бўлгани каби, давлат ва сиёсат вакиллари учун ҳам қутилмаган ҳол бўлди.

Қутилмаган ўзгаришлар туфайли рўй берган дастлабки шок ҳолати ўтиб кетгач, эскирган қоидаларни алмаштириш, жадал суръатлар билан ўзгариб бораётган дунёга янгича қарашни шакллантириш, инновацияларни баҳолаш, стратегик режалаштириш ва келажакни олдиндан кўра билиш методологиясини ишлаб чиқиш зарур эканлиги кўзга яққол ташланиб қолди.

XX асрнинг иккинчи ярмида Ғарбда қузатилган ўзига хос башорат шов-шуви Россия башоратчилик мактаби етакчиси И.В.Бесстижев-Лада томонидан тузилган классик башоратчилик антологиясида яққол тасвирлаб берилган. Интеллектуал ва сиёсий доираларда қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлган ўнлаб фундаментал асарларда жаҳон ривожланишининг истиқболлари турли сценарийларда — энг ёрқин ранглардан то катастрофик ҳолатларгача асослаб берилган. Узок муддатли у ёки бу башорат сценарийларини асослаб бериш учун фойдаланилган кўплаб глобал моделлар яратилган. Ушбу башоратчилик

шов-шувига БМТ ҳам қўшилган бўлиб, унинг Секретариатида башорат ва истиқболли тадқиқотлар бўлими ташкил қилинган. Нобель мукофоти совриндори В.В.Леонтьев раҳбарлигидаги БМТ экспертлар гуруҳи томонидан ўтган асрнинг 70-йилларида ўзига хос тармоқлараро балансининг минтакалараро модели асосида жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг 2000 йилгача бўлган башоратлари ишлаб чиқилган.

Худди шунга ўхшаш башоратчилик шов-шувига собиқ СССРда ўтган асрнинг 50-70 йилларида кузатилганлиги қўпчилиққа унчалик маълум эмас. Илгари буржуча фол очиш сифатида таъкиб остига олинган башоратчилик тан олинган эди. Узоқ муддатли башорат қилиш давлат миқёсида олиб борилган. Ҳар беш йилда минглаб олимлар ва мутахассислар ўз нигоҳларини келажакка қаратиб, йигирма йиллик фан-техника тараққиёти ва унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларига доир комплексли дастурни ишлаб чиқар ҳамда уни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришнинг 15 йиллик схемаси билан тўлдирад эди. Бу узоқ муддатли башорат қилиш ва стратегик режалаштиришнинг ўзига хос бирикуви бўлиб, жаҳонда бунга ўхшаш бошқа ҳолат кузатилмаган.

Бироқ 80-йиллар охирларига келиб Ғарбда ҳам, собиқ Иттифокда ҳам башоратчилик тўлқини пасая бошлади. Бунинг сабаби оддий эди: жаҳон индустриал жамиятдан постиндустриал жамиятга ўтиб, тенденциялар ўзгарди ва чуқур бифуркациялар кластери вужудга келди. Аввалги башоратлар ва уларнинг методологик асослари бу муҳитда ўз таъсир кучини йўқотган бўлиб, янги методология эса ҳали ривож топмаган эди.

Ўтиш даврида ижтимоий ва технологик тизимлар траекторияси кескин ўзгаради. Уларнинг айримлари ўтмишда қолиб кетиб, уларнинг ўрнига янгилари пайдо бўлади ва жаҳон миқёсида кенг тарқалади. Бу даврда олдиндан кўра билишнинг қийинлиги анъанавий инқилобий парадокс — эълон қилинган мақсадлар ва амалда эришилган натижалар ўтасидаги фарқлар билан ҳам изоҳланади. Лекин шунга қарамай XX асрнинг йирик олимлари каламига мансуб бўлган энг охирги асарлардан бирида инсониятнинг ривожланишига доир асосли башоратлар, экологик ва цивилизация инқирозларининг бартараф этилиши, узоқ муддатли стратегияни ишлаб чиқиш зарурлиги ҳақида асосланган фикрларни ўргатамиз: «Цивилизация стратегиясининг пайдо бўлиши ҳаётини аҳамиятга эга. У табиат стратегияси билан мувофиқлаштирилган бўлиши лозим. Бу эса инсоният тарихида унинг куч-қуввати ўсиши билан бирга кузатилувчи сифат янгилигидир. Бизни нафақат экологик, балки цивилизация инқирози кутиб турибди. Ўз моҳиятига кўра биз цивилизация тарихининг буткул янгича босқичи, балки антропогенез олдида турибмиз, бунда эса бутун халқлар олдида кун кўриш стратегиясини ишлаб чиқиш бўйича умумий вазифа туради». Бундай стратегияни узоқ муддатли башоратларсиз, табиат ва жамият ривожланишининг муқобил йўллари олдиндан кўра билмасдан туриб амалий жиҳатдан ишлаб чиқиш мумкин эмас.

Таянч сўзлар

Инновация, стратегия, технология, саноат, ярмарка, кооперация, биржа, қўшма корхоналар, янги товарлар, хизматлар, халқаро стандартлар, локализация, импорт, экспорт, ҳаёт, динамика, режалаш, танлаш, маълумот, илмий техник инновациялар, инновацион товарлар, кичик бизнес, тадбиркорлик, техник тараққиёт, иқтисодий ривожланиш, даромад, рақобат, афзаллик, ютуқ, замонавий, базис, фаол, захира, устувор, яратиш.

Такрорлаш учун саволлар

1. Замонавий инновацион маркетинг стратегик кўринишларини шарҳлаб беринг.
2. Юқори технологик товарларнинг инновацион маркетинг хусусиятлари қандай тавсифланади?
3. Янги инновацион товарларни ишлаб чиқаришда мақсадли бозорнинг таҳлили.
4. Инновацион маркетинг стратегиясида технологияларни трансфераси қандай ташкил этилади?

VII БОБ. ИЛМИЙ КАШФИЁТЛАР, ИХТИРОЛАР ВА ЛИЦЕНЗИЯЛАШ

7.1. “Ихтиролар, фойдали моделлар ва соноат намуналари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

7.2. Илмий кашфиётлар. Кашфиёт объектлари. Кашфиётни аниқлаш тартиблари.

7.3. “ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

7.4. ЭХМ учун дастурлар. ЭХМ маълумотлар базалари. Муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши. Дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш учун талабнома.

7.5. Қонунчиликда муаллифлар мулкӣ ҳуқуқларининг мустаҳкамланиши.

1. “Ихтиролар, фойдали моделлар ва соноат намуналари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни

Ўзбекистон Республикасининг “Ихтиролар, фойдали моделлар ва соноат намуналари тўғрисида”ги Қонуни 06.05.1994-йилда қабул қилинган ва мазкур қонунга 30.07.2008 да ўзгартириш киритилган. Ушбу Қонуннинг асосий мақсади Ўзбекистон Республикасидаги ихтиролар, фойдали моделлар ва соноат намуналарини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат. Соноат мулки объектлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатлардан иборат. Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси соноат мулки объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг амалга оширилишини таъминлайди.

Патент идораси соноат мулки объектларига патент бериш ҳақидаги талабномаларни кўриб чиқиш учун қабул қилади, улар бўйича давлат экспертизасини ўтказди, уларни давлат рўйхатига олади, соноат мулки объектларига патентлар беради, расмий ахборотнома нашр этади, соноат мулки объектлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг қўлланилишига доир қоидалар қабул қилади ва тушунтиришлар беради ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган Патент идораси тўғрисидаги низомга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Давлат бюджети маблағлари, патент божлари, шунингдек Патент идораси томонидан кўрсатиладиган хизматлар ва тақдим этиладиган материаллар учун тўланадиган ҳақ Патент идораси фаолиятини молиялаштириш манбалари ҳисобланади.

Патент идорасининг Апелляция кенгаши қарорлар қабул қилишда мустақилдир ва ўз фаолиятида ушбу Қонун ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига амал қилади.

Апелляция кенгаши:

Патент идорасининг талабномада кўрсатилган саноат мулки объектлари хусусидаги қарори устидан;

– саноат мулки объектларига патент берилганлигига қарши манфаатдор юридик ва жисмоний шахслар томонидан;

– саноат мулки объектлари патентларининг ҳақиқийлигига қарши берилган Апелляцияларни кўриб чиқади.

Апелляция кенгаши ўз ваколатлари доирасида Апелляцияларнинг бошқа турларини ҳам кўриб чиқиши мумкин.

Апелляция кенгаши тўғрисидаги низом Ўзбекистон Республикаси Вази́рлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Саноат мулки объектга бўлган ҳуқуқ муаллифга (хаммуаллифларга) ёки унинг (уларнинг) ҳуқуқий ворисига (ҳуқуқий ворисларига) тегишли бўлади ва патент билан тасдиқланади.

Агар саноат мулки объектини бир неча шахс бир-бирдан мустақил равишда яратган бўлса, патент олиш ҳуқуқи патент бериш ҳақидаги талабномани Патент идорасига биринчи бўлиб топширган шахсга тегишли бўлади.

Муаллиф (хаммуаллифлар), агар ўзи (ўзлари) яратган саноат мулки объектини бошқалар айриқонуний ўзлаштириб олиши натижасида бу объектга талабнома топширилган ёки патент олинган бўлса, патент берилганлигига қарши еътироз билдириш ёхуд патент эгаси сифатида ўзига (ўзларига) патентнинг ўтказилишини суд тартибида талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Саноат мулки объектининг патенти давлат экспертизаси ўтказилганидан кейин берилади.

Саноат мулки объектининг патенти саноат мулки объекти устуворлигини, унга муаллифликни ва патент эгасининг саноат мулки объектга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этишга доир мутлақ ҳуқуқини тасдиқлайди.

Фойдали модел патенти фойдали моделнинг янгилиги, унинг ҳақиқийлигини ва патент эгасининг фойдали моделга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этишга доир мутлақ ҳуқуқини тасдиқлайди.

Саноат намунаси патенти саноат намунасининг янгилиги ва ўзига хослиги, унинг ҳақиқийлиги ҳамда патент эгасининг саноат намунасига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишга доир мутлақ ҳуқуқини тасдиқлайди.

Саноат мулки объекти патентининг тўла ҳажмдаги ҳуқуқий муҳофазаси ёки бу муҳофазанинг фақат бир қисми ҳақиқий эмаслигини исботлаш вазифаси патентни ҳақиқий эмас деб даъво қилаётган тараф зиммасига юкланади.

Патент эгасининг мутлақ ҳуқуқи саноат мулки объекти рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумотлар Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинган санадан эътиборан амалда деб ҳисобланади.

Патент идорасига патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан ҳисоблаганда ихтиро патенти йигирма-йил мобайнида, саноат

намунаси патенти ўн-йил мобайнида, фойдали модел патенти беш-йил мобайнида амал қилади.

Ихтиро патентининг амал қилиши қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда патент эгасининг илтимосномасига биноан Патент идораси томонидан кўпи билан беш-йил муддатга узайтирилиши мумкин. Бундай ихтиро патентининг амал қилишини узайтириш тартиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Саноат намунаси патенти ва фойдали модел патентининг амал қилиш муддати патент эгасининг илтимосномасига биноан Патент идораси томонидан тегишлича беш-йилга ҳамда уч-йилга узайтирилиши мумкин.

Ихтиро ҳамда фойдали модел патенти таъминлайдиган ҳуқуқий муҳофаза ҳажми уларнинг формуласи билан, саноат намунаси патенти таъминлайдиган ҳуқуқий муҳофаза ҳажми эса буюмнинг (макетнинг, расмнинг) тасвирида акс еттирилган муҳим белгилари ва (ёки) уларнинг комбинацияси (бундан буён матнда унинг муҳим белгилари мажмуи деб юритилади) билан белгиланади.

Саноат мулки обекти патенти, шунингдек уни олиш ҳуқуқи мерос бўлиб ўтади.

Агар ихтиро сифатида кўрсатилган обект янги, ихтиролик даражасига эга ва уни саноатда қўллаш мумкин бўлса, у ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Агар ихтиро техника тараққиёти даражасидан маълум бўлмаса, у янги деб ҳисобланади.

Агар ихтиро техника тараққиёти даражаси ҳақидаги маълумотлардан яққол аён бўлмаса, у ихтиролик даражасига эга бўлади.

Техника тараққиёти даражаси ихтиро устуворлиги санасига қадар жаҳонда оммага ошқор бўлган ҳар қандай маълумотларни ўз ичига олади.

Ихтиронинг янгилгини аниқлаш чоида бирмунча олдин устуворликка эга бўлган ҳолда топширилган ва чақириб олинмаган патент бериш ҳақидаги талабномалар ҳам ҳисобга олинади.

Агар ихтиродан саноат, қишлоқ хўжалиги, солиқни сақлаш ва бошқа соҳаларда фойдаланиш мумкин бўлса, у саноатда қўллаш мумкин деб ҳисобланади.

Ихтирога тааллуқли ахборотнинг муаллиф, талабнома берувчи ёки улардан бевосита ёхуд билвосита шу ахборотни олган ҳар қандай шахс томонидан оммавий тарзда ошқор этилиши, агар ихтирога патент бериш ҳақидаги талабнома ахборот ошқор этилган санадан эътиборан кўпи билан олти ой ичида Патент идорасига топширилган бўлса, ихтиронинг патентга лаёқатлилигини тан олишга таъсир кўрсатадиган ҳолат сифатида эътироф этилмайди. Бунда ушбу ҳолни исботлаб бериш вазифаси муаллиф, талабнома берувчи зиммасида бўлади.

Ҳар қандай соҳада:

– маҳсулотга (хусусан, қурилма, модда, микроорганизм штампи, ўсимликлар ёки ҳайвонлар ҳужайраларининг турларига);

– усулга (моддий воситалар ёрдамида моддий объект устида хатти-ҳаракатларни амалга ошириш жараёнига) тааллуқли техник ечим ихтиро сифатида эътироф этилади.

Қуйидагилар ихтиро сифатида эътироф этилмайди:

- илмий назариялар ва математика усуллари;
- ташкил этиш ва бошқариш усуллари;
- шартли белгилар, жадваллар, қоидалар;
- ақлий операцияларни бажариш қоидалари ва усуллари;
- электрон ҳисоблаш машиналари учун алгоритмлар ва дастурлар;
- бинолар, иншоотлар, ҳудудларни режалаштириш лойиҳалари ва чизма тархлари;
- эстетика талабларини қаноатлантиришга йўналтирилган, буюмларнинг фақат ташки қўринишига оид ечимлар;
- интеграл микросхемаларнинг топологиялари;
- ўсимлик навлари ва ҳайвон зотлари;
- жамоат манфаатларига, инсонпарварлик ва ахлоқ қоидаларига зид ечимлар.

Агар фойдали модел сифатида кўрсатилган объект янги бўлса ва уни sanoatда қўллаш мумкин бўлса, у ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Агар фойдали моделнинг муҳим белгилари мажмуи техника таракқиёти даражасидан маълум бўлмаса, у янги деб ҳисобланади.

Техника таракқиёти даражаси талабномада кўрсатилган фойдали модел амалга ошириши мумкин бўлган вазифаларни бажара оладиган воситалар ҳақидаги Ўзбекистон Республикасида ҳамма фойдалана оладиган барча маълумотлар, шунингдек уларни қўллашга доир маълумотларни ўз ичига олади.

Фойдали модел, агар ундан амалда фойдаланиш мумкин бўлса, sanoatда қўллаш мумкин деб ҳисобланади.

Фойдали моделга тааллуқли ахборотнинг муаллиф, талабнома берувчи ёки улардан бевосита ёхуд билвосита шу ахборотни олган ҳар қандай шахс томонидан оммавий тарзда ошкор этилиши, агар фойдали моделга патент бериш ҳақидаги талабнома ахборот ошкор этилган санадан эътиборан кўпи билан олти ой ичида Патент идорасига топширилган бўлса, фойдали моделнинг патентга лаёқатлилигини тан олишга таъсир кўрсатадиган ҳолат сифатида эътироф этилмайди. Бунда ушбу ҳолни исботлаб бериш вазифаси муаллиф, талабнома берувчи зиммасида бўлади.

Қурилмаларнинг конструктив йўл билан бажарилиши фойдали моделларга тааллуқлидир.

Агар sanoat намунаси сифатида кўрсатилган объект янги ва оригинал (ўзига хос) бўлса, у ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Агар sanoat намунасининг муҳим белгилари мажмуи sanoat намунасига устуворлик бериш санасига қадар жаҳонда оммага ошкор бўлган маълумотлардан аён бўлмаса, у янги деб эътироф этилади.

Саноат намунасининг янгилигини аниқлаш чоида бирмунча олдин устуворликка эга бўлган ҳолда топширилган ва чакириб олинмаган патент бериш ҳақидаги талабномалар ҳам ҳисобга олинади.

Саноат намунаси, агар унинг муҳим белгилари мажмуи буюм хусусиятларининг ижодий жиҳатлари билан боғлиқ бўлса, оригинал деб эътироф этилади.

Саноат намунасига тааллуқли ахборотнинг муаллиф, талабнома берувчи ёки улардан бевосита ёхуд билвосита шу ахборотни олган ҳар қандай шахс томонидан оммавий тарзда ошкор этилиши, агар саноат намунасига патент бериш ҳақидаги талабнома ахборот ошкор этилган санадан эътиборан кўпи билан олти ой ичида Патент идорасига топширилган бўлса, саноат намунасининг патентга лаёқатлилигини тан олишга таъсир кўрсатадиган ҳолат сифатида эътироф этилмайди. Бунда ушбу ҳолни исботлаб бериш вазифаси муаллиф, талабнома берувчи зиммасида бўлади.

Буюмнинг ташқи кўринишини ифодалайдиган бадий-конструкторлик ечими саноат намуналари жумласига киради.

Қуйидагилар саноат намуналари деб эътироф этилмайди:

- матбаа маҳсулотлари;
- архитектура объектлари (кичик архитектура шаклларида ташқари), саноат, гидротехника иншоотлари ва бошқа стационар иншоотлар;
- суюқ, газсимон, сочилувчан ёки шунга ўхшаш моддалардан иборат ўзгарувчан шаклдаги объектлар;
- буюмнинг фақат техник вазифаси билан боғлиқ бўлган ечимлар;
- жамоат манфаатларига, инсонпарварлик ва ахлоқ қоидаларига зид ечимлар.

Ижодий меҳнати билан саноат мулки объектини яратган жисмоний шахс шу объектнинг муаллифи деб эътироф этилади.

Агар саноат мулки объекти бир нечта жисмоний шахснинг биргаликдаги ижодий меҳнати асосида яратилган бўлиб, улар ўртасида тузилган шартномада бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, уларнинг барчаси шу объектнинг тенг ҳуқуқли ҳаммуаллифлари деб эътироф этилади.

Муаллифлик ҳуқуқи бошқага ўтказилмайдиган ва топширилмайдиган шахсий номулкый ҳуқуқдир.

Саноат мулки объектнинг патенти қуйидагиларга берилади:

- саноат мулки объектнинг муаллифига (ҳаммуаллифларига) ёки унинг (уларнинг) меросхўрига (меросхўрларига);
- муаллиф ёки унинг меросхўри томонидан патент бериш ҳақидаги талабномада ёки саноат мулки объекти рўйхатдан ўтказилгунга қадар Патент идорасига топширилган талабнома берувчини ўзгартириш ҳақидаги аризада кўрсатилган юридик ва (ёки) жисмоний шахсларга (уларнинг ўзи рози бўлган тақдирда);

– ушбу моддада назарда тутилган ҳолларда иш берувчига.

Ходим томонидан ўз хизмат вазифаларини ёки иш берувчидан олган аниқ топширикни бажариш муносабати билан яратилган саноат мулки объектнинг

патентига бўлган ҳуқуқ, агар бу ҳол улар ўртасида тузилган шартномада назарда тутилган бўлса, иш берувчига тегишли бўлади.

Агар иш берувчи билан муаллиф (ҳаммуаллифлар) ўртасидаги шартномада ушбу модданинг иккинчи қисмидаги қондалар назарда тутилган бўлмаса, у ҳолда муаллиф (ҳаммуаллифлар) талабнома топшириш ва саноат мулки объектнинг патентини ўз номига олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бунда иш берувчи патент эгасига шартномада белгиланадиган миқдорда товон тўлаб, ўз ишлаб чиқаришида тегишли саноат мулки объектдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иш берувчи саноат мулки объектини сир сақлаган тақдирда муаллифга (ҳаммуаллифларга) мутаносиб равишда ҳақ тўлаши шарт, ҳақ миқдори шартномада белгиланади.

Агар саноат мулки объектдан ўз хоҳишича фойдаланиш бошқа патент эгаларининг ҳуқуқларини, шу жумладан, бошқа шахсларнинг мазкур объектдан фойдаланишини таъқиқлаб қўйиш ҳуқуқини бузмаса, бундай фойдаланиш патент эгасига тегишлидир, шу зайдда фойдаланиш ушбу Қонунга мувофиқ патент эгасининг ҳуқуқини бузиш деб ҳисобланмайдиган ҳоллар бундан мустасно.

Бир нечта патент эгасига қарашли саноат мулки объектдан фойдаланиш борасидаги ўзаро муносабатлар улар ўртасидаги келишувга биноан белгиланади. Бундай келишув бўлмаган тақдирда, ҳар бир патент эгаси муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектдан ўз хоҳишича фойдаланиши мумкин, лекин қолган патент эгаларининг розилигисиз объектга мутлақ лицензия беришга ёки патентни ўзга шахсга топширишга ҳақли эмас.

Патент эгаси патент билан тасдиқланган саноат мулки объектга бўлган ҳуқуқни патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома бўйича ёки саноат мулки объектдан фойдаланиш ҳуқуқини лицензия шартномаси бўйича ҳар қандай юридик ёхуд жисмоний шахсга (шахсларга) топшириши мумкин. Патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома ва лицензия шартномаси Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши керак.

Патент эгаси фойдаланилаётган саноат мулки объектлари патентланганлигини кўрсатувчи оғоҳлантириш тамасидан фойдаланиши мумкин.

Патент эгалари патент рўйхатга олинган санадан бошлаб уч-йил мобайнида саноат мулки объектдан фойдаланмаса ёки етарли даражада фойдаланмаса, ушбу муҳофаза этилаётган саноат мулки объектдан фойдаланишни хоҳловчи ва фойдаланишга тайёр ҳар қандай шахс, патент эгаси лицензия шартномаси тузишдан бош тортган тақдирда, ўзига мажбурий номутлақ лицензия беришни сўраб судга илтимоснома билан мурожаат қилиши мумкин.

Қуйидаги ҳоллар патент эгаси мутлақ ҳуқуқнинг бузилиши сифатида эътироф этилмайди:

– Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган қурилмаларни Саноат мулкини муҳофаза қилиш

бўйича Париж конвенсияси иштирокчиси бўлган бошқа давлатнинг транспорт воситасида мазкур восита вақтинча ёки тасодифан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида турган вақтда, башарти бу қурилмалардан фақат мазкур воситанинг эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бўлса, қўллаш;

– патентлар билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситалар устида илмий тадқиқот ёки тажриба ўтказиш;

– патентлар билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни табиий офатлар, ҳалокатлар, эпидемиялар ва бошқа фавқуллодда ҳолатларда қўллаш;

– патентлар билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни, агар бу воситалар фуқаролик муомаласига қонуний йўл билан киритилган бўлса, қўллаш;

– патентлар билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни даромад олмай шахсий мақсадларда қўллаш;

– дорихоналарда шифокор рецепти бўйича дориларни бир маротабалик тайёрлаш.

Патент билан муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан ушбу Қонуннинг 11 ва 32-моддаларида назарда тутилган қоидаларга ҳилоф равишда фойдаланаётган ҳар қандай шахс патент эгасининг мутлак ҳуқуқини бузувчи ҳисобланади.

Тегишли патентланган саноат мулки объектини ўз ичига олган маҳсулот ёки буюмни руҳсациз тайёрлаш, қўллаш, импорт қилиш, сотишга таклиф этиш, сотиш, фуқаролик муомаласига бошқа йўсинда киритиш ёки шу мақсадда сақлаб туриш, шунингдек ихтиро патенти билан муҳофаза қилинаётган усулни қўллаш ёхуд ихтиро патенти билан муҳофаза қилинаётган усулда бевосита тайёрланган маҳсулотни фуқаролик муомаласига киритиш ёки шу мақсадда сақлаб туриш патент эгаси мутлак ҳуқуқининг бузилиши деб эътироф этилади. (ЎзР 30.07.2008 й. ЎРҚ-164-сон Қонуни тахриридаги қисм), (Олдинги тахририга қаранг)

Саноат мулки объектдан патент эгасининг мутлак ҳуқуқини бузган ҳолда фойдаланаётган шахслар патент эгасининг талабига кўра:

патент эгасининг мутлак ҳуқуқини бузувчи ҳаракатларни тўхтатишлари;

патент эгасига етказилган зарарнинг ўрнини қонун ҳужжатларига мувофиқ қоплашлари шарт.

Патент бериш ҳақидаги талабнома муаллиф, иш берувчи ёки уларнинг ҳуқуқий вориси (бундан буён матнда талабнома берувчи деб юритилади) томонидан Патент идорасига топширилади.

Патент бериш ҳақидаги талабномаларга белгиланган миқдорда патент божи тўланганлигини ёки патент божи тўлашдан озод қилишнинг ёхуд унинг миқдори камайтирилишининг асосларини тасдиқлайдиган ҳужжат илова қилинади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома ҳужжатларига доир талаблар Патент идораси томонидан белгиланади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома шахсан, патент вакили ёки ишончли шахс орқали топширилиши мумкин.

Ихтирога патент бериш ҳақидаги талабнома (бундан буён матнда ихтиро ҳақидаги талабнома деб юритилади) битта ихтирога ёки ягона ихтирочилик фикрини (ихтиро бирлиги талабини) ташкил етган тарзда ўзаро узвий боланган ихтиролар гуруҳига тааллуқли бўлиши керак.

Ихтиро ҳақидаги талабнома:

– ихтиронинг муаллифи (хаммуаллифлари) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса, ана шу шахс, шунингдек уларнинг турар жойи ёки жойлашган манзили кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани;

– ихтиронинг уни амалга ошириш учун етарли даражада тўлиқ очиб берилган тавсифини;

– ихтиронинг моҳиятини ифодаловчи ҳамда унинг тавсифига тўла мувофиқ бўлган формуласини;

– агар ихтиронинг моҳиятини тушуниш учун зарур бўлса, чизмалар ва бошқа материалларни;

– ихтиро рефератини ўз ичига олиши лозим.

Фойдали моделга патент бериш ҳақидаги талабнома (бундан буён матнда фойдали модел ҳақидаги талабнома деб юритилади) битта фойдали моделга ёки ягона ижодкорлик фикрини (фойдали модел бирлиги талабини) ташкил етган тарзда ўзаро узвий боланган фойдали моделлар гуруҳига тааллуқли бўлиши керак.

Фойдали модел ҳақидаги талабнома:

– фойдали моделнинг муаллифи (хаммуаллифлари) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса, ана шу шахс, шунингдек уларнинг турар жойи ёки жойлашган манзили кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани;

– фойдали моделнинг уни амалга ошириш учун етарли даражада тўлиқ очиб берилган тавсифини;

– фойдали моделнинг моҳиятини ифодаловчи ҳамда унинг тавсифига тўла мувофиқ формуласини;

– агар фойдали моделнинг моҳиятини тушуниш учун зарур бўлса, чизмалар ва бошқа материалларни;

– фойдали модел рефератини ўз ичига олиши лозим.

Саноат намунасига патент бериш ҳақидаги талабнома (бундан буён матнда саноат намунаси ҳақидаги талабнома деб юритилади) битта саноат намунасига тааллуқли бўлиши керак ва у шу намуна вариантларини (саноат намунаси бирлиги талабини) қамраб олиши мумкин.

Саноат намунаси ҳақидаги талабнома:

– саноат намунасининг муаллифи (хаммуаллифлари) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса, ана шу шахс, шунингдек уларнинг турар жойи ёки жойлашган манзили кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани;

– буюмнинг ташқи кўриниши ҳақида тўла-тўқис, бор тафсилоти билан тасаввур қилиш имконини берувчи буюм акс еттирилган тасвирлар туркуми, макет ёки расмини;

– агар саноат намунасининг моҳиятини очиб бериш учун зарур бўлса, буюм умумий кўринишининг чизмаси, эргономик схемаси, конфексион харитасини;

– саноат намунасининг ундаги муҳим белгилар мажмуини акс еттирган тавсифини ўз ичига олиши лозим.

1-жадвал

Ихтиро, фойдали модел, саноат намунаси ҳақидаги талабномаларнинг тузилиши

№	<i>Ихтиро ҳақидаги талабнома куйидагиларни ўз ичига олади</i>	<i>Фойдали модел ҳақидаги талабнома куйидагиларни ўз ичига олади</i>	<i>Саноат намунаси ҳақидаги талабнома куйидагиларни ўз ичига олади</i>
1.	Ихтиронинг муаллифи (хаммуаллифи) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса, ана шу шахс, шунингдек уларнинг турар жойи ёки жойлашган манзили кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани	Фойдали моделнинг муаллифи (хаммуаллифи) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса, ана шу шахс, шунингдек уларнинг турар жойи ёки жойлашган манзили кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани	Саноат намунасининг муаллифи (хаммуаллифи) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса, ана шу шахс, шунингдек уларнинг турар жойи ёки жойлашган манзили кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани
2.	Ихтирони уни амалга ошириш учун етарли даражада тўлиқ очиб берилган тавсифни	Фойдали моделни уни амалга ошириш учун етарли даражада тўлиқ очиб берилган тавсифни	Буюмнинг ташқи кўриниши ҳақида тўла-тўқис, бор тафсилоти билан тасаввур қилиш имконини берувчи буюм акс еттирилган тасвирлар туркумини, макет ёки расми
3.	Ихтиронинг моҳиятини ифодаловчи	ИФойдали моделнинг моҳиятини ифодаловчи	Агар саноат намунасининг

	хамда унинг тавсифига тўла мувофик бўлган формуласини	хамда унинг тавсифига тўла мувофик бўлган формуласини	моҳиятини очиб бериш учун зарур бўлса, буюм умумий кўринишининг чизмаси, эргономик схемаси, конфексион харитасини
4.	Агар ихтиронинг моҳиятини тушуниш учун зарур бўлса, чизмалар ва бошқа материалларни	Агар фойдали моделнинг моҳиятини тушуниш учун зарур бўлса, чизмалар ва бошқа материалларни	Саноат намунасининг ундаги муҳим белгилар мажмуини акс эттирган тавсифи
5.	Ихтиро рефератини	Ихтиро рефератини	

Саноат мулки объекти устуворлиги патент бериш ҳақидаги талабнома Патент идорасига топширилган санага қўра белгиланади.

Саноат мулки объекти устуворлиги:

– Саноат мулкни муҳофаза қилиш бўйича Париж конвенсияси иштирокчиси бўлган бошқа давлатда (конвенсия устуворлиги) топширилган биринчи талабнома қайд этилган сана бўйича, агар мазкур санадан эътиборан ихтиро ҳақидаги талабнома ва фойдали модел ҳақидаги талабнома ўн икки ой ичида, саноат намунаси ҳақидаги талабнома эса олти ой ичида Патент идорасига келиб тушган бўлса, белгиланиши мумкин. Агар конвенсия устуворлиги сўралган талабнома уни берувчига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга қўра белгиланган муддатда топшириб улгурилмаса, бу муддат Патент идораси томонидан кўпи билан икки ойга узайтирилиши мумкин. Конвенсия устуворлиги ҳуқуқидан фойдаланиш истагидаги талабнома берувчи ўзининг ана шу истагини талабномани топшириш чоғида кўрсатиб ўтиши ва (ёки) зарур материалларни талабнома топширилган санадан эътиборан кўпи билан уч ой ичида Патент идорасига тақдим этиши шарт;

– Кўшимча материаллар топширилган сана бўйича, агар талабномага илова қилинган кўшимча материаллар талабномада кўрсатилган саноат мулки объекти моҳиятини ўзгартириб юборадиган топиллиши муносабати билан уларни қабул қилиш мумкин эмаслигини Патент идораси талабнома берувчига билдирган санадан эътиборан уч ой муддат тугагунга қадар бу кўшимча материаллар талабнома берувчи томонидан мустақил талабнома сифатида расмийлаштирилган бўлса, белгиланиши мумкин; (ЎзР 30.07.2008-й. ЎРҚ-164-сон Қонуни тахриридаги хат боши)

– Шу талабнома берувчининг Патент идорасига бирмунча олдин тақдим этган, ушбу саноат мулки объектининг моҳиятини очиб берувчи

талабномаси топширилган сана бўйича, агар бундай устуворлик сўралаётган талабнома бирмунча олдин берилган ихтиро ҳақидаги талабнома ва фойдали модел ҳақидаги талабнома келиб тушган санадан эътиборан ўн икки ой ичида ва бирмунча олдин берилган саноат намунаси ҳақидаги талабнома келиб тушган санадан эътиборан олти ой ичида топширилган бўлса, белгиланиши мумкин. Бунда бирмунча олдин топширилган талабнома чақириб олинган деб ҳисобланади.

– Саноат мулки объекти устуворлиги олдин топширилган бир нечта талабнома ёки уларга доир қўшимча материаллар асосида бу талабномалар ва қўшимча материалларга нисбатан ушбу моддада белгиланган шартларга риоя қилинган ҳолда белгиланиши мумкин. (ЎЗР 30.07.2008-й. ЎРҚ-164-сон Қонуни таҳриридаги қисм).

Агар давлат экспертизаси жараёнида патент бериш ҳақидаги ўхшаш талабномалар айна битта устуворлик санасига эга эканлиги аниқланса, у ҳолда патент Патент идорасига олдинроқ сана билан жўнатилганлиги исботланган талабнома бўйича, башарти жўнатилган саналари ҳам бир хил бўлиб чиқса, қайси бирида Патент идорасининг рўйхатга олиш қирим рақами олдин кайд этилган бўлса, шу талабнома бўйича берилади.

Саноат мулки объекти устуворлиги бирмунча олдин устуворлик сўралган, чақириб олинган патент бериш ҳақидаги талабнома келиб тушган санага кўра белгиланиши мумкин эмас.

Патент бериш ҳақидаги ажратилган алоҳида талабнома бўйича саноат мулки объекти устуворлиги Патент идорасига топширилган дастлабки талабнома санасига кўра белгиланади.

Талабнома берувчи патент бериш ҳақидаги қарор қабул қилинганга қадар ихтиро ҳақидаги талабномани фойдали модел ҳақидаги талабнома, фойдали модел ҳақидаги талабномани эса ихтиро ҳақидаги талабнома қилиб ўзгартиришга ҳақлидир. Бундай ўзгартиришлар чоида биринчи талабноманинг устуворлиги сақланиб қолади.

Талабномаларни ўзгартириш тегишли патент божи тўлангандан сўнг амалга оширилади.

Патент идораси патент бериш ҳақидаги талабнома бўйича расмий экспертиза, фойдали модел ҳақидаги талабнома экспертизаси ҳамда ихтиро ҳақидаги талабноманинг ёки саноат намунаси ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизасидан иборат давлат экспертизасини ўтказди.

Талабнома берувчи патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан икки ой мобайнида талабномада кўрсатилган саноат мулки объектининг моҳиятини ўзгартирмаган ҳолда унга тузатишлар, аниқликлар ёки қўшимча материаллар киритиш ҳуқуқига эга. Патент бериш ҳақидаги талабнома бўйича тузатишлар, аниқликлар ёки қўшимча материаллар патент божи тўланган тақдирда, кўрсатилган муддат ўтганидан кейин, лекин Патент идораси патент бериш ҳақида қарор қабул қилгунигача қадар тақдим этилиши мумкин.

Белгиланган талаблар бузилган ҳолда расмийлаштирилган патент бериш ҳақидаги талабнома юзасидан талабнома берувчига сўров юборилиб, унда шу сўров йўлланган санадан эътиборан уч ой ичида тузатишлар киритилган ёки этишмаётган материалларни тақдим этиш таклиф қилинади. Агар талабнома берувчи сўралган материалларни ёки белгиланган муддатни узайтириш тўғрисидаги илтимосномани кўрсатилган муддатда тақдим етмаса, патент бериш ҳақидаги талабнома чақириб олинган ҳисобланади. Белгиланган муддат талабнома берувчининг илтимосномасига кўра шу муддат ўтган санадан кейин кўпи билан ўн икки ойга узайтирилиши мумкин.

Саноат мулки объекти бирлиги талаблари бузилган ҳолда топширилган патент бериш ҳақидаги талабнома юзасидан талабнома берувчига тегишли сўров унга юборилган санадан эътиборан уч ой муддат ичида ушбу объектлардан қайси бири кўриб чиқилиши лозимлигини хабар қилиш ҳамда тегишинча талабнома ҳужжатларига аниқликлар киритиш таклиф қилинади. Дастлабки талабнома материалларига киритилган бошқа объектлар алоҳида талабномаларга ажратилиши мумкин. Агар талабнома берувчи ушбу объектлардан қайси бирини кўриб чиқиш зарурлигини хабар қилмаса ва аниқлик киритилган материалларни тақдим етмаса, ихтиро, фойдали модел формуласида ёки саноат намунаси тавсифида биринчи қилиб кўрсатилган объект давлат экспертизасидан ўтказилади.

Давлат экспертизаси сўрови бўйича материалларни тақдим этишнинг талабнома берувчи томонидан ўтказиб юборилган муддатлари, белгиланган муддатларни узайтириш муқаррарлигини тақозо етган сабаблар тасдиқланган ва патент божи тўланган тақдирда, Патент идораси томонидан тикланиши мумкин. Ўтказиб юборилган муддатларни тиклаш тўғрисидаги илтимоснома талабнома берувчи томонидан ўтказиб юборилган муддат тугаган кундан бошлаб кўпи билан ўн икки ой ичида топширилиши мумкин.

Талабнома берувчи саноат мулки объекти тегишли давлат реестрида давлат рўйхатидан ўтказилгунга қадар давлат экспертизасининг исталган босқичида патент бериш ҳақидаги талабномани чақириб олиши мумкин.

Патент бериш ҳақидаги талабнома материалларидаги маълумотлар Патент идораси томонидан сир сақланиши керак ва улар ҳақидаги ахборот талабнома берувчи ёки патент эгасининг розилигисиз берилмайди. Талабнома материалларидаги ахборотни ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги ёки фойдали модел ва саноат намунаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги маълумотлар расмий равишда эълон қилингунга қадар ошкор етганлик қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Агар ихтиро ҳақидаги талабнома ёки фойдали модел ҳақидаги талабнома материалларида давлат сирларини ташкил қилган маълумотлар мавжуд бўлса, бундай талабнома бўйича иш юритиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Патент идораси томонидан кўриб чиқиш учун қабул қилиб олинган патент бериш ҳақидаги талабномалар талабнома берувчиларга қайтарилмайди.

Расмий экспертиза патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан бошлаб, икки ой ўтгандан кейин Патент идораси томонидан ўтказилади. Талабнома берувчининг илтимосномасига биноан расмий экспертиза кўрсатилган муддат ўтмасиданок бошланиши мумкин. Бу ҳолда талабнома берувчи илтимоснома топширилган пайтдан бошлаб, кўшимча патент божи тўламасдан талабнома материалларига ўз ташаббуси билан кўшимча, тузатиш ва аниқликлар киритиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Расмий экспертиза мобайнида тақдим этилган таклифнинг ҳуқуқий муҳофаза таъминланадиган саноат мулки объектларига қай даражада мувофиқлиги кўриб чиқилади. Расмий экспертиза натижалари бўйича Патент идорасининг қарори талабнома берувчига маълум қилинади.

Талабнома берувчи Патент идорасининг қарори устидан қарор юборилган санадан эътиборан уч ойлик муддат ичида Апелляция кенгашига Апелляция бериши мумкин. Апелляция кенгаши Апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши лозим.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги маълумотлар кўриб чиқиш учун қабул қилинган талабнома топширилган санадан эътиборан ўн саккиз ой ўтгандан кейин расмий ахборотномада эълон қилинади. Эълон қилинадиган маълумотлар таркиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Талабнома берувчининг илтимосномасига кўра, Патент идораси кўриб чиқиш учун қабул қилинган ихтиро ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан ўн саккиз ой ўтгунга қадар ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги маълумотларни эълон қилиши мумкин.

Ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги маълумотлар эълон қилинганидан кейин ҳар қандай шахс ушбу талабномага доир ҳужжатлар билан танишиб чиқишга ҳақли. Ихтиро ҳақидаги талабномага доир ҳужжатлар билан танишиб чиқиш тартиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Патент идораси патент божи тўланган тақдирда фойдали модел ҳақидаги талабномани экспертизадан ўтказиши. Патент божи расмий экспертизанинг талабнома кўриб чиқишга қабул қилингани тўғрисидаги қарори талабнома берувчига юборилган санадан эътиборан уч ой ичида тўланиши мумкин. Кўрсатилган муддат ўтказиб юборилган тақдирда талабнома чақириб олинган деб ҳисобланади.

Экспертиза ўтказилаётганда талабномада кўрсатилган объектнинг ушбу Қонун 7-моддасида белгиланган патентга лаёқатлилик шартларига мувофиқлиги текширилади.

Агар экспертиза натижасида талабнома фойдали моделлар сифатида муҳофаза қилинадиган объектларга тааллуқли бўлмаган таклиф тўғрисида эканлиги аниқланса, Патент идораси патент беришни рад этиш ҳақида қарор қабул қилади, талабнома берувчи бундан хабардор қилинади.

Агар талабнома экспертизаси натижасида фойдали модел ҳақидаги талабнома материаллари қўйилган талабларга мос эканлиги аниқланса, Патент

идораси фойдали моделга патент бериш тўғрисида қарор қабул қилади, талабнома берувчи бундан хабардор этилади.

Фойдали модел сифатида талабномада кўрсатилган объектнинг патентга лаёқатлилиқ шартларига мувофиқ емаслиги аниқланган тақдирда Патент идораси фойдали моделга патент беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади, талабнома берувчи бундан хабардор этилади. (ЎзР 30.07.2008-й. ЎРҚ-164-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

Талабнома берувчи Патент идорасининг қарори устидан қарор юборилган санадан эътиборан уч ойлик муддат ичида Апелляция кенгашига Апелляция бериши мумкин. Апелляция кенгаши Апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши лозим.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Патент идораси патент божи тўланган тақдирда, талабнома берувчининг ёки ҳар қандай шахснинг илтимосномасига кўра, ихтиро ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси ўтказади. Илтимоснома талабнома топширилаётганда ёки кўриб чиқиш учун қабул қилинган талабнома топширилган санадан эътиборан уч-йил ичида топширилиши мумкин. Талабнома берувчи келиб тушган илтимосномалар ҳақида Патент идораси томонидан хабардор қилинади.

Ихтиро ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси ўтказиш тўғрисидаги илтимосномани топшириш муддати бундай илтимоснома билан биргаликда патент божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат тақдим этилган тақдирда, талабнома берувчининг талабнома топширилган санадан эътиборан уч-йил ўтгунга қадар топширилган илтимосномасига кўра Патент идораси томонидан кўпи билан икки ойга узайтирилиши мумкин.

Ихтиро ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси ўтказиш тўғрисидаги илтимоснома уч-йиллик муддатда келиб тушмаган тақдирда, ихтиро ҳақидаги талабнома чақириб олинган ҳисобланади.

Патент идораси патент божи тўланган тақдирда, саноат намунаси ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси ўтказади. Патент божи расмий экспертизанинг патент бериш ҳақидаги талабнома кўриб чиқиш учун қабул қилинганлиги тўғрисидаги қарори талабнома берувчига юборилган санадан эътиборан уч ой муддат ичида тўланиши мумкин. Кўрсатилган муддат бузилган тақдирда, талабнома чақириб олинган ҳисобланади.

Агар ихтиро ҳақидаги талабноманинг ёки саноат намунаси ҳақидаги талабноманинг моҳияти бўйича илмий-техника экспертизаси натижасида талабнома берувчи таклиф қилган формула билан ифодаланган ихтиро сифатида талабномада кўрсатилган объектнинг ёки муҳим белгилари мажмуи билан ифодаланган саноат намунаси сифатида талабномада кўрсатилган объектнинг белгиланган талабларга мослиги аниқланса, Патент идораси патент бериш ҳақида қарор қабул қилади.

Ихтиро ёки саноат намунаси сифатида талабномада кўрсатилган объектнинг патентга лаёқатлилиқ шартларига мос эмаслиги аниқланган тақдирда, Патент идораси патент беришни рад этиш ҳақида қарор қабул қилади.

Талабнома берувчи Патент идорасининг қарори устидан қарор юборилган санадан эътиборан уч ойлик муддат ичида Апелляция кенгашига Апелляция бериши мумкин. Апелляция кенгаши Апелляция келиб тушган санадан эътиборан тўрт ой ичида уни кўриб чиқиши лозим.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Ихтирога ихтиро ҳақидаги талабнома тўғрисидаги маълумотлар эълон қилинган санадан ихтиро давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақидаги маълумотлар эълон қилинадиган санага қадар вақтинчалиқ ҳуқуқий муҳофаза берилади.

Агар ихтиро ҳақидаги талабнома чақириб олинган бўлса ёки ушбу талабнома бўйича Патент идораси томонидан патент беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилиниб, бу қарор устидан шикоят бериш имконияти тугаган бўлса, вақтинчалиқ ҳуқуқий муҳофаза юз бермаган ҳисобланади.

Ихтиродан унинг вақтинчалиқ ҳуқуқий муҳофазаси даврида фойдаланаётган шахс ихтирога патент олинганидан кейин патент эгасининг талабига кўра, унга миқдори патент эгаси билан келишув асосида белгиладиган пул товони тўлаши шарт.

Патент идораси патент бериш тўғрисида қарор қабул қилганидан сўнг саноат мулки объектини тегишлича Давлат ихтиролар реестрида, Давлат фойдали моделлар реестрида ёки Давлат саноат намуналари реестрида давлат рўйхатига олади.

Патент идораси саноат мулки объектлари рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган расмий ахборотнома нашр этади. Эълон қилинадиган маълумотларнинг тўлиқ рўйхати ва таркиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Саноат мулки объектга патент бериш объект рўйхатга олинганлиги ҳақидаги маълумотлар расмий ахборотномада эълон қилинган санадан эътиборан ўн кун ўтганидан кейин Патент идораси томонидан амалга оширилади.

Саноат мулки объекти патенти Ўзбекистон Республикаси номидан берилади ва Патент идораси раҳбари томонидан имзоланади.

Саноат мулки объекти патенти бир нечта киши номига сўралганда уларга битта патент берилади.

Саноат мулки объекти патентининг шакли ва унда кўрсатиладиган маълумотлар таркиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Берилган саноат мулки объекти патентидаги кўзга яққол ташланиб турган ва техник хатолар патент эгасининг талабига кўра, Патент идораси томонидан тузатилади.

Саноат мулки объекти патенти Апелляция кенгашига берилган Апелляция бўйича исталган вақтда ҳуқуқий муҳофазанинг тўлиқ ҳажмида ёки унинг фақат

бир қисми бўйича қуйидаги асосларга кўра, ҳақиқий эмас деб эътироф этилиши мумкин:

- муҳофаза қилинадиган саноат мулки объекти патентга лаёқатлилиқ шартларига мос эмаслиги;
- ихтиро, фойдали модел формуласида ёки саноат намунасининг муҳим белгилари мажмуида талабноманинг дастлабки материалларида бўлмаган белгиларнинг мавжудлиги.

Саноат мулки объекти патентининг тўла ҳажмдаги ҳуқуқий муҳофазаси ёки бу муҳофазанинг фақат бир қисми ҳақиқий эмаслигини исботлаш вазифаси патентни ҳақиқий эмас деб даъво қилаётган тараф зиммасида бўлади.

Саноат мулки объектига патент бериш Апелляция кенгашига Апелляция топширилиши муносабати билан тўхтатиб турилиши мумкин.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин. Агар низо судда кўриб чиқиладиган бўлса, низо ҳал этилгунига қадар саноат мулки объектига доир ишни юритиш Патент идораси томонидан тўхтатиб турилади.

Саноат мулки объекти патентининг амал қилиши унинг ушбу Қонунга мувофиқ белгиланган амал қилиш муддати ўтганидан кейин тугатилади. Саноат мулки объекти патентининг амал қилиши:

- патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божлари белгиланган муддатда тўланмаганда;
- патент эгаси Патент идорасига топширган аризага асосан муддатидан илгари тугатилади.

Саноат мулки объекти патентининг амал қилиши муддатидан илгари тугатилганлиги тўғрисидаги маълумотлар Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинади.

Патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божи белгиланган муддатда тўланмаганлиги сабабли амал қилиши тугатилган саноат мулки объекти патентининг амал қилиши патент эгасининг илтимосномасига кўра тикланиши мумкин. Бундай илтимоснома патентнинг амал қилиши тугатилган санадан эътиборан уч-йил муддат ичида, бироқ патентнинг ушбу Қонунда назарда тутилган амал қилиш муддати тугагунига қадар Патент идорасига топширилиши мумкин.

Патент эгасининг илтимосномасига патентнинг амал қилишини тиклаш учун белгиланган миқдордаги патент божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат илова қилиниши керак.

Саноат мулки объекти патентининг амал қилиши тикланганлиги тўғрисидаги маълумотлар расмий ахборотномада эълон қилинади.

Саноат мулки объекти патентининг амал қилиш муддати тугатилган сана билан патентнинг амал қилиши тикланганлиги тўғрисидаги маълумотлар эълон қилинган сана оралигидаги даврда саноат мулки объектдан фойдаланишни бошлаган ёки бунинг учун зарур тайёргарлик кўрган шахс ишлаб чиқариш ҳажмларини кенгайтирмаган ҳолда саноат мулки объектдан бепул фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Патент эгаси ёзма ариза бериб, саноат мулки объекти патентидан воз кечиш ҳуқуқига эга.

Бир нечта патент эгаларидан бирининг саноат мулки объекти патентидан воз кечиши патентнинг амал қилиши тугатилишига олиб келмайди.

Саноат мулки объекти патентидан воз кечиш Патент идораси патент эгасидан ёзма ариза олган санадан эътиборан амал қила бошлайди.

Патент эгаси саноат мулки объекти патентидан воз кечиш нияти тўғрисида муаллифни хабардор қилиши шарт. Муаллиф бундай ҳолда патентга эгалик қилишда устувор ҳуқуққа эга бўлади.

Агар саноат мулки объекти патенти лицензия шартномасининг объекти бўлса, шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, патентдан лицензия эгасининг розилиги билангина воз кечиш мумкин бўлади.

Маҳсулотда (буюмда) ихтиронинг, фойдали моделнинг формула мустақил бандига киритилган ҳар бир белгиси ёки унга муқобил бўлган белги қўлланилган бўлса, бу маҳсулот (буюм) патентланган ихтиро, фойдали моделдан фойдаланган ҳолда тайёрланган, ихтиро патенти билан муҳофаза этиладиган усул эса, қўлланилган деб эътироф этилади.

Маҳсулотни олиш усулига берилган патентнинг амал қилиши айнан шу усул ёрдамида олинган маҳсулотга ҳам татбиқ этилади. Бунда аксини исботловчи далиллар бўлмаса, бу янги маҳсулот патентланган усулда олинган деб ҳисобланади.

Агар маҳсулотда патент берилган саноат намунасининг муҳим белгилари мажмуи бўлса, у патентланган саноат намунасида фойдаланилган ҳолда тайёрланган деб эътироф этилади.

Саноат мулки объекти устуворлиги белгиланган санага қадар унинг муаллифидан мустақил тарзда айнан ўхшаш бўлган ечимдан фойдаланган ёки шунга етарли даражада тайёргарлик кўрган ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахс ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтирмаган тарзда, кейинчалик ҳам ундан бепул фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Аввал фойдаланганлик ҳуқуқи бошқа юридик ёки жисмоний шахсга фақат айнан ўхшаш ечимдан фойдаланилган ёки шунга етарли даражада тайёргарлик кўрилган ишлаб чиқариш билан биргаликда топширилиши мумкин.

Патент эгаси бўлмаган ҳар қандай шахс патент билан муҳофаза қилинган саноат мулки объектдан фақат патент эгасининг руҳсати билан лицензия шартномаси асосида фойдаланишга ҳақли.

Патент эгаси саноат мулки объектдан фойдаланиш ҳуқуқини ҳар қандай шахсга бериш тўғрисида (очиқ лицензия) Патент идорасига ариза топшириши мумкин. Бу ҳолда патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун ундириладиган патент божи шундай ариза тўғрисидаги маълумотлар Патент идораси томонидан эълон қилинганидан кейинги-йилдан бошлаб еллик фойзага камайтиради.

Очиқ лицензияни олиш истагини билдирган шахс патент эгаси билан номутлақ лицензия бериш тўғрисида шартнома тузиши шарт. Шартнома

шартлари бўйича низолар суд томонидан кўриб чиқилади. Патент эгасининг очик лицензияга нисбатан ҳуқуқ бериш ҳақидаги аризаси қақриб олинмайди.

Саноат мулки объектдан патент эгасининг розилигисиз мутаносиб микдорда унга товон тўлаган ҳолда фойдаланилишига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда рухсат бериши мумкин.

Агар патент эгаси саноат мулки объектдан унинг таркибида бошқа юридик ёки жисмоний шахсга қарашли муҳофаза қилинаётган ўзга объект қўлланилиши туфайли фойдалана олмаса, патент эгаси мазкур шахсдан бу объектдан шартномада назарда тутилган шартлар асосида фойдаланиш учун лицензия беришни талаб қилишга ҳақлидир.

Муаллифларга ва саноат мулки объектларидан фойдаланувчи хўжалик юритувчи субектларга солиқ солиш ва кредит беришда имтиёзли шартлар белгиланади, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа имтиёзлар берилади.

Саноат мулки объектларига ҳуқуқий муҳофаза бериш билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни бажарганлик учун патент божлари ундирилади. Патент божлари Патент идорасига тўланади.

Патент божларининг микдори ва уларни тўлаш муддатлари, уларни тўлашдан озод қилиш, тўлов микдорларини камайтириш ёки уларни қайтариб бериш учун асослар, шунингдек патент божларидан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Патент божлари талабнома берувчи, патент эгаси ва бошқа манфаатдор шахс томонидан тўланади. Патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божини тўлаш мақсадида қўшимча патент божи тўланган тақдирда, патент эгасига олти ойлик имтиёзли муддат берилади.

Агар патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божи ва қўшимча патент божи имтиёзли муддат мобайнида тўланмаса, патентнинг амал қилиши белгиланган муддатда патент божи тўланмаган кундан эътиборан тугатилади.

Патент вакили юридик ва жисмоний шахсларнинг Патент идораси олдидаги вакиллик ҳуқуқини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшайдиган Ўзбекистон фуқароси патент вакили бўлиши мумкин. Патент вакилларига қўйиладиган малака талаблари, уларни аттестациядан ўтказиш ва рўйхатга олиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида доимий яшовчи жисмоний шахслар ёки чет еллик юридик шахслар саноат мулки объектларини патентлаш бўйича ишлар ва улар билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни Патент идорасида рўйхатга олинган патент вакиллари орқали амалга оширадilar.

Ўзбекистон Республикасида доимий яшайдиган, бироқ вақтинча унинг ҳудудидан ташқарида турган жисмоний шахслар саноат мулки объектларини патентлаш бўйича ишлар ва улар билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни Ўзбекистон Республикаси доирасида ёзишмалар олиб бориш учун манзилни кўрсатган ҳолда, патент вакилисиз амалга оширишлари мумкин.

Патент вакилининг ваколатлари ишончнома билан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари саноат мулки объектларини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа давлатларда патентлаш ҳуқуқига эга.

Давлат сирларини ўз ичига олмайдиган ихтиролар ва фойдали моделларни бошқа давлатларда патентлаш тегишли талабнома Патент идорасига топширилган кундан эътиборан уч ой ўтганидан кейин амалга оширилиши мумкин.

Чет еллик юридик ва жисмоний шахслар ушбу Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан тенг равишда ёки келишув принстипи асосида фойдаланадилар.

Саноат мулки объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этилади.

Саноат мулки объектлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўлади.

2. Илмий кашфиётлар. Кашфиёт объектлари. Кашфиётни аниқлаш тартиблари.

Кашфиёт деб билим даражасига тубдан ўзгартириш олиб кирадиган илгари номаълум бўлган, аммо обектив мавжуд моддий нуктанинг ходиса, хосса ва қонуниятларини тушунтириб берувчи таълимотга айтилади.

Кашфиётни ҳимоя қилиш мақсади:

- Илмий мазмун ишончлилигини тасдиқлаш учун;
 - Муаллиф ва давлат устунлигини ўрнатиш;
 - Кашфиёт муаллифининг хусусиятларини тан олиш ва унга тегишли имтиёзлар бериш;
 - Кашфиёт билан боғлиқ илмий-технологик масалаларни ҳал қилишда қўмаклашиш;
 - Фан ва техникада, фойдаланиш учун кашфиётларни давлат томонидан маълумот учун қабул қилиниши ва ҳисобга олиниши;
- Кашфиёт куйидаги ҳолларда эътироф этилади:
- Илгари номаълум бўлган, агар биринчи топилган кунгача давлатимиз ёки хорижда эълон қилинмаган бўлса, учинчи шахсга етказилмаган бўлса;
 - Агар жиддий хусусиятга эга бўлиб, дунёни илмий ўрганишга муҳим ҳисса қўша олса, билим даражасига тубдан ўзгартиришлар олиб кирса, шу жумладан фан ва техника равнаки борасидаги янги йўналишлар ва янги техника ечимларга асос солса;
 - Илгари маълум бўлган назарий тушунчаларни умуман ўзгартириб юборса;
 - Илгари илмий жиҳатдан тушунтирилмаган илмий ҳақиқатларни изохлай

олса.

Кашфиёт куйидаги ҳолларда эътироф этилмайди:

- Фойдала қазилмалар ижтимоий фанлар соҳасидаги жўрофий-археологик кашфиётлар тан олинмайди.

Кашфиётни ҳимоя қилиш мақсади.

- Илмий мазмун ишончлиликини тасдиқлаш учун;

- Муаллифлик ва давлат устунлигини ўрнатиш;

- Кашфиёт муаллифининг хизматларини тан олиш ва унга тегишли имтиёз

бериш;

- Кашфиёт билан боғлиқ илмий-техник масалаларни ҳал қилишда

кўмаклашиш;

- Фан ва техникада фойдаланиш учун кашфиётларни давлат томонидан маълумот учун қабул қилиниши ва ҳисобга олиниши.

Кашфиёт объектлари–ҳодиса, хосса ва қонунийликдир:

- Ҳодиса деб илгари номаълум бўлган билим даражасини тубдан ўзгартиришга олиб келадиган объектив мавжуд бўлган моддий дунё моҳиятининг номоён бўлиш шаклига айтилади.

- Хосса деб, илгари номаълум бўлган билим даражасини тубдан ўзгартиришга олиб келадиган моддий дунё борлининг объектив мавжуд сифатли томонига айтилади.

- Қонунийлик деб, илгари номаълум бўлган билим даражасини тубдан ўзгартиришга олиб келадиган моддий дунё ҳодисалари ва хоссалари ўртасидаги объектив мавжуд бўлган барқарор муносабатига айтилади.

Кашфиёт устунлиги илмий қонданинг биринчи марта таърифлаб берилган кундан, унинг матбуотда эълон қилинган вақти ва учинчи шахсга етказилган кундан белгиланади.

Кашфиётни аниқлаш тартиблари.

Кашфиётларни аниқлаш деб инсонларга жавоб берувчи муҳим илмий қондаларни маълум қилмоқ илгари номаълум бўлган объектив мавжуд билим даражасига тубдан ўзгартириш киритадиган илмий далилларни белгилашга айтилади.

Кашфиётни аниқлаш тўрт босқичда ўтказилади:

1-босқич – асос қидирув тадқиқотни илмий-амалий иженерлик тадқиқотдан ажратиш лозим. Тадқиқотнинг объекти табиий ёки техник бўлиши мумкин ва уни тартибли амалга ошириш керак.

2-босқичда – Кашфиёт предмети ҳодиса, хосса, қонунийликини олдиндан белгилашга айтилади.

3-босқичда – Кашфиёт шаклига мувофиқ кашфиёт предмети қатъий шаклланади.

4-босқич – Бунда илмий қоида жамоатчилик томонидан муҳокама қилинади.

Кашфиётларни аниқлаш босқичлари

Кашфиётни аниқлаш босқичлари	Амалга ошириладиган ишлар
1-босқич	Асос қидирув тадқиқотни илмий-амалий инженерлик тадқиқотдан ажратиш лозим. Тадқиқотнинг объекти табиий ёки техник бўлиши мумкин ва уни тартибли амалга ошириш керак.
2-босқич	Кашфиёт предмети ходиса, хосса, қонунийликни олдиндан белгилаш.
3-босқич	Кашфиёт шаклига мувофиқ кашфиёт предмети қатъий шакллантирилади.
4-босқич	Бунда илмий қоидалар жамоатчилик томонидан муҳокама қилинади.

Кашфиёт муаллифларига Диплом берилади. Диплом қуйидагиларни тасдиқлайди:

- Таклифнинг кашфиёт деб тан олинishi;
- Муаллифлик ҳуқуқи;
- Қандай, қачон яратилганлиги;
- Қандай ходиса, хосса қонуниятни тушунтириб бериши.

3. “ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастур ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги Қонуни 06.05.1994-йилда қабул қилинган ва 05.04.2002 ва 30.08.2002-йилларда ўзгартиришлар киритилган. Ушбу Қонун ЭХМ учун дастур ва маълумотлар базаларини яратиш, уларнинг ҳуқуқий ҳимояси ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатларни Ўзбекистон Республикасида тартибга солади.

Қорақалпоiston Республикасида ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси борасидаги муносабатлар Қорақалпоiston Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари ёки битимларида ушбу Қонунда назарда тутилганидан ўзгача қондалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки битим қондалари қўлланилади.

Ушбу Қонун ЭҲМ учун яратилган дастур ва маълумотлар базаларини муаллифлик ҳуқуқи объектлари сирасига киритади.

Вазифаси ва афзалликларидан қатъи назар, объектив шаклда ифодаланган, босиб чиқарилган ҳамда босиб чиқарилмаган, муаллиф (хаммуаллифлар) ижодий фаолиятининг натижаси бўлган, ЭҲМ учун яратилган ҳар қандай дастур ва маълумотлар базаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи татбиқ этилади. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига муаллифлик ҳуқуқи акси исботланмагунга қадар сақланиб қолаверади.

Ушбу Қонун билан бериладиган ҳуқуқий ҳимоя:

– Ҳар қандай дастурлаш тилида ва ҳар қандай шаклда ифодаланиши мумкин бўлган ЭҲМ учун яратилган дастурларнинг барча хилига (шу жумладан, операция тизимлари ва дастурий мажмуаларга) нисбатан, бошланич матн ва объект кодига нисбатан ҳам, шунингдек маълумотларни танлаш ва ташкил этиш бўйича ижодий меҳнатнинг натижаси бўлган маълумотлар базаларига нисбатан татбиқ этилади;

– ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базалари ёхуд уларнинг бирор-бир қисмига асос бўлган ғоялар ва принстипларга, шу жумладан, интерфейс ҳамда алгоритм ташкил қилиш ғоялари ва принстиплари, шунингдек дастурлаш тилларига нисбатан татбиқ этилмайди.

ЭҲМ учун дастурлар ёки маълумотлар базаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи улар яратилгач юзага келади. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи эътироф этилиши ва рўёбга чиқарилиши учун рўйхатдан ўтказиш ёки ўзга расмийликларга риоя этиш талаб қилинмайди.

Муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлмаган материаллардан (асарлардан) таркиб топган маълумотлар базасига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи маълумотлар базасини яратган шахсларга тегишли бўлади.

Бошқа шахснинг муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлган материалларни ўз ичига олган маълумотлар базасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи бундай материалларнинг ҳар бирига нисбатан муаллифлик ҳуқуқига риоя қилинган тақдирдагина эътироф этилади.

Маълумотлар базасига киритилган материалларнинг ҳар бирига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи сақланади. Бу материаллар маълумотлар базасидан қатъи назар ишлатилиши мумкин.

Маълумотлар базасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг ушбу маълумотлар базасига кирган материал ва асарларни мустақил равишда танлаши ва ташкил этишига монелик қилмайди.

Ҳуқуқ эгаси ўз ҳуқуқларидан хабардор қилиш мақсадида ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг биринчи бор босиб чиқарилишидан эътиборан муаллифлик ҳуқуқининг уч қисмдан: доира ёки кичик қавс ичига олинган "С" ҳарфи; ҳуқуқ эгасининг номи (исми); ЭҲМ учун

яратилган дастур ёки маълумотлар базаси биринчи бор босиб чиқарилган-йил кўрсатилган ёзувдан таркиб топган ҳимоя белгисини қўллаши мумкин.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқи уларнинг моддий ашёсига нисбатан мулк эгаллиги ҳуқуқи билан алоқадор эмас. Моддий ашёга нисбатан ҳуқуқларни ўзгаларга ҳар қандай тарзда бериш ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқларидан бирортасининг ўзгаларга ўтиб қолишига сабаб бўлмайди.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддатлари конун ҳужжатларида кўзда тутилган муаллифлик ҳуқуқи нормаларига мувофиқ белгиланади.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига муаллифлик, шунингдек муаллифнинг (муаллифларнинг) ёки ўзга ҳуқуқ эгасининг шахсий ва мулкый ҳуқуқлари амалдаги конун ҳужжатларига мувофиқ аниқланади. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг муаллифи (муаллифлари) ёхуд ўзга ҳуқуқ эгаси ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини модификациялашни, шу жумладан, дастурни бир дастурлаш тилидан бошқа тилга ўтказиш ва (ёки) амалга оширишга руҳсат этиш борасида мутлақ ҳуқуққа ҳам эгадир.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган мулкый ҳуқуқлар шартнома бўйича ўзга жисмоний ёки юридик шахсларга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин. Шартнома ёзма шаклда тузилади ва унда албатта қуйидагилар белгилаб қўйилади: ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасидан фойдаланиш ҳажми ва усуллари, ҳақ тўлаш тартиби ва мукофот пули миқдори, шартноманинг амал қилиш муддати.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базасига бўлган мулкый ҳуқуқлар конунда белгиланган тартибда мерос бўлиб ўтади.

Хизмат вазифаларини бажариш тартиби ёки иш берувчининг топширинга биноан яратилган ЭҲМ учун дастур ёки маълумотлар базасига бўлган мулкый ҳуқуқлар иш берувчига, башарти у билан муаллиф ўртасидаги шартномада ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса, тегишли бўлади.

Ҳақ тўлаш тартиби ва мукофот пули миқдори муаллиф билан иш берувчи ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилади.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига нисбатан мулкый ҳуқуқларга эга ташкилот ёки корхона (мулкчилик шаклидан қатъи назар) қайта ташкил қилинса, тарқатиб юборилса ёки тугатилса, барча мулкый ҳуқуқлар тегишли равишда суднинг ёки тугатиш комиссиясининг қарорига кўра муаллифга (муаллифларга), давлатга ёки бошқа ҳуқуқий ворисга ўтказилиши мумкин.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига нисбатан барча шахсий ва мулкый ёки шартномага кўра фақат мулкый ҳуқуқларга эга бўлган Ўзбекистон Республикасининг, бошқа давлатларнинг жисмоний ёки юридик шахслари дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳуқуқ эгаси ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар

базасини бевосита ёки ўз вакили орқали Дастурий махсуллар давлат реестри ёки Маълумотлар базалари давлат реестрида (матнда бундан буён Реестр деб юритилади) Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идорасига (бундан буён матнда Патент идораси деб юритилади) талабнома бериш орқали рўйхатдан ўтказди.

ЭЎМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини расмий рўйхатдан ўтказиш сўралган талабнома (матнда бундан буён рўйхатдан ўтказиш талабномаси деб юритилади) ЭЎМ учун яратилган битта дастур ёки битта маълумотлар базасига тааллуқли бўлиши керак. Рўйхатдан ўтказиш талабномасини расмийлаштириш қондаларини Патент идораси белгилайди.

Рўйхатдан ўтказиш талабномаси келиб тушгач, Агентлик керакли хужжатларнинг бор-йўқлиги ва қондаларнинг талабларига қанчалик мувофиқлигини текшириб чиқади. Текшириш натижаси ижобий бўлса, Патент идораси ЭЎМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини тегишли Реестрга киритади, талабнома берувчига расмий рўйхатдан ўтказилганлик тўғрисида гувоҳнома топширади ҳамда рўйхатдан ўтказилган ЭЎМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларига доир маълумотларни Патент идораси расмий ахборотномасида эълон қилади.

Талабнома берувчи Патент идораси сўровига кўра ёки ўз ташаббуси билан маълумотлар расмий ахборотномада босиб чиқарилгунига қадар талабнома материалларини тўлдириш, уларга аниқлик киритиш ва уларни тузатишга ҳақлидир. Текшириш натижаси салбий бўлса, Патент идораси талабнома берувчига расмий рўйхатдан ўтказиш рад этилганлигини билдирувчи хужжат топширади.

Расмий рўйхатдан ўтказиш тартиби, расмий рўйхатдан ўтказилганлик тўғрисидаги гувоҳнома шакллари, уларда кўрсатиладиган маълумотлар таркибини Патент идораси белгилайди. Расмий ахборотномада эълон қилинадиган маълумотлар рўйхати ҳам Патент идораси томонидан белгиланади.

Рўйхатдан ўтказилган ЭЎМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган барча мулкый ҳуқуқлар бутунлай ўзгаларга берилиши тўғрисидаги шартнома Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши лозим. ЭЎМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган мулкый ҳуқуқларнинг ўзгаларга ўтказилиши тўғрисидаги шартномалар томонларнинг келишувига биноан Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши мумкин.

Реестрга киритилган маълумотлар токи акси исботланмагунга қадар тўри деб ҳисобланади. Кўрсатилган маълумотларнинг тўрилиги учун талабнома берувчи жавобгар бўлади.

ЭЎМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш ҳамда ЭЎМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларидан фойдаланишга бўлган мулкый ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартномаларни рўйхатга олиш билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни бажарганлик учун патент божлари ундирилади. Патент божлари Патент идорасига тўланади. Патент божларининг микдори ва уларни тўлаш

муддатлари, уларни тўлашдан озод қилиш, тўловларнинг миқдорини камайтириш ёки уларни қайтариб бериш асослари, шунингдек патент божларидан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларини бошқа давлатларда рўйхатдан ўтказишга ёки уларни халқаро миқёсда рўйхатдан ўтказишга ҳақлидирлар.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари томонидан бошқа давлатларда рўйхатдан ўтказиш Патент идорасига талабнома топширилганидан кейин амалга оширилади.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасидан бошқа шахсларнинг (фойдаланувчиларнинг) фойдаланиши ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартнома асосида амалга оширилади, ушбу Қонуннинг 13-моддасида кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базалари сотилганда ёхуд оммавий фойдаланувчилар учун бериб қўйилганда шартномалар тузишнинг алоҳида тартиби қўлланиши, хусусан ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг берилётган нусхаларида шартноманинг типик талаблари баён этиб қўйилиши мумкин.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг нусхасига қонунан эга бўлган шахс ҳуқуқ эгасидан қўшимча равишда руҳсат олмаган ҳолда ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси ўз вазифасига монанд ишлаши билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракатларни амалга оширишга, шу жумладан, ЭҲМга ёзиб қўйиш ва унинг хотирасида сақлашга, шунингдек аниқ кўриниб турган хатоларни тузатишга ҳақлидир. ЭҲМга ёзиб қўйиш ва унинг хотирасида сақлашга, башарти, ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартномада ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса, битта ЭҲМ ёки шохобчадаги битта фойдаланувчига нисбатан йўл қўйилади.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг нусхасига қонунан эга бўлган шахс ҳуқуқ эгасининг розилигини олмай ва унга қўшимча ҳақ тўламай туриб (башарти, шартномада ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса), қуйидаги ҳаракатларни амалга оширишга ҳақлидир: ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини адаптациялашга; ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси нусхасини, ушбу кўчирма нусха архив мақсадларигагина мўлжалланган тақдирда ва қонуний тарзда олинган нусхани алмаштириш учун керак бўлиб қолган (ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг асл нусхаси йўқолиб қолган, йўқ қилинган ёки яроқсиз ҳолга келган) тақдирда ўзлари тайёрлашга ёки тайёрлаш учун топшириқ беришга. Бунда ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг кўчирма нусхасидан юқорида айтиб ўтилган мақсадлардан бўлак мақсадларда фойдаланилиши мумкин эмас ва ЭҲМ учун яратилган ушбу

дастурдан ёки маълумотлар базасидан бундан буён фойдаланиш қонуний бўлмай қолса, улар йўқ қилиниши лозим.

ЭХМ учун яратилган дастур нусхасига ҳақли равишда эгалик қилаётган шахс мазкур дастурнинг кодланиши ва тузилишини ўрганиш мақсадларида уни муаллифнинг ёки ўзга ҳуқуқ эгасининг ёзма розилиги бўлган тақдирда ёки қуйидаги ҳолларда бундай розилик бўлмаса ҳам декомпиляция қилиши мумкин, агар:

– Декомпиляция қилиш натижасида олинган ҳамда мазкур шахс томонидан ишлаб чиқилган дастурнинг ЭХМ учун яратилган бошқа дастурлар билан ўзаро ҳамкор ишлаши учун зарур ахборотни бошқа манбалардан олиш мумкин бўлмаса;

– ЭХМ учун яратилган дастурнинг фақат бундай ҳамкор ишлашини йўлга қўйиш учун зарур қисмларининг ўзи декомпиляция қилинаётган бўлса;

– Декомпиляция натижасида олинган ахборотдан ифодасига кўра ЭХМ учун яратилган, декомпиляция қилинаётган дастурга жуда ўхшаш бўлган ЭХМ дастури ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш ёки тарқатиш учун фойдаланилмаса ёхуд бундай ахборот муаллифлик ҳуқуқини бузадиган бошқа ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириш учун ишлатилмаса. (ЎзР 05.04.2002-й. 364-ИИ-сон Қонуни тахриридаги қисм)

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси нусхасига эгалик ҳуқуқи ёки ўзга мулкӣ ҳуқуқлар ушбу нусхага эгалик ҳуқуқи биринчи маротаба сотилганидан кейин ёки бошқача тарзда ўзгага ўтказилганидан кейин, ҳуқуқ эгасининг розилигини олмай ва унга қўшимча ҳақ тўламаган ҳолда олиб сотилишига ёки бошқача усулда ўзгаларга ўтказилишига йўл қўйилади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг муаллифи ва ўзга ҳуқуқ эгалари:

– ҳуқуқлари тан олиниши;

– ҳуқуқ бузилишига қадар мавжуд бўлган ҳолат тикланишини ва ҳуқуқни бузаётган ёки унинг бузилиши хавфини тудираётган хатти-ҳаракатлар тўхтатилиши;

– етказилган зарар унинг миқдорига ҳуқуқбузар томонидан айриқонунӣ олинган даромад суммасини қўшган ҳолда қорежаиши;

– фойда кўрган ҳуқуқбузардан етказилган зарар қопланиши ўрнига энг кам ойлик иш ҳақининг тегишли суд қарори билан белгиланадиган йигирма баробаридан минг баробаригача бўлган миқдорда тоvon тўланиши;

– уларнинг ҳуқуқлари муҳофаза қилиниши билан боғлиқ қонунларда назарда тутилган ўзга чоралар кўрилишини талаб қилишга ҳақлидир.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси муаллифи ва ўзга ҳуқуқ эгалари ўз ҳуқуқлари муҳофаза қилинишини сўраб тегишли судга мурожаат этишлари мумкин.

Суд ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг муаллифлик ҳуқуқи бузилган ҳолда тайёрланган нусхаларини мусодара этиш ва уларни йўқ қилиб юбориш тўғрисида қарор чиқариши мумкин. ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасидан бундай нусхалар олишда

фойдаланиладиган материаллар ва ускуналар суднинг қарори билан бюджет даромадига ўтказилиши ёхуд даввогарнинг илтимосига биноан зарарларни қоплаш ҳисобига берилиши мумкин.

Ҳуқуқ эгаларининг мутлақ ҳуқуқларига тааллуқли ушбу Қонун талабларининг жисмоний ёки юридик шахс томонидан бажарилмаслиги муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши ҳисобланади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини ўзганинг номи билан чиқариш ёхуд ундан айриқонуний равишда нусха олиш ёки бундай асарларни тарқатиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда маъмурий ёхуд жиноий жавобгарликка сабаб бўлади.

Тайёрланиши ёки улардан фойдаланилиши муаллифлик ҳуқуқи бузилишига олиб келадиган ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг нусхалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда олиб қўйилиши лозим.

Чет еллик юридик ва жисмоний шахслар ушбу Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан тенг равишда ёки ўзаролик принстипи асосида фойдаланадилар.

4. ЭХМ учун дастурлар, ЭХМ маълумотлар базалари. Муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши. Дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш учун талабнома.

Компютерлар ва ахборот технологиялари ҳаётимизнинг барча жабҳаларига жадал суръатларда кириб келмоқда. Бугунги кунда инсон фаолиятининг электрон ҳисоблаш машиналари (ЭХМ)дан фойдаланмайдиган соҳалари деярли қолмади. Агар 80-йилларнинг ўрталаригача ЭХМдан фақат фан ва ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланилган бўлса, шахсий компютерларнинг пайдо бўлиши билан ЭХМларнинг кенг тарқалиш даври бошланди. Ҳозир ҳеч амалий масалани ЭХМсиз ҳал қилиб бўлмайди, фан ва ишлаб чиқариш соҳасидан ташқари, деярли барча корхона ва ташкилотларнинг иш юритиши ЭХМдан кенг фойдаланишга асосланган.

Бугунги кунда компютер инсонларнинг ўзаро муносабатлари, ахборот билан алмашишнинг бош воситасига айланди.

Компютер ҳар қандай ишда инсоннинг энг яқин ёрдамчисидир. Лекин компютернинг ўзи тўлақонли ёрдамчи емас. Унинг қандайдир масалани ҳал қилишдаги фойдалилиги тўлалигича у ишлайдиган дастурга боғлиқдир. Дастурий таъминот компютернинг жонидир.

Ҳар қандай ЭХМни икки қисмга бўлиш мумкин:

1. Аппарат-техник (*ҳардваре*)
2. Дастурий таъминот (*софтваре*).

Дастурий таъминот ёки ЭХМ учун дастур бу ЭХМ, унинг тармоқлари ва бошқа компютер воситаларининг муайян натижалар олиш мақсадида ишлаш учун мўлжалланган маълумотлар ва буйруқлар мажмуидир.

Маълумотлар базалари бу маълумотлар (масалан, мақолалар, ҳисоб-

китоблар) мажмуи бўлиб, у шундай тартибга солинганки, электрон ҳисоблаш машиналари ёрдамида уларни топиш ва ишлов бериш мумкин. Бугунги кунда дастурий таъминот ЭҲМнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, ЭҲМни қўллаш соҳаси, у ёки бу муайян масалани ҳал қилиш қобилиятини белгилаб беради. Шунга мувофиқ ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун дастурлар ишлаб чиқариш катта интеллектуал сарф-харажатларни талаб қилади ва катта тижорат қимматига эга. Лекин ҳар қандай интеллектуал мулк объекти каби бу объектларнинг тижорат қиммати ҳам уларнинг ҳуқуқий муҳофазасига бевосита боғлиқдир.

Бугунги кунда жаҳоннинг 30 дан ортиқ мамлакатида ЭҲМ ва маълумотлар базалари дастурлари ва алгоритмлари ҳуқуқий жиҳатдан ҳимояланган. Барча дастурлар ва маълумотлар базаси дастлабки матн шаклида дастурлаштиришнинг бирор-бир тилида яратилади. Дастурлашнинг бирор-бир тилида яратилган ва бирор-бир компьютер билан қайта ишланмаган матн дастлабки матн ҳисобланади. Лекин, ЭҲМ дастлабки маттни бевосита қабул қилмайди, балки объектга коддини – дастлабки маттни машина кодига айлантириш натижасида олинган дастурни қабул қилади.

Биринчи марта 1972-йил Женевада ЭҲМ дастурларини ҳуқуқий муҳофазалаш бўйича экспертлар гуруҳининг биринчи сессиясида Париж ва Берн конвенцияларининг қоидалари ЭҲМ дастурларини муҳофазалашни кафолатлай олмаслиги таъкидланди. ЭҲМ дастурларининг ҳуқуқий муҳофазасини таъминлайдиган ва муаллифлик ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликка асосланмаган ҳамда махфий ишлаб чиқаришлар ва ноқонуний рақобатнинг олдини олиш тўғрисидаги қонунчиликни ҳисобга оладиган махсус қонуний ҳужжатларни жорий этиш тўғрисида келишиб олинди.

Кейинчалик жаҳон амалиётида ЭҲМ объектларини муҳофазалаш масалаларини ҳал қилишда икки йўналиш кенг тарқалди:

- Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги мавжуд қонунчиликка ўзгартиришлар киритиш;

- ЭҲМ дастурлари учун муаллифлик ҳуқуқи тўғрисида махсус қонун ишлаб чиқиш.

Бу йўналишлар Ўзбекистон қонунчилигида ўз аксини топди. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси ва “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонунига мувофиқ ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун дастурлар муаллифлик ҳуқуқи объектларига киритилган. Демак, тегишлича ЭҲМ ва маълумотлар базаси учун дастурларга муаллифлик ҳуқуқининг барча тамойиллари тарқалади.

Шуни қайд этиб ўтадиганки, муаллифлик ҳуқуқи ижодий фаолият натижаси бўлган ва объектив шаклда тақдим этилган ЭҲМ ва маълумотлар базалари учун ҳар қандай дастурларга, уларнинг мақсади ва қимматидан қатъий назар тарқалади. ЭҲМ ёки маълумотлар базаси учун дастурларга муаллифлик ҳуқуқи унинг акси исботланмагунча тарқалади.

ЭҲМ ёки маълумотлар базалари учун дастурларни ноқонуний кўчириб олиш ёки тарқатиш, шу жумладан ўзгаларнинг номи билан чиқариш

муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши ҳисобланади.

ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларининг нусхаларига қонуний эгалик қилувчи шахсларга ҳуқуқ эгасидан қўшимча руҳсатнома олмасдан дастурнинг мақсадига мувофиқ равишда ишлашнинг таъминлаш билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш, шу жумладан ЭҲМга ёзиш ва хотирасида сақлаш, шунингдек унинг кўриниб турган хатоларини тузатиш ҳуқуқи берилади. Бунда агар ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартномада бошқа ҳолат кўзда тутилмаган бўлса, қонун билан фақат битта ЭҲМ ёки тармоқдаги битта фойдаланувчининг дастурларни ёзиб олиши ва хотирада сақлашига йўл қўйилади.

Ўзбекистон иқтисодийотини ривожлантириш учун бу объектларни ҳуқуқий муҳофазалашнинг муҳимлиги ва ўзига хослигини ҳисобга олган ҳолда “Электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида”ги қонун билан ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базасига муаллифлик ҳуқуқлари (муаллифлик ҳуқуқининг бошқа ҳар қандай объектлари каби) улар яратилгандан сўнг вужудга келади ва қандайдир рўйхатга олиш ёки бошқа расмийтаҳликларга риоя қилишни талаб қилмайди. Муаллиф ўз дастурини ўз истагига кўра ва фақат ўз муаллифлик ҳуқуқининг муҳофаза даражасини ошириш мақсадида рўйхатдан ўтказиши мумкин. Масалан, дастурларни давлат рўйхатига олиш низоли ҳолатларда, ишни судда кўришда (асл вариант (дастлабки матн)ни аниқ белгилаш зарурияти туилган ва ҳоказо) ўз муаллифлик ҳуқуқи ҳажмларини идентификациялашни осонлаштиради.

ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини рўйхатга олиш учун Давлат патент идорасида ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофазалаш агентлиги (бундан кейин-Агентлик) ташкил этилган.

Ўз дастури ёки маълумотлар базасини рўйхатдан ўтказиш учун муаллиф (ёки бошқа ҳуқуқ эгаси) Агентликка тегишли талабнома бериши зарур.

Бундай талабнома битта ЭҲМ учун дастур ёки маълумотлар базаларига тааллуқли бўлади ва қуйидаги ҳужжатларни ўз ичига олади:

- ҳуқуқ эгаси, муаллифи, асар номи ва бошқа белгиланган маълумотларни кўрсатган ҳолда ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини расмий рўйхатга олишга талабнома;

- дастур ёки маълумотлар базаларини англантирувчи ва дастур ёки маълумотлар базасининг мақсади, қўлланиш соҳаси ва функционал имкониятлари кўрсатилган рефератни ўз ичига олган депонентланган материаллар, шунингдек дастур ёки маълумотлар базасининг дастлабки матни листинг (босма нусхаси)нинг дастлабки 25 ва охириги 25 бети. Листингга дастурни идентификациялаш учун зарур бошқа материаллар, масалан дисплей экранда олинадиган тасвирнинг қоозга босиб чиқарилган нусхалари (стандарт видеокассеталардаги ёзувлар ёки фотографиялар берилиши мумкин) илова қилиниши мумкин.

- дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш учун тегишли рўйхатга олиш божлари тўланади.

Агентлик рўйхатга олиш учун буюртма тушгандан сўнг расмий экспертиза ўтказади (бунда зарур ҳужжатларнинг мавжудлиги ҳамда қоидаларда белгиланган талабларга мувофиқлиги текширилади) ва текшириш натижалари ижобий бўлса, Агентлик ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари ЭХМ учун дастурлар ёки маълумотлар базаларини тегишлича Дастурий маҳсулотлар давлат реестри ёки маълумотлар базалари давлат реестрига киритади, буюртма берувчига дастур ёки маълумотлар базаларининг расмий рўйхатга олинганлиги тўғрисида гувоҳнома беради ҳамда Агентликнинг расмий бюллетенида рўйхатга олинган ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари тўғрисидаги маълумотларни эълон қилади.

Агентлик шунингдек ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларига мулкӣ ҳуқуқларни бошқа шахсларга бериш тўғрисидаги шартномаларни ҳам рўйхатга олади. Бунда қонун билан бундай шартномаларни томонларнинг розилиги билан рўйхатга олиш мумкинлиги белгилаб қўйилган, рўйхатга олинган дастурларга мулкӣ ҳуқуқларнинг тўлалигича бошқа шахсларга берилиши тўғрисидаги шартномалар белгиланган тартибда рўйхатга олиниши шарт.

Хулосада яна бир бор шуни таъкидлаб ўтамизки, ҳисоблаш техникаси объектларини (ЭХМ учун дастурлар ва алгоритмлар ва маълумотлар базалари) ҳуқуқӣ муҳофазалаш фан-техника тараққиёти ривожланиши ва демак, давлатимиз иктисодий фаровонлиги ошишига қўмаклашувчи омилдир.

ЭХМ саноат асосида ишлаб чиқарила бошланган санадан (1951-йил, Ремингтон Ранд Сор.) бошлаб ҳисоблаш техникаси объектларини муҳофазалаш муаммоларини ҳал қилишда икки йўналиш: патент ва муаллифлик ҳуқуқи кенг тарқалди. Бу ЭХМни муҳофазалаш объектларининг дастлаб ихтиро сифатида патент ҳуқуқи билан ҳимояланадиган аппарат-техника объектлари ҳамда муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланадиган дастурий таъминот объектларига бўлинганлиги билан боғлиқдир. Кейинчалик бу объектларнинг ҳар бири етарли даражада мустақил тоифаларга бўлинадиган бўлди. ЭХМ аппарат-техник қисмининг ривожланишида сифат жиҳатидан бирмунча янги босқичлар ёки бошқача айтганда ЭХМнинг янги авлоди вужудга келди. ЭХМнинг интеграл микросхемаларга ўтиши билан аппарат-техника қисмидан мустақил объект – интеграл микрочизмалар (ИМС) топологияси ажралиб чиқди.

ЭХМнинг аппарат-техника қисмини муҳофазалаш масалалари билан шуулланадиган Патент ҳуқуқи институти қуйидаги сабабларга кўра ИМС топологияларини ҳуқуқӣ ҳимоялаш масалаларини ҳал қила олмайди:

– ИМС топологияларининг муҳофаза қилишга яроқчилигини баҳолаш учун ихтиронинг патентга лаёқатлилиги мезонларини қўлланиш имконияти йўқ, чунки:

– ИМС топологиясининг ИМС интеграция даражасига болиқ бўлган (ИМС айрим элементлари топологиясининг ижро шакли ва ўзаро жойлашиши ҳамда уларнинг ўзаро алоқасини акс эттирувчи) кўплаб белгилар шунчалик катта (юз минглаб атрофида) бўлиши мумкинки, шу каби чекланмаган миқдордаги ечимларни киёсий таҳлил қилиш (буюртмада кўрсатилган ИМС

топологиясининг “янгилигини” баҳолаш) жуда сермашаққат ва самарасиз ишдир;

– Топологияларнинг стандарт (кутубхона) элементлар, автоматлаштирилган лойihalаш тизимлари ва уларни синтез қилишнинг бошқа маълум коидаларини қўлланиб яратилиши буюртма берилган топологиянинг “ихтиро даражаси” мезонларига мувофиқлигини баҳолашни муаммоли масала қилиб қўяди.

Техниканинг ҳозирги даврдаги ривожланиш даражасида ихтирога патент муҳофазаси олиш жараёни давом этадиган муддат ИМС топологиялари маънавий жиҳатдан эскириб қоладиган ўртача муддатга тенгдир.

Бундан ташқари, ихтиро – техник ечим бўлиб, уни ифодалаш шакллари турличалиги билан ажралиб туради (бунда муҳим белгилари мажмуи ўзгаришсиз қолади), ИМС топологияси эса фақат битта ифода шаклига (фақат шу ИМСнинг ўзини) эга бўлган ечимдир, яъни бошқа ИМС ҳар доим ҳам бошқа топологияга эга бўлади.

ИМС топологияси объекти шунингдек “саноат намунаси” объектига ҳам тўри келмайди, чунки унинг ташқи кўриниши техник эстетика талаблари билан эмас, балки ИМСнинг фақат талаб этиладиган техник хусусиятлари ва функционал мақсади билан белгиланади ва ишлатиш жараёнида уни кўз билан кўриб бўлмайди.

ИМС топологиясини муҳофазалаш учун муаллифлик ҳуқуқи меъёрларини қўлланиш ҳам анча қийин, чунки Берн конвенсиясининг 2(1)-моддасида келтирилган муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофазаланадиган объектлар рўйхатига мувофиқ ИМС топологиясини муаллифлик ҳуқуқининг ҳеч бир объекти билан идентификациялаш мумкин эмас.

Ушбу вазиятлар муносабати билан интеграл микросхемалар топологиясини муҳофазалаш бўйича махсус қонун қабул қилиш зарурлиги аён бўлиб қолди. Биринчи марта 1986-йилнинг декабрида Европа иқтисодий ҳамжамияти (ЕИХ)га аъзо мамлакатлар Яримўтказгичли буюмлар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисидаги битимни қабул қилдилар.

Ушбу Битим яримўтказгич буюм, яримўтказгич буюм топологияси, тижорат мақсадларида фойдаланиш каби тушунчаларни белгилаб беради ва ҳар бир иштирокчи мамлакат ушбу Битим коидаларига мувофиқ равишда топологияларга мутлоқ ҳуқуқларни белгиловчи ҳуқуқий меъёрларни қабул қилиш йўли билан ИМС топологиясининг ҳуқуқий муҳофаза қилишини таъминлаши зарурлигини кўзда тутди.

1989-йилнинг май ойида Вашингтонда микросхемаларга нисбатан интеллектуал мулк тўғрисида шартнома тузилди.

ИМС топологиясини ҳуқуқий муҳофазалашнинг асосий ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

– Муҳофаза ҳужжати эгаси саноат мулки объектига мутлоқ ҳуқуқлар каби ИМС топологиясига ҳам мутлоқ ҳуқуқларга эга бўлади. Бунда фақат топологик схеманинг ўзи муҳофаза объекти ҳисобланади. Бериладиган муҳофаза топологияда мужассамлашган ғоя, усул, тизим, технология ёки кодланган

ахборотга тарқалмайди.

– ИМС топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш мезони унинг ўзига хослиги, яъни оригиналлиги ҳисобланади. Бунда муаллифнинг ижодий фаолияти натижасида яратилган топология оригинал ҳисобланади.

– ИМС топологиялари Патент идоралари томонидан расмий экспертиза ўтказилгандан сўнг рўйхатга олинади ва муҳофаза ҳужжати берилади, ИМС топологиясининг ўзига хослиги (оригиналлиги) унинг акси исбот этилмагунча тан олинади;

– Ҳуқуқ муҳофазалашнинг ўртача муддати турли мамлакатларда ўн-йилга тенг бўлиб, бу саноат намунаси объектини муҳофазалаш муддатига яқин;

– Кўп қонунларда “ҳуқуқларнинг тугаши” тамойили мавжуд бўлиб, унга мувофиқ интеграл микросхема ёки ундан фойдаланиб тайёрланган буюмнинг қонуний эгаси бўлган ҳар қандай шахс ундан эркин фойдаланиши, шунингдек ҳуқуқ эгасининг ҳеч қандай махсус рухсатномасини олмасдан уни учинчи шахсларга бериши мумкин.

– Қонуний йўл билан сотиб олинган интеграл микросхемалар ёки таркибда шундай микросхемалар бўлган буюмлардан фойдаланиш, агар фойдаланаётган шахс бу интеграл микросхемалар ва буюмлар топологиялардан фойдаланиш бўйича мутлақ ҳуқуқлар бузилган ҳолда тайёрланганлиги ва тарқатилганлиги ҳақида билмаса (ёки оғохлантирилмаган бўлса), мутлақ ҳуқуқларнинг бузилиши деб тан олинмайди (атайин бузмаслик тамойили);

– Бошқа муаллиф томонидан мустақил равишда яратилган худди шунга ўхшаш ўзига хос топологиядан фойдаланиш бўйича ҳаракатлар ҳам топологиядан топологиядан фойдаланишга мутлақ ҳуқуқларнинг бузилиши деб тан олинмайди.

Ўзбекистонда 2001-йилнинг май ойида “Интеграл микрочизмалар топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисида”ги қонун қабул қилинди, унда топологияларни муҳофазалашнинг юқорида кўрсатилган ўзига хос хусусиятлари ўз аксини топди.

Бунда топологиядан фойдаланишга мутлақ ҳуқуқлар қуйидаги саналарнинг энг биринчисидан бошлаб 10-йил мобайнида амал қилади:

- топология хўжалик айланмасига киритилганлиги ҳужжатлар билан қайд қилинган энг олдинги сана бўйича белгиланадиган топологиядан биринчи марта фойдаланиш санаси;

- топология рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумот расман эълон қилинган сана.

Қайд қиламизки, топологияни рўйхатга олиш (рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома бериш) учун талабнома Давлат патент идорасига топологиядан биринчи марта фойдаланиш санасидан бошлаб икки-йил мобайнида муаллиф, иш берувчи ёки уларнинг ворислари томонидан берилиши мумкин. Ҳозирги вақтда (2001-йил 1 май) топологияларни рўйхатга олиш учун талабномаларни расмийлаштириш учун зарур ҳужжатларга қўйиладиган талаблар ишлаб чиқилмоқда.

Хулосада шуни таъкидлаб ўтаемизки, интеграл микросхемалар

топологиясини ҳуқуқий муҳофазалаш тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши Ўзбекистонда интеллектуал мулк объектларини муҳофазалаш тизимини ривожлантириш йўлидаги яна бир муҳим қадам бўлди.

7.5. Қонунчиликда муаллифлар мулкий ҳуқуқларининг мустаҳкамланиши

Муаллифлар мулкий ҳуқуқлари шахсий номулкий ҳуқуқлар каби ўзининг ҳуқуқий табиатига эга. Агарда, муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари унинг ажралмас ҳуқуқлари тоифасига кирса, мулкий ҳуқуқлар эса ўзга (учинчи шахс)ларга маълум муддатларда ва маълум ҳаракатларни амалга ошириш шарти билан вақтинча ўтказиб турилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонунининг “Муаллифнинг мулкий ҳуқуқлари” номли 19-моддасида муаллиф асардан ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланишда мутлақ ҳуқуқларга эга эканлиги мустаҳкамланган.

Э.П.Гаврилов муаллифнинг ҳуқуқларини икки гуруҳга бўлади:

а) шахсий номулкий ҳуқуқлар. Бу ҳуқуқлар жумласига у асарга муаллиф бўлиш ҳуқуқини; асарни номлаш ҳуқуқини, асар дахлсизлиги ҳуқуқини ва асарни нашр қилиш ҳуқуқларини киритади;

б) мулкий ҳуқуқлар.

Айрим олимлар муаллифлик ҳуқуқларини шахсий ва мулкий ҳуқуқларга ажратилиш зарурати ва имкониятларини тан олишмаса, баъзилари муаллиф ҳуқуқларининг бундай ажратилишини шартлиги, баъзилари эса ҳуқуқларни бундай туркумлашни нисбий эканлигини таъкидлашади, яна бир гуруҳ мутахассислар муаллиф шахсий ҳуқуқларини интеллектуал ҳуқуқлар жумласига киритишади.

Муаллифнинг ҳуқуқлари ўзининг таркибига бир вақтнинг ўзида ҳам шахсий, ҳам мулкий ҳуқуқларни бирлаштиради, шу маънода унинг интеллектуал ҳуқуқлари, деб юритиш унчалик тўғри бўлмайди. Муаллиф мулкий ҳуқуқларининг табиати, муаллифнинг шахсий ҳуқуқлари табиатидан кескин фарқ қилади.

Муаллифга тегишли ҳуқуқлар ўзининг мазмуни ва характери жиҳатидан турли-туман, улар юридик фактлар асосида бир вақтнинг ўзида вужудга келмайди. Шахсий номулкий ҳуқуқлар мутлақ характерда бўлса, мулкий ҳуқуқлар эса нисбий характерда бўлади. Мутлақ ҳуқуқлар олдиндан билиш мумкин бўлмаган номаълум кимса томонидан бузилиши мумкин бўлгани сабабли ҳар кимга қарши қўриқланади. Уларга мулк ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқлари, шахсий ва бошқа баъзи ҳуқуқлар қиради.

Ҳуқуқ фанида умум эътироф этган нуқтаи-назар борки, у ҳам бўлса муаллифга тегишли шахсий номулкий ва мулкий ҳуқуқларнинг барчаси шахсий характерда эмас. Шундай бўлишига қарамасдан, айрим мутахассислар муаллифнинг мулкий ҳуқуқларини ҳам шахсий ҳуқуқлар жумласига киритишади. Фикримизча, масалага бундай ёндашиш нотўғри. Бир қарашда муаллифнинг барча ҳуқуқларини шахсий ҳуқуқлар жумласига киритиш мумкинга ўхшаб кўринади, лекин аслида уларнинг ҳаммаси ҳам муаллифнинг

шахсий номулкий ҳуқуқлари эмас. Шундай экан, мулкий ҳуқуқларни шахсий ҳуқуқлар жумласига киритиш тўғри бўлмайди.

Муаллифнинг мулкий ҳуқуқлари унинг айнан муаллифлик ҳуқуқидан келиб чиқади, бошқача айтганда, факат асар муаллифи бўлган шахсгина асарга нисбатан мулкий ҳуқуқларга эга бўлади.

Оқоридаги ҳолатлардан кўриниб турибдики, муаллифнинг баъзи шахсий ҳуқуқлари мулкий ҳуқуқлар билан узвий ва чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўзига хос тарзда бирламчи, дастлабки, мулкий ҳуқуқлар улардан ҳосила сифатида қаралиши мумкин.

Қонуннинг ушбу қондасидан муаллифларнинг мулкий ҳуқуқларини қўйидагича алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Асарни эълон қилиш ҳуқуқи. Асарни эълон қилиш ҳуқуқи деганда, муаллиф номаъйян доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланишига имкон яратиб бериш ҳуқуқига эга эканлик тушунилади.

Асарни нашр қилиш, омма олдида ижро этиш ёки бошқа тарзда оммавийлаштириш орқали муаллиф томонидан ёки унинг розилиги билан номаъйян доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланиш учун биринчи бор имкон яратиб берилса, асар эълон қилинган ҳисобланади.

Муаллиф асарни эълон қилиш тўғрисида илгари қабул қилинган қарордан асардан фойдаланиш ҳуқуқини олган шахсларга улар шундай қарор туфайли кўрган зарарнинг ўрнини, шу жумладан бой берилган фойдани қоплаш шарт билан воз кечиш ҳуқуқига (асарни чақириб олиш ҳуқуқига) эгадир. Башарти, асар эълон қилинган бўлса, муаллиф ўз асарини чақириб олганлигини оммага маълум қилиши шарт. Бунда муаллиф асарнинг аввал тайёрлаб қўйилган нусхаларини ўз ҳисобидан муомаладан олиб қўйишга ҳақлидир. Бу қондалар, агарда муаллиф билан тузилган шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, хизмат асарларига нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Асарни нашр қилиш омма олдида ижро этиш, оммага намойиш этиш йули билан ёки бошқа тарзда оммавийлаштириш орқали муаллиф томонидан ёки унинг розилиги билан аниқ бўлмаган доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланиш учун биринчи бор имкон яратиб берилса, асар эълон қилинган ҳисобланади.

Асарни такрорлаш ҳуқуқи. Асарни такрорлаш деганда, асар нусхаларини сотиш, алмаштириш, ижарага бериш ёки улар иштирокида бошқа амаллар (ҳаракатларни) бажариш, шу жумладан уларни импорт қилишни англади.

Асардан даромад (фойда) олиш мақсадида фойдаланилганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъий назар, асар фойдаланилган деб ҳисобланади.

Муаллиф ёки ҳуқуққа эга бўлган бошқа шахс шартномага, шу жумладан очик савдода тузилган шартномага биноан асардан фойдаланиш борасидаги барча ҳуқуқларини ўзга шахсга бериши (фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиши) мумкин. Асардан фойдаланиш ҳуқуқи бир шахсдан бошқа шахсга универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтади.

Асардан фойдаланиш ҳуқуқини тасарруф этишда ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга муайян доирада фойдаланиш учун рухсатнома (лицензия) бериши мумкин. Бундай рухсатнома асардан унинг дастлабки шаклда фойдаланиш учун ҳам қайта ишланган шаклда, хусусан таржима, аранжировка тарзида ва шу каби усулларда фойдаланиш учун ҳам талаб қилинади. Асардан фойдаланишнинг ҳар бир усули учун ҳуқуқ эгасининг махсус рухсатномаси талаб қилинади.

Юқоридаги кўрсатилган муаллифнинг шахсий номулкий ва мулкий ҳуқуқларига оид барча қонуний талаблар хизматга доир яратилган асарлар ёки бир неча муаллифлар (хаммуаллифликда) томонидан яратилган асарларга ҳам бирдек тадбиқ этилади. Бунда асар бир бутунни ташкил этиш ёки ҳосила асар эканлиги аҳамиятга эга эмас.

Ҳар қайси муаллиф асарнинг ўзи томонидан яратилган мустақил аҳамият касб этган қисмини, агарда улар ўртасида бошқача келишув кўзда тутилмаган бўлса, ўз хоҳишидек фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Асарни ошқор қилиш ҳуқуқи. Муаллифнинг энг муҳим ҳуқуқларидан бири бу асарни ошқор қилиш (эълон қилиш) ҳуқуқидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1055-моддасида бу ҳуқуқ мазмуни кўрсатилган бўлиб, унга мувофиқ, муаллиф номуайян доирадаги шахсларнинг асардан фойдаланишига имкон яратиб бериш ҳуқуқига (асарни эълон қилиш ҳуқуқига) эгадир. Ўзбекистон Республикаси “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги 2006 йил 20 июлдаги янги Қонунида эса бу ҳуқуқ ошқор қилишга бўлган ҳуқуқ деб белгиланди.

Прокатга бериш ҳуқуқи. Аудиовизуал асарлар, ЭҲМ учун дастурлар, фонограммага ёзилган асарлар муаллифлари асарнинг асл нусхасини ёки нусхасини прокатга беришга рухсат этишда мутлақ ҳуқуққа эга. Ушбу қисмнинг қоидалари аудиовизуал асарларга нисбатан, агар фақат шундай прокат ана шу асарларни такрорлашга бўлган мутлақ ҳуқуққа жиддий зарар етказадиган кенг қўламли такрорлашга олиб келмаса, шунингдек ЭҲМ учун дастурларга нисбатан, агар ЭҲМ учун дастурнинг ўзи прокатнинг асосий объекти бўлмаса, қўлланилмайди.

Фонограмма ёки аудиовизуал асар нусхаларини прокатга беришда муаллиф, фонограмма ёки аудиовизуал асарни прокатга бериш ҳуқуқи фонограммани тайёрловчига ёки аудиовизуал асарни тайёрловчига ўтказилганлигига қарамай, фонограмма ёки аудиовизуал асар нусхаларининг прокати учун ҳақ олиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Мазкур ҳақнинг энг кам миқдори, уни тўлаш шартлари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Асарларни сақлаш учун топшириш ҳуқуқи. Агар асар сақлаш учун ҳар кимнинг фойдаланиши мумкин бўлган сақлов жойига (депозитарийга) топширилган бўлса ва депозитарий билан тузилган шартномага кўра мазкур депозитарийга мурожаат этадиган ҳар қандай шахснинг асар нусхасини олиши мумкин бўлса, асардан бу тарзда фойдаланиш асарларнинг қўлёзмаларини, ҳар қандай моддий жисмдаги бошқа асарларни сақлаш учун топшириш деб эътироф этилади.

Асарни сақлаш учун топшириш мутлак муаллифлик ҳуқуқи эгасининг депозитарий билан тузилган, асардан фойдаланиш шартларини белгиловчи шартнома асосида амалга оширилади.

Бундай шартнома ва депозитарийнинг фойдаланувчи билан тузган шартномаси оммавий шартномадир.

Эргашма ҳуқуқ. Тасвирий санъат асарининг муаллифи асар мулкдоридан ўз асарларини такоррлаш ҳуқуқини (фойдаланиш ҳуқуқини) амалга ошириш имкониятини беришни талаб қилишга ҳақлидир. Бунда асар мулкдоридан асарни муаллифга етказиб беришни талаб қилиш мумкин эмас.

Тасвирий санъат асарига бўлган мулк ҳуқуқининг муаллифдан бошқа шахсга (ҳақ эвазига ёки текин) ўтиши бу асарнинг дастлабки сотилишини билдиради.

Тасвирий санъат асарини олдинги нархдан камида йигирма % юқори нарх бўйича ошқора қайта сотишнинг (ким ошди савдоси, тасвирий санъат галереяси, бадний салон, дўкон ва ҳоказо орқали) ҳар бир ҳолатида муаллиф сотувчидан қайта сотиш нархининг беш %и миқдорида ҳақ олиш ҳуқуқига эга (эргашма ҳуқуқ). Мазкур ҳуқуқ бошқа шахсга ўтказилмайди ва фақат муаллифнинг конун бўйича меросхўрларига муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддатига ўтади.

Қайта ишлаб чиқариш ҳуқуқи. Бунга кўра, муаллиф (меросхўр)нинг фонограммани ҳар қандай шакл ва усулда бевосита ёки бавосита ишлаб чиқаришга рухсат бериш ҳуқуқи тушунилади.

Ижарага бериш ҳуқуқи. Ижарага бериш ҳуқуқи деганда, асар (фонограмма)нинг асли ва унинг нусхасини миллий қонунчилик белгиллаганидек, тижорат мақсадларида омма учун ижарага чиқаришга рухсат бериш ҳуқуқи тушунилади.

Фонограмма ёки аудиовизуал асар нусхаларини прокатга беришда муаллиф, фонограмма ёки аудиовизуал асарни прокатга бериш ҳуқуқи фонограммани тайёрловчига ёки аудиовизуал асарни тайёрловчига ўтказилганлигига қарамай, фонограмма ёки аудиовизуал асар нусхаларининг прокати учун ҳақ олиш ҳуқуқини сақлаб қолади. Мазкур ҳақнинг энг кам миқдори, уни тўлаш шартлари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ёзилган ижрони маълум қилиш ҳуқуқи. Бу шундай ҳаракатки, бунда муаллиф, ижрочи ёки ҳуқуқ эгаси фонограммани ҳаммага маълум қилиш учун сим орқали ёки симсиз алоқа орқали (эфир, тўлқин ва бошқалар) етказилишга рухсат бериш ҳуқуқи тушунилади. Бунда омма ҳар қандай жойда, ҳар қандай вақтда ўзларининг хохишига кўра фонограммага нисбатан тинглаш имкониятига эга бўладилар. Бу турдаги етказишлар электрон алоқа воситаси бўлган «Интернет» тизимига ҳам дахлдордир.

Асарни чақириб олиш ҳуқуқи. Муаллиф асарни эълон қилиш тўғрисида илгари қабул қилган қарорида асардан фойдаланиш ҳуқуқини олган шахсларга улар шундай қарор туфайли кўрган зарарнинг ўрнини, шу жумладан олмай қолган фойдани қоплаш шарти билан воз кечиш ҳуқуқи, яъни асарни чақириб

олиш ҳуқуқига эгадир. Агарда, асар эълон қилинган бўлса, муаллиф ўз асарини чакириб олганлигини оммага маълум қилиши шарт. Бунда муаллиф асарнинг аввал тайёрлаб қўйилган нусхаларини ўз ҳисобидан муомаладан олиб қўйишга ҳақлидир. Бу қоидалар, башарти муаллиф билан тузилган шартномада бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса хизмат асарларига ҳам тадбиқ этилади.

Агар, чоп этилган асарнинг нусхалари уларни сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш орқали фуқаролик муомаласига қонуний киритилган бўлса, уларни келгусида муаллифнинг розилигисиз ва унга ҳақ тўламасдан тарқатишга йўл қўйилади. Асардан даромад олиш мақсадида фойдаланилганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар, асардан фойдаланилган деб ҳисобланади. Асарнинг мазмунини ташкил этувчи қоидаларни (кашфиётларни, бошқа техникавий, иқтисодий, ташкилий ва шу каби ечимларни) амалий қўллаш асардан муаллифлик ҳуқуқи маъносидан фойдаланганлик деб ҳисобланмайди.

Юқоридан кўрсатилган бу қоидалар муаллифнинг бошқариладиган мулкӣ ҳуқуқларига оид алоҳида қоидалар бўлиб, бу қоидалар ўз навбатида мулкӣ ҳуқуқларни амалга ошириш усул ва воситаларини аниқлаб олиш, алоҳида мулкӣ ҳуқуқларнинг хусусиятларини аниқлаш имконини беради. Хусусан, муаллифнинг прокатга бериш ҳуқуқи бошқариладиган мулкӣ ҳуқуқлардан бири бўлиб, унга кўра аудиовизуал асарлар, ЭҲМ учун дастурлар, фонограммага ёзилган асарлар муаллифлари асарнинг асл нусхасини ёки нусхасини прокатга беришга рухсат этишда мутлақ ҳуқуққа эга. Ушбу қоидалар аудиовизуал асарларга нисбатан, агар фақат шундай прокат ана шу асарларни такрорлашга бўлган мутлақ ҳуқуққа жиддий зарар етказадиган кенг кўламли такрорлашга олиб келмаса, шунингдек ЭҲМ учун дастурларга нисбатан, агар ЭҲМ учун дастурнинг ўзи прокатнинг асосий объекти бўлмаса, қўлланилмайди.

Муаллифнинг мулкӣ ҳуқуқлари нафақат оммавий фойдаланиш натижасида асар учун ҳақ тўлашни, балки асарларни шахсий мақсадларда такрорлаганлик (фойдалаганлик) учун ҳам ҳақ тўлашни назарда тутати.

Хулоса қилиб айтганда, муаллифнинг мулкӣ ҳуқуқларни бошқариладиган ҳуқуқлар жумласига киради. Мулкӣ ҳуқуқлар бевосита муаллифнинг ўзи томонидан, имконият етмаганда эса ҳуқуқларни жамоавий бошқарадиган ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Мулкӣ ҳуқуқлар амалга оширилишида асардан учинчи шахсларга рухсат беришга йўл қўйилади. Мулкӣ ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқлар ҳисобланади. Бу ҳуқуқлар маълум муддатларда ва маълум ҳудудларда фойдаланиш учун шартнома (лицензия шартномаси) орқали вақтинча ўтказиб турилади.

Таянч сўзлар

Кашфиёт, билим, ўзгариш, объектив, даража, соҳа, дастур, амалиёт, қонунлар, муҳофаза, қонуниний, ноқонуний, кашфиёт муаллифи, рўйхатдан ўтказиш, талаб, иқтисодиёт, киймат, тижорат, ишлаб чиқиш, рақобат, махсус, база, фуқаролик кодекси, махфӣй.

Такрорлаш учун саволлар

1. Илмий кашфиётлар нима уларни объектлари уларни аниқлаш усулларини шарҳлаб беринг?
2. Ўзбекистон Республикасида илмий кашфиётларни муҳофазалаш қандай амалга оширилади?
3. Илмий кашфиётлар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасини қайси қонунларини биласиз?
4. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг ривожланишида илмий кашфиётларнинг роли нималардан иборат?

VIII БОБ. ПАТЕНТЛАР ВА ПАТЕНТ АХБОРОТЛАРИНИ ИЗЛАШ

Режа:

1. Патент, лицензия ва сертификат олиш учун патент бюросига ариза бериш.
2. Чет елда патентлаш. Лицензион шартнома ҳақида тушунча.

1. Патент, лицензия ва сертификат олиш учун патент бюросига ариза бериш

Патентлаш – Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари, корхоналари, айрим фукароларининг чел ел патентлари ва бошқа тегишли муҳофаза ҳужжатларини ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналарига олиш мақсадида, шунингдек товар белгиларини амалга ошириладиган барча ишлар мажмуи.

Мамлакатдаги саноат мулкларини чел елда патентлашнинг умумий мақсади мамлакатдаги фан ва техника ютуқларидан патент эгасининг розилигисиз чет ел фирмалари фойдаланишидан ҳимоя қилишдир:

1. Саноат маҳсулоти экспорт ҳимояси. Экспорт объектларида фойдаланиладиган саноат мулкларини муваффақиятли патентлаш мазкур объектларнинг рақобатбардошлигини оширади. Уларга талаб ошади, патент билан муҳофазаланган товарларни анча юқори нархларда сотиш имкони юзага келади, валютаси фойдали бўлган мамлакат танланади, ташқи бозорда мустаҳкам ўрин эгалланади.

2. Чет мамлакатларга бутловчиларни етказиб бериш ҳимояси. Патентли саноат мулкларини мана шундай объектлар учун мазкур етказиб берувчилар патент муҳофазасини таъминлайди.

3. Саноат мулкларидан фойдаланиш учун лицензиялар сотиш. Лицензион ҳуқуқий муносабатлар моҳияти шундаки, ҳуқуқлар берилади ва лицензион битимга киришувчи томонлар — Лицензиат (харидор) ва Лицензиар (сотувчи) ўртасида муносабат юзага келади. Патентлашган саноат мулкларидан фойдаланиш учун лицензия сотиш шартнома (лицензион шартнома) асосида расмийлаштирилади, унга кўра патент эгаси лицензиатга саноат мулкларидан фойдаланишга ижозат беради. Маҳсулотни экспорт қилиш халқаро савдодаги мавжуд чекловлар туфайли фойдасиз бўлиб қолган ҳолларда лицензион шартномадан фойдаланилади.

4. Патентларни айирбошлаш. Ўзбекистон ташкилотлари ва чет ел фирмалари ўртасида кенг кўламдаги илмий-техникавий ва иқтисодий шартномалардан кўзда тутилиши мумкин. Айирбошлаш мажбурий бўлиши ҳам мумкин, бунда патент ҳуқуқларига зид келиб қолади, бундай ҳол турли талабномачиларга икки ва ундан ортиқ патент берилганда, шулардан битта патент асосий, бошқаларидан фойдаланиш унча боғлиқ бўлмаганда юзага чиқади.

5. Ишлаб чиқаришни блокировкалаш.

Кўпчилик ривожланган мамлакатларнинг фирмалари саноат мулкларини муайян тармоқда ишлаб чиқариш ривожининг тўхтатиш учун саноат мулкни патентлаштиради. Улар патентлашган саноат мулкни ўз корхоналарида қўлламайдилар ва бошқа фирмалар саноат мулкларидан белгиланган муддат ичида фойдаланишларига рухсат бермайдилар.

Саноат мулкларини чет елда патентлаш муаллиф ёки талабнома берувчи тавсияси асосида амалга оширилади. Саноат мулкларини патентлаш бўйича иш олиб бораётган ташкилот патентлаштирувчи ҳисобланади.

Патентлаштирувчи ташкилот патент бериш учун талабнома материаллари, ихтиро учун бошқа муҳофаза ҳужжатларини тайёрлашни таъминлайди ва мазкур саноат мулклари бўйича ҳуқуқий муҳофазага тааллуқли кейинги ишларни амалга оширади. Саноат мулкларини чет елда патентлаш учун материалларни тайёрлаш патентлаштирувчи ташкилот амалга оширади. Мамлакатнинг патентлаш қонунчилиги талабларига мувофиқ муҳофаза ҳужжатлари берилишига талабнома тузишда, саноат мулкни тавсифларини чет тилларга таржима қилишда, патентлаш учун патент вакиллар саволларига жавоб тайёрлашда ташкилотларга ёрдам кўрсатиш ва чет ел патент идораларини қарорларини амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси хўжалик ҳисоби асосида бажаради. Чет елдаги саноат мулкларини патентлаш бўйича ишлар Ўзбекистон Республикаси Патент идораси орқали ўтади. Бунда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва ташкилотлари учун патент олишга ваколатланган вазифасини бажаради, талабномачи ҳуқуқий тавсифдан ҳужжатлар (далолатнома, берганлик ҳужжатлари ва б.) ни расмийлаштиришда ёрдам кўрсатади. талабномани чет елга жўнатади, чет ел патент идораси билан (чет елдаги патент олишга патент идорасининг ишончли вакиллар орқали) алоқани амалга оширади, Патент идораси қарорлари, патент олишга ваколатланган Патент идорасининг вакилларининг сўровини ва таржимасини таъминлайди, бу қарор ва сўровларга жавоблар тайёрлашга, шунингдек мамлакатлар патент маъмурий, апелляция ва бошқа идораларида мамлакат саноат мулклари бўйича ишлар кўрилишида ёрдамлашади.

2. Чет елда патентлаш. Лицензион шартнома ҳақида тушунча.

Чет елда патентлаш учун ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби.

Патентлаштирувчи ташкилот, саноат мулкларини чет елда патентлаш тўғрисида қарор қабул қилса, агар конвенсиявий устуворлик талабномаси учун ёки бошқа вазиятларга кўра бундан кўра истисно ва талаб этилмаса, саноат мулк тавсифини (унинг тушунтирувчи чизмасини) тайёрлайди. Саноат мулкларини патентлашга мўлжалланаётган мамлакатнинг патент қонунчилиги ўсаётган талабларга мувофиқ тавсиф ўзбек ва тегишли чет тилида тайёрланади. Бу тавсиф етарли нусхада кўпайтирилади ва жўнатишдан олдин Ўзбекистон Республикасининг Патент идорасида саноат мулкни тавсифи ва чизмалари чет елда патентлаш хизмати билан келишиб олинади.

Саноат мулк тавсифи аниқ бўлиши, унда саноат мулкнинг моҳияти етарлича тўлиқ очиб берилиши, зарур холда, чизмага ва зарур миқдорда мисолларни ўз ичига олиши керак.

Чет елда патентлаш учун талабнома материалларини тайёрлаш ва расмийлаштиришда қийинчилик сезган ташкилотларга зудлик билан Патент идорасига мурожаат этиш тавсия этилади.

У уч ойлик муддатда бу ишларни зарур ҳолларда, мутахассисларни шунингдек патентлаштирувчи ташкилот вакиллари (саноат мулк муаллифлар)ни жалб қилади. Агар чет елда патентлаш учун тавсия тайёрлашда унга илгари патентлашга тавсия этилмаган патентни илова қилиш зарурати юзага келса, унда мамлакат Саноат мулкларини чет елда патентлаш тартиби тўғрисидаги кўрсатмаларга мувофиқ бу саноат мулкларига иловалар тақдим этилиши керак.

Чет елда патентлаш учун тайёрланган талабнома материалларини Патент идораси келишиб олиш учун патентлаштирувчи ташкилотга юборади, у бир ой ичида муаллифлар билан талабнома материаллари келишилганлигини таъминлайди ёки ўз мулоҳазаларини баён этиб, Патент идорасига қайтаради. Агар ташкилотдан белгиланган муддатда ҳеч қандай маълумот келмаса, Патент идораси материални келишилган деб ҳисоблайди. Ҳар қандай вазиятда ҳам талабнома материалларини келишиб олиш билан боғлиқ ишлар конвенсия устуворлигини йўқотишга сабаб бўлмаслиги лозим.

Патентлаштирувчи ташкилот, махсус сўровни кутмай, саноат мулкларини патентлаш ҳақидаги қарорни олган кундан бошлаб бир ой муддатда Ўзбекистон Республикаси Патент идорасига муаллифлар, талабномачилар, ҳақидаги барча маълумотларни ихтирони патентлаш бўйича чөл елда иш олиб бориш ва расмийлаштириш учун тақдим этади. Ўзбекистон Республикаси саноат мулкларини патентлаш учун чет ел патент идораларига талабномани Ўзбекистон Республикаси Патент идорасига жўнатади ва улар билан ёзишмалар олиб боради.

Техника объектларининг патентга лойиқлигини ва патент софлигини аниқлаш тартиби.

Саноат мулкларини патентлаш билан бир қаторда Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлар билан иқтисодий ва илмий-техникавий алоқалари ривожланиши муносабати билан патент тавсифидаги бошқа масалалар ҳам юзага келади. Шулардан бири, Ўзбекистон Республикаси саноат маҳсулотлари (машина, қурилмалар) нинг, шунингдек технология жараёнининг патент софлигини аниқлаш ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси корхоналари чиқарётган буюмлар учун патент софлигини таъминлаш зарурати мамлакат ускуналарини экспорт қилиш билан боғлиқ тарзда юзага келмокда. Бундан ташқари чөл елда корхоналар қурилишига техникавий ҳамкорлик қилиш ва чөл ел фирма ҳамда ташкилотларининг Ўзбекистон Республикасига берадиган патентлари сонининг кўпайиши туфайли ҳам шундай зарурат пайдо бўлмокда. Патент софлиги - патент эгасининг ҳуқуқий объекти билан боғлиқ тушунча. Патент эгаси ҳуқуқининг бузилиши бир қатор мамлакатларда

товарларни ушлаб олиш, жарима солиш, баъзан эса жамоа олишгача олиб келади. Патент эгаси, шундай коидабузарлик туфайли кўрган зарарини қоплашни талаб этиши мумкин.

Қурилмалар, машиналар, ишлаб чиқариш усуллари ёки қандайдир бошқа объектлар қайси мамлакатда амал қилаётган патентга хилоф бўлмаса, шу мамлакатда патент соф ҳисобланади.

Патент софлиги тушунчасини патентга лойик тушунчаси билан аралаштирмаслик лозим. Ўртадаги фарқ аввало шундан иборатки, "патент софлиги" атамасини моддий объектлар (машина, қурилмалар ва ҳ.к.) га тааллуқли, "патентга лойик" атамаси эса техникавий ечимга тегишли. Патент софлиги деганда, муайян буюм бегона патент таъсири остига тушиб қолмаслиги назарда тутилади.

Патент софлигига эга буюм бошқа мамлакатларда мавжуд бўлган патентларга хилоф бўлмайди, шунинг учун унга нисбатан бошқа патент эгалари томонидан ҳеч бир даъво бўлмайди. Агар буюмдаги техникавий ечимга патент олиш мумкин бўлса, унда бу ечим патентга лойик ҳисобланади.

Патент софлиги ва патентга лойиклик масаласи бир вақтда юзага келиши мумкин, лекин уларнинг моҳияти ҳар хил. Шундай қилиб, патент софлиги техника объектнинг ҳуқуқий хоссаси бўлиб, у мазкур мамлакатларда амал қилувчи патентлар мутлақ ҳуқуқи учинчи шахсга тааллуқли дэган хавфдан ҳоли, эркин фойдаланиш мумкинлигидан иборатдир. Патент софлиги қандайдир бир мамлакатга нисбатан ёки бир неча мамлакатларга нисбатан таъминланиши мумкин. Саноат мулкларига бўлган ҳуқуқнинг ҳудудий тавсифига кўра, қандайдир техника объекти (буюм) патенти, масалан, АҚШда берилган патент таъсири остида бўлиши мумкин, шу билан бирга Ҳиндистонга нисбатан патент софлигига эга бўлиши мумкин. Патент софлигини аниқлаш, у ёки бу мамлакатда берилган патентнинг амал қилиш муддати билан ҳам боғлиқ.

Буюмлар патент софлигига эга бўлади, гарчи улар муддати ўтган патент таъсири остида бўлса ҳам. Патент софлигига эга бўлмаган маҳсулот, ҳужжатларни бериш Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ўз зиммасига олган мажбурият бузилишигагина эмас, балки моддий зарар кўришга, айрим жиддий ҳолларда ташқи савдо шартномалари бузилишига ҳам олиб келади. Экспортчи мамлакатда саноат намунаси патенти таъсири остида буюм ҳам патент софлигига эга бўлмайди. Патент софлигини корхоналар – маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, лойиҳалаш ва конструкторлик ташкилотлари томонидан махсус экспертиза ўтказиб аниқланади. Патент софлиги экспертизаси (патент софлишни текшириш) мазкур объекти муайян мамлакатга (ёки бир неча мамлакатга) сотиш (фойдаланиш) мумкинлигини аниқлайди ва бундай сотишни учинчи шахс патентга хилоф емаслигини таъминлаш чораларини белгилайди. Бу мазкур мамлакатда амал қилувчи барча мутлақ ҳуқуқни объектга алоқаси бўлган патентларни излаш, уларни таҳлил қилиш, шунингдек, мазкур объектни тегишли мамлакатга тўсқинсиз сотишга имкон берувчи вазиятларни ўрганишдан иборатдир.

Патент софлиги патент (янгича номи ақлий мулк) бўлимлари ходимларининг услубий ёрдамида мазкур объектни бевосита ишлаб чиқувчи ва унинг барча ўзига ҳосилқарини яхши билувчи конструкторлар, лойиҳачилар, технологлар томонидан текширилади.

Объектларни патент софлигини текшириш қуйидаги ҳолларда ўтказилади:

- натижаси тайин техникавий ечим бўлган илмий тадқиқот ёки тажриба конструкторлик ишлари якунланганда;

- объектларни ишлаб чиқарганда ёки сезиларли даражада такомиллаштирилганда;

- объектлар лойиҳаланганида, Ўзбекистон Республикаси ҳамкорлигида қурилатган заводлар, фабрикалар, шахталар, электростансиялар, темир йўллар ва булар учун бутловчи жиҳозлар етказиб беришда, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қуриш мўлжалланаётган иншоотлар, корхоналар ва бошқа капитал қурилиш объектлари учун етказиб беришда;

- объектларни экспортга етказиб беришда;

- Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари техникавий ҳужжатларни чет елга беришда;

- мамлакат илмий-техникавий ютуқлари учун чет ел фирмаларига лицензиялар сотишда;

- янги стандартлар ишлаб чиқиш ва мавжудларини қайта кўриб чиқишда;

Ўзбекистон Республикасида ёки чет ел ярмаркаларида объектларни кўргазмасини ўтказишда. Патент софлиги таъминлаш учун масъулият буюм ёки ҳужжатларни ишлаб чиққан корхона ва ташкилотлар зиммасидадир. Тармоқлардаги четга сотиш учун мўлжалланган машиналар, ускуналар, жиҳозлар, материаллар ва технологик жараёнлар патент софлигини таъминлашни ташкил этиш вазирлик ва муассасаларнинг вазифасига киради. Вазирлик ва муассасаларда патент софлигига текширилиши лозим бўлган машина, ускуналар, жиҳозлар, материаллар ва технологик жараёнларнинг рўйхати тузилади.

Патент софлигига текшириш ҳақидаги ҳулосани ўз вақтида тузиш корхона ва ташкилотларнинг мажбуриятларидан ҳисобланади. Ана шу ҳулосалар ва бошқа материаллар асосида вазирлик экспортни амалга оширувчи ташқи савдо ташкилотлари, шунингдек, асосий етказиб берувчилар эътиборига, энг аввало, патент софлигига эга бўлмаган машиналар, ускуналар, жиҳозлар, ҳужжатлар ва ҳ.к.лар ҳақидаги маълумотни етказилади. Вазирлик шундай объектларни етказиб бериш мумкинлиги, ҳақида ўз таклифини билдиради. Бирок, у ёки бу буюмни у ёки бу мамлакатга етказиб бериш мумкинлиги ҳақидаги масалани ҳал этиш мутлақо ташқи савдо ташкилотлар зиммасидадир, улар бу масалани етказиб беришни муайян шартлари (етказиб бериш ҳажми, тижорат конъюктураси ва бошқа шартлар)га боғлиқ ҳолда ҳал этадилар.

Чет елга техника объектини етказиб бериш учун, буюртма ташқи савдо бирлашмалари ёки бош етказиб берувчи, патент софлигига эга бўлмаган шундай объектни олувчи мамлакатга, етказиб бериш ҳақидаги қарорни қабул қилади ва мазкур ҳолда чет елда мазкур объектни сотишда учинчи шахс

патентига хилофлик мумкинлиги билан боғлиқ оқибат учун масъулиятни ўз зиммасига олади. Ўзбекистон Республикасида чиқариладиган барча маҳсулотларга нисбатан текширув ва патент софлигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Буни хорижлик талабномачиларга бериладиган мамлакатимизда амал қилувчи патентлар миқдори ошганлиги, Ўзбекистон Республикасида патент эгалари фойдаланадиган ҳуқуқлар билангина емас, балки Ўзбекистон Республикасида фойдаланиш учун мўлжалланган маҳсулот объекти билан ҳам тушунтирилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси патент эгасининг ҳуқуқи бузилган тақдирда унинг даъвоси кўлами чиқарилган маҳсулот ҳажми ва қийматига боғлиқ бўлади.

Патент софлигининг экспертиза услубига энг умумий тарзда тўхталиб ўтамыз. Одатда, объектларнинг патент софлигини аниқлаш экспертизаси бўйича барча ишлар уч босқичга бўлинади: биринчиси, бўлажак экспертиза режасини шакллантириш; иккинчиси, патентларни излаш, уларни ўрганиш ва тахлил қилиш; учинчиси, тахлил асосида хулоса чиқариш ва тавсиялар берилувчи якуний босқич.

Экспертизанинг биринчи босқичи қуйидаги саккиз қисмдан иборат:

1. Шартни баҳолаш ва мазкур объектни самарали текшириш услубини танлаш. Бунинг учун аввало қуйидагилар аниқланади:

- текширув объекти ўзи нимадан иборат;
- агар гап экспорт ҳақида ёки техникавий ёрдам кўрсатиш ва бошқа хусусида бўлса барча, битим-шартлари қандай бўлади;

2. Қайси мамлакатга нисбатан текширув ўтказилаётган бўлса, ўша мамлакат патент қонунчилигининг ўзига хос томонларини ўрганиш. Тегишли мамлакатда қандай қонун амалдалиги, бу мамлакатда қандай объектга патент берилмайди, янгиликка қандай талаб қўйилади, патент амал қилиш муддати аниқланади.

3. Патент софлигига текшириладиган техникавий ечимни танлаш. Патент фонди бўйича қандай ечим текширишни талаб этади, қандай, объект учун аҳамиятлилигига қарамай, ўзларига маълум бўлгани туфайли текширувга эҳтиёж йўқлигини аниқлаш лозим.

4. Патент софлигига текшириш лозим бўлган бутловчи буюмларни танлаш.

5. Текширувчи объект учун техникавий ҳужжатларни саралаш.

6. Тасниф рукнларини белгилаш. Патент қидируви ўтказилиши лозим бўлган халқаро ва миллий саноат мулкларини тасниф тизимининг рукнлари рўйхатини тузиш зарур.

7. Патент ҳужжатларини танлаш. Текшириладиган объектга тааллуқли барча амалдаги патентлар билан танишиш имконини берувчи патент ҳужжатлар турини белгилаш.

8. Экспертиза дастурини шакллантириш ва келишиш. Объект тавсиясига боғлиқ тарзда ҳамма кўриб чиқилган босқичлар ҳам текширилавермайди.

Экспертизанинг иккинчи босқичи қуйидаги беш қисмни ўз ичига олади.

1. Текширилаётган объектга тааллуқли патентларни излаш олиб борилаётган текширувга алоқадор бўлган мамлакат патент фондидан текширилаётган объектга тааллуқли барча амалдаги патентлар аниқланади.

2. Кейинги тадқиқот учун патентларни мукаммаллаштириш ва саралаш. Мукаммаллаштириш турли белгилар бўйича амалга оширилади, улар ўз кучини йўқотдими йўқми текширилади.

3. Танлаб олинган патентларни муфассал таҳлил қилиш. Экспертизанинг энг масъулиятли ва мураккаб бу босқичини белгилашдан мақсад танланган патентнинг амалдаги қандайдир белгилари саноат мулк формуласига киритилганлар таъсир доирасига тушишлигини аниқлаш ва уларни текширилаётган объект белгилари билан қиёслашдир.

4. Патентаналог излаш ва уни таҳлил қилиш. Бу жараёнда мамлакат имкони бўйича текширилаётган объект патент софлигига эга емаслиги белгиланади.

5. Халақит берувчи патентларни бериш қонунийлиги ва улар фаолиятини текшириш, зарур ҳолларда халақит берувчи патентни рад этиш имкони, уни яроксизга чиқариш ёки бекор қилишни аниқланади. Масалан, етказиб бериладиган мамлакат А патентга эга. У бизнинг экспорт объектимишга нисбатан патент софлигига ҳам эга. Бирок, Ўзбекистон Республикасида берилган, мазкур саноат мулкни ёки унинг қисмини патент сингари муҳофаза қилувчи гувоҳнома мавжудлиги аён бўлади. Устига-устак мазкур патент эълон қилиш патент А устуворлиги санасидан аввал амалга оширилган. Бундай пайтда патент А тўлиқ ёки қисман нотўри берилган деб хулоса чиқариш мумкин. Малакали текширишдан сўнг патент А шундай патентга мос келганлиги учун, агар патент эгаси ўз даввосини қонқитиришликни қатъий талаб еца, патент берилган мамлакатда уни рад этиш масаласини қўйиш мумкин. Бунда, яна шунини эътиборга олиш керакки, ҳамма вақт ҳам берилган патент бекор қилишлик жараёнини ўзага маъқул келавермайди. Баъзан патентни рад етмаган ҳолда патент эгаси билан келишиш ҳам мақсадга мувофиқ.

Экспертизанинг якуний босқичи уч қисми ўз ичига оладиган ишлар:

1. Текширув натижалари асосидаги хулоса. Аввалги босқичлар барча қисмлари ҳар бири бўйича олиб борилган иш натижаларини атрофлича баҳолаш асосида саноат объекти ҳамма турларига нисбатан текширув ўтказилган барча мамлакатлардаги объектлар патент софлиги, ҳақида хулоса чиқарилади.

2. Объектдан фойдаланиш имкони, оdatидаги тавсиялар. Халақит берувчи патентни четлаб ўтиш имкони қўриб чиқилади, лицензия сотиб олиш зарурати аниқланади ва х.к. тадбирлар баҳоланади.

3. Экспертиза ҳужжатлари асосида расмийлаштириш. Эксперт белгиланган шаклда объектни патент софлигини текшируви ҳақида хулоса чиқаради ва қуйидаги иш берувчи патент формулярини тузади.

Етказиб берилувчи мамлакатда патент таъсир доирасига айрим конструктив ечимлар ёки боша экспорт объектини ташкил етувчи унсурлар кирса, бу етказиб берилувчи мамлакатга нисбатан объектни, тўлиқлигича, патент софлигидан маҳрум етади.

Объектга тааллуқли қурилма, усул, модда ёки уларнинг исми патент софлигига эга бўлмаса, бундай ҳолда баъзан уларда патентни четлаб ўтиш, объектни патент софлишдан маҳрум қилганларида тегишли ўзгариш киритиш кўзда тутилади, аммо сифат ёмонлашувига йўл қўйилмайди. Агар объект сифатини ёмонлаштирмай патентни четлаб ўтиш имкони бўлмаса, одатда бошқа йўл тутиш тавсия этилади, яъни патентлашган қисм, детал, усулга лицензия сотиб олишлик таклифи қўйилади. Бу мазкур объектни экспорт қилишдан бошқаси билан алмаштириш имкони бўлмаган тақдирда амалга оширилиши мумкин.

Патент формуляри расмий ҳужжат бўлиб, объект (қурилма, усул ва модда) патент софлигидан гувоҳлик беради. Мазкур ҳужжат асосида муайян объектни чет елга чиқариш мумкинлиги масаласи ҳал этилади. Унга барча ишлаб чиқилаётган объект (қурилма, усул, модда) ни ташкил етувчи асосий унсурлар (қисмлар, деталлар, усуллар, конструциялар) ҳақида маълумотлар киритилади.

Мазкур объектни ишлаб чиқарувчи корхона ёки шу буюмни ишлаб чиқарувчи ташкилот ва бош корхона бошқа-бошқа бўлса, бундай ҳолда мазкур объектни ишлаб чиқарувчи корхона ёки ташкилот патент формулярини ёки унинг қисмини тегишли тарзда тузиши шарт. Корхона ва ташкилотлар экспорт объектига кирган детал, қисм ва ҳоказоларни тайёрлаш (ишлаб чиқариш) га буюртма олгач, экспорт объектини чиқарувчи завод тайёрловчига тўлдирилган патент формулярини, буюртма олгандан сўнг тезда ёки мазкур детал ёхуд қисмларни ишлаб чиқишни яқунлагач юбориши шарт.

Буюртма олмаган ва бошқа корхоналар экспорт объектида фойдаланадиган маҳсулотни чиқарувчи корхона ва ташкилотлар мазкур корхона ва ташкилотларнинг талаби бўйича патент формулярини ҳам олмай юборишга мажбур. Формуляри тегишли жадвалини тўлдиргандан сўнг тегишли қурилма, усул ва модда текширилганлиги натижаси ҳақида умумий хулоса чиқарилади. Объект қандай мамлакатларга нисбатан патент софлигига эга ёки эга эмаслиги умумий тарзда кўрсатилади.

Патент формулярига корхонада уни тузиш топширилган муҳандис, формуляр тўри тузилиши бўйича масъул бўлган патент бўлими муҳандиси ва бош муҳандис имзо қўяди.

Ўзбекистон Республикасининг техникавий ҳамкорлигида чет елда қурилатган корхона лойиҳасининг патент софлигини таъминлаш баъзи ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради, зарур ҳужжатларнинг тузилиш тартиби ҳам ажралиб туради. Бундай ҳолларда патент софлигини таъминлаш бош лойиҳаловчи зиммасига юкланади. Бош лойиҳаловчи лойиҳаланаётган объектдан фойдаланиш учун патент софлигига эга технологик жараёнларни танлайди. Лойиҳалашнинг илк давридаёқ у лойиҳаланаётган завод келажакда чиқарадиган маҳсулот патент софлигини ҳам таъминлаши шарт.

Бош етказиб берувчини талаби бўйича барча корхона ва ташкилотлар лойиҳага киритилган ўзлари ишлаб чиқадиган ёки тайёрлайдиган қурилма (усул)лар патент софлиги тўғрисида маълумотни, олмай етказиб беришга

мажбурдирлар. Бу маълумотлар формулярдан кўчирмаларда ёки формулярнинг ўзида бўлиши мумкин.

Бутун объектни лойиҳалаш тугагандан сўнг бош етказиб берувчи бутун объект патент софлигига эгаллиги ҳақидаги хулосани бошқа бош етказиб берувчи вазифасини ўтовчи ташкилотга юборади. Бундай ҳолда патент формуляри тўлдирилмайди.

Ҳам патентли, ҳам патенциз (ноу-хау), шунингдек аралаш ҳолдаги Ўзбекистон Республикаси илмий-техникавий ютуқларга барча чет ел фирмалари томонидан сотиладиган лицензиялар объекти барчасининг патент софлиги текширилади.

Лицензия объектлари патент софлигини таъминлаш ва ўтказиш бош корхона-лицензия объектини ишлаб чиқувчи зиммасига юкланади. Бундай ҳолда, агар лицензия объектида бошқа корхоналарда ишлаб чиқилган техникавий ечим (ҳам патентлаштирилган, ҳам патентлаштирилмаган) мавжуд бўлса, бош корхона улардан шундай техникавий ечимлар патент софлиги тўғрисидаги маълумотни (патент формулярини) талаб қилиш ҳуқуқига эга, зарур ҳолда эса эксперт хулосасини ҳам талаб қила олади, булар унга ҳақ олмай юборилади. Патент софлигини текшириш лицензия сотиш мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги қарорни қабул қилгунча тугалланиши керак.

Лицензия сотиш ва сотиб олиш, уларни ҳужжат асосида расмийлаштириш тартиби.

Ички ва ташқи лицензия ва патент бозори барпо этилиши муносабати билан лицензион битим, шартнома, контрактлар ишлаб чиқариш бўйича асосий қоидаларни эгаллаш ва лицензиянинг мўлжалланаётган қийматни ҳисоблаш юқори даражада долзарблик касб етмоқда.

Лицензия – саноат мулки объектлари, ноу-хау ва бошқа илмий-техникавий ютуқлардан фойдаланиш учун муайян тўлов асосида ҳуқуқини бериши мумкин. Буларни ҳуқуқий нуқтаи назардан икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳ – ҳуқуқий муҳофазаси ички қонунчилик ва халқаро шартномалар асосида таъминланади. Булар — ихтиро, саноат намунаси, фойдали модел, товар белгилари. Иккинчи гуруҳ шундай ҳуқуқий муҳофазадан фойдаланмайдиган илмий-техникавий ютуқларга тааллуқлидир. Булар техникавий, бошқарув, иктисодий, молиявий ва бошқа билимлар, янги техника, жараён ва материалларни ишлаб чиқиш, ўзлаштириш ва сотиш билан боғлиқ тажриба ва малакалардир.

Ҳуқуқни беришликдек ҳуқуқий омил лицензион шартнома билан расмийлаштирилади, унга мувофиқ бир томон (лицензиар) иккинчи томон (лицензиат) га шундай вазиятни – амалда ва ҳуқуқда – яратиш керакки, лицензиат шартномада белгиланган шартлар бўйича ва қўламда муайян техникавий ечимни ишлаб чиқишга жорий этиш ва фойдаланиши мумкин бўлсин, иккинчи томони эса бунинг учун тегишли ҳақ тўлаши ёки бошқача кўринишда товон бериши шарт.

Лицензион шартнома – лицензиар ва лицензиат ўртасидаги содир этилаётган савдо битими бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солувчи

технологик билимларни бериш ва ўзлаштириш хусусидаги ўзига хос савдо муносабатларини ифодалашнинг ҳуқуқий шакли. Шунинг учун лицензион шартнома тузишда битим шартномасига қатъий амал қилиш лозим. Ўзбекистон Республикаси мажбуриятини бажармаган томон, иккинчи томон олдида жавобгар бўлади. Бундай хил битимларда кенг фойдаланиладиган масъулият шакли бўлиб, етказилган зарарни тўридан-тўри тўлаши шарт.

Лицензион шартнома бўйича бериладиган ҳуқуқ кўламига боғлиқ ҳолда тўлиқ, мутлақ ва мутлақ бўлмаган лицензиялар фарқланади.

Тўлиқ лицензия – асосан патент лицензияси, унга мувофиқ лицензиар (патент эгаси) Лицензиатга саноат мулки объектдан фойдаланиш ҳуқуқни ҳеч қандай чекловларсиз муҳофаза ҳужжатининг амал қилиши учун олган бутун муддатига беради.

Мутлақ лицензия бўйича лицензиат объектдан келишилган миқёсда фойдаланиш ҳуқуқини олади. Кўп ҳолларда миқёс битим амал қилиш муддати ва ҳудуд бўйича белгиланади. Мана шу миқёсда лицензиар ҳуқуқдан ўзи ҳам фойдалана олмайди, уни учинчи шахсга бера олмайди.

Таянч сўзлар

Объект, мулк, илмий, ихтиро, кашфиёт, патент, лицензия, сифат, аниқлаш, иш, хизмат, қонун, талб, чиққан, сертификат, мажбурият, тартиб, шартнома, муаммо, муаллиф, ҳуқуқ, бажарилган, тузиш, таклиф, тартиб, олиш, аниқлаш, экспертиза.

Такрорлаш учун саволлар

1. Патент, лицензия ва сертификат тушунчаларини изоҳлаб беринг?
2. Патент, лицензия ва сертификат олиш учун шартнома тузиш шартлари?
3. Патент, лицензияларни чет елда патентлашга қўйиладиган талаблар?
4. Саноат мулкни ва хизматларни чет елда патентлашнинг сабаби ва вазифаси.

IX БОБ. САНОАТ НАМУНАЛАРИ ВА СЕЛЕКЦИЯ ЮТУҚЛАРИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ ОБЕКТИ СИФАТИДА

Режа:

1. Ўзбекистон Республикасини “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги Қонун ва унинг аҳамияти.

2. Селекция ютуқлари. Ўсимлик турлари ва навлари, хайвон зотлари ва уларга қўйиладиган талаблар.

3. Саноат намуналари. Саноат намунасининг патентга лаёқатлилик шартлари.

4. Саноат намунасига талабномаларнинг тузилиши ва патентлаш тартиби.

5. Саноат товар белгиларининг турлари ва уларга талабнома тузиш.

1. Ўзбекистон Республикасини “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги Қонун ва унинг аҳамияти.

Ўзбекистон Республикасининг “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги қонуни 30.08.1996-йилда қабул қилинган. Ушбу Қонуннинг мақсади селекция ютуқларини яратиш, ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

Зот – генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ биологик ва морфологик хусусиятлари ҳамда белгиларига қараб аникланадиган хайвонлар (шу жумладан паррандалар, ҳашаротлар, ипак қурти) ёки уларнинг дурагайлари гуруҳи бўлиб, бу хусусиятлар ҳамда белгиларнинг айримлари айнан шу гуруҳга хос бўлади ва уни хайвонларнинг бошқа гуруҳларидан фарқлаб туради. Зот гуруҳи, зот ичидаги (зонал) тип, завод типи, завод линияси, зот оиласи, партеноклонлар, линиялар, дурагайлар зотнинг муҳофаза қилинадиган объектларидир;

Иш берувчи – селекция ютуғини яратиш тўғрисида топшириқ берган ва бу топшириқ бажарилишини молиялаштираётган юридик ёки жисмоний шахс;

Лицензиар – селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини лицензиатга лицензия шартномаси асосида берувчи патент эгаси;

Лицензиат – селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини лицензиардан лицензия шартномаси асосида олган юридик ёки жисмоний шахс;

Нав – ўсимликлар гуруҳи бўлиб, у наслдан наслга барқарор ўтувчи, муайян генотип ёки генотиплар комбинациясини бошқаларидан ажратиб турадиган белгиларга қараб аникланади ва айни бир ботаник таксондаги бошқа ўсимликлар гуруҳидан бир ёки бир неча белгилари билан фарқланади. Клон, линия, биринчи авлод дурагайи, популяция навнинг муҳофаза қилинадиган объектларидир;

Патент эгаси – селекция ютуғига берилган патентнинг эгаси;

Селекция ютуғи – ўсимликларнинг янги нави, хайвонларнинг янги зоти;

Талабнома берувчи – селекция ютуғига патент бериш ҳақида талабнома топширган юридик ёки жисмоний шахс.

Селекция ютуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу қонун ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг селекция ютуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қондалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қондалари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси (бундан буён матнда Патент идораси деб юритилади) селекция ютуқларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг амалга оширилишини таъминлайди.

Патент идораси селекция ютуқларига патентлар бериш ҳақидаги талабномаларни (бундан буён матнда патент бериш ҳақидаги талабнома деб юритилади) қабул қилиб олади ҳамда кўриб чиқади, улар бўйича расмий экспертиза ўтказади, Ўсимлик навлари давлат реестрини ҳамда Ҳайвон зотлари давлат реестрини (бундан буён матнда реестр деб юритилади) юритади, селекция ютуқларига патентлар беради, талабнома материаллари ва Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинб, муҳофаза қилинаётган селекция ютуқлари ҳақидаги маълумотларни расмий равишда эълон қилади, селекция ютуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини қўллашга доир қондалар қабул қилади ҳамда тушунтиришлар беради.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Қишлоқ хўжалик екинлари навларини синаш давлат комиссияси, Чорвачиликда наслчилик ишлари бўйича бош давлат инспекцияси (бундан буён матнда ихтисослаштирилган ташкилотлар деб юритилади) талабномада кўрсатилган селекция ютуқларининг патентга лаёқатлилигини экспертизадан ўтказади.

Ижодий меҳнати билан ўсимликларнинг янги нави ёки ҳайвонларнинг янги зотини яратган (чиқарган ёки аниқлаган) жисмоний шахс селекция ютуғининг муаллифи деб эътироф этилади.

Агар селекция ютуғини яратишда бир нечта жисмоний шахс иштирок этган бўлса, уларнинг ҳаммаси ҳаммуаллифлар деб эътироф этилади. Ҳаммуаллифларга тегишли бўлган ҳуқуқлардан фойдаланиш тартиби қонун ҳужжатларида ҳамда улар ўртасидаги келишувда белгиланади.

Муаллифлик ҳуқуқи бошқага ўтказилмайдиган шахсий ҳуқуқ бўлиб, муддаициз ҳимоя қилинади.

Муаллиф (ҳаммуаллифлар) ўз номи (номлари) патент бериш ҳақидаги талабномада, патентда ва селекция ютуғи хусусида эълон қилинадиган барча материалларда кўрсатилиши ҳуқуқига эга.

Селекция ютуғига патент:

– селекция ютуғининг муаллифига (ҳаммуаллифларига) ёки унинг (уларнинг) меросхўрига (меросхўрларига);

– муаллиф ёки унинг меросхўри томонидан патент бериш ҳақидаги талабномада ёки селекция ютуғи рўйхатдан ўтказилгунга қадар Патент

идорасига топширилган талабнома берувчини ўзгартириш тўғрисидаги аризада кўрсатилган юридик ва (ёки) жисмоний шахсларга (улар рози бўлган тақдирда);

– ушбу Қонуннинг 7-моддасида назарда тутилган ҳолларда иш берувчига берилади.

Агар муаллиф (хаммуаллифлар) селекция ютуғи яратилаётганда:

– ўзи (ўзлари) эгаллаб турган лавозимга хос вазифаларни бажарган бўлса;

– селекция ютуғини яратиш мақсадини кўзлаб зиммасига (зиммаларига) махсус юклатилган вазифаларни бажарган бўлса;

– иш берувчи томонидан ўзига (ўзларига) берилган моддий воситалар ёки молиявий маблағлардан фойдаланган бўлса;

– ўзи (ўзлари) иш жараёнида орттирган, иш берувчи ташкилотнинг ўзига хос хусусиятини ташкил етадиган билим ва тажрибадан фойдаланган бўлса, бундай селекция ютуғи хизмат тартибида яратилган деб ҳисобланади.

Агар иш берувчи яратилган селекция ютуғи тўғрисида муаллиф (хаммуаллифлар) томонидан хабардор қилинган кундан эътиборан тўрт ой ичида Патент идорасига патент бериш ҳақидаги талабномани топширмаса, патент бериш ҳақидаги талабномани топшириш ҳуқуқидан бошқа шахс фойдасига воз кечмаса ва селекция ютуғини сир сақлаш тўғрисида муаллифга (хаммуаллифларга) маълум қилмаса, муаллиф (хаммуаллифлар) талабнома топшириш ва ўз номига патент олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бундай ҳолда, иш берувчи патент эгасига шартномада белгиланадиган миқдорда тоvon тўлаб, ўз ишлаб чиқаришида селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иш берувчи селекция ютуғини сир сақлаган тақдирда муаллифга (хаммуаллифларга) мутаносиб равишда ҳақ тўлаши шарт, ҳақ миқдори шартномада белгиланади.

Патент эгаси бўлмаган селекция ютуғининг муаллифи (хаммуаллифлари) селекция ютуғига доир лицензиядан фойдаланилганлиги ёхуд у сотилганлиги учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга, бу ҳақнинг миқдори ва уни тўлаш тартиби патент эгаси ёки унинг ҳуқуқий вориси билан тузилган шартномада белгилаб қўйилади.

Муаллифга (хаммуаллифларга) ҳақни патент эгаси ёки унинг ҳуқуқий вориси, агар селекция ютуғидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш тартиби ва муддатлари тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, патентнинг амал қилиш муддати давомида тўлайди.

Ҳақ муаллифга (хаммуаллифларга) селекция ютуғидан фойдаланилган ҳисобот даври тугаганидан кейин узоқ билан олти ой ичида тўланади.

Агар селекция ютуғи янгилик, фарқлиниш, турдошлик ва барқарорлик мезонларига жавоб берса, у ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Ушбу Қонун 13-моддасининг талабларига мувофиқ селекция ютуғининг номи бўлиши лозим.

Агар урулик, навнинг қўчат материали ёки зотнинг насл материали патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан:

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида – камида бир йил олдин;

Бошқа давлат ҳудудида – камида тўрт-йил ёки, агар ток, ёочбop, манзарали, мевали дарахтлар ва ўрмон дарахтларининг навларига тааллуқли бўлса, камида олти йил олдин муаллиф, унинг меросхўри томонидан ёхуд уларнинг розилиги билан сотилмаган ва фойдаланиш учун бошқа шахсларга берилмаган бўлса, янгилик ҳисобланади.

Селекция ютуғи патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санада бошқа ҳар қандай барчага маълум селекция ютуғидан аниқ-равшан фарқланиши лозим.

Селекция ютуғи, агар патент бериш ҳақидаги талабнома ҳар қандай мамлакатда топширилган ва бу талабномага мувофиқ патент ёки муҳофазанинг шунга ўхшаш бошқа бир шакли берилган бўлса ёхуд селекция ютуғи шу мамлакатнинг селекция ютуқлари расмий реестрига киритилган бўлса, талабнома топширилган санада барчага маълум деб ҳисобланади.

Барчага маълумки, кейинчалик кўпайтириш, сақлаш мақсадларида йэтиштириш, тақрор йэтиштириш, нав ёки наслик кондициясига етказиш ва юқорида санаб ўтилган мақсадларда асраш натижасида барчага маълум билим даражасининг бир қисмига айланган селекция ютуғига нисбатан;

сотишга таклиф этилган, сотилган, мамлакатга олиб кирилган ёки мамлакатдан олиб чиқиб кетилган селекция ютуғига нисбатан аниқланади.

Агар кўпайтиришнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олганда муайян навли ўсимликлар ёки муайян зотли ҳайвонлар селекциялаштириш белгиларига кўра бир хилликка эга бўлса, селекция ютуғи турдош ҳисобланади.

Агар селекция ютуғи бир неча марта кўпайтирилганидан кейин ёки алоҳида цикл бўйича кўпайтирилган тақдирда кўпайтиришнинг ҳар бир цикли охирида унинг асосий белгилари ўзгаришсиз қолса, у барқарор ҳисобланади.

Селекция ютуғининг талабнома берувчи таклиф етган ва Патент идораси томонидан қабул қилинган номи бўлиши лозим.

Селекция ютуғининг номи селекция ютуғини идентификация қилиш имконини бериши, қисқа бўлиши, шу ёки шунга яқин ботаник ёхуд зоологик турдаги мавжуд селекция ютуқларининг номидан фарқланиб туриши керак. Селекция ютуғининг номи фақат рақамлардан иборат бўлиб қолмаслиги, селекция ютуғининг хусусиятлари, келиб чиқиши, аҳамияти ҳақида, муаллифнинг (ҳаммуаллифларнинг) шахси ҳақида янглишишларга олиб келмаслиги, инсонпарварлик ва ахлоқ қондаларига зид бўлмаслиги лозим.

Селекция ютуғининг номи тегишли реестрга айна бир вақтда муҳофаза этиладиган селекция ютуғи тўғрисидаги маълумотлар ҳам киритилган ҳолда қайд этилади.

Агар патент бериш ҳақидаги талабнома Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатларда топшириладиган бўлса, селекция ютуғининг номи бу талабномаларда бир хил бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёки Ўзбекистон Республикаси селекция ютуқларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида шартнома тузган мамлакат ҳудудида уруликни, навнинг кўчат материални ёхуд зотнинг насл материални сотишни таклиф етаётган ёки сотаётган ҳар қандай шахс селекция

ютугининг номидан, агар учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари бундан фойдаланишга тўсқинлик қилмайдиган бўлса, ҳатто селекция ютуғига берилган патентнинг амал қилиш муддати тугаганидан кейин ҳам фойдаланиши шарт.

Патентга лаёқатлилик мезонларига жавоб берадиган ва Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинадиган ботаник ва зоологик оила туркумлари ҳамда турларга тааллуқли селекция ютуғига патент берилади.

Селекция ютугининг патенти (бундан буён матнда патент деб юритилади) селекция ютугининг янгилик эканлигини, фарқлинишини, турдошлиги ва барқарорлигини, шунингдек патент эгасининг селекция ютуғи номига, унга эғалик қилишга, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишга бўлган ҳуқуқини тасдиқлайди.

Патент эгасининг ҳуқуқи селекция ютуғи рўйхатга олинганлиги тўғрисида Патент идорасининг расмий ахборотномасида маълумот эълон қилинган санадан эътиборан амалдаги ҳуқуқ деб ҳисобланади.

Патентнинг амал қилиш муддати селекция ютуғи тегишли реестрда рўйхатга олинган санадан эътиборан йигирма йилга тенг. Ток, ёчбоп, манзарали, мевали дарахтлар ва ўрмон дарахтларининг навлари, шу жумладан, уларнинг пайвандтаглари учун бу муддат йигирма беш йилни ташкил етади.

Патентнинг амал қилиш муддати патент эгасининг илтимосномасига биноан кўпи билан ўн йилга узайтирилиши мумкин.

Патентга бўлган ҳуқуқ муаллифга (хаммуаллифларга) ёки унинг (уларнинг) меросхўрига (меросхўрларига) тегишлидир.

Агар бир нечта шахс биргалиқда битта селекция ютуғи яратган бўлса, патентга бўлган ҳуқуқ уларнинг ҳаммасига тегишли бўлади. Улардан биттасининг ёки бир нечтасининг патентга бўлган ҳуқуқдан воз кечиши бошқаларининг патент олиш ҳаракатларини содир этишига ҳамда патент олиш таомилида иштирок этишига тааллуқли бўлмайди.

Муаллиф (хаммуаллифлар) ўзининг (ўзларининг) хизмат вазифаларини, муайян топшириқни бажариши билан боғлиқ ҳолда ёки иш берувчи ташкилотнинг ўзига хос хусусиятини ташкил етадиган билим ва тажриба ёрдамида яратилган селекция ютуғига бериладиган патентга бўлган ҳуқуқ, агар бу улар ўртасидаги шартномада назарда тутилган бўлса, иш берувчига тегишлидир.

Агар селекция ютуғини бир нечта шахс бир-биридан мустақил равишда яратган бўлса, патент олиш ҳуқуқи патент бериш ҳақидаги талабномани Патент идорасига олдинроқ топширган шахсга, башарти бу талабнома чақириб олинмаган ёки рад этилмаган бўлса, тегишлидир.

Муаллиф (хаммуаллифлар), агар ўзи (ўзлари) яратган селекция ютуғини бошқалар айриқонуний ўзлаштириб олиши натижасида бу селекция ютуғига талабнома топширилган ёки патент олинган бўлса, патент берилганлигига қарши еътироз билдириш ёхуд патент эгаси сифатида ўзига (ўзларига) патентнинг ўтказилишини суд тартибида талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Патент идорасининг ва ихтисослаштирилган ташкилотларнинг ходимлари ана шу идора ва ташкилотларда ишлаган бутун даврида ҳам, ишдан

кетганларидан кейин бир йил давомида ҳам патент олиш, шунингдек ўзларини муаллиф (хаммуаллифлар) сифатида кўрсатиш ҳуқуқига эга эмас.

Патент бериш ҳақидаги талабнома муаллиф (хаммуаллифлар), иш берувчи ёки уларнинг ҳуқуқий вориси томонидан Патент идорасига топширилади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома шахсан, Патент идорасида рўйхатга олинган патент вакили орқали ёки ишончли шахс орқали топширилиши мумкин. Бошқа давлатларнинг Ўзбекистон Республикасида доимий турар жойига эга бўлмаган фуқаролари ва бошқа давлатларнинг Ўзбекистон Республикасида доимий манзили бўлмаган юридик шахслари, уларнинг патент вакиллари ёки ишончли шахслари патент олиш ва уни ўз кучида сақлаш борасидаги ишларни Ўзбекистон Республикасининг патент вакиллари орқали олиб борадилар. Патент вакилининг ваколатлари унга талабнома берувчи ёки ишончли шахс берган ишончнома билан тасдиқланади.

4-жадвал

Патент бериш ҳақидаги талабномага илова қилинадиган ҳужжатлар

№	Патент бериш ҳақидаги талабнома қуйидагиларни ўз ичига олади
1.	муаллиф (хаммуаллифлар) ва кимнинг номига патент сўралаётган бўлса, ана шу шахс (шахслар), шунингдек уларнинг турар жойи ёки манзилига доир маълумотлар кўрсатилган патент бериш ҳақидаги аризани;
2.	селекция ютуғининг номи тўғрисидаги таклифни;
3.	селекция ютуғининг тавсифини (техникавий анкетасини);
4.	селекция ютуғи намуналарининг фотосуратларини;
5.	талабнома берувчи томонидан ўтказилган селекция ютуғи синовларига доир ҳужжатларни;
6.	талабнома берувчининг селекция ютуғидан фойдаланилмаганлиги, у сотилмаганлиги, ўзга шахсга берилмаганлиги ҳамда унинг янгилик талабларига мослигини тасдиқлайдиган декларациясини;
7.	селекция ютуғининг устуворлигини тасдиқловчи ҳужжатни (зарурат бўлганда);
8.	талабнома берувчининг селекция ютуғини синовдан ўтказиш учун материални белгиланган муддатда ихтисослаштирилган ташкилотга тақдим этиш мажбуриятини;
9.	талабнома патент вакили ёки ишончли шахс орқали топширилганида уларга берилган ишончномани;
10.	патент божи белгиланган миқдорда тўланганлигини ёхуд патент божи тўлашдан озод қилиш, шунингдек унинг миқдорини камайтириш асосларини тасдиқловчи ҳужжатни ўз ичига олган бўлиши керак.

Патент бериш ҳақидаги талабнома битта селекция ютуғига тааллуқли бўлиши лозим.

Патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган сана ушбу модданинг биринчи қисми талабларига мувофиқ бўлган ҳужжатлар Патент идорасига келиб тушган санага қараб белгиланади.

Ушбу модда биринчи қисмининг еттинчи ва саккизинчи хатбошиларида кўрсатилган ҳужжатлар талабнома берувчи томонидан патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан уч ой ичида тақдим этилади. Агар талабнома берувчи кўрсатилган муддат ичида ана шу ҳужжатларни тақдим етмаса ёки кўрсатилган муддатни узайтириш тўғрисида илтимоснома топширмаса, талабнома топширилмаган ҳисобланади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома ҳужжатларига доир талабларни Патент идораси ихтисослаштирилган ташкилотлар билан биргаликда белгилайди.

Патент бериш ҳақидаги талабномаларнинг материаллари Патент идорасида сир сақланиши шарт ва талабномаларнинг расмий экспертизасини ўтказиш даврида талабнома берувчининг розилигисиз бу материаллар тўғрисида ахборотлар берилмайди.

Селекция ютуғининг устуворлиги ушбу Қонуннинг талабларига мувофиқ расмийлаштирилган патент бериш ҳақидаги талабнома Патент идорасига топширилган санага кўра белгиланади.

Агар патент бериш ҳақидаги айнан ўхшаш талабномалар айни битта устуворлик санасига эга бўлса, у ҳолда патент Патент идорасига бирмунча олдинроқ сана билан юборилган ёки рўйхатга олиш кириш рақами бирмунча олдинроқ қайд этилган талабномага берилади.

Агар талабнома берувчи Патент идорасига патент бериш ҳақидаги талабномани топширишдан олдин Ўзбекистон Республикаси селекция ютуқларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида шартнома тузган бошқа давлатга талабнома (бундан буён матнда биринчи талабнома деб юритилади) топширган бўлса, талабнома берувчи талабнома тушган санадан эътиборан ўн икки ой давомида биринчи талабнома бўйича устуворлик ҳуқуқига эга бўлади.

Талабнома берувчи Патент идорасига юборилаётган патент бериш ҳақидаги талабномасида биринчи талабноманинг устуворлик санасини кўрсатиши лозим. Талабнома берувчи талабнома Патент идорасига топширилган санадан эътиборан уч ой ичида биринчи талабноманинг нусхасини ва таржимасини тақдим этиши шарт. Бу шартлар бажарилган тақдирда, талабнома берувчи биринчи талабнома топширилган санадан эътиборан уч-йил мобайнида кўшимча ҳужжатлар ва синов учун зарур материал тақдим етмасликка ҳақли.

Ушбу модданинг учинчи қисмида кўрсатилган муддатга риоя етмаслик, шунингдек белгиланган патент божларини тўламаслик талаб қилинаётган устуворлик эътироф этилмаслигига сабаб бўлади.

Патент бериш ҳақидаги кейинги талабномани топшириш, биринчи талабноманинг предмети бўлган селекция ютуғини эълон қилиш ёки ундан фойдаланиш, агар бу ишлар ушбу модданинг учинчи қисмида назарда тутилган муддат ичида амалга оширилган бўлса, кейинги талабномани рад этиш учун

асос бўла олмайди. Бундай ҳоллар учинчи шахсларнинг бирон-бир ҳуқуқлари юзага келиши учун ҳам асос бўла олмайди.

Талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг давлат экспертизаси талабноманинг расмий экспертизасини ва мазкур селекция ютуғи янгилик эканлигини экспертиза қилишдан ҳамда фаркланиш, турдошлик ва барқарорликни аниқлаш мақсадида синовдан ўтказишдан иборат патентга лаёқатлилиқ экспертизасини ўз ичига олади.

Талабноманинг расмий экспертизаси талабнома топширилган санадан бошлаб икки ой ўтгандан кейин ўтказилади. Экспертиза мобайнида устуворлик санаси белгиланади, зарур ҳужжатларнинг қўйилаётган талабларга қанчалик мослиги текширилади.

Талабнома берувчи талабнома топширилган санадан эътиборан икки ой мобайнида ўз ташаббуси билан талабнома материалларига қўшимчалар, аниқликлар ёки тузатишлар киритишга ҳақлидир.

Агар зарур қўшимчалар, аниқликлар ёки тузатишлар белгиланган муддатда киритилмаган ёхуд патент бериш ҳақидаги талабнома тушган санада ундаги этишмаётган ҳужжатлар тақдим этилмаган тақдирда, талабнома кўриб чиқиш учун қабул қилинмайди.

Талабнома берувчи томонидан ўтказиб юборилган муддат, унинг бу муддат ўтгандан кейин олти ойдан кечиктирмай топширган илтимосномасига биноан, Патент идораси томонидан тикланиши мумкин.

Талабноманинг расмий экспертизаси натижалари бўйича Патент идорасининг қарори талабнома берувчига маълум қилинади.

Талабнома берувчи Патент идорасининг қарорига рози бўлмаса, қарор юборилган санадан эътиборан уч ой мобайнида Патент идорасининг Апелляция кенгашига (бундан буён матнда Апелляция кенгаши деб юритилади) мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Апелляция кенгаши Апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши лозим.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Расмий экспертизадан ўтган патент бериш ҳақидаги талабномани Патент идораси патентга лаёқатлилигини экспертизадан ўтказиш учун тегишли ихтисослаштирилган ташкилотга юборади.

Муҳофаза талаб қилинган селекция ютуғига муваққат ҳуқуқий муҳофаза патент бериш ҳақидаги талабномага оид маълумотлар эълон қилинган санадан эътиборан селекция ютуғи тегишли реестрда рўйхатга олиндиған санага қадар белгиланади.

Селекция ютуғига муваққат ҳуқуқий муҳофаза амал қиладиган даврда талабнома берувчига нисбатан ушбу Қонуннинг 30-моддасига мувофиқ патент эгасининг ҳуқуқи амал қилади.

Агар патент беришни рад этиш ҳақида қарор қабул қилиниб, бу қарор устидан шикоят қилиш имкониятлари тугаган бўлса, муваққат ҳуқуқий муҳофаза бошланмаган деб ҳисобланади.

Муҳофаза талаб қилинган селекция ютуқларидан уларга муваққат ҳуқуқий муҳофаза белгиланган даврда фойдаланаётган шахс патент олинганидан кейин патент эгасининг талабига биноан унга товон пули тўлаши шарт, бу товоннинг миқдори патент эгаси билан тузилган келишувда белгилаб қўйилади.

Селекция ютуғи янгилик эканлигининг экспертизасини ихтисослаштирилган ташкилот мавжуд ҳужжатлар ва далил-исботлар, шу жумладан, ўз ташаббуси билан олган ахборотлар асосида амалга оширади ҳамда талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг янгилик мезонига мувофиқлиги ёки номувофиқлиги тўғрисида Патент идорасига хулоса тақдим этади. Патент идораси янгилик мавжудлиги ёки йўқлиги тўғрисида талабнома берувчини ёзма равишда хабардор этади.

Патент бериш ҳақидаги талабномага оид маълумотлар эълон қилинган санадан эътиборан олти ой ичида ҳар қандай манфаатдор шахс талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг янгилик эканлигига нисбатан ўз ёътирозини тегишли ихтисослаштирилган ташкилотга юбориши мумкин.

Тегишли ихтисослаштирилган ташкилот ёътироз олинганлигини талабнома берувчига маълум қилади. Талабнома берувчи ёътирозга рози бўлмаса, билдиришнома олинган кундан эътиборан уч ойлик муддат ичида ихтисослаштирилган ташкилотга асослангилган ёътироз талабини юбориш ҳуқуқига эга. Ихтисослаштирилган ташкилот келиб тушган материаллар юзасидан қарор қабул қилади ва бундан манфаатдор шахс ҳамда талабнома берувчини хабардор этади.

Агар талабномада кўрсатилган селекция ютуғи янгилик мезонига номувофиқ бўлса, Патент идораси патент беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Талабнома берувчи уч ойлик муддат ичида Патент идорасининг патент беришни рад этиш тўғрисидаги қарори устидан Апелляция кенгашига Апелляция билан мурожаат этиши мумкин. Апелляция кенгаши Апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши керак.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг синовлари фарқлиниш, турдошлик ва барқарорлик мезонларига мосликни синашдан иборатдир. Талабномада кўрсатилган селекция ютуғининг синовлари ихтисослаштирилган ташкилотлар белгиланган усул ва муддатларда, рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вази́рлар Маҳкамаси томонидан тасдиқлангилган давлат нав синаш стансияларида, давлат нав синаш участкаларида, бошқа ташкилотларда ўтказилади.

Талабнома берувчи синов ўтказиш учун керакли миқдордаги уруликни, кўчат ёки насл материални ихтисослаштирилган ташкилот томонидан белгиланган манзилга, кўрсатилган муддатларда тақдим этиши шарт.

Ихтисослаштирилган ташкилот талабнома берувчи, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг корхоналари, муассасалари, ташкилотлари ва бошқа

давлатларнинг ваколатли органлари томонидан тақдим этилган синов натижаларидан фойдаланишга ҳақли.

Ихтисослаштирилган ташкилот синов натижаларига кўра селекция ютуғининг патентга лаёқатлилик мезонларига мослиги тўғрисида хулоса чиқаради.

Агар селекция ютуғи патентга лаёқатлилик мезонларига, унинг номи эса белгиланган талабларга жавоб берса, ихтисослаштирилган ташкилот селекция ютуғининг расмий тавсифини тайёрлайди, Патент идораси эса патент бериш тўғрисида қарор қабул қилади.

Агар селекция ютуғи патентга лаёқатлилик мезонларига жавоб бермаса, Патент идораси патент беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Талабнома берувчи уч ойлик муддат ичида Патент идорасининг қарори устидан Апелляция кенгашига Апелляция билан мурожаат қилиши мумкин. Агар селекция ютуғини қўшимча равишда синаш зарурияти юзага келмаса, Апелляция кенгаши Апелляция келиб тушган санадан эътиборан икки ойлик муддат ичида уни кўриб чиқиши керак.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Патент бериш ҳақидаги талабнома патент бериш тўғрисида ёки патент беришни рад этиш ҳақида қарор қабул қилингунга қадар талабнома берувчининг ёзма илтимосномасига биноан қақриб олинishi мумкин.

Талабнома берувчилар бир нечта бўлса, патент бериш ҳақидаги талабнома фақат улардан ҳар бирининг розилиги билан қақриб олинishi мумкин.

Патент идораси патент бериш тўғрисида қарор қабул қилганидан кейин селекция ютуғини тегишли реестрда рўйхатга олади.

Кўриб чиқиш учун қабул қилинган патент бериш ҳақидаги талабномаларга, рўйхатга олинган селекция ютуқларига, Патент идорасининг юридик аҳамиятга эга ҳаракатларига доир маълумотлар, селекция ютуқларининг тўлиқ тавсифлари, ҳуқуқлардан бошқанинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги рўйхатга олинган шартномалар ва лицензия шартномалари, шунингдек селекция ютуқларига тааллуқли бошқа маълумотлар Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинади.

Патентни Ўзбекистон Республикаси номидан Патент идораси беради.

Селекция ютуғи рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумот эълон қилинган санадан эътиборан олти ой ичида ҳар қандай шахс патент берилишига еътироз билдиришга ҳақлидир.

Патент берилишига доир еътирозни Апелляция кенгаши тегишли ихтисослаштирилган ташкилотнинг вакиллари иштирокида еътироз билдирилган санадан эътиборан олти ой ичида кўриб чиқади.

Агар патент берилишига еътирозлар билдирилмаган ёки бундай еътирозлар рад этилган бўлса, Патент идораси селекция ютуғи рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумотлар эълон қилинган санадан эътиборан олти ой ўтгач, патент беради.

Патент бир нечта шахс номига сўралган тақдирда уларга битта патент берилади.

Патентнинг шакли ва унда кўрсатиладиган маълумотлар таркиби Патент идораси томонидан белгиланади.

Берилган патентдаги кўзга яққол ташланиб турган ва техник хатолар патент эгасининг талабига кўра Патент идораси томонидан тузатилади.

Патент эгаси патентни олганидан кейин муҳофаза қилинаётган селекция ютуғига тааллуқли зарур материални сақлаш учун юборади.

Патент эгаси навни, зотни патентнинг амал қилиш муддати давомида шундай сақлаши шартки, токи нав, зот тегишли реестрда рўйхатга олинган санада тузилган уларга доир расмий тавсифда кўрсатилган белгилар сақланиб қолсин.

Патент эгаси ихтисослаштирилган ташкилотлар ва (ёки) Патент идорасининг сўровига биноан назорат синовларини ўтказиш учун нав уруларини ёки насл материални юбориши ва жойнинг ўзида текшириб кўрилиши учун имконият яратиб бериши шарт.

Патент бериш ҳақидаги талабномани топшириш, талабномада кўрсатилган селекция ютуғини экспертиза ва синовдан ўтказиш, патент бериш, уни ўз кучида сақлаб туриш, шунингдек селекция ютуғининг ҳуқуқий муҳофазаси билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга бошқа ҳаракатларни бажариш учун патент божлари ундирилади. Патент божлари Патент идорасига тўланади.

Патент божларининг миқдори ва уларни тўлаш муддатлари, уларни тўлашдан озод қилиш, тўловларнинг миқдорини камайтириш ёки уларни қайтариб бериш асослари, шунингдек патент божларидан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Патент божлари талабнома берувчи, патент эгаси ва бошқа манфаатдор шахс томонидан тўланади.

Патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божларини тўлаш мақсадида, кўшимча патент божи тўланган тақдирда, патент эгасига олти ойлик имтиёзли муддат берилади.

Агар патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божи ва кўшимча патент божи имтиёзли муддат мобайнида тўланмаса, патентнинг амал қилиши патент божи белгиланган муддатда тўланмаган кундан эътиборан тугатилади.

Селекция ютуғидан ўз хоҳишига кўра фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқ патент эгасига тегишлидир.

Манфаатдор шахс муҳофаза қилинаётган селекция ютуғининг урулик, кўчат ёки насл материаллини:

- йэтиштириш ва такрор йэтиштириш (кўпайтириш);
- нав ёки наслик кондициясига етказиш;
- сотиш учун таклиф қилиш;
- сотиш ва бошқа усулларда ўтказиш;
- Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан олиб чиқиш;
- Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш;

- юқорида кўрсатиб ўтилган мақсадларда сақлаш учун патент эгасининг рухсатини олиши керак.

Патент эгаси ўз хоҳишига кўра рухсат бирон-бир шарт ва (ёки) чекловлар билан берилишини олдиндан таъкидлаб ўтишга ҳақли.

Патент эгасининг ҳуқуқи унинг рухсатисиз фуқаролик муомаласига киритилган нав урулигининг кўчат материалидан йэтиштирилган ўсимлик материалга ёки наслдор ҳайвонлардан этиштирилган товарбоп ҳайвонларга нисбатан ҳам амал қилади.

Ушбу модданинг иккинчи қисмида кўрсатилган ҳаракатларни навнинг урулик, кўчат материалга ёки зотнинг насл материалга нисбатан амалга ошириш учун:

- агар бу материал ўзида муҳофаза қилинаётган нав, зот белгиларини асосан сақлаб қолган бўлса ва ана шу муҳофаза қилинаётган нав ёки зот бошқа нав ёки зотнинг белгиларини асосан сақлаб қолган нав ёки зот бўлмаса;

- агар бу материал ушбу Қонуннинг 10-моддасига мувофиқ муҳофаза қилинаётган нав ёки зотдан аниқ-равшан фарқ қилмайдиган бўлса;

- агар бу материал муҳофаза қилинаётган нав ёки зотдан бир неча марта фойдаланишни талаб қилаётган бўлса, патент эгасининг рухсатини олиш зарур.

Агар нав ёки зот:

- дастлабки нав ёки зотнинг энг муҳим белгиларини ўзида сақлаб қолган бўлса ва бу нав ёки зот ҳам ўз навбатида ўзидан олдинги дастлабки нав ёки зот генотипи ёхуд генотиплар комбинациясини акс эттирадиган асосий белгиларни сақлаган ҳолда уларнинг энг муҳим белгиларини ўзида сақлаб қолган бўлса;

- табиий ёки ҳосил қилинган мутантни саралаб олиш, дастлабки нав ўсимликлари ёки зот ҳайвонларидан айрим мутантни саралаб олиш, беккросс, нав ёки зотни ген инженерияси усуллари билан ўзгартириш каби турли усулларни қўллаш туфайли юз берган фарқларни истисно етганда, дастлабки нав ёки зотдан аниқ-равшан ажралиб турса ва олдинги нав ёки зотнинг генотипи ёхуд генотиплар комбинациясига мос келса, ўзида бошқа (дастлабки) нав ёки зотнинг белгиларини асосан сақлаб қолган нав ёки зот деб эътироф этилади.

Бир нечта патент эгасига тегишли патент билан муҳофаза қилинган селекция ютуғидан фойдаланишдаги ўзаро муносабатлар улар ўртасидаги келишувга мувофиқ белгиланади. Бундай келишув бўлмаса, ҳар бир патент эгаси муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан ўз хоҳиши бўйича фойдаланиши мумкин, бироқ муҳофаза қилинаётган селекция ютуғига бошқа патент эгаларининг розилигисиз мутлақ лицензия беришга ёки патентдан бошқа шахснинг фойдасига воз кечишга ҳақли эмас.

Муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан:

- шахсий ва нотижорат мақсадларида фойдаланиш;
- синов-тажриба мақсадларида фойдаланиш;

– бошқа навлар ёки зотлар яратиш учун дастлабки нав ёки зот сифатида фойдаланиш;

– корхона, хўжалик патент эгасидан олган навли урулик ва насл материалидан икки йил давомида такрор йэтиштириш учун ана шу корхона, хўжалик ҳудудида фойдаланиш патент эгасининг ҳуқуқларини бузиш деб эътироф этилмайди.

Муҳофаза қилинаётган нав ёки зотга доир ҳар қандай материал Ўзбекистон Республикаси ҳудудида патент эгасининг ўзи томонидан ёки унинг розилиги билан сотиш ёхуд бошқа усулларда ўтказиш орқали ёхуд қайта ишлаш ва истеъмол мақсадларида тегишли ботаник ёки зоологик турдаги нав ёки зот муҳофаза қилинмайдиган мамлакатга олиб чиқиш орқали фуқаролик муомаласига киритилганидан кейин муҳофаза қилинаётган нав ёки зотнинг ҳар қандай материалига доир хатти-ҳаракатларга нисбатан патент эгасининг ҳуқуқи амал қилмайди.

Агар навни ёки зотни сотиш ва бошқа усулларда ўтказиш ушбу нав ёки зотни кейинчалик кўпайтиришга қаратилган бўлса ёхуд тегишли оила туркуми ёки турдаги нав ёхуд зот муҳофаза қилинмайдиган мамлакатларга кўпайтириш мақсадида навнинг ўсимлик материални ёки зотнинг насл материални олиб чиқиб кэтиш билан боғлиқ бўлса, ушбу модда биринчи қисмининг шартлари бу нав ёки зотларга нисбатан татбиқ этилмайди.

Рухсат олмаган ҳолда:

– селекция ютуғини йэтиштириш ва такрор йэтиштириш (кўпайтириш);
– селекция ютуғини нав ёки наслик кондицияларига етказиш;
– муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан фойдаланган ҳолда яратилган маҳсулотни сотишга таклиф қилиш, сотиш ва бошқача тарзда фуқаролик муомаласига киритиш;

– сақлаш, олиб кириш, олиб чиқиш;

– маълумотлар Апелляция кенгашига ёки талабнома берувчи ёхуд патент эгасининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган расмий таомилларни амалга ошираётган шахсга ошқор этилишини истисно қилган ҳолда, селекция ютуғига оид тижорат сири ҳисобланган маълумотларни ошқор қилиш патент эгаси ҳуқуқларининг бузилиши деб эътироф этилади.

Патент ўзининг бутун амал қилиш муддати давомида, агар:

– селекция ютуғи патент бериш санасида янгилик ёки фарқлиниш мезонларига мос келмаган бўлса;

– патент талабнома берувчи такдим етган селекция ютуғининг турдошлик ва барқарорлик мезонларига мослиги тўғрисидаги тасдиқланмаган маълумотларга асосан берилган бўлса, патентга нисбатан эътироз билдирилиши ва у ҳақиқий эмас деб эътироф этилиши мумкин.

Ҳар қандай шахс Апелляция кенгашига патентни ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган асослар бўйича ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида Апелляция бериши мумкин.

Апелляция кенгаши апелляция нухасини патент эгасига жўнатади, патент эгаси уч ойлик муддат ичида далил-асосли жавоб қайтариши лозим.

Апелляция кенгаши, агар селекция ютуғини қўшимча равишда синовдан ўтказиш зарурати юзага келмаса, апелляция бўйича олти ой ичида қарор қабул қилади.

Апелляция кенгашининг қарори устидан қарор қабул қилинган санадан эътиборан олти ой ичида судга шикоят қилиниши мумкин.

Патентнинг амал қилиши:

- патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун патент божлари белгиланган муддатда тўланмаса;

- патент эгаси Патент идорасига патентдан воз кечиш тўғрисида ариза топширса, муддатидан илгари тугатилади.

- Патентнинг амал қилиши муддатидан илгари тугатилганлиги тўғрисидаги маълумот Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинади.

Қуйидаги ҳолларда:

- селекция ютуғи бундан буён турдошлик ва барқарорлик мезонларига мувофиқ келмай қолса;

- патент эгаси ихтисослашган ташкилотлар ёки Патент идорасининг сўровига биноан ўн икки ой ичида уруликларни, кўчат, насл материалларини, ҳужжатлар ва ахборотни селекция ютуғи ўз кучини сақлаб қолганлигини текшириш учун тақдим етмаган ёки шу мақсадларда селекция ютуғи жойнинг ўзида текшириб кўрилиши учун имконият яратиб бермаган бўлса;

- селекция ютуғининг номи бекор қилинаётган, патент эгаси эса бошқа муносиб номни таклиф етмаган бўлса, патент бекор қилинади.

Патентнинг бекор қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар Патент идорасининг расмий ахборотномасида эълон қилинади.

Патент эгаси ёзма ариза бериб, патентдан воз кечиш ҳуқуқига эга.

Бир нечта патент эгаларидан бирининг патентдан воз кечиши патентнинг амал қилиши тугатилишига олиб келмайди.

Патентдан воз кечиш Патент идораси патент эгасидан ёзма ариза олган санадан эътиборан амал қила бошлайди.

Патент эгаси патентдан воз кечиш нияти тўғрисида муаллифни хабардор қилиши шарт. Бундай ҳолда муаллиф патентга эгалик қилишда устувор ҳуқуққа эга бўлади.

Агар патент лицензия шартномасининг объекти бўлса ва башарти шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, патентдан фақат лицензия эгасининг розилиги билан воз кечиш мумкин бўлади.

Патент олиш ҳуқуқи, патент бериш ҳақидаги талабнома Патент идорасида рўйхатга олинганлиги натижасида келиб чиқадиган ҳуқуқлар, шунингдек патентдан келиб чиқадиган ҳуқуқлар ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахсга ўтказилиши мумкин.

Ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш ҳуқуқлардан бошқа шахс фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома ёки лицензия шартномаси асосида, шунингдек конун ҳужжатларига мувофиқ мерос бўлиб ўтиши орқали амалга оширилиши мумкин.

Селекция ютуғидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома, шунингдек лицензия шартномаси Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши керак.

Патент берилган нав ёки зот лицензия шартномасининг предмети бўлиши мумкин.

Патент эгаси бўлмаган ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахс патент билан муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан патент эгасининг рухсати билангина лицензия шартномаси асосида фойдаланишга ҳақлидир.

Патент эгаси селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳар қандай шахсга бериш (очиқ лицензия) тўғрисида Патент идорасига ариза топшириши мумкин. Бу ҳолда патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун ундириладиган патент божи еллик фойзга камайтирилади.

Патент эгасининг очиқ лицензияга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш тўғрисидаги аризаси чақириб олинмайди.

Очиқ лицензия олиш истагини билдирган шахс патент эгаси билан лицензия шартномасини тузиши шарт.

Патент эгаси мутлак лицензия ёки номуток (оддий) лицензия берган ҳолда селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиши мумкин.

Мутлак лицензия берилганида листензиат селекция ютуғидан лицензия шартномасида кўрсатилган доирада фойдаланиш учун мутлак ҳуқуқ олади, селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқининг листензиатга берилмайдиган қисми листензиарда сақланиб қолади.

Номуток (оддий) лицензия берилганида листензиар селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини листензиатга бериб, патентдан келиб чиқадиган барча ҳуқуқларни, шу жумладан, бошқа шахсларга лицензия бериш ҳуқуқини ҳам ўзида сақлаб қолади.

Агар патент эгаси патент берилган санадан эътиборан уч-йил мобайнида селекция ютуғидан Ўзбекистон Республикасида фойдаланмаса ҳамда лицензия шартномаси тузишни рад еца ва агар, мазкур селекция ютуғидан фойдаланмаслик жамият манфаатларига дахл етадиган бўлса, бу селекция ютуғидан фойдаланиш истагидаги шахс ўзига мажбурий лицензия беришни сўраб ариза билан судга муурожаат қилиши мумкин.

Мажбурий лицензия номуток (оддий) лицензия тариқасида берилади ва унинг эгасига патент эгасидан дастлабки урулик, кўчат ёки насл материалини олиш ҳуқуқини беради.

Мажбурий лицензия фақат селекция ютуғидан ижозат этиладиган услубда ва лицензияга мувофиқ фойдаланилишини таъминлай оладиган шахсга берилади.

Мажбурий лицензия патент эгасининг муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан фойдаланишига ёки селекция ютуғидан фойдаланиш учун бошқа шахсга лицензияни беришига тўсқинлик қилмайди.

Агар йэтиштирилган, такрор йэтиштирилган, нав ёки наслик кондициясига ёки кейинчалик кўпайтириш даражасига етказилган урулик, кўчат ёки насл материали ўзининг морфологик, физиологик ва бошқа белгилари бўйича муҳофаза қилинаётган селекция ютуғининг расмий тавсифида акс еттирилган маълумотларга мос келса, селекция ютуғидан фойдаланилган деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари селекция ютуқларини конун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа давлатларда патентлаш ҳуқуқига эга.

Чет еллик юридик ва жисмоний шахслар ушбу Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан тенг равишда ёки келишув принстипи асосида фойдаланадилар.

Селекция ютуқларини яратиш, ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги низолар конун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал қилинади.

Селекция ютуқлари тўғрисидаги конун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

2. Селекция ютуқлари. Ўсимлик турлари ва навлари, ҳайвон зотлари ва уларга қўйиладиган талаблар.

Ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг янги зотлари селекция ютуқларига қиради. Бунда нав ва зотлар маълум нав ва зотлардан аниқ фарқлари билан ажралиб туриши, етарли даражада бир хил ва барқарор бўлиши зарур. Бундан ташқари фақат Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинадиган ботаник ва зоологик турларга қирадиган нав ва зотларгина ҳуқуқий муҳофаза олиши мумкин.

Селекция ютуқларини муҳофазалаш соҳасидаги ҳуқуқий базани ўрганишни давом еттиришдан олдин бу соҳада фойдаланиладиган асосий тушунчаларни кўриб чиқамиз.

- Ўсимлик нави наслдан-наслга барқарор равишда ўтадиган белгилари билан ажралиб турадиган ўсимликлар гуруҳидир. Бундай белгилар ўсимлик генотипи ёки генотиплар комбинациясини тавсифлаб бериши, бунда ўсимликлар гуруҳи айнан шу ботаник саксонга мансуб бошқа ўсимликлар гуруҳидан бир ёки бир неча белгилари билан ажралиб туриши зарур. Янги нав сифатида битта ёки бир неча ўсимликни тақдим этиш мумкин, фақат бундай қисм ёки қисмлардан навнинг бутун бир ўсимликларини кўпайтириш мумкин бўлсин. Навнинг муҳофаза қилинадиган объектлари клон, линия, биринчи авлод, дурагай ва популяцияларидир.

- Ҳайвонлар зоти деб генетик жиҳатдан белгиланган биологик ва морфологик хусусиятлар ҳамда белгиларга эга бўлган ҳайвонлар (шу жумладан

кушлар, ҳашоратлар, тут ипак курти) ёки уларнинг дурагайлари тан олинади, бунда бу хусусият ва белгиларнинг баъзилари айнан шу гуруҳ учунгина хос бўлиши ва уни бошқа гуруҳ ҳайвонларидан ажратиб туриш зарур. Зот урочи ва еркак жинсига мансуб ёки наслчилик материали бўлиши мумкин. Зотнинг муҳофаза қилинадиган объектлари зот гуруҳлари, зот ичидаги (зонал) типлар, завод типи, завод линияси, оилалар, партенотклонлар, линия ва дурагайлاردир.

Қонунчиликка мувофиқ Ўзбекистонда селекция ютуқларига ҳуқуқлар патент ёки гувоҳнома билан тасдиқланади.

Селекция ютуқларига бериладиган бу икки ҳужжатнинг бир-биридан фарқи шундан иборатки, селекция ютуғига патент тўлиқ экспертиза ўтказилгандан сўнг берилади, гувоҳнома бериш учун эса селекция ютуғининг бир хиллиги ва барқарорлигини синаш kifоя. Бундан ташқари, гувоҳнома Ўзбекистонда муҳофаза қилинмайдиган ботаник ҳамда зоологик тур ва зотларга ҳам берилиши мумкин.

Демак, селекция ютуғига берилган патент селекция ютуғининг янгилиги, унинг фарқи томонлари, бир хиллиги ва барқарорлигини, шунингдек патент эгасининг ушбу селекция ютуғини номлаш, унга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқлайди.

Гувоҳнома эса гувоҳнома эгасининг фақат селекция ютуғини номлаш, унга эгалик қилиш, фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқлаб беради.

Кўрсатилган мутлок ҳуқуқ шундан иборатки, муҳофазаланган селекция ютуғининг урулик, кўчат ёки зотчилик материаллари билан ишлашни истаган ҳар қандай шахс патент ёки гувоҳнома эгасидан қуйидаги ҳаракатлар учун рухсатнома олиши керак:

- нав ва зотни ишлаб чиқариш ва кўпайтириш;
- екиш кондистиясигача етказиш;
- сотиш учун таклиф этиш;
- сотиш ва сотишнинг бошқа шакллари;
- Ўзбекистон ҳудудидан олиб чиқиш ёки унинг ҳудудига олиб кириш;
- Юқорида санаб ўтилган мақсадларда сақлаш.

Селекция ютуғига муҳофаза ҳужжати олиш учун селекциячи, иш берувчи ва бошқалар патент ёки гувоҳнома берилиши учун тегишли талабномани беришлари зарур. Талабнома Давлат патент идораси қошидаги селекция ютуқлари бўйича агентликка топширилади.

Бундан ташқари, талабнома бериш, бошқа юридик ҳаракатларни амалга ошириш учун талабнома берувчи белгиланган миқдорда давлат божи тўлаши зарур.

Сўнгра ҳар бир талабнома бўйича селекция ютуғи экспертизаси ўтказилади. Бундай экспертиза ўз ичига талабноманинг расмий экспертизаси, нав ёки зотнинг янгилигини экспертизадан ўтказиш ва фарқи, бир хиллиги ва барқарорлигини давлат синовларида аниқлашни ўз ичига олади.

Ҳар бир талабнома ўз ичига қуйидагиларни олади:

- belgilangan shaklda patent yoki guvoohnoma berilishi so'ralgan talabnoma;
- seleksiya yutug'ini nomlash to'g'risidagi taklif;
- nav, zotning tavsifi (texnik anketa);
- namunalар suratlari;
- talabnoma beruvchi o'tkazgan nav yoki zotni sinash natijalari to'g'risidagi hujjatlar;
- shuningdek talabnoma beruvchining seleksiya yutug'idan foydalanilmaganligi va sotilmaganligi va uning yangilik talablariga muvofiqligi to'g'risidagi maxsus deklaratsiyasini oladi.

Селекция ютуғининг янгилигини аниқлаш учун ихтисослашган ташкилотлар томонидан экспертиза ва давлат синовлари ўтказилади, улар экспертиза ва синов натижалари бўйича Давлат патент идорасига нав ёки зот тўғрисида тегишли хулосани тақдим этадилар. Шунинг қайд этиб ўтамизки, патент олиш учун талабнома берилган санада селекциячи, унинг ҳуқуқий вориси ёки уларнинг розилиги билан урулик, кўчат ёки наслчилик материаллари ва бошқа шахсларга сотилмаган ёки қуйидаги жойларда фойдаланиш учун берилмаган бўлса янги деб ҳисобланади:

- Ўзбекистон ҳудудида – талабнома берилган санадан бир-йил илгари;
- Бошқа давлатнинг ҳудудида – талабнома берилган санадан тўрт-йил илгари ёки бу узум, ёочли, манзарали, мевали екинлар ва ўрмон дарахтлари бўлса, кўрсатилган санадан олти-йил илгари.

Экспертиза ва синовлар натижалари ижобий бўлганда патент ёки гувоҳнома бериш тўғрисида қарор қабул қилинади, селекция ютуғи Ўзбекистон Республикаси Давлат селекция ютуқлари реестрида рўйхатга олинади ва бу ҳақдаги маълумотлар расмий эълон қилинади. Шундан сўнг селекция ютуғи эгаси патент ёки гувоҳнома олади. Селекция ютуқларини химоя қилишнинг ташкилий асослари Ўзбекистон Республикасининг Давлат патент идораси (матнда бундан кейинги Патент идораси деб юритилади) селекция ютуқларини ҳуқуқий жиҳатдан химоя қилиш соҳасидаги давлат сиёсати амалга оширади.

Патент идораси селекция ютуқларига патентлар ва гувоҳномалар бериш ҳақидаги талабномаларни қабул қилиб олади ҳамда кўриб чиқади, селекция ютуқлари бўйича расмий экспертиза ўтказади. Селекция ютуқлари давлат реестрини юритади (матнда бундан кейин Давлат реестри деб аталади), химоя ҳужжатлари беради, талабнома материаллари ва Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олиниб, химоя қилинаётган селекция ютуқлари ҳақидаги

маълумотларни расмий равишда эълон қилади, ушбу Қонунни қўлланиш ҳақида қоида ва тушунтиришлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги Қишлоқ хўжалик екинлари навларини синаш давлат комиссияси. Чорвачиликда наслчилик ишлари бош давлат инспекцияси (матнда бундан кейин ихтисослаштирилган ташкилотлар дейилади) селекция ютуқларидан хўжаликда фойдаланиш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга оширадилар, талабномада кўрсатилган селекция ютуқларининг ҳимояга лаёқатлилиги) экспертизасини ўтказадилар.

Ўсимлик нави ёки ҳайвон зотининг селекциячиси. Ўзининг ижодий меҳнати билан ўсимлик нави ёки ҳайвон зотини яратган (аниқлаган ёки чиқарган) жисмоний шахс ўсимлик нави ёки ҳайвон зотининг селекциячиси деб ҳисобланади.

Башарти, селекция ютуғини яратишда бир неча жисмоний шахс иштирок этган бўлса, уларнинг ҳаммаси селекциячи деб ҳисобланади. Селекциячиларга тегишли бўлган ҳуқуқлардан фойдаланиш тартиби улар ўртасидаги битимиға биноан белгиланади.

Селекциячининг муаллифлик ҳуқуқи бошқага ўтказилмайдиган шахсий ҳуқуқ бўлиб, муддаиц ҳимоя қилинади.

Селекциячининг муаллифлигини ўзлаштириб олиш. Уни ҳаммуаллифликка мажбур қилиш қонунга мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Селекциячининг муаллифлигига доир низолар суд тартибида ҳал этилади.

Селекциячи ҳимоя ҳужжати бериш ҳақидаги талабномада, ҳимоя ҳужжатида ва селекция ютуғи хусусида эълон қилинадиган барча материалларда ўз номи кўрсатилишини талаб қилиш ҳуқуқиға эға. Патент идораси патент эғаси бўлмаган ҳар бир селекциячига муаллифлик ҳуқуқини, шунингдек селекция ютуғидан фойдаланганлик учун патент эғасидан мукофот олиш ҳуқуқини тасдиқловчи селекциячи гувоҳномасини беради.

Хизмат тартибида яратилган селекция ютуғининг эғаси. Башарти, селекциячи селекция ютуғини яратишда:

- ўзи эғаллаб турган лавозимға хос вазиғаларни бажарган бўлса;
- селекция ютуғини яратиш мақсадида ўз зиммасиға махсус юклатилган вазиғаларни бажарган бўлса;
- иш берувчи ёки топширик берган шахс томонидан ўзига берилган моддий воситалар ёки молиявий маблағлардан фойдаланган бўлса;
- иш берувчи ташкилот иш жараёнида орттирган, шу ташкилотнинг ўзига хос жиғатини ташкил етадиган билим ва тажрибадан фойдаланган бўлса, бундай ютуқ хизмат тартибида яратилғап деб ҳисобланади.

Башарти, селекциячи яратилган селекция ютуғи тўғрисида иш берувчини хабардор қилган қундан эғтиборан тўрт ой ичида иш берувчи Патент идорасиға талабнома топширмаса, талабнома топшириш ҳуқуқидан бошқа шахс фойдасиға воз кечмаса ва селекция ютуғини сир саклаш тўғрисида селекциячига маълум қилмаса, селекциячи талабнома топшириш ва ўз номиға патент ёки гувоҳнома олиш ҳуқуқиға эға бўлади. Бундай ҳолда иш берувчи

патент эгасига шартномада белгиланган миқдорда товон тўлаб ўз корхонасида селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иш берувчи селекция ютуғини сир сақласа, у селекциячига тегишли миқдорда ҳақ тўлаши шарт. Ҳақининг миқдори шартномада белгиланади ва у махсус лицензиянинг бозор нархидан паст бўлмаслиги лозим.

Башарти, селекция ютуғи хизмат тартибда яратилган бўлса, ушбу модданинг қондаларини фақат ана шу селекциячига (селекциячиларга), иш берувчига ва топшириқ берган шахсга нисбатангина қўллаш мумкин.

Патент эгаси бўлмаган ўсимлик нави ёки ҳайвон зотининг селекциячиси ўсимлик нави ёки ҳайвон зотига доир лицензиядан фойдаланилганлиги ёхуд у сотилганлиги учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга.

Селекция ютуғига бўлган ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш. Патент ёки гувоҳнома олиш ҳуқуқи. Патент ёки гувоҳнома бериш ҳақидаги талабнома Патент идорасида рўйхатга олинганлиги туфайли келиб чиқади. Шунингдек патент ёки гувоҳномадан келиб чиқадиган ҳуқуқлар ҳар қандай жисмоний ёки юридик шахсга ўтказилиши мумкин.

Ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш ҳуқуқлардан бошқа шахс фойдасига воз кечиш шартномаси ёки лицензия шартномаси асосида, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос ёки васиятнома орқали амалга оширилиши мумкин.

Селекция ютуғига эгалик қилиш ҳуқуқларини бошқа шахсга ўтказиш тўғрисида шартнома, шунингдек лицензия шартномаси Патент идорасида рўйхатга олинади.

Селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга бериш. Патент ёки гувоҳнома бериш ҳақидаги талабномада ёхуд берилган патент ёки гувоҳномада кўрсатилган нав ёки зот лицензия шартномасининг мавзуси бўлиши мумкин.

Патент эгаси бўлмаган ҳар қандай жисмоний ёки юридик шахс патент ёки гувоҳнома билан яъни қилинган селекция ютуғидан патент эгасининг рухсати билангина лицензия шартномаси асосида фойдаланишга ҳақлидир.

Патент эгаси Патент идорасига селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳар қандай шахсга бериш тўғрисида ариза топшириши мумкин (очик лицензия). Бу ҳолда патент ёки гувоҳномани ўз кучида сақлаганлик учун ундириладиган бож ёки йиғим еллик фоизга камайтирилади.

Патент эгасининг очик лицензияга бўлган ҳуқуқини бошқа шахсга бериш тўғрисидаги аризаси чиқариб олинади.

Очик лицензияни сотиб олиш истагини билдирган шахс патент эгаси билан тўловлар тўғрисида шартнома тузиши шарт. Шартнома тузиш шартларига доир низолар суд томонидан қараб чиқилади.

Патент эгаси махсус лицензия ёки махсус бўлмаган (оддий) лицензия берган ҳолда селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиши мумкин.

Махсус лицензия берилганида листензиат селекция ютуғидан шартномада айтиб ўтилган доирада фойдаланиш учун мутлак ҳуқуқ олади, селекция

ютугидан фойдаланиш ҳуқуқи листензиатга берилмайдиган тақдирда листензиарда сақланиб қолади.

Махсус бўлмаган лицензия берилганида листензиар селекция ютугидан фойдаланиш ҳуқуқини листензиатга бериб, селекция ютуғига берилган патент ёки гувоҳномадан келиб чиқадиган барча ҳуқуқларни, шу жумладан учинчи шахсларга лицензия бериш ҳуқуқини ҳам ўзида сақлаб қолади.

Патент идораси рўйхатга олинган лицензия шартномалари тўғрисидаги маълумотларни эълон қилади.

3. Саноат намуналари. Саноат намунасининг патентга лаёқатлилиқ шартлари.

Саноат намунаси инсон ижодий фаолияти йўналишининг амалга ошириш бўлиб, аниқ мақсад ва истеъмолчилар доирасига эга. Таърифга кўра саноат намуналарига қандайдир бир объект ташқи кўринишининг бадиий-конструкторлик (дизайн) ечими киради. Саноат намуналари ҳажмий (моделлар), ясси (расмлар) ёки уларнинг аралаш кўринишида бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ саноат намунасининг янгилиги, ўзига хослиги ва саноатда қўлланилиши унинг патентга лаёқатлилиқ шартлари ҳисобланади.

Агар саноат намунасининг буюмнинг эстетик ва (ёки) ерганомик хусусиятларини белгиловчи муҳим белгилари (аломатлари) мажмуи унинг устуворлик санасидан олдин жаҳондаги нуфузли ахборот манбалари орқали барчага маълум бўлмаган бўлса янги деб тан олинади. Саноат намунасининг муҳим белгилари мажмуи буюм эстетик хусусиятларнинг ижодий характери билан боғлиқ бўлса у ўзига хос деб тан олинади. Саноат намунаси кўп қарра қайта ишлаб чиқариш имкониятини берадиган бўлса саноатда қўлланиладиган деб тан олинади.

Қонун билан саноат намунаси деб тан олинмайдиган объектлар рўйхати белгиланган, хусусан:

- Нашриёт-босма маҳсулотлари;
- Меъморчилик объектлари (кичик меъморчилик шаклларида ташқари), саноат, гидротехника ва бошқа кўчмас иншоотлар;
- Суюқ, газсимон, сочилувчан ёки уларга ўхшаш моддалардан иборат барқарор бўлмаган объектлар;
- Буюмларнинг фақат техник вазифасидан келиб чиқадиган ечимлар;
- Шунингдек, жамият манфаатлари, инсонпарварлик ва ахлоқ тамойилларига зид ечимлар.

Саноат намунасининг моҳияти ва унинг ҳуқуқий муҳофазалаш ҳажми энг аввал, унинг муҳим белгилари мажмуи билан ифодаланади, бу белгилар намуна фотосуратларида акс эттирилади ва буюмнинг ташқи кўриниши ва ўзига хос хусусиятларини белгилаб беради. Муҳим белгиларни сўзлар билан тавсифлаш тасвирий ахборотни тушунтириб беришни таъминлайди.

4. Саноат намунасига талабномаларнинг тузилиши ва патентлаш тартиби.

Саноат намунасига Ўзбекистон Республикасининг патенти бериш учун талабнома қуйидагилардан иборат бўлиши керак.

- Патент ёки дастлабки патент бериш тўғрисида белгиланган шаклда тузилган ариза, у саноат намунаси муаллифи (муаллифлари), патент ким (кимлар)нинг номига берилиши сўраётган бўлса, ўша шахс (шахслар) ва талабнома берувчи тўғрисидаги талаб этиладиган маълумотлардан иборат бўлади.

- Буюм, макет ёки расми акс еттирувчи фотосуратлар тўплами, улар буюмнинг ҳуқуқий муҳофаза ҳажмини белгилаб берувчи муҳим белгилар мажмуини аниқлаш имконини берадиган ташқи кўриниши тўғрисидаги муфассал тасаввур ҳосил қилади.

- Буюм ташқи кўринишининг чизмаси, эргономик схемаси, конфексион картаси, агар улар саноат намунаси моҳиятини очиб бериш учун зарур бўлса.

- Саноат намунасининг тавсифи, у фотосуратларда акс еттирилган буюмнинг ташқи кўринишини сўзлар воситасида очиб бериши ва унинг муҳим белгилари мажмуини ўз ичига олиши керак.

- Талабномага берилган миқдорда бож тўлаганлигини тасдиқловчи ҳужжат илова қилиниши зарур.

Қонун талабларига мувофиқ ҳар бир талабнома битта саноат намунасига тегишли бўлиши ва бу намунанинг вариантларини ўз ичига олиши мумкин (саноат намунасининг бирлиги талаблари). Бунда битта саноат намунаси дейилганда ягона бир буюмнинг бадиий-конструкторлик ечими, вазифалари умумий бўлган буюмлар мажмуи (масалан, мебел гарнитури, сервиз ва бошқалар) тушунилади.

Ягона бир буюм дейилганда бирорта бутун буюм (масалан, автомобил), ҳамда унинг бир қисмини ташкил етувчи буюм (масалан, бампер, фара ва бошқалар) тушунилади.

Саноат намунаси вариантлари дейилганда битта буюм (тўплам, комплект) нинг бир хил эстетик ва (ёки) эргономик хусусиятларини белгилаб берадиган муҳим белгилари мажмуи билан фаркланадиган бадиий-конструкторлик ечими тушунилади.

5. Саноат товар белгиларининг турлари ва уларга талабнома тузиш.

Талабнома ҳужжатларига қўйиладиган асосий талабларни ўз ичига олади.

1. Буюм, макет, расм фотосуратлари тўплами.

Буюмнинг ташқи кўринишини акс еттирувчи фотосуратлар талабнома берилган саноат намунаси тўғрисидаги тасвирий ахборотни ўз ичига олган асосий ҳужжатдир.

Саноат намунасининг тавсифи.

Саноат намунасининг тавсифи қуйидагича тузилиши керак:

- Саноат намунасининг номи.
- Вазифаси ва қўлланиш соҳаси.
- Саноат намунасининг алаологлари.
- саноат намунасини тасвирловчи фотосуратлар ва бошқа тақдим этиладиган материаллар рўйхати.

- Саноат намунасининг моҳияти.
- саноат намунасини кўп марта қайта ишлаб чиқариш имконияти.
- Саноат намунасининг муҳим белгилари (аломатлари) рўйхати.

Саноат намунаси умумий кўринишининг чизмаси намунани моҳиятини очиб бериш ва унинг ўлчамлари, мутаносиблик нисбатларини аниқлаш учун зарур бўлган ҳолларда тақдим этилади.

Агар талабнома берилган саноат намунаси эргономик жиҳатдан қайта ишлашни кўзда тутадиган буюмга оид бўлса, шунингдек, ушбу буюмнинг эргономик схемаси ҳам тақдим этилади.

Товар белгиларини ҳуқуқий муҳофаза қилмасдан маданий бозор муносабатларини ўрнатиш мумкин эмас. Интеллектуал мулк объекти сифатида товар белгисининг ўзига хос хусусияти унинг товар ва хизматлар бозоридаги бажарадиган роли билан тушунтирилади.

Товар белгиси (ёки хизмат кўрсатиш белгиси) фуқаролик муомаласи иштирокчилари ва улар ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни хусусий аломатларни акс эттирувчи (индивидуаллаштириш) учун хизмат қиладиган белгидир.

Ўзбекистонда товар белгилари билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган муносабатлар “Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади. Товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси)нинг ҳуқуқий муҳофазаси у рўйхатга олинishi билан юзага келади.

Қонунга мувофиқ қуйидаги белгилар товар белгиси сифатида рўйхатга олинishi мумкин:

- сўзлар ёки ҳарфлар бирикмасидан иборат бўлган сўз билан ифодаланадиган белгилар;
- тасвирий белгилар–линиялар композицияси, исталган шаклдаги фигураларнинг текисликдаги сояси шаклидаги;
- ҳажмий белгилар – уч ўлчамли фазодаги фигуралар (линиялар) ёки уларнинг композицияси шаклидаги;
- аралаш-тасвирий, сўзли, ҳажмий характердаги элементларнинг комбинациясидан иборат ва ҳоказо.

Товар белгиси исталган рангга ёки ранглар бирлигида рўйхатга олинishi мумкин.

Шу билан бирга қонун билан у ёки бу белгиларни товар белгилари сифатида рўйхатга олиш имконини бермайдиган муайян чеклашлар белгиланган. Қонун товар белгисини рўйхатга олишни рад этиш учун мутлақ ва бошқа асосларни белгилаб беради.

Масалан, фақат қуйидаги белгилардан иборат товар белгиси рўйхатга олиш

учун тақдим этилган ҳоллар рўйхатга олишни рад этиш учун мутлак асос ҳисобланади:

Фарқ қилувчи хусусиятлари бўлмаган. Бундай белгиларга хусусан куйидагилар кириш мумкин:

- ўзига хос график ижрога эга бўлмаган айрим ҳарф, рақамлардан иборат бўлмаган белгилар, бирор-бир мазмунни ифодаламайдиган ҳарфлар бирикмаси, композиция ҳосил қилмайдиган чизиклар ва оддий геометрик шакллар ва бошқалар;

- товарларни белгилаш учун товар белгиси сифатида рўйхатга олишга талабнома берилган товарларнинг ҳақиқий ва схематик тасвирлари

- шаклни фақат ишлатиш мақсадларидан келиб чиққан уч ўлчамли объектлар;

- одатда товарларнинг оддий умум қабул қилинган номлари, ташкилотлар, корхоналар, тармоқларнинг қабул қилинган қисқартма номлари ва аббревиатуралари.

Давлат герби, байрои ва рамзлари; давлатларнинг расмий номлари; халқаро ёки ҳукуматлараро ташкилотларнинг тўла ёки қисқартирилган номларидан иборат белгилар, мукофатлар ва бошқа тақдирлаш белгилари ёки уларга ўхшаш белгилар, шунингдек товар ишлаб чиқарувчининг яшаш жойини кўрсатувчи белги сифатида қабул қилиниши мумкин бўлган қисман ёки тўлиқ географик белгилардан иборат белгилар.

Ўзбекистон Республикасида ҳеч ким муҳофаза қилинадиган товар белгисидан эгасининг розилигини олмасдан туриб фойдаланиши мумкин эмас.

Товар белгисини ёки унга адаштириб юбориш даражасида ўхшаш белгини руҳсиз хўжалик оборотига киритиш товар белгиси эгасининг ҳуқуқларини бузиш ҳисобланади.

Товар белгисининг эгаси ўз ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш мақсадида товар белгиси ёнига огоҳлантирувчи белгини қўйиши мумкин, у товар ёки унинг жойлаш буюмида қўлланилган белги Ўзбекистонда рўйхатга олинган товар белгиси эканлигини кўрсатади. Бундай огоҳлантирувчи белги доира ичига олинган лотинча “Р” ҳарфидан иборат.

Товар белгисининг эгаси исталган вақтда гувоҳномада кўрсатилган барча товарлар ёки уларнинг бир қисмига нисбатан ўз белгисига мутлак ҳуқуқларни бошқаларга бериши ёки тегишли лицензия шартномаси асосида бошқа шахсларга вақтинча фойдаланиш ҳуқуқини бериши мумкин.

Лицензия шартномаси Патент идорасида рўйхатга олинмиши зарур. Шунинг кўра етиб ўтамазлик, жамоа белгиси ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бу белгига эгалик қилувчи барча шахсларнинг розилигисиз бошқа юридик ва жисмоний шахсларга берилиши мумкин эмас.

Товар белгисининг рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома устуворлик санасидан бошлаб ўн-йил мобайнида амал қилади.

Бунда товар белгисининг рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги гувоҳноманинг амал қилиш муддати белги эгасининг гувоҳнома амал қилиш муддатининг охиригача йили мобайнида берган аризасига кўра ҳар сафар ўн-йилга

узайтиради.

Товар белгисини рўйхатга олишга талабнома фақат бир товар белгисига оид ва қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

1. Ариза берувчининг жойлашган ёки яшаш жойи кўрсатилган ҳолда белгини товар белгиси сифатида рўйхатга олиш тўғрисидаги ариза;

2. Рўйхатга олиш сўралаётган белги ва унинг тавсифи;

Товар белгиси қайси товар ва хизматлар учун сўралаётган бўлса, шу товар ва хизматларнинг МКТУ (Халқаро товар ва хизматла классификацияси) синфлари бўйича гуруҳларга ажратилган рўйхат.

Агар талабнома жамоа белгисига берилаётган бўлса, талабномага жамоа белгисининг устави эълон қилинади, у ўз ичига жамоа белгисини ўз номига рўйхатга олишга ваколатли бирлашма номи; бу белгини рўйхатга олиш мақсади; бу белгидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўладиган субектлар номи; жамоа белгиси билан белгиланадиган товарларнинг рўйхати ва ягона сифат ва умумий хусусиятлари; белгидан фойдаланиш шартлари ва ундан фойдаланишни назорат қилиш тартиби; шунингдек устав қоидаларини бузганлик учун жавобгарликни олган бўлиши зарур.

Талабномага шунингдек белгиланган миқдордаги бож тўланганлиги тўғрисидаги ҳужжат илова қилинади.

Товар ва хизматлар рўйхати. Товар ва хизматлар рўйхати қайси товарлар товар белгисини рўйхатга олиш сўралаётганини аниқлаш учун мўлжалланган бўлади.

Рўйхатда кўрсатилган товар ва хизматлар МКТУ (Халқаро товар ва хизматлар классификацияси) синфлари бўйича гуруҳларга ажратилган ва товар ҳамда хизматларни идентификациялаш имконини берадиган аниқ атамалар билан (имкон қадар МКТУ атамаларидан фойдаланиш керак) белгиланган бўлиши керак.

Талабнома берувчи ўз товар белгисини ишлаб чиқаришда қандай асосий тамойилларга амал қилиши зарур. Одатда товар белгиси қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши зарур:

- ифодалик ва маънодорлик (ўзига хослик), яъни товар белгиси уни бошқалардан ажратиб турувчи белгига эга бўлиши, осон кўчирилиши, (сўз билин ифодаланган товар белгилари учун) ва ёдда қолиши керак;

- қисқа ва аниқлик, яъни товар белгиси қисқа бўлиши (сўзли белгилар учун) ва тасвир элементлари сони ҳаддан ташқари кўпайиб кетмаслиги (тасвирий белгилар учун) керак;

- эстетиклик, яъни товар белгиси идрок этилиши бўйича замонавий ва тушунарли ҳамда кўргазмали бўлиши керак;

- барқарорлик (узоқ муддатлилик), яъни товар белгиси узоқ муддат, ҳатто маҳсулот ассортимени ўзгарган ҳолларда ҳам фойдаланиш учун яроқли бўлиши керак;

- тасаввур уётадиган, яъни товар белгиси истеъмолчидан товар ёки унинг бирор-бир хусусияти тўғрисида тасаввур ҳосил қилиши зарур.

Бундан ташқари, сўз билан ифодаланадиган товар белгиси учун янги

бўлиши билан бирга, оҳангдорлиги ва талаффузи қулай бўлиши ҳам зарур сифатлардан ҳисобланди.

Шуни қайд этиш зарурки, тасвирий товар белгиси чун турли-туман рангларнинг уюнлиги унинг ўзига хослигини, кишиларни ўзига жалб этиши ва фаркланувчи қобилятини оширади. Шу билан бирга ранг сўзлар билан ифодаланган, ҳажми ва қўшма товар белгилари учун ҳам муҳимдир.

Таянч сўзлар

Ўсимликларни янги навлари, ҳайвонларни янги зотлари, селекция, генетика, ютуғи, патент, янгилиги, экспертиза, муаллифлик ҳуқуқи, талабнома, эгаси, рухсат, лицензия, шартнома, гувоҳнома, ҳақида, ҳулоса, давлат синовлари, патент идораси, аниқлаш, саноат, намуна, мувофиқ, янгилик, хослик, қўлланиш, патент, гувоҳнома, патент, белги, тушунча, товар, хизмат, хусусият, бозор, хос, ҳуқуқ, бузилиш, ергонометрик, эстетик, эгаси, бузилиши, муносабат, интеллектуал.

Такрорлаш учун саволлар

1. Саноат намунасининг патентга лаёқатлилиқ шартларини шарҳлаб беринг?
2. Саноат ва товар белгилари нима сабабдан қўйилишини ва уни аҳамияти?
3. Саноат намунарига патент олиш учун талабнома тузиш қандай ҳужжатларни тўлазиш зарур?
4. Товар белгиларини кўрсатилишини халқ ҳўжалигидаги аҳамиятини шарҳлаб беринг?
5. Ўзбекистон Республикасини “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги қонун қачон қабул қилинган ва уни аҳамияти?
6. Ўсимлик навларини яратиш ва унга қўйиладиган талаблар?
7. Янги уй ҳайвонларини зотларини яратиш ва унга қўйиладиган асосий талаблар?
8. Селекция ютуқлирига гувоҳнома олиш учун талабномага қўйиладиган шартлар?

Х БОБ. ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТ РИВОЖЛАНИШИДА АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Режа:

1. Халқаро патент таснифи.
2. “ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

1. Халқаро патент таснифи.

Бугунги кунда замонавий техник билимлар, ихтиролар саноат намуналари ва ҳақозалар тўғрисидаги ахборотнинг қанчалик муҳимлиги барчага аён. Аниқ ва ўз вақтидаги ахборотга эга бўлиш аксарият ҳоларда муваффақият ва малубият ўртасидаги фарқни билдириши мумкин. Масалан, янги ихтиролар тўғрисида ахборотга эга бўлмаган ҳар қандай тадқиқот институти кимдир аллақачон ҳал қилиб қўйган муаммо устида тадқиқот олиб бораётганини аниқлагунча қанча вақт ва маблағни беҳуда сарфлаши мумкин.

Бундай ўзини оқламайдиган таваккалчиликларга фақат бир усул – ҳар қандай лойиҳани тегишли ахборот тадқиқотлари ўтказишдан бошлаш билан йўл қўймаслик мумкин.

Патент ахборотини универсал ахборот ресурси деб аташ мумкин, чунки у ҳам катта тижорат қимматига эга, хусусан:

1. Патент ахбороти доимий равишда ҳажми ошиб бораётган замонавий техника ютуқларидан тез ва тўла хабардор бўлиб бориш имконини беради. Патентлар ҳамма вақт энг сўнги ахборотни беради, чунки бозор иқтисодиёти ва рақобат кураши ихтирочилар (ёки уларнинг иш берувчилари)ни ўз ғояларини патентлашни биринчи навбатдаги вазифа деб ҳисоблашга мажбур қилади. Чунки бир хил ихтирога талабнома берувчилар ичида биринчи бўлиб талабнома берган киши патент олади ва демак бу патентдан келиб чиқадиган ҳуқуқларга эга бўлади;

2. Муҳим ҳуқуқий ахборотлар, масалан, патент билан муҳофазаланган ихтиро ҳажми, мутлақ ҳуқуқларнинг амал қилиш муддати ва ҳоказо тўғрисидаги ахборотларни ўз ичига олади;

3. Нафақат муайян интеллеқуал мулк объектларини иқтисодий таҳлил қилиш, балки техника, ишлаб чиқариш тармоқлари, тадбиркорлик фаоллигининг ривожланишини кузатиш имконини беради ва ҳоказо;

4. Бундан ташқари, патент ахбороти патент эгалари, ихтирочилар, уларнинг патент агентлари билан алоқа болаш учун улар тўғрисидаги (манзили, телефонлари ва х.к.) фойдали ахборотларни ҳам ўз ичига олади. Бу лицензия шартномалари тузиш, патентланган маҳсулотни сотиш ёки сотиб олиш, ҳамкорликда илмий тадқиқот ишлари ёки инновация лойиҳаларини бажариш учун зарур бўлган амалий алоқаларни тезда ўрнатиш имконини беради.

Патент ахборотини талабнома берилган ва саноат мулки объектлари (ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, товар белгилари) сифатида

тан олинган турли техник ечимлари ва ишланмалар тўғрисидаги, шунингдек патентлар ва ушбу мулкка тегишли субектларнинг ҳуқуқий мақоми тўғрисидаги ахборот деб аташ мумкин.

Тузилиши жиҳатидан патент ахбороти шартли равишда қуйидаги ахборот ресурсларига бўлинади.

1. Патент ҳужжатлари, у ўз ичига расмий чоп этилган патент олиш учун берилган талабномалар ёки патент берилган ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналарининг тавсифлари, шунингдек рўйхатга олинган товар белгилари тўғрисидаги маълумотларни олади. Қайд этиб ўтамузика, кўп мамлакатларда патент олишга берилган талабномалар Патент идоралари ўтказадиган ва талабнома берилган ихтирога қарши бўлган бир қатор материалларни ўз ичига оладиган патент қидирув тўғрисидаги ҳисоботлар билан бирга нашр этилади.

Патентга боғлиқ адабиётлар, у дастлабки патент ҳужжатлари: рефератлар, аннотациялар, формула бандларини тахлилий синтетик қайта ишлаш натижасидаги турли материаллардан иборат бўлади. Бундай материаллар одатда, таркибидаги ахборотнинг характери ва мақсадига кўра ихтисослашган турли рефератив ёки шарҳларда чоп этилади.

Патент ахборотининг техник ва тижорат ахборот манбаи сифатида юқорида санаб ўтилган афзалликларига патент ҳужжатларининг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари туфайли еришилади:

1. Барча патент ҳужжатлари бир хил тузилишга эга.

Ҳар бир ихтиро тавсифида ихтиродан олдинги техника даражаси очиб берилди ва ихтиронинг ушбу техника даражасига қўшган ҳиссаси (унинг янгилиги) ажратиб кўрсатилади. Бу патент ҳужжатидан фойдаланувчига бошқа илмий-техник адабиётларни ўрганмасдан туриб ҳам ихтирони таҳлил қилиш имконини беради, шунингдек шу соҳанинг технологик ривожланиш тарихини очиб беради.

2. Патент ҳужжатлари фақат ғоянинг ўзини очиб берибгина қолмай, балки, одатда уни саноатда амалий қўлланиш имконияти тўғрисидаги муфассал ахборот (муайян мисоллар)ни беради. Аксарият ҳолларда патент ҳужжатлари бошқа адабиётларда чоп этилмайдиган ахборотларни беради. Масалан, Америка мутахассисларининг баҳолашича, АҚШ патентларида очиб берилган технологияларнинг камида 70 % патент адабиётларидан бошқа адабиётларида очиб берилмаган.

3. Патент ҳужжатлари тасниф рамзларига эга бўлиб, улар патент ҳужжатларини уларнинг мазмуни қайси техника соҳасига тегишли бўлса, шу соҳага мувофиқ таснифлаш имконини беради. Бу эса ахборот қидирувини осонлаштириш учун патент ахбороти массивларига ишлов бериш ва тизимлаштириш имконини беради.

4. Барча патент ҳужжатлари библиографик маълумотлар билан таъминланади, улар ҳуқуқий маълумотлар, масалан, патент берилган сана, ихтиронинг устуворлик санаси, талабнома берувчи тўғрисидаги маълумотлар ва бошқалар келтирилади. Патент ҳужжатларини қидириш ва ишлов беришни

енгиллаштириш учун библиография умумқабул қилинган махсус кодлар бўйича тизимлаштирилади.

5. Патентлар таркибида реферат бўлиб, у ахборот кидирувини тезда, ихтиро тавсифи ва формуласига факат зарурият туилгандагина бевосита муружаат қилган ҳолда, амалга ошириш имконини беради.

6. Тасниф рамзларининг мавжудлиги ва библиографик маълумотларнинг кодланиши автоматлаштирилган маълумот-ахборот тизимлари маълумотлар базаларини яратиш имконини беради, улардан ахборот тадқиқотлари ўтказишдан кенг фойдаланилади.

БИМТнинг статистик маълумотларига кўра жаҳонда бир-йилда бериладиган талабномалар сони 1,5 млн. дан ошади. Ярим миллиондан ортиқ талабнома патентга айланади. Бугунги кунда дастлабки патентлар пайдо бўлган вақтдан бошлаб қанча патент ҳужжатлари чоп этилганлиги тўғрисида аниқ статик маълумотлар йўқ. Лекин тахминан уларнинг сони 40 млн. дан ортиқни ташкил этади. Табиийки, патент ҳужжатларининг асосий қисми етакчи индустриал ривожланган мамлакатларга тўри келади.

БИМТ стандартлари (РСТ шартномалари) билан ихтироларга патент берилиши сўралган талабномалар бўйича патент-ахборот кидируви ўтказишда Патент идоралари (шу жумладан Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси) таянадиган патент ҳужжатлари минимуми белгиланганда. Ушбу минимум ўз ичига 1920-йилдан бошлаб Буюк Британия, Германия, Россия (собиқ СССР билан бирга), АҚШ, Франция, Швейцария (факат франсуз ва немис тилларда) ва Японияда нашр этилган патент ҳужжатларини олади. Бу минимумга шуниингдек Европа патент идораси нашрлари ва БИМТ нашр қиладиган РСТ халқаро патент талабномалари қиради.

Ахборот кидируви техниканинг у ёки бу соҳаси ривожланган бошқа мамлакатлар бўйича ҳам ўтказилиши мумкин. Ўзбекистон патентини олиш учун талабнома берувчилар албатта Ўзбекистон Патент ҳужжатлари бўйича ахборот кидируви ўтказишлари шарт. Патент ахбороти кидирувини олиб бориш мамлақати кидирувининг вазифасидан келиб чиқиб танланиши керак. Масалан, ихтирони Австралияда патентлаш мўлжалланаётган бўлса, ахборот кидируви ўз ичига Австралия патент ҳужжатларини олиши зарур.

Ахборот кидируви олиб боришда патент ҳужжатларининг у ёки бу мамлакатнинг муайян қонунчилигига боғлиқ бир нечта турлари мавжудлигини билиш зарур.

Патент ҳужжатларининг муайян турлари ихтиро тавсифларида БИМТнинг Ст 16 стандарти бўйича харфий рақамли кодлар билан белгиланади. Ўзбекистоннинг бош патент фонди давлат патент кутубхонаси (Тошкент ш.) ҳисобланади. Бу фондда жаҳоннинг 57 дан ортиқ мамлакатидан тўрежаган ихтироларнинг тавсифлари ва патент бюлетенлари сақланади.

XX асрнинг охирида Бутун жаҳон Интернет тармоининг тарқалиши муносабати билан патент ахборотидан фойдаланиш ва унга ишлов бериш самарадорлигини оширишда янги босқич бошланди. Янги ахборот технологиялари ва коммуникацияларининг жорий этилиши бир вақтнинг ўзида

сони чегараланмаган истеъмолчиларнинг патент ахбороти бўйича маълумотлар базалари заҳираларидан фойдаланиши учун кенг имкониятлар очиб беради. Йирик маълумотлар базаларининг ривожланиши билан патент ахборотининг елтувчилари сифатида оптик дисклар ва кичик патент фондларига ехтиёж пасаяди. Ҳар бир фойдаланувчи ўз иш жойини тарқ етмаган ҳолда ўзининг компютери орқали керакли ахборотни осон топиши мумкин.

Бугунги кунда энг тўлиқ ва фойдаланиш учун қулай маълумотлар базалари қуйидагилардан иборат:

- ЕРО еспасенет (манзили: [хттп://www.epo.org/еспасенет](http://www.epo.org/еспасенет)), у орқали Европа Патент идорасининг патент ҳужжатлари, РСТ, Европа мамлакатлари, шунингдек АҚШ, Япония, Канада ва бошқа мамлакатларнинг талабномасини қидириш мумкин;

- БИМТ маълумотлар базалари (манзили: [хттп://ипдл.випо.инт](http://ипдл.випо.инт)), унда РСТ талабномалари, АҚШ, Европа, Лотин Америкаси мамлакатлари патент ҳужжатлари мавжуд;

- АҚШ Патент идораси маълумотлар базалари ([хттп://www.uspto.gov/web/мену/](http://www.uspto.gov/web/мену/)), у 1976-йилдан бошлаб тўрежаган тўлиқ матнли ва рефератив маълумотлар базаларидан фойдаланиш имконини беради.

- Россия саноат мулки федерал институти маълумотлар базалари ([хттп://www.фипс.ру](http://www.фипс.ру)), у ахборотни рус тилида қидириш учун қулайдир;

- Девент фирмасининг маълумотлар базалари ([хттп://www.дервент.com/](http://www.дервент.com/)), у 1963-йилдан бошлаб тўрежаган фармацевтика бўйича ҳужжатлар, 1995-йилдан бошлаб тўрежаган қишлоқ хўжалиги ва ветеринария бўйича ҳужжатлар, шунингдек жaxonнинг 40 дан ортиқ мамлакатидан бошқа тармоқлар бўйича талабнома ва патентларни ўз ичига олади.

Жахон маълумотлар базаларига кириш учун Интернет тармоидан фойдаланиш патент ахборотини тезкор қидириш ва ишлов бериш учун янги имкониятлар очиб беради.

Халқаро патент таснифининг мақсади ахборотни тезда қидириб топиш ва ишлов бериш имкониятини таъминлаш учун патент ҳужжатларини тизимлаштириш (тартибга солиш) тизимини яратишдан иборат. Қабул қилинган таснифлаш тизими асосида патент фондларида патент ҳужжатлари индексацияланади ва жой-жойига қўйилади, маълумотлар базаларида ахборот қидирилади ва ҳоказо.

2. “ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.

Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастур ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги Қонуни 06.05.1994-йилда қабул қилинган ва 05.04.2002 ва 30.08.2002-йилларда ўзгартиришлар киритилган. Ушбу Қонун ЭХМ учун дастур ва маълумотлар базаларини яратиш, уларнинг ҳуқуқий ҳимояси ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатларни Ўзбекистон Республикасида тартибга солади.

Қорақалпоистон Республикасида ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси борасидаги муносабатлар Қорақалпоистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари ёки битимларида ушбу Қонунда назарда тутилганидан ўзгача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки битим қоидалари қўлланилади.

Ушбу Қонун ЭҲМ учун яратилган дастур ва маълумотлар базаларини муаллифлик ҳуқуқи объектлари сирасига киритади.

Вазифаси ва афзалликларидан қатъи назар, объектив шаклда ифодаланган, босиб чиқарилган ҳамда босиб чиқарилмаган, муаллиф (хаммуаллифлар) ижодий фаолиятининг натижаси бўлган, ЭҲМ учун яратилган ҳар қандай дастур ва маълумотлар базаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи татбиқ этилади. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига муаллифлик ҳуқуқи акси исботланмагунга қадар сақланиб қолаверади.

Ушбу Қонун билан бериладиган ҳуқуқий ҳимоя:

– Ҳар қандай дастурлаш тилида ва ҳар қандай шаклда ифодаланиши мумкин бўлган ЭҲМ учун яратилган дастурларнинг барча хилига (шу жумладан, операстия тизимлари ва дастурий мажмуаларга) нисбатан, бошланич матн ва объект кодига нисбатан ҳам, шунингдек маълумотларни танлаш ва ташкил этиш бўйича ижодий меҳнатнинг натижаси бўлган маълумотлар базаларига нисбатан татбиқ этилади;

– ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базалари ёхуд уларнинг бирор-бир қисмига асос бўлган ғоялар ва принстипларга, шу жумладан, интерфейс ҳамда алгоритм ташкил қилиш ғоялари ва принстиплари, шунингдек дастурлаш тилларига нисбатан татбиқ этилмайди.

ЭҲМ учун дастурлар ёки маълумотлар базаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи улар яратилгач юзага келади. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи эътироф этилиши ва рўёбга чиқарилиши учун рўйхатдан ўтказиш ёки ўзга расмийчиликларга риоя этиш талаб қилинмайди.

Муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлмаган материаллардан (асарлардан) таркиб топган маълумотлар базасига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи маълумотлар базасини яратган шахсларга тегишли бўлади.

Бошқа шахснинг муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлган материалларни ўз ичига олган маълумотлар базасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи бундай материалларнинг ҳар бирига нисбатан муаллифлик ҳуқуқига риоя қилинган тақдирдагина эътироф этилади.

Маълумотлар базасига киритилган материалларнинг ҳар бирига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи сақланади. Бу материаллар маълумотлар базасидан қатъи назар ишлатилиши мумкин.

Маълумотлар базасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг ушбу маълумотлар базасига кирган материал ва асарларни мустақил равишда танлаши ва ташкил этишига монелик қилмайди.

Ҳуқуқ эгаси ўз ҳуқуқларидан хабардор қилиш мақсадида ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг биринчи бор босиб чиқарилишидан эътиборан муаллифлик ҳуқуқининг уч қисмдан: доира ёки кичик кавс ичига олинган "С" ҳарфи; ҳуқуқ эгасининг номи (исми); ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси биринчи бор босиб чиқарилган-йил кўрсатилган ёзувдан таркиб топган ҳимоя белгисини қўллаши мумкин.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқи уларнинг моддий ашёсига нисбатан мулк эгалиги ҳуқуқи билан алоқадор эмас. Моддий ашёга нисбатан ҳуқуқларни ўзгаларга ҳар қандай тарзда бериш ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқларидан бирортасининг ўзгаларга ўтиб қолишига сабаб бўлмайди.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддатлари қонун ҳужжатларида кўзда тутилган муаллифлик ҳуқуқи нормаларига мувофиқ белгиланади.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига муаллифлик, шунингдек муаллифнинг (муаллифларнинг) ёки ўзга ҳуқуқ эгасининг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлари амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ аниқланади. ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг муаллифи (муаллифлари) ёхуд ўзга ҳуқуқ эгаси ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини модификациялашни, шу жумладан, дастурни бир дастурлаш тилидан бошқа тилга ўтказиш ва (ёки) амалга оширишга руҳсат этиш борасида мулк ҳуқуққа ҳам эгадир.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган мулкӣ ҳуқуқлар шартнома бўйича ўзга жисмонӣ ёки юридик шахсларга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин. Шартнома ёзма шаклда тузилади ва унда албатта қуйидагилар белгилаб қўйилади: ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасидан фойдаланиш ҳажми ва усуллари, ҳақ тўлаш тартиби ва мукофот пули миқдори, шартноманинг амал қилиш муддати.

ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базасига бўлган мулкӣ ҳуқуқлар қонунда белгиланган тартибда мерос бўлиб ўтади.

Ҳизмат вазибаларини бажариш тартиби ёки иш берувчининг топширигига биноан яратилган ЭҲМ учун дастур ёки маълумотлар базасига бўлган мулкӣ ҳуқуқлар иш берувчига, башарти у билан муаллиф ўртасидаги шартномада ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса, тегишли бўлади.

Ҳақ тўлаш тартиби ва мукофот пули миқдори муаллиф билан иш берувчи ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилади.

ЭҲМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига нисбатан мулкӣ ҳуқуқларга эга ташкилот ёки қорхона (мулкчилик шаклидан қатъи назар) қайта ташкил қилинса, тарқатиб юборилса ёки тугатилса, барча мулкӣ ҳуқуқлар тегишли равишда суднинг ёки тугатиш комиссиясининг қарорига кўра муаллифга (муаллифларга), давлатга ёки бошқа ҳуқуқӣ ворисга ўтказилиши мумкин.

ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларига нисбатан барча шахсий ва мулкый ёки шартномага кўра фақат мулкый ҳуқуқларга эга бўлган Ўзбекистон Республикасининг, бошқа давлатларнинг жисмоний ёки юридик шахслари дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳуқуқ эгаси ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини бевосита ёки ўз вакили орқали Дастурий махсуллар давлат реестри ёки Маълумотлар базалари давлат реестрида (матнда бундан буён Реестр деб юритилади) Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идорасига (бундан буён матнда Патент идораси деб юритилади) талабнома бериш орқали рўйхатдан ўтказилади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини расмий рўйхатдан ўтказиш сўралган талабнома (матнда бундан буён рўйхатдан ўтказиш талабномаси деб юритилади) ЭХМ учун яратилган битта дастур ёки битта маълумотлар базасига тааллуқли бўлиши керак. Рўйхатдан ўтказиш талабномасини расмийлаштириш қоидаларини Патент идораси белгилайди.

Рўйхатдан ўтказиш талабномаси келиб тушгач, Агентлик керакли ҳужжатларнинг бор-йўқлиги ва қоидаларнинг талабларига қанчалик мувофиқлигини текшириб чиқади. Текшириш натижаси ижобий бўлса, Патент идораси ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини тегишли Реестрга киритади, талабнома берувчига расмий рўйхатдан ўтказилганлик тўғрисида гувоҳнома топширади ҳамда рўйхатдан ўтказилган ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларига доир маълумотларни Патент идораси расмий ахборотномасида эълон қилади.

Талабнома берувчи Патент идораси сўровига кўра ёки ўз ташаббуси билан маълумотлар расмий ахборотномада босиб чиқарилгунига қадар талабнома материалларини тўлдириш, уларга аниқлик киритиш ва уларни тузатишга ҳақлидир. Текшириш натижаси салбий бўлса, Патент идораси талабнома берувчига расмий рўйхатдан ўтказиш рад этилганлигини билдирувчи ҳужжат топширади.

Расмий рўйхатдан ўтказиш тартиби, расмий рўйхатдан ўтказилганлик тўғрисидаги гувоҳнома шакллари, уларда кўрсатиладиган маълумотлар таркибини Патент идораси белгилайди. Расмий ахборотномада эълон қилинадиган маълумотлар рўйхати ҳам Патент идораси томонидан белгиланади.

Рўйхатдан ўтказилган ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган барча мулкый ҳуқуқлар бутунлай ўзгаларга берилиши тўғрисидаги шартнома Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши лозим. ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасига бўлган мулкый ҳуқуқларнинг ўзгаларга ўтказилиши тўғрисидаги шартномалар томонларнинг келишувига биноан Патент идорасида рўйхатдан ўтказилиши мумкин.

Реестрга киритилган маълумотлар токи акси исботланмагунга қадар тўри деб ҳисобланади. Кўрсатилган маълумотларнинг тўрилиги учун талабнома берувчи жавобгар бўлади.

ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларини рўйхатга олиш ҳамда ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларидан фойдаланишга бўлган мулквий ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартномаларни рўйхатга олиш билан боғлиқ юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни бажарганлик учун патент божлари ундирилади. Патент божлари Патент идорасига тўланади. Патент божларининг миқдори ва уларни тўлаш муддатлари, уларни тўлашдан озод қилиш, тўловларнинг миқдорини камайтириш ёки уларни қайтариб бериш асослари, шунингдек патент божларидан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларини бошқа давлатларда рўйхатдан ўтказишга ёки уларни халқаро миқёсда рўйхатдан ўтказишга ҳақлидирлар.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари томонидан бошқа давлатларда рўйхатдан ўтказиш Патент идорасига талабнома топширилганидан кейин амалга оширилади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасидан бошқа шахсларнинг (фойдаланувчиларнинг) фойдаланиши ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартнома асосида амалга оширилади, ушбу Қонуннинг 13-моддасида кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно.

ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базалари сотилганда ёхуд оммавий фойдаланувчилар учун бериб қўйилганда шартномалар тузишнинг алоҳида тартиби қўлланиши, хусусан ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг берилаётган нусхаларида шартноманинг типик талаблари баён этиб қўйилиши мумкин.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг нусхасига қонунан эга бўлган шахс ҳуқуқ эгасидан қўшимча равишда рухсат олмаган ҳолда ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси ўз вазифасига монанд ишлаши билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракатларни амалга оширишга, шу жумладан, ЭХМга ёзиб қўйиш ва унинг хотирасида сақлашга, шунингдек аниқ кўришиб турган хатоларни тузатишга ҳақлидир. ЭХМга ёзиб қўйиш ва унинг хотирасида сақлашга, башарти, ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартномада ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса, битта ЭХМ ёки шохобчадаги битта фойдаланувчига нисбатан йўл қўйилади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг нусхасига қонунан эга бўлган шахс ҳуқуқ эгасининг розилигини олмай ва унга қўшимча ҳақ тўламай туриб (башарти, шартномада ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса), қуйидаги ҳаракатларни амалга оширишга ҳақлидир: ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини адаптациялашга; ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси нусхасини, ушбу кўчирма нусха архив мақсадларигагина мўлжалланган тақдирда ва қонуний тарзда олинган нусхани алмаштириш учун керак бўлиб қолган (ЭХМ учун яратилган дастур

ёки маълумотлар базасининг асл нусхаси йўқолиб қолган, йўқ қилинган ёки яроқсиз ҳолга келган) тақдирда ўзлари тайёрлашга ёки тайёрлаш учун топшириқ беришга. Бунда ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг кўчирма нусхасидан юқорида айтиб ўтилган мақсадлардан бўлак мақсадларда фойдаланилиши мумкин эмас ва ЭХМ учун яратилган ушбу дастурдан ёки маълумотлар базасидан бундан буён фойдаланиш қонуний бўлмай қолса, улар йўқ қилиниши лозим.

ЭХМ учун яратилган дастур нусхасига ҳақли равишда эгалик қилаётган шахс мазкур дастурнинг кодланиши ва тузилишини ўрганиш мақсадларида уни муаллифнинг ёки ўзга ҳуқуқ эгасининг ёзма розилиги бўлган тақдирда ёки қуйидаги ҳолларда бундай розилик бўлмаса ҳам декомпиляция қилиши мумкин, агар:

– Декомпиляция қилиш натижасида олинган ҳамда мазкур шахс томонидан ишлаб чиқилган дастурнинг ЭХМ учун яратилган бошқа дастурлар билан ўзаро ҳамкор ишлаши учун зарур ахборотни бошқа манбалардан олиш мумкин бўлмаса;

– ЭХМ учун яратилган дастурнинг фақат бундай ҳамкор ишлашини йўлга қўйиш учун зарур қисмларининг ўзи декомпиляция қилинаётган бўлса;

– Декомпиляция натижасида олинган ахборотдан ифодасига кўра ЭХМ учун яратилган, декомпиляция қилинаётган дастурга жуда ўхшаш бўлган ЭХМ дастури ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш ёки тарқатиш учун фойдаланилмаса ёхуд бундай ахборот муаллифлик ҳуқуқини бузадиган бошқа ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириш учун ишлатилмаса. (ЎЗР 05.04.2002-й. 364-ИИ-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси нусхасига эгалик ҳуқуқи ёки ўзга мулкӣ ҳуқуқлар ушбу нусхага эгалик ҳуқуқи биринчи маротаба сотилганидан кейин ёки бошқача тарзда ўзгага ўтказилганидан кейин, ҳуқуқ эгасининг розилигини олмай ва унга қўшимча ҳақ тўламаган ҳолда олиб сотилишига ёки бошқача усулда ўзгаларга ўтказилишига йўл қўйилади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасининг муаллифи ва ўзга ҳуқуқ эгалари:

– ҳуқуқлари тан олинishi;

– ҳуқуқ бузилишига қадар мавжуд бўлган ҳолат тикланишини ва ҳуқуқни бузаётган ёки унинг бузилиши хавфини тудираётган хатти-ҳаракатлар тўхтатилиши;

– етказилган зарар унинг миқдорига ҳуқуқбузар томонидан айриқонуний олинган даромад суммасини қўшган ҳолда қорезаиши;

– фойда кўрган ҳуқуқбузардан етказилган зарар қопланиши ўрнига энг кам ойлик иш ҳақининг тегишли суд қарори билан белгиланадиган йигирма баробаридан минг баробаригача бўлган миқдоридан товон тўланиши;

– уларнинг ҳуқуқлари муҳофаза қилиниши билан боғлиқ қонунларда назарда тутилган ўзга чоралар қўрилишини талаб қилишга ҳақлидир.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базаси муаллифи ва ўзга ҳуқуқ эгалари ўз ҳуқуқлари муҳофаза қилинишини сўраб тегишли судга мурожаат этишлари мумкин.

Суд ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг муаллифлик ҳуқуқи бузилган ҳолда тайёрланган нусхаларини мусодара этиш ва уларни йўқ қилиб юбориш тўғрисида қарор чиқариши мумкин. ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасидан бундай нусхалар олишда фойдаланиладиган материаллар ва ускуналар суднинг қарори билан бюджет даромадига ўтказилиши ёхуд даъвогарнинг илтимосига биноан зарарларни қоплаш ҳисобига берилиши мумкин.

Ҳуқуқ эгаларининг мутлақ ҳуқуқларига тааллуқли ушбу Қонун талабларининг жисмоний ёки юридик шахс томонидан бажарилмаслиги муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши ҳисобланади.

ЭХМ учун яратилган дастур ёки маълумотлар базасини ўзганинг номи билан чиқариш ёхуд ундан айриқонуний равишда нусха олиш ёки бундай асарларни тарқатиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда маъмурий ёхуд жиноий жавобгарликка сабаб бўлади.

Тайёрланиши ёки улардан фойдаланилиши муаллифлик ҳуқуқи бузилишига олиб келадиган ЭХМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг нусхалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда олиб қўйилиши лозим.

Чет еллик юридик ва жисмоний шахслар ушбу Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан тенг равишда ёки ўзаролик принстипи асосида фойдаланадилар.

Таянч сўзлар

Патент, ЭХМ, дастур, маълумот, база, ҳуқуқий, муҳофаза, яратилган, универсал, тадқиқот, усул, фойдали, алоқа, нумуна, товар, хизмат, ишлама, субъект, библиографик, талабнома, ҳужжат, маҳсус, код, кидирув, БИМТ, статистик, истеъмолчи, бозор, фойда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Патент ахбороти нима сабабдан универсал ахборот ресурси дейилади?
2. Бугунги кунда энг тўлиқ ва фойдаланиш учун қулай маълумотлар базаларини кўрсатиб беринг.
3. Халқаро патент таснифининг асосий мақсади нима?

XI БОБ. КОРХОНЛАРДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ БОШҚАРИШ

Режа:

1. Корхона фаолиятини асосий йўналишларини маркетинг тадқиқотлари.
2. Корхонанинг рақобатдошлик меҳонларини аниқлаш.
3. Корхонада инновацион фаолиятни бошқариш.

1. Корхона фаолиятини асосий йўналишларини маркетинг тадқиқотлари.

Бозор шароитидаги корхоналар, харидорларнинг талаблари асосида ўз маҳсулот турлари ва хизматларини ташкил этишлари, маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини оширишлари, маҳсулотнинг «хаётий жараёни»га асосланиб, корхонанинг фаолият йўналишини аниқлашлари, ўз корхона услубларини ишлаб чиқаришлари шарт ва ҳоказо. Бундай вазифаларни сўнгги вақтларда кизикишларга сабаб бўлаётган маркетинг тадқиқотлари мажмуасини ўтказмасдан ҳал етиб бўлмайди.

Ўзбекистондаги корхона ва фирмалар ҳам маркетинг тадқиқотлари ўтказишмоқса: Республикада фаолият кўрсатаётган йирик қўшма корхоналар («ЎЗДЕУ» «УзБАТ», «Соса-Сола» ва бошқалар) маркетинг тадқиқотларини бош маҳкама раҳбарлигида, бошқа корхоналар эса мустақил равишда шундай тадқиқотлар ўтказмоқдалар. Маркетинг тадқиқотлари қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

Маркетинг масалаларини ҳал этишга тўсиқ бўлаётган ноаниқликларни камайтириш мақсадида маълумотлар тўплаш, уларга ишлов бериш. Тадқиқот объектлари сифатида бозор, рақобатчилар, харидорлар, баҳо корхонанинг ички қувватига хизмат қилади. Маркетинг тадқиқотларини, истеъмолчи, харидор ва жамоатчиликнинг маркетинг билан керакли машулотлари маркетинг имкониятлари ва муаммоларини аниқлашга ва ажратиб олишга, ҳаракатларни баҳолаш, такомиллаштириш ва ишлаб чиқариш, маркетинг фаолияти натижаларини кузатиш, шунингдек маркетингни бошқариш жараёнини яхшироқ тушунишга хизмат қилади.

Тадқиқотларнинг асосий фаолияти фавқулодда ва умумий ўрганишдан бошланиб, сотиб олувчи ва харидор талабини қондириш даражасини аниқлаш билан тугатилади.

Маркетинг тадқиқотлари бу фирма фаолияти билан боғлиқ бўлган маълумотлар мажмуини доимий аниқлаш, уларни тўплаш, таҳлил қилиш ва натижалар бўйича ҳисоботини тайёрлашдир.

- Тадқиқот муаммо ва мақсадини аниқлаш
- Маълумот йиғиш режасини тузиш
- Тадқиқот режасини амалга ошириш, маълумотларни йиғиш ва таҳдил

қилиш

Маркетинг тадқиқотлари узоқ давом етувчи жараён ҳамдир, шундай булсада, уларни кичик фирма ва савдо-сотик билан шуулланмайдиган корхоналар ҳам олиб боришади, ваҳоланки, улар назарий жиҳатдан лирик компаниялар экспертлари томонидан қўлланиладиган мураккаб тадқиқот усулларига караганда камроқ, арзон ва содда усуллардан фойдаланишни афзал кўрадилар. Йирик фирма маркетинг тадқиқотларини ўз кучи билан олиб боради. Кичик фирма бу мақсад учун иқтисослашган фирмани ёллаши мумкин. Корхонанинг маркетинг фаолиятини тайёрлаш ва амалга ошириш (режа ва юли)да фойдаланиладиган ишланмалар маркетинг тадқиқотларининг аниқ натижалари бўлиб ҳисобланади.

Маркетинг тадқиқотлари услубий асослари таҳлили ахборотли усуллардан, шунингдек ўзаро боғлиқ турли соҳадаги билимлардан фойдаланишдан иборатдир. Маркетинг тадқиқотлари умумий тарзда қилинган бозор рақобатлари қоидаларига, шунингдек, меъёрга мувофиқ, умумий илмий усулларга асосланган ҳолда олиб борилиши зарур.

Илмий, таҳлил ахборот усулларидан кенг фойдаланган тадқиқотчилар бозорни, рақобатчиларни, истеъмолчиларни, баҳони, шунингдек корхонанинг ички қувватини ўрғанадилар. Маҳаллий восита ва бозор тадқиқотлари, шунингдек, турли манбалардан (ички ва ташқи, шахсий, пуллик ва бошқ.) олинган маълумотлар тўплами маркетинг тадқиқотлари учун асос бўлиб хизмат қилади. Ҳар қандай маркетинг тадқиқотининг муваффақияти пировардида унга нисбатан жамиятда пайдо бўлган ишончга боғлиқ бўлиб, тадқиқот натижасида олинган маълумотлар ишлаб чиқарувчилар, таъминотчи, воситачи, кенг истеъмолчилар оммасининг талаби, қарашлари, табиати ҳақидаги маълумотлар билан таъминлашга хизмат қилади.

Маркетинг тадқиқотлари қоидалар ва усулларга суянган ҳолда тадқиқотчиларга муайян талабларни қўяди. Тадқиқотчи белгиланган далиллар шарҳига таъсир кўрсатмаслик учун ҳолис бўлиш ва барча еҳтиёт чораларини кўриши керак. Шу билан бирга, ҳар қандай қўлланаётган услубнинг мукамал емаслигини сезган ҳолда, бўлаётган ўзгаришларни ўтказиб юбормаслик учун тадқиқотлар билан мунтазам равишда шуулланиб, ўз маълумотларининг ҳатолиги даражасини ҳам кўрсатиши керак.

Маркетинг тадқиқотининг тартиби алоҳида кетма-кет ҳаракатлар мажмуидая иборат.

Асосий ҳолатини аниқлаш.

1. Тадқиқот йўналишини ишлаб чиқиш;
 - 1.1. Умумий ҳолатни аниқлаш;
 - 1.2. Муаммонинг қўйилиши;
 - 1.3. Ишчи фикрни ҳосил қилиш;
 - 1.4. Кўрсаткичлар тизимини аниқлаш.
2. Емпирик маълумотларни олиш ва таҳлил қилиш;
 - 2.1. Ишчи қуролларни ишлаб чиқиш;
 - 2.2. Маълумотларни олиш жараёни;
 - 2.3. Маълумотларни таҳлил қилиш ва ишлаб чиқиш.

3. Асосий хулосаларни шакллантириш ва тадқиқот натижаларини расмийлаштириш;

3.1. Хулоса ва тавсияларни ишлаб чиқиш;

3.2. Тадқиқот натижаларини расмийлаштириш.

Маркетинг тадқиқотлари йўналиши тадқиқотнинг мазмунини тўлалигича аниқлашни, умумий қўйиладиган вазифанинг тадқиқот фикри чегарасида бўлишини, тадқиқотнинг биринчи кўзланган мақсад ва муаммоларини ишлаб чиқишни, ишчи фикрларини шакллантиришни ўз ичига олади.

Ўрганилган бозорнинг ҳолатига қараб тадқиқотнинг мақсади аниқлаштирилади. Бу вазифанинг умумий қўйилиши. У корхонанинг маркетинг иш фаолиятдан келиб чиқади ва бошқарув қарорини қабул қилишдаги ноаниқлик даражасини пасайтиришга қаратилади.

Маркетинг тадқиқотлари муаммони аниқлаш ва ҳал қилишга йўналтирилгандир. Шу билан бирга бундай тадқиқотлар муаммоси махсулот турлари ва унинг истеъмол қилиниши, бозорнинг тўлалик даражаси, ҳаракатланиш каналлари ва рақобатчилар ҳаракатидан пайдо бўлиши мумкин.

Ўрганилган муаммони қўйилишидаги босқичда маркетинг ва тадқиқотчи узвий боғлиқликда ишлаши лозим. Маркетинг қарорини қабул қилиш учун қандай маълумот кераклигини яхши тушунади, тадқиқотчи эса маркетинг тадқиқотини олиб бориш соҳасида ва маълумотларни олиш усули бўйича мутахассис ҳисобланади.

Маркетинг тадқиқотининг лойиҳаси қуйида келтирилган уч мақсаддан бирини ўз ичига олади: қидирув тадқиқоти, муаммони аниқлашда ва аниқ фикрнинг олдинга суришда ёрдам берувчи, олдиндан олинган маркетинг маълумотларни саралашни ўз ичига олади;

Тасвирни, тадқиқотмаркетинг муаммоларини аниқлаш ҳолатлар ва бозорлар потенциалини ёки истеъмолчиларнинг қарашлари демографик тавсифномаларини аниқлаш учун ўтказиладиган маркетинг тадқиқотидир ёки сабаб, текширув, болиқлик тадқиқоти — текширув муносабатлари ҳақидаги ишчи фикрнинг текширишдаги маркетинг тадқиқоти ҳисобланади.

Маркетинг тадқиқотининг ишчи фикри қўриб чиқиладиган, ўзига хос тадқиқот муаммосини ҳал қилишга доир алгоритмларни ўз ичига олади. Ишчи фикрнинг ишлаб чиқилиши кейинги тадқиқот пойдеворини яратувчи мураккаб ижодий жараёндир. У бутун ишланманинг асосий йўналиши ва тузилишини тиклашга ёрдам беради. Ишчи фикри қуйидагиларни таъминлаши керак: ишончлилик, фикр ва муаммонинг узвий болиқлиги, олдиндан айта билиш яъни, эмпирик маълумотлар ёрдамида уни текшириш мумкинлиги, шунингдек расмийлаштиришнинг мумкинлигини — асосий таъминларни нафақат сўз билан, боғлиқлиги бўлган ва иқтисодий математик тузилишлар ёрдамида ифодалашнинг мумкинлиги.

Корхона фаолиятини асосий маркетинг тадқиқотидаги кенг ёйилган йўналиш бўлиб бозор тадқиқотидир, қайсики у корхона иш фаолиятини аниқлаш учун бозор ҳолатлари ҳақидаги маълумотларни олиш мақсадида ўтказилади.

Истеъмолчи маҳсулотни танлашда қўлайдиган бутун ундовчи омиллар мажмуини аниқлаш ва таҳлил қилиш учун истеъмолчиларнинг тадқиқоти ўтказилади. Рақобатчилар тадқиқотининг асосий вазифаси бозордаги рақобат устунлигини таъминлаш учун керакли маълумотлар олиш ҳамда мумкин бўлган рақобатчилар билан ҳамкорлик ва кооперацияни топишдан иборат.

Бозорда корхона тузилишини ўрганиш мумкин бўлган воситачилар ҳақида керакли маълумотлар олиш мақсадида ўтказилади, қайсики улар ёрдамида корхона танлаган бозорига кириши мумкин. Маҳсулот тадқиқотидан кўзланган асосий мақсад йўналиши маҳсулот сифати, ҳамда рақобатбардошлилигининг мос келишини аниқлашдир.

2. Корхонанинг рақобатдошлик меҳонларини аниқлаш.

Корхона фаолиятида маркетинг тадқиқотлари объектлари унинг якка маҳсулотлар ва рақобатда турган маҳсулотлар талаб даражаси, истеъмолчиларнинг янги маҳсулотга муносабати, маҳсулот ассортименти, кадоқдаш, сервис даражаси, маҳсулотнинг конун нормалари ва қоидаларига мос келиши, истеъмолчиларнинг аниқ талаблари маркетинг тадқиқоти объекти бўлиб ҳисобланади.

Оз ҳаракатда кўпроқ даромад олиш даражаси ва мос келишини аниқлаш, нарх тадқиқоти асосида бўлиши мумкин.

Маҳсулотни истеъмолчига зудлик билан етказиш ва уни сотишнинг йўллари, йўналиши ва маблағларини аниқлаш учун маҳсулот ҳаракатланиши ва сотувчи тадқиқоти ўтказилади.

Маркетинг тадқиқотининг асосий йўналишларидан яна бири — қандай, қачон ва қай йўл билан маҳсулотларга қизиқишни орттириш, реклама тадбирларини муваффақиятли ўтказиш, маҳсулот ишлаб чиқарувчининг бозордаги обрўсини оширишни аниқлашга ёрдам берувчи рекламалар ва тизимлар тадқиқотидир.

Ички муҳит тадқиқоти ташқи ва ички муҳитлар омилларини солиштириш натижасида корхонанинг рақобатбардошлик даражасини аниқлашни камраб олади. У тадқиқотчилик жараёнининг асоси бўлиб, тадқиқотнинг муаммо ва мақсадларини тузиш ҳисобланади. Маркетинг тадқиқоти жараёнида бозорларнинг имкониятлари таҳдил қилинади.

Маркетинг тадқиқотларининг моҳияти мавжуд маҳсулотнинг етказилиши яъни бозорларда ҳам имкониятларни рўёбга чиқаришда, бозор чегараларининг узоқ муддатга мўлжаллаб кенгайтирилганлигида маҳсулотларни ишлаб чиқаришда, янги ва эски маҳсулотларнинг бозордаги модификациясини кенгайтиришда кўринади. Маркетинг тадқиқотини ўтказиш натижасида маҳсулотларни етказишни яхшилаш имкониятлари соф фойданинг кўтарилишидаги фирма мақсад ва ресурслари қўлланилишида аниқланади.

Мақсадли бозор танлови аниқ бир маҳсулотга талабни белгилаш, бозор сегментларини саралаш ва маҳсулотнинг бозорда ўз ўрнини эгаллашини кўзда тутади. Бунда етказиб берувчилар, алоқачилар ва рақобатчилар ўртасида

муносабатлар ҳисобга олинishi керак. Натижада фирманинг қандай махсулот ишлаб чиқариши, уни қаерда, қандай харидорга сотишини аниқлаб олинади.

Корхона фаолиятида маркетинг тадқиқотларини ўтказиш бир қатор махсулотлар тахминларини, уларнинг нархларини тарқатиш йўлларини ва харидорни жалб қилиш бўйича чора тадбирлар ўтказишни мақсад қилиб қўяди. Хизмат алоҳида ишлаб чиқилган режага биноан, мукамал ўйлаб топилган ишни ташкил қилиш ва тузиш бўйича тадбирлар ўтказилади. Маркетингни бошқариш жараёни аниқ қуршовида унинг муҳитида амалга ошади. Бу муҳитни ташкил етувчи асосан корхона, унинг етказиб берувчилари, воситачилари, харидорлари, рақобатчилари ва алоқа аудиторияларидир яъни одамларнинг ҳар қандай гуруҳи фирманинг ишларига кизикувчи ва аниқ бир таъсир етувчи шахслардир.

Корхона фаолиятида маркетинг вазифаларини ечишда асосий ўринни иқтисодий, сиёсий, табиий ва илмий техник муҳитлар эгаллайди.

Корхона фаолиятида маркетинг тадқиқоти асосан беш босқичга ажаратилади.

— Муаммоларни аниқлаш ва тадқиқот мақсадларини режалаштириш.

— Маълумотлар манбаларини саралаб бориш.

— Маълумотлар йиши.

— Йиғилган маълумотларни тақдим қилиш.

Маркетинг тадқиқотларининг асосий босқичларини кўриб чиқамиз. Биринчи босқичда маркетинг хамда тадқиқотчи тадқиқот мақсадларини келишиб ва муаммоларни аниқлаб олишлари керак. Агарда тадқиқотчи бозор ҳақида автотранспортда шарбат ташиш маълумотларини тўплаш билан чегараланса, ишнинг натижаси қониқарсиз бўлиши мумкин. Чунки бозорни кўплаб йўналишлар бўйича тадқиқ қилиш керак. Агарда тадқиқотлардан фонда кутилса, улар релевантли, яъни ечилиши лозим бўлган муаммога узвий боланган бўлиши керак. Бунда шуни эътиборга олиш керакки маълумотлар йиши жуда қимматга тушади. Шунинг учун ноаниқ ёки нотўри муаммони кўйиш ярамайди. Масалан, юк ташиш ҳолатларида маркетинг ва тадқиқотчи томонидан йўловчи сонининг йетишмаслиги муаммоси бўйича иккита саволни кўйиш ҳақида келишилди: қандай қилиб йўловчи ўзига транспорт турини танлайди ва қандай қилиб автотранспортга йўловчиларни кизиктириш мумкин. Шундан кейин бошқарувчи тадқиқот мақсадларини режалаштириши керак. Бу мақсадлар изланишлар бўлиши мумкин, яъни муаммога яқинлик киритувчи қандайдир олдиндан кўрсатилган маълумотлар йимасини кўрсатади. Улар тасвирий бўлиши ҳам мумкин, яъни аниқ бир ходисанинг тасвирини ўз олдига қўяди.

Маълумотлар манбаини саралаш, маркетинг тадқиқоти жараёнидаги икки босқичдан керакли маълумотларни аниқлаш, фойдали маълумотлар йиши режасини ишлаб чиқиш ҳамда бу режани маркетинг бўйича менеджерга тақдим қилишдан иборат. Режада тўпланган маълумотлар манбалари тасвирланади ва аниқ тадқиқот йўналишларининг моҳияти тушунтирилади, алоқа усуллари, синов режалари ва янги маълумотлар йиши учун асбоблар аниқланади.

Менеджерга керакли маълумотларни тақдим қилиш учун тадқиқотчи бирламчи маълумотларни ёки иккаловини ҳам йишиши мумкин. Иккиламчи маълумотлар биринчи ўринда бошқа мақсадлар учун йиғилган маълумотлардир. Бирламчи маълумотлар берилган аниқ мақсад учун йиғиладиган биринчи маълумотдир.

Иккинчи даражали маълумотлар йиини. Тадқиқот ички (ишлаб чиқариш ҳисоботлари, ўтказилган тадқиқотлар ва бошқалар) ва сиртки (расмий манбалар, давлат босмаҳоналари, муҳр, китоб, тижорат, ташкилот хизмати) манбалардан олинса, иккинчи даражали маълумотлардан бошланади. Иккинчи даражали маълумотлар арзонлиги ва муносиблиги билан ажралиб туради ва тадқиқотнинг асосий нуқтаси бўлиб ҳисобланади. Бинобарин, қисман буларда тадқиқотчига зарур бўлган маълумотлар бўлмай қолиши ёки улар тўлдирилмаган, эскирган, ишончсиз, ноаниқ бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолатда тадқиқотчига кўпроқ маблағ ва вақт сарф қилиб, биринчи даражали маълумотларни йишиш керак бўлади.

Истеъмолчиларнинг истак ва хоҳишларини кўрсатиш мақсадида ўтказиладиган изланиш тадқиқоти расмий тадқиқотлар дейилади. Расмий тадқиқот борасида услублар, интервью олиш ва бошқалар қўлланилади.

Статистик таҳлиллар олиш мақсадида кўп миқдордаги харидлардан почта орқали ёки шахсий интервьюлар борасида маълумот олишни мўлжаллаган тадқиқот миқдор тадқиқот дейилади.

Биринчи даражали маълумотлар йиини.

Қоида бўйича, кўпроқ маркетинг тадқиқотлари иккинчи даражали маълумотлар билан чегараланиб қолмай, биринчи даражали маълумотларни ўз олдига қўяди.

Тадқиқот усуллари	Аудитория билан алоқа усули	Танловни тузиш режаси	Тадқиқот қуроллари
Назорат сўров Эксперимент	Почта Телефон Шахсий алоқа	Танлов бирлиги Танлов ҳажми Танлов структураси	Анкета Механик Ускуналар

Жадвал. Бирламчи ахборотларни йишишни режалаштириш.

Йиғилган маълумотлар кераксиз ёки адаштирадиган бўлмаслиги учун алоҳида режа, олдиндан қарор ишлаб чиқаришга қаратилган тадқиқот услублари (кузатиш, эксперимент, суров), тадқиқот жиҳози (анкета, механик қурилма), танлов доираси, танлов режасини тузиш (ўлчов бирлиги, ҳажми ёки проседураси) ва аудитория билан болаш турлари (телефон, почта, шахсий алоқа) тузиш мақсадга мувофиқсир.

Биринчи даражали маълумотларни йишишни режалаштириш, тўри қарор қабул қилиш учун аниқ маълумотлар керак. Тадқиқотчилар биринчи даражали маълумотлар йишишда синчков бўлишлари, долзарблик, аниқликни кузатишлари

керак. Бу истеъмолчиларнинг фикрини кичик танлов асосида ўрғанадиган расмий тадқиқот бўлиши мумкин.

Корхона фаолиятида маркетинг тадқиқотларининг услубларини кузатиш бу кизикувчан кишилар, воқеалар ва ҳолатларни кузатиш ёрдамида йиғилган биринчи даражали маълумотдир. Бундай маълумот йиши асосий турлардан бўлиб, бунда тадқиқотчилар шароитни узлуксиз кузатиб борадилар. Масалан: юк ташийдиган машинада ишлайдиган тадқиқотчилар автомагазинларда, рейсли автобусларда ишлаб, йўловчиларнинг юк ташиш сифатини таҳлил қилиш ва аҳоли талабининг бажарилишига баҳо беришлари мумкин. Маркетинг тадқиқотлари билан шуулланадиган фирмалар истеъмолчиларининг харидлари ва уларнинг ҳар хил маркетинг тадбирларга муносабатларини кузатадиган бир манба маълумотлар тизими маълумотларини тавсия қилишлари мумкин, кейин эса олинган маълумотларни қайта ишлаб, улар орасидаги боланишни топишга ҳаракат қиладилар. Бир манба маълумотлар тизими бўлиб, хариддорларнинг телевизион рекламасига эътибори билан улар дўкондан нима сотиб олишлари штрих (чизикчали), код санаси учун (сканер ёрдамида аниқланадиган) ўртадаги алоқани кўрсатишга ёрдам берадиган кузатув электрон тизимлари хизмат қилиши мумкин.

Таққослаштирилаётган одамлар гуруҳини ажратиш ва ҳар хил ҳолатдаги вақти-вақти билан тузиладиган гуруҳни текшириш ёрдамида йиғилган биринчи даражали маълумотлар тажрибани (эксперимент) ташкил этади.

Қарама-қарши текширув натижаларини олиб ташлаш йўли билан, мақсадтекширув алоқаларини намоён қилишни мақсад қилган натижа тадқиқотлари ўз ичида таққослаштирилаётган гуруҳ субектларни саралашни, улар учун керакли шароитни яратишни, кузатилаётган фарқларнинг аҳамият даражасини ўрнатишни талаб қилади.

Истеъмолчилар билимини, нигоҳини ва хариддорлар истаги муҳимлигини аниқлашга қаратилган биринчи даражали маълумотлар «сўров» дейилади. Суров кузатиш ва тажриба ўртасида бўлиб, тасвирий тадқиқот учун жуда қулайдир, қачонки кузатиш қидирув тадқиқотларига мос натижада бўлса, мақсадли текширув алоқалари бўлади.

Маълумотларни почта, телефон, интервью олиш ёрдамида йиши (тўплаш) мумкин.

1-жадвал

Кўрсаткичлар	Усул			
	Почта	Телефон	Шахсий алоқа	Интернет
1. Егилувчанлик	ёмон	яхши		қониқарли
2. Олиб бўладиган маълумот миқдори	яхши	қониқарли	жуда яхши	яхши
3. Интервьюер таъсирини назорат қилиш	жуда яхши	қониқарли	ёмон	жуда яхши

4. Танлов назорати	кониқарли	жуда яхши	кониқарли	кониқарли
5. Маълумот йиши тезлиги	ёмон	жуда яхши	яхши	ёмон
6. Ўзгириб бериш даражаси	ёмон	яхши	яхши	ёмон
7. Қиймати	яхши	кониқарли	ёмон	жуда яхши
8. Танлов структураси	яхши	жуда яхши	кониқарли	ёмон

Биринчи даражали маълумотнинг икки воситасидан бирини танлаб олишга мумкин бўлган анкета ёки механик қурилма.

Анкета — бир қатор саволларни мужассам етган, сўралаётганларга ўрганишни ва жавобни таклиф қиладиган бугунги кундаги биринчи даражали маълумотларнинг энг тарқалган тадқиқот воситасидир. Анкета егилувчан бўлиб, уни ҳар хил турда ўтказиш мумкин. У тадбирни ўтказишдан олдин кўзга кўринган камчиликларни йўқотишни мақсад қилган ҳолда каттик қайта ишлашни ва текширувни талаб қиладди. Анкетани қайта ишлашда тадқиқотчи саволларнинг қандай шакл ва тартибини танлаши лозим.

Кўпинча анкеталарда берилиши керак бўлган саволлар учрамайди, шундай саволлар кўпчи жавоб бериш мумкин эмас — ҳеч ким жавоб бермайди. Ва яна шундай саволлар бўладики, улар жавобсиз қолади. Шунинг учун саволнинг фойдали даражасини белгилаб олиш лозим.

Ўзгириб бериш билан тайёрланган анкеталарда шундай хатолар қатори ҳам учрайдики, улар куйидаги берилган анкетадаги сингари жой эгаллайди.

Анкетани ишлаб чиқишдан олдин маркетинг бериладиган саволларни ўйлаб, териб олиши, саволлар формаси тузилишини ва тартибини танлаб олиши керак. Саволлар тузиш ҳам жиддий ўйлашни талаб этади. Тадқиқотчи жавобнинг мантигига таъсир етмайдиган оддий, кўп маъноли бўлмаган сўзлардан фойдаланиши мақсадга мувофиқ.

Кенг фойдаланишдан олдин саволларни олдиндан тадқиқ қилиб кўриш керак. Ҳар бир саволни тадқиқотлар натижасига еришишга қўшадиган улуши нуқтаи назаридан текшириш лозим. Бекорчи саволларни кўшиш тавсия этилмайди, улар ишни орқага тортади ва сўралаётганларнинг асабларига салбий таъсир қилиши мумкин.

Саволнинг мазмуни жавобга таъсир қилиши мумкин. Маркетинг тадқиқотчилари икки турдаги саволларни ажратадилар: ёпиқ ва очик.

Ёпиқ саволлар мумкин бўлган барча жавобларни ўз ичига олади ва респондентлар улардан бирини танлаб оладилар. Очик саволга эса интервью қилинаётган шахс мустақил жавоб беради.

3. Корхонада инновацион фаолиятни бошқариш.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай корхонанинг иш фаолиятини таҳлил этишда, энг аввало, унинг ишлаб чиқариши лозим бўлган товарларига

ёки хизматларига харидорларнинг эҳтиёжи, уларнинг имкониятлари, келажак истикболи, тизимли ва ҳар томонлама ёндашилади ва ўрганилади. Бу аса мураккаб; ахборот тўплаш, уни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш, илмий-тадқиқотлар ўтказиш, товарлар ва хизматлар ассортиментини режалаштириш, реклама ишларини бошқариш каби ишлар билан шуулланувчи махсус маркетинг хизматини ва тахлилини ташкил қилишни тақозо қилади.

Ишлаб чиқариш устиворлигига мўлжалланган сиёсат юритувчи корхона бошқариш органларининг ташкилий таркибида инженер-техник ходимлар асосий бўин ҳисобланади. Маркетингли ёндашишда эса асосий ҳал қилувчи таркиб маркетинг ходимлари ҳисобланади. Чет елдаги йирик фирмалар бошқарув таркибида бошқа бўлимларга нисбатан кўп ходимларга эга бўлган алоҳида маркетинг бўлимлари ва сотишни бошқариш бўлимлари тузилган. Корхоналарни ташкилий таркибида маркетинг хизматининг тўртта махсус бўлими мавжуд:

- ҳодимлар ишини тайёрлаш ва ташкил қилиш, сотиш миқдори ва таркибини таъминлаш ва ривожлантириш, сақлаш ва ташиш, статистик ҳисобот ва таҳлил каби вазифаларни бажарувчи сотиш бўлими;

- реклама қилиш, жамоат билан алоқа сотишни рағбатлантириш каби вазифаларни бажарувчи реклама ва сотишни рағбатлантириш бўлими;

- маълумот-библиотека, ахборот тадқиқот хизматларини ўз ичига олувчи, бозорда тадқиқот бўлими;

- товар ассортиментини, баҳосини, упаковкасини техник хизмат кўрсатиш талабларини ўрганувчи, ассортиментни ривожлантириш бўлими.

Бу таркиб корхона фаолиятининг йўналишидан ва ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўз индивидуал кўринишга эга бўлади. Масалан, турли мамлакат ва шаҳарларда жойлашган трансмилий корпорациялар ва йирик корхоналар учун регионлар бўйича маркетинг бўлимлари бўлиши хусусиятлидир.

Масалага маркетинг нуқтаи назаридан ёндашилганда айирбошлаш келишувлари фақатгина саноат корхонларидан улгуржи ва чакана савдо нукталарига у ёки бу товарни етказиб беришни ташкил қилишгина емас, балки ҳамкорлар ўртасидаги шундай муносабатларки, натижада алмашиш жараёнида ўзаро фойда олиш таъминланади. Бундай келишувларда фақат товарларгина емас, шу билан бирга қўшимча сотиб олиш жойи, вақти, сотиш шакли, ассортиментни танлаш қобиляти каби қулайликлар ҳам катта аҳамиятга эга. Бундай келишувда корхоналар ўртасидаги айирбошлаш муносабатларини узайтириш ёки яна давом еттириш каби қарорларни қабул қилишга имкон беради. Режали иқтисодиётда бу жараён мумкин емас еди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида республикамиз корхоналарида тижорат бўлимлари ташкил қилинмоқда. Унга корхона раҳбарининг тижорат ишлари бўйича ўринбосари рақбарлик қилмоқда. Бундай бўлимлар илгари ҳам мавжуд еди, лекин улар фақатгина узок муддатли шартномалар тузиш билан банд бўлиб, умуман маркетинг муаммолари билан шуулланмас едилар. Бозор иқтисодиёти шароитида талабни ўрганиш, истикболлаш ва ташкил қилиш савдо

ташкilotларининг вазифаси бўлмай қолади. Товар ишлаб чиқарувчи корхона ҳам реклама билан, бозорни ўрганиш билан, бозор баҳоларини аниқлаш билан, географик, ёшига нисбатан ва бошқа мезонларга асосланиб, бозорни сегментлаш билан шуулланиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, агар илгари харидорларни ўрганиш фақацавдо ташкilotларини вазифаси саналган бўлса, маркетингли ёндашишда товар ишлаб чиқарувчилар ҳам харидорни ўрганишга ҳаракат қиладилар.

Маркетингнинг энг асосий вазифаларидан бири, кафолатланган юқори сифатли ва харидор талабига жавоб берадиган рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни ва сотишни ташкил қилиш ва йўлга қўйишидир. Маркетингли ёндашишда товар юқори сифатли саналиши учун у сифат бўйича халқаро техник стандартларга жавоб бериш билан бирга маълум бозор сегментининг эҳтиёжига ҳам жавоб бериши керак. Шунинг учун маркетинг хизматининг марказий вазифаларидан бири сифатли бошқариш саналади.

Тоталитар режим даврида бизнинг миллий иктисодиётнинг турли тармоқ корхоналарида сифатли бошқариш комплекс тизимлари ривожлана бошлаган еди. Аммо улар асосан турли техник стандартлар яратиш ва стандарт маҳсулотлар ишлаб чиқаришни назорат қилишгагина асосланган еди, бироқ шундай тизимлар ишлаб чиқаришда бозордаги истеъмолчиларнинг келажакдаги талаб ва эҳтиёжлари эътиборга олинмас еди. Доимий товарлар тақчиллиги шароитида келажакдаги талаб ва эҳтиёжлар тўғрисида ўйлашга имкон ҳам йўқ еди.

Бозор иктисодиётига ўтиш, солиқлар тизимининг ислоҳоти, тижорат банкларининг вужудга келиши, келишувчи корхоналарга ўтиш, баҳоларни ташкил этиш ислоҳоти ва бошқа шу каби талаблари маркетинг фаолияти таҳлили ва тактикасини тўлиқ эгалланган мутахассисларга талабни кучайтирмоқда.

Тарихий ривожланишимизнинг ўзига хос хусусиятлари хорижий маркетинг усулларидан бизнинг шароитимизга мослаштириб ўз имкониятларимиз ва хусусиятларимизни ҳисобга олган ҳолда фойдаланишимизга имкон беради. Шу сабабли биз маркетингли изланишимизни ташкил қилишимиз ва тажриба тўплаб беришимиз зарур.

Таянч сўзлар:

Корхона, ишлаб чиқариш, бошқариш, маркетинг, истеъмолчи, фаолият, режа, таҳлил, фирма, фойда, баҳо, тадқиқот, муаммо, эмпирик, рақобат, жараён, таҳмин, манба, фойдали, маълумот, статистик, аниқлик, долзарб, тасвирий, субект, еузатиш, тажриба, интервью.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ишлаб чиқаришда инновацион фаолиятни бошқаришнинг асосий воситалари қандай аниқланади?
2. Корхона фаолиятини асосий йўналишларини маркетинг тадқиқотларини кўрсатиб беринг.
3. Корхонанинг инновацион фаолиятини бошқаришни ташкил этишни кўрсатиб беринг.
4. Корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини бошқаришдан мақсад нима?

ХII БОБ. ИННОВАЦИОН ЛОЙИХАЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ ТИЗИМИ

12.1. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизимининг аҳамияти

12.1. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизимининг аҳамияти

Инновация лойиҳасининг асосий мақсадларидан бири – корхона юқори сифатга эга бўлган керакли миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш лаёқатига эга эканлигини рақобатчиларга исботлашдан иборат.

“Инновацион лойиҳа” тушунчаси бир қанча нуктаи назардан қаралиши мумкин:

– инновацион мақсадларга эришишга хизмат қиладиган тадбирлар йиғиндиси сифатида;

– инновацион фаолиятни амалга ошириш жараёни сифатида;

– ушбу тадбирларни асословчи ва баён қилувчи ҳужжатлар пакети сифатида.

Ушбу уч жиҳатлар инновацион лойиҳанинг инновацион фаолиятини ташкил қилиш ва мақсадли бошқариш шакллари сифатидаги аҳамиятини кўрсатади.

Шундай қилиб, инновацион лойиҳа – бу ресурслар, муддатлар ва ижрочилар бўйича ўзаро бир-бирини асослайдиган ҳамда ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлган, илм-фан ва техника тараққиётининг устувор йўналишларида муайян мақсадлар (вазифалар)га эришишга қаратилган жараёнларнинг мураккаб тизимидир.

Инновацион лойиҳаларни амалга ошириш учун уларни молиявий асослаш ва инвестициялаш муҳим аҳамиятга эга. Бунда лойиҳавий молиялаштириш жараёнлари нуктаи назаридан ўзига хос хусусиятларга эга инновацион лойиҳаларни фарқлаш керак:

а) инвестицион лойиҳалар, масалан, янги саноат объектлари қурилишига (энергетика, транспорт, алоқа ва ҳ.к.) йирик капитал қўйилмалар;

б) илмий-техник (инновацион) – илғор технологиялар, янгиликлар, маҳсулотлар ва хизматлар.

Ушбу икки хил лойиҳа ўртасида муҳим фарқлар мавжуд:

1. Саноат объектларига капитал қўйилмалар ҳақидаги мавжуд молиявий ахборот, ҳаттоки энг оддий илмий-техник лойиҳаларга қараганда, айниқса, уларнинг эрта босқичларида, ишончлироқдир;

2. Инновацион илмий-техник лойиҳалар мавҳумликнинг юқори даражасига эга эканлиги билан фарқ қилиб, улар шундай афзалликка эгаки, улар

ишланманинг эрта боскичидаёқ катта бўлмаган молиявий йўқотишлар билан тўхтатиб қўйилиши мумкин;

3. Илмий-техник лойиҳаларда ахборот инвестициявий лойиҳаларга караганда кўпроқ чекланганлиги ва мос эмаслиги билан фарқ қилади. Бу эса мустақил экспертларнинг лойиҳаларини баҳолаш бўйича фикрларини корреляциялашни ниҳоятда кийинлаштиради;

4. Инновацион лойиҳалар кўп мезонлилиги ва юкори даражали мавҳумлилиги билангина фарқ қилмасдан, балки сифатли баҳолаш бўйича ҳам фарқланади.

Инновацион лойиҳалар гоьлар, фикрлар ва техник ечимларнинг илмий-техник аҳамияти даражаси бўйича куйидаги тарзда таснифланади:

1) модернизацион лойиҳалар, бунда намуна конструкцияси ёки асосий технология туб ўзгармайди;

2) новатор лойиҳалар, бунда янги буюм конструкцияси турига ва элементлари хоссаларига караб олдингисидан жиддий фарқ қилади (янги хоссаларни кўшиш, масалан, ушбу турдаги буюмларда илгари қўлланилмаган автоматлаштириш воситаларини, лекин бошқа турдаги буюмларда қўлланган киритиш);

3) илгарилаб борувчи, бунда конструкция илгарилаб борувчи ечимларга асосланади;

4) пионер лойиҳалар, илгари мавжуд бўлмаган материаллар пайдо бўлганда;

5) олдинги ва ҳаттоки янги функцияларни бажарадиган конструкциялар ва технологиялар;

Лойиҳанинг аҳамият даражаси унинг мураккаблиги, давомийлиги, ижрочилар таркиби, кўлами, натижаларни илгари суриш хусусияти билан белгиланади, бу лойиҳани бошқариш мазмунига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Ҳал этилаётган масалалар кўламларига караб инновацион лойиҳалар куйидагиларга ажратилади:

1) монолойиҳалар – одатда, битта ташкилот ёки ҳаттоки битта бўлинма томонидан бажариладиган лойиҳалар. Улар битта инновацион мақсад қўйилиши (аниқ буюмни, технологияни яратиш) билан фарқ қилади, қатъий вақт ва молия доирасида амалга оширилади, унда лойиҳа мувофиқлаштирувчиси ёки раҳбари талаб этилади;

2) мултилойиҳалар – ўнлаб монолойиҳаларни бирлаштирувчи комплекс дастурлар кўринишида тақдим этиладиган, мураккаб инновацион мақсадга эришишга қаратилган лойиҳалар, бундай мақсадга, масалан, илмий-техник мажмуани барпо этиш, йирик технологик муаммони ҳал қилиш, ҳарбий-саноат мажмуасининг битта ёки бир гуруҳ корхоналарини конверсиялаш қабилар киради. Мултилойиҳани яратиш учун мувофиқлаштирувчи бўлиши жоиз;

3) мегалойиҳалар – бир қатор мултилойиҳаларни ва юзлаб монолойиҳаларни бирлаштирувчи, ўзаро битта мақсадлар шажараси билан боғланган кўп мақсадли комплекс дастурлар бўлиб, марказлаштирилган молиялаштиришни ҳамда мувофиқлаштириш марказидан бошқарилишини

талаб қилади. Мегалойихалар асосида тармоқни техник қайта курулантириш, минтақавий ва федерал конверсия ҳамда экология муаммоларини ҳал этиш, маҳаллий маҳсулотлар ва технологиялар рақобатбардошлигини ошириш каби инновацион мақсадларга эришиш мумкин.

Мегалойихаларни шакллантириш ва амалга ошириш бир қатор тармоқлар, минтақалар, молия-саноат гуруҳлари ва йирик корпорациялар, мамлакатлар гуруҳлари сазй-ҳаракатларини бирлаштиришни талаб этиши мумкин.

Бажарилаётган ишлар ҳажмлари ва давомийлигига қараб лойихалар:

- қисқа муддатли (1 йилгача);
- ўрта муддатли (5 йилгача);
- узоқ муддатли (5 йилдан ортиқ) бўлиши мумкин.

Лойиха босқичлари ва погоналари таркиби унинг тармоқ ва функционал мансублигига қараб белгиланади.

“Лойиха” тушунчаси билан бир қаторда, “инновацион дастур” деган тушунча ҳам мавжуд. Бу тушунчалар ўзаро чамбарчас боғланган. Дастур – бу лойиха шаклларида бири, дастурлаш эса (дастурни шакллантириш) – лойихалар ҳаёт цикли босқичларидан бири бўлса-да, уларнинг хусусиятлари анчагина фарқланади, дастур қўшимча қатор янги хусусиятларни орттиради.

Инновацион дастур лойихаларнинг (мультилойиха ва мегалойихалар) мураккаб комбинацияси бўлиб, бошқарув объекти сифатида алоҳида лойихадан ёки ўзаро бир-бири билан жуда заиф боғланган, ташкилот ёки унинг ижрочилари томонидан бажариладиган лойихалардан жуда кучли фарқ қилади. Дастурни фақат йирик ташкилотлар бирлашмаси, масалан, ФПГ (молиявий санот гуруҳлари), йирик корпорациялар консорциуми, минтақа ёки мегаполис, федерал органлар ва ҳ.к.лар шакллантириши ва амалга ошириши мумкин. Инновацион дастурларни шакллантириш ва амалга оширишга кўплаб мисоллар мавжуд.

Инновацион лойихаларни ишлаб чиқишда замонавий инновацион лойихалар, одатда, катта инвестицияларни талаб қилишини, улар эса доим ҳам бўлавермаслигини ҳисобга олиш зарур. Шунинг учун инвестициялар ҳақидаги масала анча қийин ҳал этиладиган муаммодир, чунки мазкур лойиханинг зарурлигини, фойдалилигини ва самаралилигини исботлаш керак бўлади. Бу ҳолатда асосийси молиялаштириш манбаини танлаш, унинг ҳажмини, вақт бўйича тўловлар даражаси ва ҳоказодир. Бу ҳолатда инвестор ўзига лойиханинг моҳиятини тушунтириб бериш, ҳамкорлик қандай афзаллик беришини, ва энг асосийси, улар оладиган энг минимал ва энг юқори фойда миқдорини намойиш қилиш талаб этилади. Ушбу кўрсаткичларнинг ҳаммасини инвесторларни капитал ажратишга ишонтириш учун тегишли тарзда расмийлаштириш керак.

Инновацион лойиха етарлича батафсил тузилиши керак, чунки бўлажак инвестор лойиха билан танишганда мўлжалланаётган дастур ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиши ва унинг мақсадларини тушуниши лозим. Инновацион лойихани қай даражада деталлаштириш ва унинг таркиби бўлажак дастур ва у тегишли соҳа ҳажмларига боғлиқ. Масалан, қандайдир маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки инновацион технологияни жорий этишни йўлга қўйиш кўзда

тутилаётган бўлса, жуда батафсил режа ишлаб чиқилиши лозим, унинг қанчалик батафсиллиги инновацион дастурнинг якуний маҳсулоти мураккаблигига ва мазкур маҳсулот бозорининг мураккаблигига боғлиқ. Инновацион лойиҳанинг таркиби, шунингдек, тахминланаётган сотув бозори кўламига, рақобатчиларнинг бор-йўқлигига ва дастур натижаларидан фойдаланиш истиқболларига боғлиқ.

Инновацион лойиҳанинг асосий бўлимлари қуйидагилар (вариант):

1. Умумий обзор (таклиф этилаётган инновацион лойиҳанинг мақсади ва моҳияти, таклиф этилаётган инновациянинг тури, лойиҳани амалга оширишдан қутилаётган ҳақиқий фойда ҳамда лойиҳани амалга оширишга сарфланадиган харажатлар миқдори ва турлари).

2. Товарлар ёки хизматлар тавсифи (таклиф этилаётган товарлар ва хизматлар баёни, улардан фойдаланиш соҳаси, янгилиги ва патент билан химояланганлиги, дизайннинг ўзига хослиги, товарлар ва хизматларнинг асосий техник-иқтисодий ва истеъмол тавсифлари, уларнинг расмдаги тасвири, товарлар ва хизматлар афзалликлари, сертификатлаш ва ҳ.к.).

3. Товарлар ва хизматларни сотиш бозорлари (сотув бозори тури, истиқболли бозорлар, уларнинг жойлашуви ва тавсифи, бу бозорларда фирманинг башоратланаётган улушлари, салоҳиятли истеъмолчилар тавсифи, янги товарлар ва хизматларга талабни белгиловчи омиллар, сотувларнинг салоҳиятли ҳажмлари ва ҳоказолар).

4. Товарлар ва хизматлар рақобатбардошлиги (рақобатчи фирмаларнинг қисқача тавсифи, янги товар ёки хизматнинг рақобатчи фирмадаги ўхшаш товар ёки хизматга нисбатан рақобат афзалликлари, фирма товарлар ва хизматлар рақобатбардошлигини химоя қилиш учун қўллайдиган рақобат стратегиялари ва ҳоказолар).

5. Маркетинг режаси (амалга оширилаётган лойиҳанинг маркетинг мақсадлари ва стратегияси, лойиҳани амалга ошириш натижасида фирма таклиф қиладиган товарлар ва хизматларни илгари суриш ҳамда сотиш стратегияси, товар ёки хизматни сотишни рағбатлантириш усуллари, миқдорларга сотишдан кейин хизмат кўрсатишни ташкил қилиш, таклиф этиладиган товарлар ёки хизматлар ҳақида ижтимоий фикрни шакллантириш, маркетинг бюджети ва ҳ.к.).

6. Ишлаб чиқариш режаси (янги товарлар ишлаб чиқаришни бозорга, таъминотчиларга, ишчи кучига, транспорт йўллари ва ҳ.к.ларга нисбатан жойлашуви, ишлаб чиқариш майдонлари, қувватлари ва уларни кенгайтириш имкониятлари, моддий-техник, инсоний ва бошқа ресурслар манбалари ва уларга эҳтиёж, улардан фойдаланиш имкони, ишлаб чиқаришни кооперациялаш имкониятлари, ишлаб чиқариш ҳажмлари ва харажатлари, қўлланилаётган технологиялар, ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва товарни ишлаб чиқаришни кенгайтириш муддатлари, ишлаб чиқаришнинг экологиклиги ва ҳ.к.).

7. Ташкилий режа (ташкилий тузилма, ходимларга, мутахассисларга бўлган эҳтиёж, уларни меҳнатга жалб қилиш шакллари, касблар бўйича иш ҳақининг зарурий даражаси, меҳнатни рағбатлантириш тизими, ходимларни

касбий тайёрлаш, малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизими, лойиҳани амалга оширишга бошчилик қилаётган маъмурий-бошқарув ходимлар ҳақидаги маълумотлар ва ҳ.к.).

8. Лойиҳанинг юридик таъминоти (фирманинг ташкил қилинган ва рўйхатдан ўтказилган санаси, ким томонидан ва қаерда рўйхатга олинган, юридик манзили, фаолияти тури ва амалга оширилаётган операциялар характери, мулкчилик шакли, капитал мансублиги, фирманинг нуфузли акциядорлари, пайчилари, мазкур фаолият тури учун лицензия, мазкур фаолият турлари бўйича бошқа ташкилотлар билан шартномалар ва келишувлар).

9. Иқтисодий таваккалчилик. Суғурталаш (таваккалликлар гуруҳлари рўйхати, улар манбалари ва вужудга келиши эҳтимоли юқори бўлган даврлар, лойиҳанинг иқтисодий қалтислигига баҳо бериш, таваккалликлардан суғурталаш дастури, суғурта полислари нусхалари ва ҳ.к.).

10. Молиялаштириш стратегияси (лойиҳани амалга ошириш учун молиявий маблағлар ва уларнинг манбалари, кредит ва акциядорлик капитали кўринишидаги маблағлар улуши, кредит олиш шартлари, молиявий маблағларни киритишнинг иқтисодий рентабеллиги, лойиҳага киритилган маблағларни қайтариш муддатлари, қутилмаган харажатларни қоплашга мўлжалланган молиявий маблағлар захираси ва ҳ.к.);

11. Молиявий режа (лойиҳани амалга ошириш натижасидаги товарлар ва хизматларни сотиш ҳажмлари, лойиҳани амалга ошириш учун йиллар бўйича капитал харажатлари ва улар қамрайдиган хусусий маблағлари, узок муддатли ва қисқа муддатли кредитлар, товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳамда сотиш бўйича жорий даромадлар ва харажатлар баланси ва ҳ.к.).

Кейин иловалар (дастлабки маълумотлар олинган ҳужжатлар, шартномалар, лицензиялар ва ҳ.к. нусхалари) келади ва хулоса берилади. Тузиб чиқилган инновацион лойиҳа фирма учун инновацион фаолиятнинг истиқболли йўналишини акс эттириб ва кўрсатибгина қолмасдан, балки ушбу лойиҳага пул ажратиш керакми-йўқми? Бу лойиҳа қандай даромад келтиради, ҳамма харажатлар ва унга кетган куч ўзини қачон оқлайди? Каби саволларга ҳам жавоб бериши лозим.

Шундай қилиб, инновацион лойиҳани ишлаб чиқиш йўналишини танлаш ва уни асослаш фирманинг муҳим стратегик вазифаларидан бири бўлиб, у ёки бу янгиликни жорий этиш қандай фойда келтиришини, шунингдек, фирманинг самарали фаолиятининг энг асосий мезони бўлиб нима хизмат қилишини исботлаб бериши лозим.

Инновацион лойиҳаларни пухта ҳамда ҳар томонлама таҳлил қилиш ва танлаш портфель таркибини мақбуллаштириш имконини беради. Ечимни ишлаб чиқиш учун ягона алгоритм йўқ. Ҳар бир алоҳида ҳолда ўзининг мезонлар гуруҳи устунлик қилиши мумкин. Шундан келиб чиқиб, инновацион лойиҳаларни таҳлил қилиш тизими қўлланилаётган усулларнинг қўплиги билан ажралиб туради: бу молиявий, инвестицион ва техник-иқтисодий таҳлил усуллари, математик-статистик моделлари, эксперт баҳолари тизими, илмий-техник даража ва маҳсулот сифати таҳлили усули.

Таъкидлаш жоизки, инновацион лойиҳаларни таҳлил қилиш ва танлаш турли техник ечимлар ҳамда молиявий-иқтисодий омилларни ҳисобга олиб янгилик ҳаётий циклининг барча босқичларида харажатларни башоратлаш имконини берадиган усуллар ва услублар жамланмаси асосида олиб борилади.

Ҳар қандай лойиҳа (дастур) қуйидаги ҳолатлардан кўрилиши мумкин:

а) техник, бунда техник-технологик альтернативлар; дастурнинг миқдори (кўлами, ҳажми); уни амалга ошириш муддатлари, молиявий, меҳнат ва моддий-техник манбаларнинг очиклиги ва етарлилиги; дастур натижаларини амалга ошириш учун бозор сиғими; қутилмаган омилларни ҳисобга олган ҳолда дастурга сарф-харажатлар; дастур бўйича ишларни бажариш жадвали ўрганилади ва таҳлил қилинади;

б) коммерция, у маркетингни, ресурслар манбалари ва уларни олиш шартлари, дастур бўйича ишларни бажариш шартлари ва натижаларни амалга оширишни таҳлил қилишни кўзда тутаяди;

в) экологик, у лойиҳани таҳил қилишда алоҳида ўринга эга, чунки инсон фаолияти билан атроф-муҳит ўртасидаги ўзаро алоқалар етарлича ўрганилмаган.

Инновацион лойиҳани экологик таҳлил қилиш вазифаси – атроф-муҳитга етказилиши мумкин бўлган зарарни аниқлаш ва уни камайтириш ёки олдини олиш чораларини белгилаш;

г) ташкилий таҳлил, унинг мақсади – лойиҳани амалга ошириш доирасида ташкилий, ҳуқуқий ва маъмурий вазиятга баҳо бериш ҳамда ушбу фаолият соҳасида зарур тавсияларни ишлаб чиқиш.

Инновацион лойиҳа портфелини шакллантириш босқичма-босқич амалга оширилади:

1. Инновацион лойиҳаларни дастлабки танлаш.

Босқичнинг мақсади – тақдим этилган инновацион лойиҳаларни умумлаштирилган таҳлилдан ўтказиш ва баҳолаш. Ушбу босқич қуйидаги одимларни ўз ичига олади:

а) инновацияларни амалга оширишнинг ташкилотнинг асосий муаммолари ечимини таклиф эта оладиган асосий йўналишларини белгилаш;

б) ажратиб олинган йўналишлар бўйича экспертизалар олиб бориш учун лойиҳаларни тақсимлаш;

в) экспертизанинг ишчи усулини ишлаб чиқиш;

г) эксперт гуруҳлар ишини ташкил қилиш (НИО ёки маркетинг бўлими бошқа бўлималардан мутахассисларни жалб этган ҳолда);

д) ҳисоб-китоблар ва экспертизалар натижалари бўйича лойиҳаларга дастлабки баҳо бериш;

е) истикболи йўқ лойиҳаларни чиқариб ташлаш.

Мазкур босқичда лойиҳа битта энг муҳим мезон (масалан, иқтисодий самарадорлик мезони) бўйича танланади, бунда баҳолаш параметри паст бўлган лойиҳаларни чиқариб ташлашдан иборат оддий қоидадан фойдаланилади.

2. Устувор (бошланғич) йўналишлар бўйича портфелни шакллантириш.

Босқичнинг максади – лойиҳаларни устуворликлар бўйича пухта таҳлил қилиш ва тақсимлаш. Бу ерда қуйидаги қадамлар кўзда тутилади:

а) инновацион лойиҳаларни бир нечта мезонлар (3 – 5та) бўйича таҳлил қилиш;

б) лойиҳаларнинг устуворлик даражасини аниқлаш;

в) лойиҳаларни устуворлик даражалари бўйича тақсимлаш.

Барча лойиҳалар тегишли шкала бўйича, масалан, “паст”, “ўртадан паст”, “ўртадан юқори”, “юқори” баҳо билан баҳоланади.

“Ўртадан юқори” ёки “юқори” баҳо олмаган лойиҳалар дастлабки танлов босқичидаёқ чиқариб ташланади ва рад этилган деб ҳисобланади.

Қолган лойиҳалар устуворлик даражаси (синфи) бўйича тақсимланади:

а) устувор лойиҳалар – бу умумий самараси (натижалар/сарф-харажатлар) 70 – 80 %дан кам бўлмайдиган лойиҳалардир;

б) устувор лойиҳаларнинг биринчи 20 – 30 %и ўта устувор лойиҳалар ҳисобланади.

Лойиҳаларни устуворлик бўйича ранжировкалаш ресурсларни лойиҳалар ўртаксидида тақсимлаш учун керак.

3. Молиявий ва бошқа ресурсларни инновациялар портфели ичида тақсимлаш.

Бунда “харажатлар – самарадорлик” схемасига асосланган қарор қабул қилиш қондасидан фойдаланилади: биринчи навбатда, нақд пул маблағлари иқтисодий самарадорлиги максимал даражага (устуворлик даражасига) эга бўлган лойиҳага ажратилади.

Жаҳон амалиётида “харажатлар – самарадорлик”ни таҳлил қилиш барча молияни тақсимлаш механизмлари учун мажбурий жараёндир. Бунини шу билан изоҳлаш мумкинки, ушбу қондани амалий қўллаш қанчалик осон бўлмасин, у қуйидагиларга эришиш имконини берадиган лойиҳалар портфелини таъминлайди:

– берилган чекланган маблағлар доирасида максимал мумкин бўлган самарадорлик;

– талаб этилган натижа ва самарадорлик даражасига энг минимал сарф-харажатлар.

Корхонада шундай вазият юзага келиши мумкинки, инновацион лойиҳаларни амалга оширишга инновацион маблағларнинг етарли эмаслиги тўққинлик қилади.

Бундай ҳолда қўшимча инвесторларни ҳамда хусусий молиявий маблағларни излаб топиш ёки мавжуд инновацион лойиҳалар портфелини ўзгартириш зарур бўлади.

4. Лойиҳалар портфелини аниқлаштириш – лойиҳаларнинг бир қисмини ўзига жалб қилиши кўпроқ лойиҳалар фойдасига ҳамда инвестицион маблағларнинг миқдорига қараб кесиб ташлаш.

Шундай қилиб, инновацион ишлар портфелини танлашга тажриба, билим, соғлом идрок, иқтисодий билимлар, ходимлар имкониятлари ва инновацияларни жорий этиш ютуқлари эҳтимоллиги кутилаётган натижалар

хакида яхши тасаввурга эга бўлиш, илмий ходимлар ва бўлинмалар менежерлари фаолиятини рағбатлантирувчи омилларни танлай олишни талаб қиладиган анча мураккаб муаммо сифатида қаралиши керак.

Айни пайтда инновацияларни бошқаришда қуйидаги муаммолар мавжуд:

- инновацияларга сарф-харажатларни камайтириш;
- жаҳон илмий-техник тараққиётдан техникани ривожлантиришнинг сифат кўрсаткичлари бўйича оксоклаш суръатларининг ўсиши;
- мавжуд моддий-техник, ишлаб чиқариш-иктисодий ва ижтимоий-ташкилий тузилмалар ишида мослашувчанликнинг йўқлиги;
- инновацион жараёнларнинг ҳаддан ташқари кўп вақтни олиши (айниқса, инновациялар ҳаётий циклининг охириги босқичида);
- инновациялар тарқалишининг чекланганлиги (уларнинг битта-иккита фирмаларда жорий этилиши);
- радикал инновациялар тутган ўрнининг ниҳоятда пастлиги;
- инновациялардан манфаатдорликнинг йўқлиги;
- сўнгги 10 – 15 йилда ишлаб чиқаришни техник қайта қуроллантириш ва модернизация қилиш дастурлари бўйича инвестицияларнинг деярли бутунлай тўхтатилиши.

Инновацияларни жорий этиш доим бозор эҳтиёжларига боғиқ. Шу сабабли инноватор-рахбар бозорнинг керакли улушини қандай турдаги янги маҳсулотлар, ишлар ва хизматлар таъминлаши кераклигини, қисқа муддатли ва узок муддатли дастурларнинг баланслашувини таъминлаш учун қандай маҳсулотлар модернизация қилиниши кераклигини доим аниқлаб бориши керак, яъни у муайян шароитларда ўзининг бозордаги улушининг мақбул вариантга, фойдаланиладиган инновацион салоҳиятдан қайтишни оширишга эришиш йўллари аниқлаши лозим.

Янгиланиш жараёни инновацион менежер учун илмий-ишлаб чиқариш ходимларининг кундалиқ ишларини ўзгартириш ва уларни инновацион фаолиятнинг янги шакллари излашга йўналтириш, ҳар бир ходимни янгилликлар манбаига айлантиришни билдиради. У кўп сонли инновацион жараён иштирокчиларини бирлаштириши, уларнинг самарали иши учун фирма фаолиятини янгиллашга йўналтирилган иктисодий шарт-шароитлар ва рағбатларни яратиши даркор.

Таянч сўзлар:

Корхона, молия, лойиҳа, маҳсулот, инновацион фаолият, ҳужжат, ҳуқуқ, ресурс, муддат, илм-фан, механика, технология, энергетика, транспорт, капитал, ахборот, монолоийҳа, мултихойиҳа, мегалоийҳа, дастур, ташкилот, саноат, режа, рақобатчи, фирма, ҳимоя.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Инновацион лойиҳаларни асосий мақсадлари нима?
2. Илмий-техник лойиҳа билан ахборот инвестициявий лойиҳалар орасидаги фарқни шарҳлаб беринг.

3. Инновацион лойиҳаларни илмий-техник аҳамияти даражаси бўйича таснифланг.
4. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш стратегиясини шархланг.

XIII БОБ. ИННОВАЦИОН СОҲАДА КАДРЛАРНИ БОШҚАРИШ МЕХАНИЗМИ

13.1. Кадрларни бошқариш стратегиясининг моҳияти ва турлари

13.2. Малакали кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизими

13.1. Кадрларни бошқариш стратегиясининг моҳияти ва турлари

Давлат инновацион сиёсати ҳақида гапирганда доимо инновацион иқтисодиёт учун кадрлар тайёрлаш ҳақида ёдда тутиш лозим. Агар иқтисодиётнинг анъанавий секторларида “кадрлар ҳамма нарсани ҳал қилади” қондаси аксарият ҳолатларда тўғри бўлиб чиқса, иқтисодиётнинг кўп илм талаб қиладиган секторларида ушбу фикрнинг аҳамияти бир неча маротаба ортади.

Билимларга асосланган иқтисодиётда билим воситалари биринчи даражали, энг муҳим активлар ҳисобланади. Оқибатда етарли даражада билимларга эга бўлибгина қолмай, уларни амалиётда қўллай оладиган, билимлар эскириб бориши билан уларни узлуксиз янгилаб берадиган малакали мутахассислар тайёрлаш жуда муҳим аҳамият касб этади.

Мутахассислар тайёрлаш масалалари билан анъанавий равишда олий ўқув юртлари (ОЎЮ) шуғулланиб келади. Бирок, сўнгги йилларда хориж тажрибасининг кўрсатишича, ОЎЮ бу масалани минтақавий ва федерал ҳукуматлар, шунингдек, йирик бизнес вакиллари кўмағида анча самаралироқ ҳал этишлари мумкин экан.

XXI асрда давлатларнинг иқтисодий ўсиши кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларини интеллектуаллаштириш ва илмий-инновацион таракқиёт билан таъминланади. Ривожланган мамлакатларда ЯИМ ўсишининг 70%дан 85%гигача янги технологиялар, асбоб-ускуналар, янги билим ёки ечимларга эга бўлган маҳсулотлар улушига тўғри келади. Фан-техника таракқиёти (ФТТ) ютуқлари бизнинг кунларда иқтисодиётнинг турли тармоқларига тобора кенг ва чуқур кириб бормоқда. Инновацион жараёнларни рағбатлантириш фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг интеграциясидан эришиладиган синергетик самара воситасида минтақалар ва бутун давлат жадал ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг таянч элементига айланади.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига еришиб, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг ўзига хос ва мос йўлини танлаши кадрлар тайёрлаш тузилмаси ва мазмунини қайтаташкил этишни ҳаётий заруратга айлантирди. 1992 йилда “Таълим тўғри-сида”ги қонуннинг қабул қилиниши ушбу йўналишдаги биринчи ва жуда муҳим қадам бўлди. Ушбу қонунда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойиллари белгилаб қўйилди:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус, касб-хунар таълимнинг мажбурийлиги;

- ўрта махсус, касб-хунар таълимнинг йўналишини: академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;

- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;

- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;

—таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалашган ёндашув;

—билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;

—таълим тизимида давлат ва жамoa бошқарувини уйғунлаштириш¹.

„Таълим тўғрисида“ги қонун қабул қилингандан сўнг янги ўқув режалари, дастурлари, дарслик ва қўлланмалар яратишга киришилди. Таълим муассасаларини аттестатсиядан ўтказиш ва аккредитатсиялаш йўлга қўйилди. Айни вақтда янги турдаги таълим муассасалари ташкил этила бошланди.

Олий ўқув юртлирида кадрлар тайёрлашни марказлаштиришдан худудий йўналишга ўтказиш чора-тадбирлари қўрилди. ўқув юртлири тармоғи кенгайди, университет таълими ривожланиши таъминланди. Янги ихтисосликлар, билимларнинг янги тармоқлари бўйича мутахассислар тайёрлашга киришилди. Умуман, мактаб кўп тармоқли тизимга ўтказилди. Абитурентлар ва талабаларнинг билим даражасини тест ва рейтинг усулида баҳолашга ўтилди. Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар сифатига қўйилаётган талаблар ҳисобга олинган ҳолда аспирантура ва докторантурада кадрлар тайёрлаш тубдан қайта қўриб чиқилди. Жумладан, Олий Аттестатсия Комиссияси ташкил этилди.¹⁵

Иқтидорли болалар ва ўқувчи ёшларни ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Истеъдодли ўсмир ва кизларни излаб топиш, уларга қўмаклашиш, уларнинг қобилияти ва истеъдодини ўстириш бўйича махсус жамғармалар ташкил этилди. Қобилиятли талаба ёшларни Америка Қўшма Штатлари, Япония, Хитой, Корея, Германия, Буюк Британия, Россия Федератсияси ва бошқа тараққий етган давлатларнинг нуфузли олий ўқув юртлирида ва илмий марказларида ўқитиш ва стажировкадан ўтказиш йўлга қўйилди. Шунга қарамасдан, амалга оширилган мавжуд ўзгаришларнинг ўзи кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш талабларига мувофиқ бўлишни таъминлай олмади.

Айниқса, кадрлар тайёрлаш тизими ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган демократик ўзгаришлар ва бозор ислохотлари талабларига мувофиқ емаслиги яққол кўзга ташланди. Таълим муассасаларида ўқув жараёнининг моддий-техник асоси бугунги кун талабига жавоб бермай қолди. Шу билан бирга, уларда юқори малакали педагог кадрлар, ҳозирги давр талабларига жавоб берадиган ўқув-услубий ва илмий адабиётлар жуда кам эканлиги аён бўлди. Таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги пухта

¹⁵ Олин ТаМНМ. МеВсрНл хуаоКаТҶиар ТуруаиМН. „ИларК“ ТоннеНТ, 2001. 4-6-ЕТ 104

Ўзаро ҳамкорлик ва фойдали интеграциянинг мавжуд эмаслиги кадрлар тайёрлаш тизимидаги энг жиддий камчиликлардан бири еди.

Ана шундай шароитда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси ва бевосита раҳбарлиги остида 1997 йилдан бошлаб

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ишлаб чиқилди ва изчил амалга оширишга киришилди.

Миллий дастурга мувофиқ кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислох қилишнинг муҳим омиллари етиб қуйидагилар белгиланди:

—республиканинг демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлидан изчил илгарилаб бораётганлиги;

—мамлакат иқтисодийётида туб ўзгартиришларнинг амалга оширилиши, республика иқтисодийёти, асосан, хом ашё йўналишидан рақобатбардош пировард маҳсулот ишлаб чиқариш йўлига изчил ўтаётганлиги, мамлакат экспорт салоҳиятининг кенгаётганлиги;

—давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлиги қарор топганлиги;

—миллий ўзликни англашнинг ўсиб бориши, ватанпарварлик, ўз ватани учун ифтихор туйғусининг шаклланаётганлиги, бой миллий маданий-тарихий аўаналарга ва халқимизнинг интеллектуал меросига ҳурмат;

—Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси, республиканинг жаҳондаги мавқеи ва обрў-эътиборининг мустаҳкамланиб бораётганлиги.

Таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафқуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла ҳалос этиш, ривожланган давлатлар даражасида, юксак маънавий ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратиш, кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг мақсади етиб белгиланди. Дастурнинг стратегик мақсад ва вазифалри босқичма-босқич амалга оширилади:

Биринчи босқич -(1997-2000 й.й.,ўтиш босқичи), кадрлар тайёрлаш тизими потенциалини саклаб қолиш, унинг ривожланиши учун ҳуқуқий ,меъёрий, илмий-методик, молиявий-моддий шарт-шароитлар яратиш Миллий дастурни амалга оширишнинг бошланиши.

Иккинчи босқич (2000-2005 й.й.) - Миллий дастурни кенг миқёсда амалга ошириш. Тизим фаолиятининг самарадорлигини, меҳнат тақсимотини, ижтимоий-иқтисодий воқеликнинг мониторинги асосида унинг асосий гоёлари ва қоидаларига ойдинликлар киритиш.

Учинчи босқич (2005 - 2009 й.й.) тўпланган тажрибаларни таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида ва ўзгариб бораётган , ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлами эътиборга олган ҳолда уни такомиллаштириш ва янада ривожлантири

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури мақсадини амалга ошириш учун қуйидаги вазифалами ҳал этиш белгилаб қўйилди:

—„Таълим тўғрисида“ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ

таълим тизимини ислоҳ қилиш, давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш негизида таълим тизимини ягона ўқув илмий-ишлаб чиқариш мажмуи сифатида изчил ривожлантиришни таъминлаш;

—таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга оширилаётган янгиланиш, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қурилиши жараёнларига мослаш;

—кадрлар тайёрлаш тизими муассасаларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш, педагогик фаолиятнинг нуфузи ва ижтимоий мақомини кўтариш;

—кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмунини мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти истикболларидан, жамият эҳтиёжларидан, фан, маданият, техника ва технологиянинг замо-навий ютуқларидан келиб чиққан ҳолда қайта қуриш;

—таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг ва маърифий ишларнинг самарали шакллари ҳамда услубларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

—таълим ва кадрлар тайёрлаш, таълим муассасаларини аттестатсиядан ўтказиш ва аккредитатсия қилиш сифатига баҳо беришнинг ҳолис тизимини жорий қилиш;

—янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда таълимнинг талаб қилинадиган даражаси ва сифатини, кадрлар тайёрлаш тизимининг амалда фаолият кўрсатиши ва барқарор ривожланишининг кафолатларини, устуворлигини таъминловчи норматив, моддий-техника ва ахборот базасини яратиш;

—таълим, фан ва ишлаб чиқариш самарали интеграциялашувини таъминлаш, тайёрланаётган кадрларнинг миқдори ва сифатига нисбатан давлатнинг талабларини, шунингдек, нодавлат тузилма-лари, корхоналар ва ташкилотларнинг буюртмаларини шакллантиришнинг механизмларини ишлаб чиқиш;

—узлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимига бюджетдан ташқари маблағлар, шу жумладан, чет ел инвестициялари жалб этишнинг аниқ механизмларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

—кадрлар тайёрлаш соҳасида ўзаро манфаатли халқаро ҳамкорликни амалга ошириш ..

Кадрлар тайёрлаш миллий модели номини олган мазкур дастурнинг асосий таркибий қисми қуйидагилардан иборатдир:

ЛШахс. У кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчиси.

Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат снѐсати инсонни интеллектуал ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш билан узвий боғлиқ бўлган узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама барқамол шахс — фуқарони шакллантиришни назарда тутди. Шу тарзда фуқаронинг энг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бири билим олиш, ижодий қобилиятни намоён

этиш, интеллектуал жиҳатдан ривожланиш, касби бўйича меҳнат қилиш ҳуқуқи рўёбга чиқарилади.

„Таълим тўғрисида“ги қонун умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими стандартлари орқали сифатли таълим олиш, шунингдек, таълим ва касб-ҳунар жиҳатдан тайёргарликнинг шакллари ва турларини танлашни, узлуксиз малака ошириб бориш, зарурат тақозо етса, тегишли қайта тайёргарликдан ўтиш ҳуқуқини ва кенг имкониятларини назарда тутди.

Таълим хизматларининг истеъмолчиси сифатида шахсга давлат таълим олиш ва касб-ҳунар тайёргарлиги кўришни кафолатлайди. Таълим олиш жараёнида шахс давлат таълим стандартларида ифода этилган талабларни бажариши шарт.

Шахс таълим хизматларининг яратувчиси сифатида тегишли малака даражасини олгач, таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатади ва ўз билими, тажрибасини ўргатишда иштирок этади,

2. Давлат ва жамият. Улар кадрлар тайёрлаш тизими амал қилиши ва ивожланишининг кафиллари, юқори малакали рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш бўйича таълим муассасаларининг фаолиятини уйғунлаштирувчи сифатида фаолият кўрсатади.

Давлат ва жамият:

— фуқароларнинг билим олиш, касб танлаш ва ўз малакасини ошириш ҳуқуқлари рўёбга чиқарилишига;

— мажбурий умумий ўрта таълим ҳамда академик литсей ёки касб-ҳунар коллежида таълим олиш йўналишини танлаш ҳуқуқи асосида мажбурий ўрта махсус, касб-ҳунар таълими олишига;

— давлат грантлари ёки пуллик-шартномавий асосда олий таълим ва олий ўқув юртидан кейинги таълим олиш ҳуқуқига;

— давлат таълим муассасаларини маблағ билан таъминлашга;

— таълим оловчиларни ўқиши, уларнинг турмуш вадам олиш шарт-шароитларини яратиш борасидаги вазифалар ҳал этилишида жамоатчилик бошқарувини ривожлантиришига;

— таълим жараёни қатнашчиларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга;

— соғлиқ ва ривожланишда нуқсонли бўлган шахслар таълим олишига кафолат берадилар.

3. Узлуксиз таълим. Бу малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси бўлиб, таълимнинг барча турларини давлат таълим стандартларини, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитини ўз ичига олади¹⁶.

Узлуксиз таълим Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминловчи, шахс, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий-техникавий ва маданий эҳтиёжларини қондирувчи устувор соҳадир.

¹⁶ Олин Таълим. МетерНН ЎсувоҚарҗияр ТунҗияМН. „ИлларҚ“ ТоннеНТ, 2001
108

Узлуксиз таълим ижодкор, ижтимоий фаол, маънавий бой шахснинг шаклланиши ва юқори малакали рақобатбардош кадрларни илдам тайёрланиши учун зарур шарт-шароитлар яратлади.

Узлуксиз таълимнинг фаолият кўрсатиш тамойиллари куйидагилардан иборат:

—таълимнинг устуворлиги — унинг ривожланишининг биринчи даражали аҳамиятга эга эканлиги, билим, таълим ва юксак интел-лектнинг нуфузи;

—таълимнинг демократлашуви — таълим ва тарбия услубларини танлашда ўқув юртлари мустақиллигининг кенгайиши, таълимни бошқаришнинг давлат-жамият тизимига ўтилиши;

—таълимнинг инсонпарварлашуви — инсон қобилиятларининг очилиши ва унинг таълимга нисбатан бўлган турли-туман эҳтиёжларининг қондирилиши, миллий ва умумбашарий кадриятлар устувор-лигининг таъминланиши, инсон, жамият ва атроф-муҳит ўзаро муносабатларининг уйғунлашуви;

—таълимнинг ижтимоийлашуви — таълим оловчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш;

—таълимнинг миллий йўналтирилганлиги — таълимнинг мил-лий тарих, халқ аўаналари ва урф-одатлари билан узвий уйғунлиги, ўзбекистонда яшовчи халқдаминг маданиятини сақлаб қолиш ва бойитиш, таълимни миллий гараққиётнинг ўта муҳим омили сифатида эътироф этиш, бошқа халқларнинг тарихи ва маданиятини ҳурматлаш;

—таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқлиги, бу жараённинг ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга йўналтирил-ганлиги;

—иктидорли ёшларни аниқлаш, уларга таълимнинг энг юқори даражасида, изчил равишда фундаментал ва маҳсус билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш.

4. Фан. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқфан юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи педагогик ва ахборот технологиялари ишлаб чиқарувчи ҳисобланади.

Кадрлар тайёрлаш миллий моделига мувофиқ фан соҳасида:

—табиат ва жамият таракқиёти қонуниятлари тўғрисидаги янги фундаментал ва амалий билимлар шаклланади, кадрлар тайёрлаш тизимида оммалаштириш, ўрганиш ва фойдаланиш учун керакли илмий натижаларжамланади;

—олий малакали илмий ва педагог кадрлар тайёрлаш амалга оширилади;

—кадрлар тайёрлаш жараёнини илмий-тадқиқот жиҳатидан таъминлаш инфраструктураси вужудга келтирилади, таълимнинг ахборот тармоқларидан фойдаланиш мақсадида билимнинг турли соҳалари бўйича ахборот базаси шакллантирилади;

—мамлакатимиз илм-фанининг жаҳон илм-фанига интеграцияси содир бўлади, замонавий илм-фан ва технологияларнинг энг муҳим муаммоларини

хал этиш учун илмий ютуқлар ва кадрларни халқаро миқёсда алмашинуви амалга оширилади.

Кадрлар тайёрлаш тизимига илм-фаннинг узвий равишда кириб бориши учун куйидагилар зарур:

—илғор педагогик технологияларни яратиш ва ўзлаштириш юзасидан мақсадли инновация лойиҳаларини шакллантириш ва амалга ошириш йўли билан илм-фаннинг таълим амалиёти билан алоқасини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

—илғор ахборот ва педагогик технологияларни жорий этиш учун экспериментал майдончалар барпо этиш орқали илмий тадқиқотлар натижаларини ўқув-тарбия жараёнига ўз вақтида жорий этиш механизмини рўёбга чиқариш;

—кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини самарали тарзда бажаришни таъминлаш юзасидан илмий тадқиқот ишларини олиб бориш;

—юқори малакали кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш, ёшларнинг илмий ижодиётини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;

—таълим муассасаларида илмий тадқиқот ва илмий-педагогик ишлар даражасини баҳолашга замонавий ёндашувни рўёбга чиқариш, илмий тадқиқотлар ва технологик ишланмалар натижалари тижоратлашуви асосида олимларнинг обрў-эътибори ва ижтимоий мақомини ошириш;

—мамлакат илм-фанининг халқаро илмий ҳамжамиятдаги интеграциясини фаоллаштириш, таълим соҳаси ва кадрлар тайёрлашни такомиллаштириш мақсадида илмий ютуқлар ва олимлар билан ўзаро тажриба алмашинув жараёнини кучайтириш;

— фан ва технологиялар соҳасидаги фаолиятни маънавий ва моддий рағбатлантириш тизимини ишлаб чиқиш, талабалар ва ёш олимларнинг илмий ютуқлари учун махсус мукофотлар ва совринлар таъсис этиш, махсус стипендиялар сонини кўпайтириш, ёшлар илмий-техника ижодиётининг доимий ишлайдиган кўргазма ва экспозитсияларини ташкил этиш кўзда тутилади.

„Таълим тўғрисида“ги қонунга мувофиқ таълим тизимини бошқаришда ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вако-латли давлат органлари ҳамда маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатлари ва ҳуқуқдоиралари белгилаб қўйилган. Умуман, таълим муассасаларининг давлат бошқаруви (4.1-расм) куйидагича амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси			
Ваколатли давлат органлари		Маҳаллий давлат органлари	
Таълим муассасалари			

4.1-расм. ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларининг давлат бошқаруви

"Таълим тўғрисида"ги қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим соҳасидаги ваколатларига қуйидагилар кирди:

- таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;
- таълим соҳасидаги давлат бошқаруви органларига раҳбарлик қилиш;
- таълимни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- таълим муассасаларини ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартибини белгилаш;

- таълим муассасаларини аккредитатсиядан, педагог, илмий кадрларни аттестатсиядан ўтказиш тартибини белгилаш;

- бошқа давлатнинг таълим муассасаларига Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида таълим фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи рухсатномалар бериш;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ хорижий давлатларнинг таълим тўғрисидаги ҳужжатларини тан олиш ва бу ҳужжатларнинг эквивалент эканлигини қайд этиш тартибини белгилаш;

- давлат таълим стандартларини тасдиқлаш;

- давлат томонидан тасдиқланган намунадаги маълумот тўғрисидаги ҳужжатларни тасдиқлаш ва уларни бериш тартибини белгилаш;

- давлат грантлари миқдорини ва таълим муассасаларига қабул қилиш тартибини белгилаш;

- давлат олий таълим муассасасининг ректорларини тайинлаш;

- таълим олувчиларни аккредитатсия қилинган бир таълим муассасасидан бошқасига ўтказиш тартибини белгилаш;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар.

Таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органлари (вазирлик ва идоралар)нинг таълим соҳасидаги ҳуқуқ доирасига қуйидагилар кирди:

- таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини рўёбга чиқариш;

- таълим муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш ва услуб масалаларида уларга раҳбарлик қилиш;

- давлат таълим стандартлари, мутахассисларнинг билим савияси ва касб тайёргарлигига бўлган талаблар бажарилишини таъминлаш;

- ўқитишнинг илғор шакллари ва янги педагогик технологияларни, таълимнинг техник ва ахборот воситаларини ўқув жараёнига жорий этиш;

- ўқув ва ўқув-услугият адабиётларини яратиш ва нашр этишни ташкил қилиш;

- таълим олувчиларнинг яқуний давлат аттестатсияси ва давлат таълим муассасаларида екстернат тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш;

- давлат олий таълим муассасасининг ректорини тайинлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига таклифлар киритиш;

- педагог ходимларни тайёрлашни, уларни малакасини оширишни ва қайта тайёрлашни ташкил этиш;

—конун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлар. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари (ҳокимликлар)нинг ҳам таълим соҳасида ўз ваколатлари мавжуд. Уларга қуйидагилар қиради:

—таълим муассасалари фаолиятининг минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш эҳтиёжларига мувофиқлигини таъминлайдилар;

—таълим муассасаларини ташкил етадилар, қайта ташкил етадилар ва тугатадилар (республика тасарруфида бўлган муассасалар бундан мустасно), уларнинг низомларини рўйхатга оладилар;

—ўз ҳудудларидаги таълим муассасаларини ваколат доирасида молиялаш миқдорларини ва имтиёзларни белгилайдилар;

—таълим сифати ва даражасига, шунингдек, педагог ходимларнинг касб фаолиятига бўлган давлат талабларига риоя этилишини таъминлайдилар;

—конун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни ҳам амалга оширадилар¹.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурига мувофиқ ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизими қуйидаги таълим турларини ўз ичига олади.

Республикада амалга оширилаётган ўзгаришларнинг бош мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучи инсоннинг ҳар томонлама камол топиши ва унинг фаровон ҳаётини таъминлашдир.

13.2. Малакали кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизими

1950-1970 йилларда иқтисодиёт структурасида фан секторининг ривожланиши жаҳон майдонида собиқ СССРнинг сиёсий ва иқтисодий кудрати ўсишига энг кўп хизмат қилди. Статистик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўрсатилган давр мобайнида Совет Иттифоқида илмий муассасалар сони 1,5 баравар, фан ва фанга хизмат кўсатишда банд бўлганлар сони 4,5 баравар ўсган. Илму-фан харажатлари қарийб 12 баравар ўсиб, 11,7 млрд. рублга етган.

Джорджия Университети технологиялар институтининг тадқиқотларига кўра, Совет Иттифоқи 80-йилларнинг охирига келиб саноати ривожланган мамлакатлар ичида кадрлар тайёрлаш ва илмий салоҳият миқёси, малакали мутахассислар сони кўрсаткичлари бўйича етакчилик қилган, унинг жаҳон илму-фанига қўшган ҳиссаси энг юқори бўлган. Совет Иттифоқида илмий-ишлаб чиқариш комплексларнинг тарихий ривожланиш ўзига хосликлари туфайли унинг жойлаштирилиши ва молиялаштирилиши жуда катта номуносиблик билан тавсифланган. Илмий ташкилотларнинг тахминан 58%и, ОЎЮнинг 54%и, аспирантлар сонининг 69%и, тадқиқот ва ишланмалар билан шуғулланувчиларнинг қарийб учдан икки қисми ва бу ишланмаларга сарфланадиган харажатларнинг тўртдан уч қисми Россиянинг улушига тўғри келган [27].

Инновацион иқтисодиёт бу - билимлар ва инновацияларга асосланган жамият иқтисодиётидир. Мазкур иқтисодий укладга янги ғоялар, янги

машиналар, тизим ва технологияларни очик қабул қилиш, уларни хилма-хил фаолият соҳаларида амалга оширишга тайёрлик хосдир.

Иқтисодиётнинг бу уклади асосини кадрлар ташкил қилади. Инновацион иқтисодиётни ажратиб турадиган жиҳат фан-техника тараққиёти суръатининг узлуксиз ўсиб бориши, динамиклик ҳисобланиши туфайли профессионал кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлашни олдинроқ амалга ошириш учун ўзига хос таълим тизими амал қилиши лозим.

Бундай таълим тизими битирувчилари ишлаб чиқариш ва ҳудудларни қайта тиклаш ва ривожлантириш комплексли лойиҳаларини самарали амалга ошириш, инновацион фаолият соҳасида кўникмаларга эга боииши лозим.

Баъзан таълим жараёнининг амалий қисми инновацион иқтисодиёт учун кадрлар тайёрлаш жиҳатидан кўриб чиқилади. Жараённинг ушбу томони таълим олувчиларнинг назарий машғулотлар давомида олинган билим ва кўникмаларни амалиётда мустаҳкамлаши учун кўзда тутилган

Билимлар иқтисодиёти билан боғлиқ бўлмаган паст технологияли ихтисосликлар бўйича ўқитишда амалий қисм кўп ҳолларда амалдаги ишлаб чиқаришда бирон-бир лойиҳалами бажариш билан боғлиқ бўлади. Агар инновацион лойиҳаларни бошқариш билан боғлиқ юқори технологияли ихтисосликлар бўйича ўқитиш билан ўхшашлик ўтказадиган бўлсак, ўқитишнинг амалий қисми инновацион лойиҳаларни амалга оширишга боғлаб қўйилиши лозим.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда олий таълим муассасаларига инновацион иқтисодиёт доирасида еТон қилинган кадрлар тайёрлаш тизимига хос бўлган жиҳатлар характерлидир.

Схеманинг маркази меҳнат бозорида талаб юқори бўлган мутахассислар тайёрлаш жараёни ҳисобланади. Ушбу жараённинг асосий қатнашчилари ўқув муассасаси ва талабалар ҳисобланади. ХИИИ асрда дастлабки техник факултетлар пайдо бўлган даврлардан бошлаб ўринга эга бўлиб келган таълим жараёни анъанавий моделига мувофиқ ўқув муассасаси ва талабалар мавжудлиги мос келувчи предмет соҳасида юқори малакага эга бўлган мутахассислар чиқариш учун зарур ва етарли шарт ҳисобланади.

Тахминан ХХ асрнинг ўрталарига келиб, таълим жараёни моделига фаол элемент сифатида иш берувчилар ҳам қўшилди. Бу турдаги фаоллашувнинг энг кескин ҳолати алоҳида бир тижорат фирмаси (корпорация) эҳтиёжлари учун махсус битирувчилар тайёрлайдиган таълим муассасалари ҳисобланади.

Умумий ҳолатда иш берувчиларни фаол элемент сифатида киритиш битирувчилар тайёрлашда асосий эътиборни у ёки бу мутахассисликларга талаб юқорилигига боғлаб қўймасдан юқори малака олишдан меҳнат бозорида талаб юқори бўлган соҳаларда амалий кўникма ва юқори малака олишга қайта йўналтиришга имкон берди.

Олий ўқув юртларининг минтақавий ва маҳаллий ижроия ҳокимияти билан инновацион иқтисодиёт учун кадрлар тайёрлаш соҳасидаги ҳамкорлигини муҳокама қилиш 1990-йилларнинг ўрталари ва 2000-йилларнинг бошидан бошланди. Бундай модел доирасида ҳокимият структураларининг вазифалари

каторига қуйидагилар кирази: ОўЮга талаб юқори бўлган ихтисосликлар доирасида мутахассислар тайёрлаш учун буюртмалар шакллантириш ва меҳнат бозорида мос келувчи ихтисосликлар битирувчиларига талабни таъминлаш учун иш берувчиларни (биринчи навбатда - кичик ва ўрта бизнесни) юқори технологияли бизнес йўналишларида фаолият юритишга рағбатлантириш.

Таянч сўзлар:

Инновацион сиёсат, инновацион иқтисодиёт, кадрлар тайёрлаш, восита, билми, янгилик, малакали, касб, ҳориж, минтақавий, федерал, бизнес, самара, технология, асбоб-ускуна, фан-техника, танлаш, таълим, иқтидорли, даража, қобилият, истеъдод, мавжуд, мафкура, рақобат, миллий, ислох, муҳим.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистон Республикасини “Таълим тўғрисида”ги Қонуннинг асосий тамойилларини сўзлаб беринг.
2. Миллий дастурга мувофиқ кадрлар тайёрлаш тизимининг аслоҳ қилинишининг асосий омилларини кўрсатиб беринг.
3. Миллий дастурни асосий стратегик мақсад ва вазифаларини шарҳлаб беринг.
4. Инновацион иқтисодиётда кадрларга бўлган талаб нималарга амал қилган ҳолда ҳаётга тадбиқ қилинади?

XIV БОБ. ИННОВАЦИОН ҒОЯЛАР, ИШЛАМАЛАР ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШДА КЛАСТЕР УСУЛЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ ЗАРУРИЯТИ

Режа:

1. Инновацион технологияларни амалга оширишда кластер усулларни қўллашни аҳамияти.
2. Инновацион фаолиятни кластер усулида қўллашда уни давлат томонидан бошқариш.

1. Инновацион технологияларни амалга оширишда кластер усулларни қўллашни аҳамияти

Инновацион маркетинг илмий-техник ва янги ғоя, ишлама ва технологияларни ҳамда яратилган интеллектуал мулкни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб унинг натижаларини зудлик билан ишлаб чиқаришга трансфера қилиш. Инновацион маркетинг ресурслари замонавий илмий-техник ахборотлар ҳисобланиб, улар иқтисодий қиммат турадиган истеъмол бозори ҳисобланади. Уларни қидириш, таниш, мақсадга йўналтирилган ишларни режалаштириш, амалга ошириш ва булар орқали ўз бизнесини ташкил этиш лозим бўлади.

Инновацион маркетингни асосий ўрганадиган йўналишлари иқтисодий, ташкилий, бошқарув, социал, психологик, ҳуқуқий факторлари инновацион жараёнларга ўз таъсирини ўтказди.

– ишлаб чиқариш корхоналардаги инновацион гуруҳларни ишлари тезлик билан тарқалиши инновацион технологик билимларни юксалишига рақобатбардош босимларни бошқа кластер бўлимларга ўтиб корхона фаолиятини юксалишига олиб келади;

– янги билимларни ва технологияларни тезлик билан рағбатлантирилиши ишлаб чиқаришда бўлимларни шакллантиришга сабабчи бўлади;

Охирги ўн йилликлар даврида юқори ишлаб чиқариш қувватларига эга бўлган давлатларда кластер стратегиялари ривожланиб бормоқда. Бу эса дунё илм-фанига янги ғояларни ва ишламаларни яратиш бўйича катта сабоқ бўлмоқда. Шунинг учун бугунги кунда ишлаб чиқариладиган товарларни сифат кўрсаткичлари даражасини оширишда замонавий янги нанотехнологиялар, асбоб ускуналар, лабораториялар учун аниқликни ва тезликни ошириш учун янги усуллар ва приборлар ишлаб чиқилган. Кластерлар асосан юқори билим даражаси, талабларига рақобатбардошлик мезонларига жавоб берадиган марказларда ташкил топмоқда. Ҳозирги вақтда кластер талаблари бўйича олиб борилаётган кўп ишлар иқтисодий томондан ривожланган давлатларда кузатилмоқда. Кластер асосан янги ғояли илм-фан ютуқларини ҳар томонлама мутахассислар иштирокида ташкил этилиши мумкин бўлган технологиялар ва техникалар орқали олинган янги ассортиментдаги товарларни ёки хизматларни

зудлик билан ишлаб чиқаришга тадбир этилишини таъминлайдиган ва бозор "чуқурлигини" янги талаб учун зарур бўлган рақобатбардош товарлар билан таъминлаб мақсадга йўналтирилган фойдани олишга қаратилган бўлиши керак. Бундай замонавий талабларга жавоб берадиган илмий-тадқиқот кўрсаткичлари билан исботланган ва халқ хўжалигида ишлаб чиқаришга йўналтирилган бундай ишларни кичик бизнес субъектларида амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Кластер талаблари сиёсатини марказида эса ҳар томонлама ўзаро фаолиятлар бўйича боғланиш орқали қатнашувчиларни бир-бирига хизмат юзасидан бўлган эътибори ва садоқати биргаликда бажарилаётган ишларни тез ва муваффақиятли бўлишини таъминлайди. Кластер системасини ташкил этишда кичик ва катта ишлаб чиқариш корхоналар орасидаги горизантал боғланиш эса бозорда бир гуруҳга оид товарларни замонавий талабларига мослигини таъминлайди. Замонавий кластерлар, одатда бир йўналишга йўналтирилган бир қанча ишлаб чиқариш бўлакларидаги шу соҳага тегишли бўлган фирмаларни мақсадга йўналтирилган занжирни бўлаклари ҳисобланиб доимо улар маълум бир маҳсулотлар яратишга ихтисослашган бўлади. Кластер системаси бошқа хўжалик кооперация орқали кичик, ўрта ва катта бизнестан қуйидаги хусусиятлари билан фарқланади:

- барча системадаги ишларни бир-бирига боғлайдиган ва қиска ва узок муддатга мўлжалланган режа асосида бошқарув ишини муқобиллаштирадиган бош корхона бўлиши;

- кластер системасида қатнашаётган хўжалик субъектларини асосий қисмини маълум бир жойда жойлашганлиги;

- кластер системасида қатнашаётган хўжалик субъектларини узок ва мустақкам алоқаларини ўрнатиб бу боғлиқни аҳамияти бошқа қатнашувчиларга доимийликни тарғиб этишини;

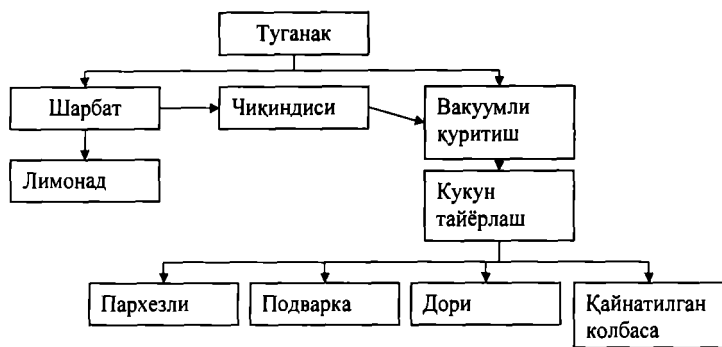
- бир мақсадга бирлашган қатнашувчиларни узок даврга мўлжалланган инновацион ишлаб чиқариш режаларини координациялаш;

- бошқарув системасини барча режалаштирилган ишларини сифатини ва ишни ўз вақтида бажаришни таъминлаш.

Кластер усулларини бошқа асосий фарқи умумий кооперацияли ишлаб чиқаришда асоси йўналиш истиқболли кластер мўлжаллари ҳозирги даврдаги рақобатбардошлик устунлигини амалий жиҳатдан ишлаб-чиқаришдаги инновацион технологиялар ташкилий, бошқарув ишлари ва ишлаб чиқарилган товарларни истеъмолчиларга йўллаш ҳисобланади.

Кластер моделини ташкил этишда товарлар рақобат мезонини ўрганиб ва уни истиқболлаб рақобатдаги биринчиликка ҳаракат қилинади. Бу эса кластер усулидаги энг керакли ўзаро боғланишни, технологияларни, ахборотлар таъминотини, ишлаш услуги орқали мақсадга йўналтирилган комплекс ишларини бош фирма режалаштиради ва уни ижросини таъмин этишда барча иштирокчилар билан ўзаро келишилган ҳолда мақсадни амалга оширади. Бундай ўзаро боғланиш мақсадга йўналтирилган инновацион мавзуларни

амалга оширишда ҳамда рақобатбардош маҳсулотларни охириги намуналарини яратишда имкон беради.

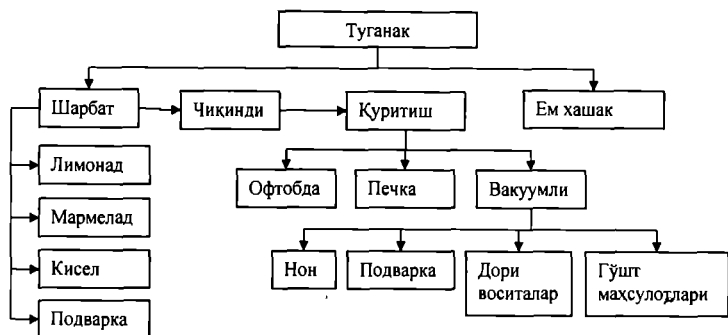
18-расм. Топинамбур "Файз-барака" навини горизонтал кластер усули орқали фойдаланиш схемаси

Замонавий фан ва технология тобора рақобатли бозор курашига жалб қилиб борилмоқда. Фундаментал билимлар ва уларнинг якуний маҳсули илмий техник маҳсулот — иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитларида давлатларнинг геосиёсий манфаатларини амалга оширишнинг муҳим омилига айланмоқда.

Аҳолининг турмуш фаровонлиги ўсиши, мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръати, таълим, фан ва маданиятнинг ривожланиши, муҳофаза қилиниши бевосита юқори технологияли комплексни таркибий-технологик қайта тузишга боғлиқ бўлмоқда. Бу соҳада юқори малакали илмий, тадқиқотчи ва муҳандис кадрлар салоҳияти катта рол ўйнайди.

2. Инновацион фаолиятни кластер усулида қўллашда уни давлат томонидан бошқариш

Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш ва рағбатлантириш ҳақида юқорида шакллантирилган тезис жаҳон тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимиздаги вазиятда инновацион ўсиш стратегиясини амалга ошириш устувор ҳисоблансада, бир қатор сабабларга кўра бугунги кунда уни амалга ошириб бўлмапти.

19-расм. Топинамбур "Файз-барака" нави туганакдан кластер усулда товарлар тайёрлаш таклифи.

Шундай қилиб, таъкидлаш мумкинки, ҳозирги пайтда мамлакатда инвестицион фаолият амалга оширилаётган шароитлар қуйидагича тавсифланади:

- қонунчилик томонидан яқин, ўрта ва узоқ истиқболларга белгиланган миллий мақсадлар ва уларга эришиш бўйича аниқ ифодаланган механизмларнинг яратилганлиги;

- макроиктисодий барқарорлик вазифаларига бўйсундирилган давлат структуралари фаолияти натижалари доим ҳам технологик ривожланиш ва инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш мақсадларига мос келавермаслиги, айрим ҳолларда эса унга зид келиши;

- мамлакатнинг миллий ҳавфсизлиги, иқтисодий барқарорлиги ва ривожланиши манфаатларини таъминлаш воситаси сифатида инновацион фаолиятга давлат томонидан қўллаб-қувватлашни амалга ошириш эҳтиёжларининг ҳозирги сиёсий даражада аниқ ифодаланмаганлиги.

Мамлакатнинг миллий мақсадларини амалга оширишга кўмаклашувчи инновацион сиёсат ўтказишни қуйидагича ифодалаш мумкин:

- миллий ҳавфсизликни таъминлаш;

- иқтисодий барқарорликка эришиш, иқтисодиётнинг имкониятларини кенгайтириш ва умумий қувватини ошириш;

- саноатни технологик қайта жиҳозлаш, жаҳон бозорида мамлакатимиз товар ва хизматлари рақобатбардошлигини ошириш;

- табиий ресурсларни асраш ва улардан оқилона фойдаланиш, атроф-муҳит муаммоларини ҳал қилиш;

- аҳолининг ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш, муносиб турмуш тарзини таъминлаш, соғлиқни сақлаш ва таълим олиш учун имкониятлар яратиш;

- озиқ-овқат, хомашё, материал ва энергияга бўлган миллий эҳтиёжларни

кафолатли таъминлаш.

Бошқа мамлакатлар тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда инновацион жараённинг таркибий қисмларини қуйидагича акс эттириш мумкин:

– академик ва тармоқ, институтлари, университетлар ва фирмаларнинг илмий-тадқиқот

бўлинмалари улар давлат томонидан молиялаштирилувчи ёки бошқа турда қўллаб қувватланувчи фундаментал илмий-тадқиқотлар ва изланиш лойиҳалари учун масъул бўлади. Санаб ўтилган ташкилотлар ҳисоботлар, турли ҳужжатлар, ихтиролар, илмий мақолалар шаклида интеллектуал маҳсулот ишлаб чиқаради ҳамда илмий кадрлар тайёрлаш билан шуғулланади;

– техник ва саноат-техник ташкилотлар — улар инновацион ноу-хауга эга бўлиб, бошланғич лойиҳалар устида ишлайдилар, синов намуналари яратиш ва уларни санаб кўриш билан шуғулланадилар, техник тавсифлар, патентлар, стандартлар ва регламент тайёрлайдилар. Мазкур тузилмалар намуналар тайёрлаш учун кучли ишлаб чиқариш қувватлари, профессионал ва технологик марказларга эга бўлиши керак;

– илмий ва муҳандис техник ходимлар, шунингдек, инновацион фаолиятнинг жорий муаммоларини ечишда талаб қилинувчи малакали кадрлар учун таълим ва ўқитиш тузилмалари;

– тадқиқот ва лойиҳаларнинг бажарилишини назорат қилувчи ҳамда уларнинг саноат сектори билан ўзаро алоқаларини мувофиқлаштирувчи ташкилотлар;

– маҳсулот ва хизматларга талабни ва уларнинг тарқалишини ўрганиш билан шуғулланувчи консалтинг ташкилотлари;

– илмий-техник ахборот хизматлари — улар истиқболли лойиҳалар ҳақида маълумот тўплаш, тайёрлаш ва тарқатиш билан шуғулланади;

– истеъмолчилар ва маҳсулотни сотиш масалалари билан шуғулланувчи профессионалларни бирлаштирувчи бозор структуралари.

Юқорида санаб ўтилган структура бирликлари ўртасидаги алоқалар схемаси мураккаб бўлиб, бевосита алоқаларни ҳам, воситачилар ва тақсимот тармоқлари ҳамкорликни ҳам қамраб олади.

Хорижий мамлакатларда технологияларни яратиш ва уларнинг трансфери соҳасидаги давлат сиёсати саноат ва илмий-техник сиёсатнинг устуворликларидан бири бўлиб, уларни мамлакатимиз иқтисодиётини инновацион қайта қуришни таъминлашда қўллаш мақсадга мувофиқ.

Бунда асосий мақсадлар қуйидагилардан иборат бўлади:

– инновацион фаолият жараёнида, миллий, ҳарбий, саноат ва жамоатчилик манфаатларига жавоб берувчи технологиялар яратишда ҳавфсизликни таъминлаш;

– илмий-техник фаолият натижалари ва янги илғор технологияларни фаол жорий қилиш, илмий тадқиқотлар ва истиқболли лойиҳалар натижаларига тааллуқли илмий-техник ахборотларни кенг тарқатиш, мамлакатнинг илмий-техник, технологик ва улар асосида иқтисодий ва муҳофаа салоҳиятини ошириш;

– ички ва ташқи бозорларда илм талаб қилувчи маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш.

Бозор иқтисодийётига ўтиш шароитида фан-техника тараққиётининг учта асосий йўналишидан фойдаланиш мумкин:

- а) анъанавий йўналиш;
- б) замонавий йўналиш;
- в) истиқболли, устуворлик йўналишлар.

Инновацион технологияни халқ хўжалигига тадбик қилишда иқтисодий самарадорликни куйидаги усулларда баҳолаш мумкин:

Янги техника ва технологияларни жорий этиш учун унинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини аниқлаш керак. Шу сабабли янги техника ва технологияларни жорий этиш асосида ишлаб чиқаришида юқори кўрсаткичларга эришиш учун техник чора-тадбирларнинг қайси бири фойдали эканлигини аниқлаш зарур.

Фан-техника тараққиёти тадбирлари иқтисодий самарасини ҳисоблаш тартиби услубий қўлланмаларда изоҳлаб берилган.

Уларга куйидагилар киради:

– капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича намунали методика;

– халқ хўжалигида янги техника, ихтирочилик ва радио-нализаторлик тавсифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;

– корхоналар ва ишлаб чиқариш бирлашмалари бошқару-вининг автоматлаштирилган тизимининг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш методикаси;

– бошқарувнинг автоматлаштирилган тизими самарадорлигини;

– меҳнатни илмий ташкил этиш, яъни МИТ бўйича чора-тадбирларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;

– атроф-муҳитни муҳофаза этиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш учун сарфланган харажатларнинг иқтисодий самарасини аниқлаш учун вақтинчалик методика.

Ундан ташқари, тармоқ вазифалари, илмий-текшириш институтлари, лойиҳа ташкилотлари, олий ўқув юртлари ҳам методик материаллар тайёрлашлари мумкин.

Янги инновацион техникани яратиш орқали амалга оширилади, яратилган ва жорий этилаётган ишлама самарали ёки самарасизлигини билиш, демак, самарани ўлчаш ва баҳолаш керак.

У қандай қилиб аниқланади?

Янги ишламаларни иқтисодий самарадорлиги барча ишлаб чиқариш тармоқларида, илмий-текшириш институтларида, лойиҳалаш ташкилотларида тегишли тадбирларни аввалги йиллардаги ўзлаштириш натижаларини ифодаловчи ҳужжатлар асосида аниқланади.

Илмий-техникавий тадбирларнинг кўп йиллик тажрибаларига асосланган турли кўрсаткичлар, жумладан, машина ва техникавий воситаларни ишлаб

чикиш ҳамда улардан фойдаланиш натижасида эришиладиган йиллик иқтисодий самарадорлик куйидагича аниқланади:

$$\Xi = [3_1 \cdot a - 3_2 \cdot \Pi] \cdot A_2 - S$$

Бу срада: 3_1 ва 3_2 — мавжуд ва янги техника ёрдамида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш харажатлари;

a — янги техникавий воситаларнинг сифатини, нисбий афзаллигини ифодаловчи коэффициент бўлиб:

$$a = \frac{Q_2 P_1 + E_H}{Q_1 P_2 + E_H} \text{ ҳисобланади.}$$

Бу срада: Q_1 ва Q_2 — мавжуд ва янги техникавий воситалар бирлиги ёрдамида йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

P_1 ва P_2 — мавжуд ва янги техникавий воситалар кийма-тида уларни тиклаш учун ажратмалар салмоғи;

Π — янги техникадан фойдаланиш даврида эришиладиган самарадорлик. У куйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Pi = \frac{[U_1^1 - U_2^1] - E_H [K_2^1 - K_1^1]}{P_2 + E_H}$$

Бу срада: U_1^1 ва U_2^1 — мавжуд ва янги техникадан фойдаланиш давридаги жорий харажатлар;

K_1^1 ва K_2^1 — мавжуд ва янги техникадан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган капитал қўйилмалар;

E — капитал қўйилмаларининг норма даражасидаги самарадорлик коэффициенти;

A_2 — янги техника жорий этилгандан кейин унинг ёрдами билан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми;

S — янги техникани лойиҳалаштириш харажатлари.

Янги техника самарадорлигини ҳисоблаш қиёсий самара-дорликни аниқлаш тамойилларига асосланади. Янги техникадан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси асосида амалга оширилади.

Бу методикага биноан иқтисодий самара куйидаги формула ёрдамида ифодланади:

$$C = (X_1 - X_2) \times A_2$$

Бу срада: C — йиллик иқтисодий самара, сўм; X_1 ва X_2 — янги техника ёрдами билан тайёрланган маҳсулот бирлигига сарфланган қайтарилган харажатлар ($T + E_H \times K$);

A_2 —ҳисобот йилида янги техника ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг йиллик ҳажми.

Янги техника ва технологиянинг иқтисодий самарадорлигини режалаштириш ва башорат қилишда унинг бир қатор асосий техник-иқтисодий кўрсаткичларга, жумладан фойданинг кўпайиши, меҳнат унумдорлигининг ошиши, меҳнат, моддий ва капитал сифмининг пасайиши, маҳсулот таннархининг камайишига таъсир этиши ҳисобга олинади. Масалан, янги маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳисобига олинadиган режали фойданинг кўпайиши қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\Delta\Phi_r [(B_2 - T_2) * A_2 - (B_1 - T_1) * A_1]$$

Бунда: $\Delta\Phi_r$ — келгуси даврда фойданинг ошиши (сўм ҳисобида);

B_2 ва T_2 — корхона улгуржи баҳоси ва янги маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш таннархи;

B_1 ва T_1 — корхона улгуржи баҳоси ва алмаштириладиган маҳсулотнинг янги техниканинг жорий этилгунгача бўлган йилдаги таннархи (сўм ҳисобида);

A_2 ва A_1 — келгуси даврда ишлаб чиқариладиган янги маҳсулот ва янги техникани жорий этишгача бўлган йилдаги алмаштириладиган маҳсулот ҳажми (сўм ҳисобида).

Янги техниканинг самарадорлигини ҳисоблаш ва таҳлил этишда унинг ижтимоий натижалари ва оқибатларини ҳам ҳисобга олиш керак. Улар жумласига, меҳнат шароитларини яхшилаш, ҳавфсизлик ва қулайликни таъминлаш, ходимларнинг билими ва илми ҳамда малакасини ошириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, инсон фаолияти учун энг яхши шароитлар яратилиши киради.

Таянч сўзлар

Илмий, техник, янги, гоё, ишлама, технология, мулк, интеллектуал, трансфера, ахборот, қиммат, талаб, таклиф, истеъмол, билим, кластер, фан, ютук, система, субъект, хўжалик, модел, фаровон, мудофаа, комплекс, малакали, тадқиқотчи, муҳандис, кадр, давлат, тартиб, фаолият, ҳорижий.

Такрорлаш учун саволлар

1. Янги илмий ишламаларни кластер усуларида халқ хўжалигига татбиқ қилишнинг қандай иқтисодий самарадорлиги бор?

2. Инновацион технологияларни давлат томонидан бошқаришни шарҳлаб бериңг.

3. Янги ишламаларни иқтисодий самарадорлиги қандай аниқланади?

XV БОБ. ИННОВАЦИОН КЛАСТЕР

Режа:

1. Инновацион ғоя, ишлама ва технологияларни халқ хўжалигига трансфер қилишда кластер усуллардан фойдаланиш.
2. Инновацион фаолияни давлат томонидан тартибга солиш.
3. Кластер усулида жорий қилинган инновацион технологияларни иктисодий самарадорлиги.

1. Инновацион ғоя, ишлама ва технологияларни халқ хўжалигига трансфер қилишда кластер усуллардан фойдаланиш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 15 июлдаси "Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этишни рағбатлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида"ги 916-сонли қарорини амалга ошириш Ўзбекистонда инновацион технологияларнинг халқ хўжалигига тадбиқ қилиш ва ҳозирги замон моделига ўтиш учун ҳамма шароитларга эга. Бу эса мамлакатларимизнинг жаҳондаги иктисодиёт ва саноати ривожланган давлатлар қаторига кириб боришининг зарур шarti ва мустақкам пойдевори бўлиб хизмат қилади. Бундай вазифаларни талаб даражасида амалга ошириш учун халқ хўжалигини турли соҳаларида халқаро стандарт талабларига мос бўлган рақобатдош товарларни ишлаб чиқариш учун янги инновацион технологияларни яратиб берадиган Ўзбекистон Республикасини фани муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистонда иктисодий ривожланишининг стратегик йўналиши бор имкониятлардан тўлиқ фойдаланилган ҳолда илмий-техник ривожланишни амалга ошириш яратилган интеллектуал имкониятларни зудлик билан ишлаб чиқаришга тадбиқ қилиш ва импорт ўрнини босувчи махсулотлар билан ички бозор талабларини кондиритиш ва шу сабабли инновацион иктисодни шакллантириш зарур. Бундай тадбирий талабларни амалга оширишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда ҳозирги замон талабларини ишлаб чиқаришга жорий этиш, янги замонавий технологияларни, янги ассортиментдаги товарларни, селекция ютуқларидан фойдаланган ҳолда илмий тараққиётнинг фундаментал ишламаларини халқ хўжалигига тадбиқ этиш ҳозирги давр талаби бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистон Республикасида халқ хўжалиги тармоқларини глобализациялаштириш ҳозирги даврдаги янги инновацион ғояларни, ишламаларни ва технологияларни ишлаб чиқаришга трансфер қилиш орқали замонавий талабларга мос бўлган иктисодий ривожланишни таъмин етмоқда. Бундай мураккаб жараёнлар нафақат янги имкониятларни яратади, шу билан бирга уни ўзига хос таваккалчилик муҳитини яратади. Шу билан бир қаторда инновацион ишламалар миллий иктисодни ривожлантиришда бозор иктисодиёти талабларига нисбатан рақобатдош иктисодиётни шакллантиришда ва унга мослашишда катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикасида юқори технологик кўрсаткичларга эга бўлган замонавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш, уни модернизациялаш ва маҳаллийлаштириш ташқи ва ички бозор учун

рақобатбардош товарларни ишлаб чиқариш орқали ўз позициясига эга бўлмоқ шу куннинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бундай улкан вазифаларни амалга оширишда Ўзбекистан Республикасидаги ишлаб чиқариш корхоналарини ҳозирги ҳолатини обектив равишда таҳлил қилиш ва бундай масалаларга янги методологик талаблар билан ёндошиш орқали рақобатдош иқтисодий тизимни ташкил этиш лозим бўлади. Бундай рақобатдош иқтисодий тизимни амалга оширишда ҳар хил иқтисодий йўналишга эга бўлган бозор муносабатларини шакллантиришда пухта ўйланган ва таҳлил қилинган истикболли модернизацияланган миллий иқтисодни шакллантириш зарур. Иқтисодни модернизациялаш халқ истеъмол товарларини ишлаб чиқаришда бир-бирга боғлиқ соҳалардаги стратегик йўналишлар рақобат мухитини ташкил этиш умумиқтисодий ривожланишини асосларини ташкил этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш корхоналарини иқтисодий барқарорлигини, ишлаб чиқарилаётган товарларини юқори рақобатдошлигини тахминан корхоналарни иқтисодии ўсишига, авваламбор уларни янги замонавий техника ва технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этишда, ишлаб чиқаришни дунё стандартлари ИСО 9001 талаблари асосида бошқаришга ва ишлаб чиқарилган юқори сифатли маҳсулотларни халқаро бозорларга чиқаришда катта омил бўлади. Бу фактларни ҳисобга олган ҳолда рақобатдош иқтисодий механизмни ташкил этишда ҳамда кластер назариясидан ҳар томонлама фойдаланиш орқали инновацион гоя ва ишламаларни амалга ошириш мумкин.

Ҳозирги вақтда товар ишлаб чиқариш корхоналардаги ишлаб чиқарилаётган товарларини халқаро бозорлардаги рақобатдошлигини таҳлил қилинганда кластерга бирлаштирилган барча шу тармоқдаги фирмаларни кластер усулларидан фойдаланилаётганларига қараб уларни фаолиятларини иқтисодий кўрсаткичларига қараб баҳоланади.

Кластер усуллари қуйидагиларни таъминлайди:

– замонавий инновацион ишламаларни ишлаб чиқаришга йўналтирилганда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни рақобатдошлигини ошириш учун фойдаланиладиган барча ахборот воситаларидан унумли фойдаланиш ва улар орқали корхонада хизмат қилаётган барча мутахассисларни ахборот билан таъминлаш ва маҳсулот ишлаб чиқаришда кластер талабларини таъминлаган ходимларни рағбатлантириш;

– ишлаб чиқариш фирмаларини инновацион кўрсаткичларини ўсиши, тезлик билан янги технологик билимларни тарқалиши ҳамда рақобатдошлик босими бошқа фирмаларни ҳам инновацион фаолиятлардан фойдаланишга ундайди;

– ишлаб чиқариш фирмалари янги инновацион ишламаларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этиши натижасида янги ишлаб чиқариш фирмаларни бунёд этилиши тезлаштиради.

Юқори кўрсаткичларга эга бўлган кластер стратегиясига кўра юқори иқтисодий кўрсаткичларга эга бўлган корхоналар асосан юқори ишчанликка,

билимга ҳамда фаолиятлари давомида рақобатдошлик кўрсаткичларига эга бўлган мутахассислар ҳисобланади.

Инновация - тадқиқ этилган янгиликни охириги натижаси ҳисобланиб, у янгиланган объектни ташкилий томонларини амалга оширилиши натижасида олинган иқтисодий социал-иқтимоий, экологик, илмий-техник ва бошқаларни фойдаси.

Янгилик - бажарилган ишларни натижаси у олиб борилган фундаментал, амалий илмий-текшириш ва экспериментал ишларни бирор бир соҳага йўналтирилиб юқори фойда олиш. Янгилик интеллектуал мулк сифатида кашфёфт, ихтиро саноат мулки, рационализаторлик таклифи орқали янги ёки янгиланган маҳсулотларга, технологияларга, ишлаб чиқаришда янги бошқарув, ташкилий ва бошқалар: Ноу-Хау, янги яратилган илмий йўналиш, норматив-техник ишламалар, услублар, таклифлар ва бошқалар маркетинг тадқиқотларини натижалари ҳисобланади.

Инновацион маркетингни асосий вазифаларидан бири мақсадга йўналтирилган кидирув, танлов, илмий-тадқиқот ишларини режалаш, бажариш ва олинган рақобатбардош ишламаларни амалга ошириш ва олинган янги ишламаларни халқ хўжалигида ишлаб чиқаришга юналтириш ҳамда бозорларни рақобатбардош товарлар билан таъминлашни амалга оширади.

Инновацион маркетинг илмий-техник ва янги ғоя, ишлама ва технологияларни ҳамда яратилган интеллектуал мулкни чуқур ва ҳартомонлама ўрганиб унинг натижаларини зудлик билан ишлаб чиқаришга трансфера қилиш. Инновацион маркетинг ресурслари замонавий илмий-техник ахборотлар ҳисобланиб, улар иқтисодий қиммат турадиган истеъмол бозори ҳисобланади. Уларни кидириш, таниш, мақсадга йўналтирилган ишларни режалаштириш, амалга ошириш ва булар орқали ўз бизнесини ташкил этиш лозим бўлади.

Инновацион маркетингни асосий ўрғанадиган йўналишлари иқтисодий, ташкилий, бошқарув, социал, психологик, ҳуқуқий факторлари инновацион жараёнларга ўз таъсирини ўтказиши.

– ишлаб чиқариш корхоналардаги инновацион гуруҳларни ишлари тезлик билан тарқалиши инновацион технологик билимларни юксалишига рақобатбардош босимларни бошқа кластер бўлимларга ўтиб корхона фаолиятини юксалишига олиб келади;

– янги билимларни ва технологияларни тезлик билан рағбатлантирилиши ишлаб чиқаришда бўлимларни шакиллантиришга сабабчи бўлади;

Охириги ўн йилликлар даврида юқори ишлаб чиқариш қувватларига эга бўлган давлатларда кластер стратегиялари ривожланиб бормоқда. Бу эса дунё илм-фанига янги ғояларни ва ишламаларни яратиш бўйича катта сабоқ бўлмоқда. Шунинг учун бугунги кунда ишлаб чиқариладиган товарларни сифат кўрсаткичлари даражасини оширишда замонавий янги нанотехнологиялар, асбоб ускуналар, лабораториялар учун аниқликни ва тезликни ошириш учун янги усуллар ва приборлар ишлаб чиқилган. Кластерлар асосан юқори билим даражаси, талабларига рақобатбардошлик мезонларига жавоб берадиган марказларда ташкил топмоқда. Ҳозирги вақтда кластер талаблари бўйича олиб

борилаётгн кўп ишлар иқтисодий томондан ривожланган давлатларда кузатилмоқда. Кластер асосан янги гоъли илм-фан ютуқларини ҳар томонламали мутахассислар иштирокида ташкил этилиши мумкил бўлган технологиялар ва техникалар орқали олинган янги ассортиментдаги товарларни ёки хизматларни зудлик билан ишлаб чиқаришга тадбиқ этилишини таъминладиган ва бозор "чуқурлигини" янги талаб учун зарур бўлган рақобат бардош товарлар билан таъминлаб мақсадга йўналтирилган фойдани олишга қаратилган бўлиши керак. Бундай замонавий талабларга жавоб берадиган илмий-тадқиқот кўрсаткичлари билан исботланган ва халқ хўжалигида ишлаб чиқаришга йўналтирилган бундай ишларни кичик бизнес субъектларида амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Кластер талаблари сиёсатини марказида эса ҳар томонлама ўзаро фаолиятлар бўйича боланиш орқали қатнашувчиларни бир-бирига хизмат юзасидан бўлган эътибори ва садоқати биргаликда бажарилаётган ишларни тез ва муваффақиятли бўлишини таъминлайди. Кластер системасини ташкил этишда кичик ва катта ишлаб чиқариш корхоналар орасидаги горизантал боланиш эса бозорда бир гуруҳга оид товарларни замонавий талабларига мослигини таъминлайди. Замонавий кластерлар, одатда бир йўналишга йўналтирилган бир қанча ишлаб чиқариш бўлақларидаги шу соҳага тегишли бўлган фирмаларни мақсадга йўналтирилган занжирни бўлақлари ҳисобланиб доимий улар маълум бир маҳсулотлар яратишга ихтисослашган бўлади. Кластер системаси бошқа хўжалик кооперация орқали кичи, ўрта ва катта бизнесдан қуйидаги хусусиятлари билан фарқланади:

- барча системадаги ишларни бир-бирига болайдиган ва қисқа ва узоқ муддатга мўлжалланган режа асосида бошқарув ишини муқобиллаштирадиган бош корхона бўлиши;

- кластер ситемасида қатнашаётган хўжалик субъектларини асосий қисмини маълум бир жойда жойлашганлиги;

- кластер ситемасида қатнашаётган хўжалик субъектларини узоқ ва мустақкам алоқаларини ўрнатиб бу боғлиқни аҳамияти бошқа қатнашувчиларга доимийликни тариб этишини;

- бир мақсадга бирлашган қатнашувчиларни узоқ даврга мўлжалланган инновацион ишлаб чиқариш режаларини координациялаш;

- бошқарув системасини барча режалштирилган ишларини сифатини ва ини ўз вақтида бажаришни таъминлаш.

Кластер усулларини бошқа асосий фарқи умумий кооперацияли ишлаб чиқаришда асоси йўналиш истикболли кластер мўлжаллари ҳозирги даврдаги рақобат бардошлик устинлигини амалий жиҳатдан ишлаб-чиқаришдаги инновацион технологиялар ташкилий, бошқарув ишлари ва ишлаб чиқарилган товарларни истеъмолчиларга йўллаш ҳисобланади.

Кластер моделини ташкил этишда товарлар рақобат мезонини ўрганиб ва уни истикболлаб рақобатдаги биринчиликка ҳаракат қилинади. Бу эса кластер усулидаги энг керакли ўзаро боланишни, технологияларни, ахборотлар таъминотини, ишлаш услуби орқали мақсадга йўналтирилган комплекс

ишларини бош фирма режалаштиради ва уни ижросини таъмин этишда барча иштирокчилар билан ўзаро келишилган ҳолда мақсадни амалга оширади. Бундай ўзаро боланиш мақсадга йўналтирилган инновацион мавзуларни амалга оширишда ҳамда рақобатбардош маҳсулотларни охирги намуналарини яратишда имкон беради.

Замонавий фан ва технология тобора рақобатли бозор курашига жалб килиб борилмоқда. Фундаментал билимлар ва уларнинг яқуний маҳсули илмий техник маҳсулот — иқтисодийнинг глобаллашуви шароитларида давлатларнинг геосиёсий манфаатларини амалга оширишнинг муҳим омилига айланмоқда.

Аҳолининг турмуш фаровонлиги ўсиши, мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръати, таълим, фан ва маданиятнинг ривожланиши, муҳофаа қобиляти бевосита юқори технологияли комплексни таркибий-технологик қайта тузишга боғлиқ бўлмоқда. Бу соҳада юқори малакали илмий, тадқиқотчи ва муҳандис кадрлар салоҳияти катта рол ўйнайди.

Ўзбекистон иқтисодиёти ўсишининг таклиф этилган йўлини амалга оширишда ишлаб чиқариш комплексини замонавий юқори технолоиялар билан таъминлаш бўйича стратегик вазифани ҳал этишга имкон беради.

Ривожланган давлатларнинг технологик ютуқларидан фойдаланиш, бу соҳада аввало, мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари билан ҳамкорлик ўрнатиш, халқаро меҳнат тақсироти ва кооперациядан имкон қадар кенг фойдаланишга интилиш зарур. Бундай жараёнлар бутун дунёда рўй бермоқда. Юқорида қайд этиб ўтилдики, технологик жиҳатдан илор мамлакатлар ягона технологик макон тузган бўлиб, мамлакатимиз унга тенг ҳуқуқли ҳамкор бўлиб кириши, айрим йўналишларда эса етакчилик учун курашиши лозим, бунинг учун эса миллий технологик даражада етарлича юқори бўлиши зарур.

Ҳозирги пайтда амалдаги иқтисодий тараққиёт ва муваффақиятлар фақат янги (фундаментал ва амалий) билимлар, янги технологиялар ва уларни ишлаб чиқаришда жадал ўзлаштириш усуллари асосланиши мумкин; бунда билим ва технологияларнинг аксарияти иккиёклама (ҳарбий ва фуқаролик) йўналишга эга бўлади:

– Янги билим олиш ва янги технологиялар ишлаб чиқиш ҳақида амхўрлик давлат ва барча мулкчилик шаклидаги корхоналарнинг умумий иши бўлиши лозим; бунда давлат илмий техник, технологик ва конструкторлик ишламалари (ИТТКИ)ни умумий мувофиқлаштириш, фундаментал тадқиқотлар ва рискли, лекин катта фойда келтириши мумкин бўлган лойиҳаларни молиялаштиришни уз зиммасига олади.

– Юқори технологияли маҳсулотлар билан халқаро бозорга чиқиш ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқа барча турларига нисбатан анча самарали бўлади; демак, мамлакатимизни ривожланган давлатлар ҳамжамиятига тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб киришига имкон берувчи халқаро ҳамкорликнинг ҳар хил турлари ишга туширил иши лозим.

– Аксарият юкори технологияларнинг муҳимлиги ва тижорат нуктан назаридан жозибадорлиги юкори технологияли фаолият сохаларига хорижий давлатлар махсус хизматлари ва жиноятчи гурухлари эътиборини жалб қилади. Шунинг учун мамлакатнинг юкори технологияли тармоқларини айрим ходимлар, корхона ва ташкилотлар ҳамда давлатимизга тажовузуларидан саклаш муҳим аҳамият каеб етади.

Ўзбекистоннинг ички бозори хорижий товарлар учун очиклиги шароитларида мамлакат иқтисодиётининг муваффақиятларини рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳолати белгилаб беради. Мамлакатимиз бой бўлган нефт ва бошқа табиий ресурсларга хали узоқ вақт давомида талаб катта бўлади. Халқаро меҳнат тақсимотида мамлакат ҳомашё субекти ўрнини эгаллаб, табиий ресурсларни эксплуатация қилиш маҳсулини жаҳон бозоридаги истемол ва инвестицион товарларга айлаштириш мумкин еди. Бирок бундай ҳолат бир қатор сабабларга кўра мамлакатни кониктирмайди. Аввало, шунини эътиборга олиш керакки, мамлакат меҳнатга лаёқатли аҳолисининг катта қисми қайта ишлаш саноатида меҳнат қилади. Ҳомашё ва қайта ишлаш саноати марказлари географияси эса шундай жойлашганки, бу аҳоли бандлигини кўнгилдаги даражада таъминлашга имкон бермайди. Шу сабабдан асосан иқтисодиётнинг ҳомашё секторини ривожлантиришга йўналиш мамлакатни нафақат сиёсий-иқтисодий жиҳатдан, балки ижтимоий ва психологик жиҳатдан ҳам кониктирмайди.

Ривожланган мамлакатлар амалиётнинг кўрсатишича, мудофаа йўналишидаги илмий лойиҳа ва технологияларнинг 50-60%и потенциал самарадорлиги юкори бўлиб, улар фуқаро сектори учун маҳсулотлар ва иккиёқлама йўналишда қўлланувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришда фойдаланилиши мумкин. Иккиёқлама йўналишда қўлланувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириб олиш юкори технологияли комплекснинг барқарор бўлмаган бюджет ажратмаларига мослашувчанлигини оширишга, улардан фуқаро секторидида фойдаланиш эса жаҳон бозоридида рақобатбардошликни оширишга имкон беради. Айнан шу сабабли халқаро техник кўмиталар ва унинг маҳсулотларини жаҳон савдо тизимлари орқали сотиш мамлакатнинг илм талаб қилувчи фуқаро саноатининг жаҳон бозорига чиқишига кўмаклашади.

2. Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш.

Фан-техника тараққиётининг асосий таркибий қисмларидан бири инновацион фаолият, иқтисодий ривожланишнинг мазкур йўналишида фаоллики таъминловчи омилларни, шунингдек, инновацион жараёнларни қўллаб-қувватловчи ва тартибга солувчи ташкилий тузилмалар хусусиятлари ўрганиш ва улардан фойдаланиш ҳисобланади.

Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш ва рағбатлантириш ҳақида юқоридида шакллантирилган тезис жаҳон тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимиздаги вазиятда инновацион ўсиш

стратегиясини амалга ошириш устувор ҳисоблансада, бир катор сабабларга кўра бугунги кунда уни амалга ошириб бўлмапти.

Шундай қилиб, таъкидлаш мумкинки, ҳозирги пайтда мамлакатда инвестицион фаолият амалга оширилаётган шароитлар қуйидагича тавсифланади:

- қонунчилик томонидан яқин, ўрта ва узок истикболларга белгиланган миллий мақсадлар ва уларга еришиш бўйича аниқ ифодаланган механизмларнинг яратилганлиги;

- макроиктисодий барқарорлик вазибаларига бўйсундирилган давлат структуралари фаолияти натижалари доим ҳам технологик ривожланиш ва инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш мақсадларига мос келвермаслиги, айрим ҳолларда эса унга зид келиши;

- мамлакатнинг миллий хавфсизлиги, иқтисодий барқарорлиги ва ривожланиши манфаатларини таъминлаш воситаси сифатида инновацион фаолиятга давлат томонидан қўллаб-қувватлашни амалга ошириш эҳтиёжларининг ҳозирги сиёсий даражада аниқ ифодаланмаганлиги.

Мамлакатнинг миллий мақсадларини амалга оширишга кўмаклашувчи инновацион сиёсат ўтказишни қуйидагича ифодалаш мумкин:

- миллий хавфсизликни таъминлаш;

- иқтисодий барқарорликка еришиш, иқтисодиётнинг имкониятларини кенгайтириш ва умумий қувватини ошириш;

- саноатни технологик қайта жиҳозлаш, жаҳон бозорида мамлакатимиз товар ва хизматлари рақобатбардошлигини ошириш;

- табиий ресурсларни асраш ва улардан оқилона фойдаланиш, атроф-муҳит муаммоларини ҳал қилиш;

- аҳолининг ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш, муносиб турмуш тарзини таъминлаш, солиқни сақлаш ва таълим олиш учун имкониятлар яратиш;

- озик-овқат, ҳомашэ, материал ва энергияга бўлган миллий эҳтиёжларни кафолатли таъминлаш.

Бошқа мамлакатлар тажрибаларида келиб чиккан ҳолда инновацион жараённинг таркибий қисмларини қуйидагича акс эттириш мумкин:

- академик ва тармоқ, институтлари, университетлар ва фирмаларнинг илмий-тадқиқот бўлинмалар улар давлат томонидан молиялаштирилувчи ёки бошқа турда қўллаб қувватланувчи фундаментал илмий-тадқиқотлар ва изланиш лойиҳалари учун масъул бўлади. Санаб ўтилган ташкилотлар ҳисоботлар, турли ҳужжатлар, ихтиролар, илмий мақолалар шаклида интеллектуал маҳсулот ишлаб чиқаради ҳамда илмий кадрлар тайёрлаш билан шуулланади;

- техник ва саноат-техник ташкилотлар — улар инновацион ноу-хауга эга бўлиб, бошланч лойиҳалар устида ишлайдилар, синов намуналари яратиш ва уларни санаб кўриш билан шуулланадилар, техник тавсифлар, патентлар, стандартлар ва регламент тайёрлайдилар. Мазкур тузилмалар намуналар

тайёрлаш учун кучли ишлаб чиқариш қувватлари, профессионал ва технологик марказларга эга бўлиши керак;

– илмий ва муҳандис техник ходимлар, шунингдек, инновацион фаолиятнинг жорий муаммоларини ечишда талаб қилинувчи малакали кадрлар учун таълим ва ўқитиш тузилмалари;

– тадқиқот ва лойиҳаларнинг бажарилишини назорат қилувчи ҳамда уларнинг sanoat сектори билан ўзаро алоқаларни мувофиқлаштирувчи ташкилотлар;

– махсулот ва хизматларга талабни ва уларнинг тарқалишини ўрганиш билан шуулланувчи консалтинг ташкилотлари;

– илмий-техник ахборот хизматлари — улар истиқболли лойиҳалар ҳақида маълумот тўплаш, тайёрлаш ва тарқатиш билан шуулланади;

– истеъмолчилар ва махсулотни сотиш масалалари билан шуулланувчи профессионаллارни бирлаштирувчи бозор структуралари.

Юқорида санаб ўтилган структура бирликлари ўртасидаги алоқалар схемаси мураккаб бўлиб, бевосита алоқаларни ҳам, воситачилар ва таксимот тармоқлари ҳамкорликни ҳам камраб олади.

Хорижий мамлакатларда технологияларни яратиш ва уларнинг трансфери соҳасидаги давлат сиёсати sanoat ва илмий-техник сиёсатнинг устуворликларидан бири бўлиб, уларни мамлакатимиз иқтисодиётини инновацион қайта қуришни таъминлашда қўллаш мақсадга мувофиқ.

Бунда асосий мақсадлар қуйидагилардан иборат бўлади:

– инновацион фаолият жараёнида, миллий, харбий, sanoat ва жамоатчилик манфаатларига жавоб берувчи технологиялар яратишда хавфсизликни таъминлаш;

– илмий-техник фаолият натижалари ва янги илор технологияларни фаол жорий қилиш, илмий тадқиқотлар ва истиқболли лойиҳалар натижаларига тааллуқли илмий-техник ахборотларни кенг тарқатиш, мамлакатнинг илмий-техник, технологи ва улар асосида иқтисодий ва муҳофаа салоҳиятини ошириш;

– ички ва ташқи бозорларда илм талаб қилувчи махсулотлар рақобатбардошлигини ошириш.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида фан-техника таракқиётининг учта асосий йўналишидан фойдаланиш мумкин:

а) анъанавий йўналиш;

б) замонавий йўналиш;

в) истиқболли, устуворлик йўналишлар.

3. Кластер усулида жорий қилинган инновацион технологияларни иқтисодий самарадорлиги.

Инновацион технологияни халқ хўжалигига тадбиқ қилишда иқтисодий самарадорликни қуйидаги усулларда баҳолаш мумкин:

Янги техника ва технологияларни жорий этиш учун унинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини аниқлаш керак. Шу сабабли янги техника ва

технологияларни жорий этиш асосида ишлаб чиқаришида юкори кўрсаткичларга еришиш учун техник чора-тадбирларнинг қайси бири фойдали эканлигини аниқлаш зарур.

Фан-техника тараккиёти тадбирлари иктисодий самарасини ҳисоблаш тартиби услубий қўлланмаларда изохлаб берилган.

Уларга қуйидагилар киреди:

– капитал қўйилмаларнинг иктисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича намунали методика;

– халқ хўжалигида янги техника, ихтирочилик ва рацио-нализаторлик тавсифларидан фойдаланишнинг иктисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;

– корхоналар ва ишалб чиқариш бирлашмалари бошқару-вининг автоматлаштирилган тизимининг иктисодий самарадорлигини ҳисоблаш методикаси;

– бошқарувнинг автоматлаштирилган тизими самарадорлигини;

– меҳнатни илмий ташкил этиш, яъни МИТ бўйича тадбир-чораларнинг иктисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;

– атроф-муҳитни муҳофаза этиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш учун сарфланган харажатларнинг иктисодий самарасини аниқлаш учун вақтинчалик методика.

Ундан ташқари, тармоқ вазифалари, илмий-текшириш институтлари, лойиҳа ташкилотлари, олий ўқув юртлари ҳам методик материаллар тайёрлашлари мумкин.

Янги инновацион техникани яратиш орқ-али амалга оширилади, яратилган ва жорий этилаётган ишлама самарали ёки самарасизлигини билиш, демак, самарани ўлчаш ва баҳолаш керак.

У қандай қилиб аниқланади?

Янги ишламаларни иктисодий самарадорлиги барча ишлаб чиқариш тармоқларида, илмий-текшириш институтларида, лойиҳалаш ташкилотларида тегишли тадбирларни аввалги йиллардаги ўзлаштириш натижаларини ифодаловчи ҳужжатлар асосида аниқланади.

Илмий-техникавий тадбирларнинг кўп йиллик тажрибаларига асосланган турли кўрсаткичлар, жумладан, машина ва техникавий воситаларни ишлаб чиқиш ҳамда улардан фойдаланиш натижасида еришиладиган йиллик иктисодий самарадорлик қуйидагича аниқланади:

$$E = [3_1 \cdot \alpha - 3_2 \cdot P] \cdot A_2 - S$$

Бу срда: 3_1 ва 3_2 — мавжуд ва янги техника ёрдамида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш харажатлари;

α — янги техникавий воситаларнинг сифатини, нисбий афзаллигини ифодаловчи коэффициент бўлиб:

$$\alpha = \frac{Q_2 P_1 + E_H}{Q_1 P_2 + E_H} \text{ хисобланади.}$$

Бу сзда: K_1 ва K_2 — мавжуд ва янги техникавий воситалар бирлиги ёрдамида йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

P_1 ва P_2 — мавжуд ва янги техникавий воситалар кийма-тида уларни тиклаш учун ажратмалар салмои;

P — янги цхникадан фойдаланиш даврида еришиладиган самарадорлик. У куйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P = \frac{[U_1^1 - U_2^1] - E_H [K_2^1 - K_1^1]}{P_2 + E_H}$$

Бу сзда: U_1^1 ва U_2^1 - мавжуд ва янги цхникадан фойдаланиш давридаги жорий харажатлар;

K_1^1 ва K_2^1 — мавжуд ва янги цхникадан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган капитал қўйилмалар;

E — капитал қўйилмаларининг норма даражасидаги самарадорлик коэффициенти;

A_2 — янги техника жорий этилгандан кейин унинг ёрдами билан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми;

C — янги цхникани лойиҳалаштириш харажатлари.

Янги техника самарадорлигини ҳисоблаш қиссий самара-дорликни аниқлаш тамойилларига асосланади. янги цхникадан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси асосида амалга оширилади.

Бу методикага биноан иқтисодий самара куйидаги формула ёрдамида ифодаланади:

$$S = (X_1 - X_2) \times A_2$$

Бу сзда: C — йиллик иқтисодий самара, сўм; X_1 ва X_2 — янги техника ёрдами билан тайёрланган маҳсулот бирлигига сарфланган каттирилган харажатлар ($T + E_H \times K$);

A_2 —ҳисобот йилида янги техника ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг йиллик ҳажми.

Янги техника ва цхнологиянинг иқтисодий самарадорлигини режалаштириш ва башорат қилишда унинг бир қатор асосий техник-иқтисодий кўрсаткичларга, жумладан фойданинг кўпайиши, меҳнат унумдорлигининг ошиши, меҳнат, моддий ва капитал сигимининг пасайиши, маҳсулот таннархининг камайишига таъсир этиши ҳисобида олинади. Масалан, янги маҳсулот-ни ишлаб чиқариш ҳисобида олинадиган режали фойданинг кўпайиши куйидаги формула билан аниқланади:

$$\Delta F_t [(B_t - T_t) * A_t - (B_1 - T_1) * A_1]$$

Бунда: ΔF_t — келгуси даврда фойданинг ошиши (сўм хисобида);

B_t га T_t — корхона улгуржи баҳоси ва янги маҳсулот бирли-гининг ишлаб чиқариш таннархи;

B_t га T_t — корхона улгуржи баҳоси ва алмаштириладиган маҳсулотнинг янги техниканинг жорий этилгунгача бўлган йил-даги таннархи (сўм хисобида);

A_t га A_t — келгуси даврда ишлаб чиқариладиган янги маҳсулот ва янги техниками жорий этишгача бўлган йилдаги алмаштириладиган маҳсулот ҳажми (сўм хисобида).

Янги инновацион техниканинг самарадорлигини ҳисоблаш ва таҳлил этишда унинг ижтимоий натижалари ва оқибатларини ҳам ҳисобга олиш керак. Улар жумласига, меҳнат шароитларини яхшилиш, хавфсизлик ва қулайликни таъминлаш, ҳодимларнинг билими ва илми ҳамда малакасини ошириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, инсон фаолияти учун энг яхши шароитлар яратилиши кирази.

Таянч сўзлар:

Янги, ассортимент, товар, фундаментал, ютук, фойдаланилган, ривожланиш, яратиш, ички, ташки, бозор, талаб, таклиф, обектив, рақобат, жараён, мураккаб, стратегия, модернизация, истеъмол, истиқболли, стандарт, ишчанлик, илмий-техник, кластер, трансфера, меҳон, мақсад, модел, кураш, юқори, тармоқ, айрим, саноат, йўналиш.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Инновацион технологияларни халқ хўжалигига трансфера қилишда қандай усуллардан фойдаланилади?

2. Ўзбекистон Республикасида инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш бўйича олиб борилаётган чора тадбирларни шарҳлаб беринг.

3. Инновацион технологияларни халқ хўжалигига тадбиқ этишда иқтисодий самарадорлик қандай аниқланади?

XVI БОБ. ЗАМОНАВИЙ ИННОВАЦИОН СТРАТЕГИЯЛАР ВА ИННОВАЦИЯЛАР МАРКЕТИНГИ

16.1. Ўзбекистон Республикасида замонавий инновацион маркетинг стратегиялари.

16.2. Инновацион маркетингни шакллантиришнинг концептуал асослари.

16.3. Илмий тадқиқот, ишланма ва технологияларни натижаларини тижоратлашуви стратегиясини ишлаб чиқишда мақсадли бозор таҳлили.

16.4. Янги маҳсулот ва технологияларни бозорга кириш стратегияси.

16.5. Юқори технологик маҳсулотларнинг маркетинг хусусиятлари.

16.1. Ўзбекистон Республикасида замонавий инновацион маркетинг стратегиялари

Ўзбекистон Республикасида ўтказилган Республика “Инновацион гоялар, ишламалар ва технологиялар”, “Саноат ярмаркаси ва кооперацион биржалар ярмаркаси”да тақдим этилган илмий-текшириш ишламалари ва технологиялари, қўшма корхоналарда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни сифат кўрсаткичлари халқаро ISO/МЕК стандарт талабларига мослиги ва Ўзбекистонда локализация қилинган импорт ўрнини босувчи ва экспортга йўналтирилган кўплаб товарлар ишлаб чиқарилмоқда. Ҳозирги даврда республикаимиз кундалик ҳаёт ва унинг динамикаси ўзгариб бормоқда, бу эса иқтисодни янгилашда маркетинг тадқиқотларини натижаларини таҳлил қилиб, яқин келажакка ва узоқ даврга нисбатан инновацион стратегияни танлаш, режалаш ва амалга оширишни бу эса Ўзбекистон Республикасининг дунё ҳамжамиятида обрўсини оширишда ва иқтисодийетини юксалтиришда катта аҳамият касб этади.

Кўп сонли маълумотлар таҳлили шундан далолат берадики, иқтисодий ўсишнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи илмий-техник инновациялар ҳисобланади. Бозор иқтисодийети шароитларида кичик бизнес ва тадбиркорлик инновацион жараёнда марказий рол ўйнайди, инновациялар эса техник тараққиёт суръати юқори бўлган тармоқларда асосий рақобат курали ҳисобланади. Техник тараққиёт ва иқтисодий ривожланишни қўллаб-қувватловчи институтларга алоҳида эътибор қаратган. XX асрнинг биринчи ярми иқтисодчиси Ё.А.Шумпетер (1883-1950) инновацияларни олға сурувчи ва унда нормал даражадан катта бўлган даромаднинг асосий манбаси бўлувчи рақобат механизмини кўрсатиб берган.

Инновациялар ташкилот, маҳсулот ёки ишлаб чиқариш жараёнини замон талабларига нисбатан доимий такомиллаштириш йўли билан олинувчи стратегик афзаллик ва ютуқлари ҳисобланади. Замонавий маркетинг стратегияси қуйидаги беш ҳолатни кўрсатиб беради:

- 1) янги неъмат тайёрлаш;
- 2) ишлаб чиқаришнинг янги усулини жорий қилиш;
- 3) янги сотув бозорини ўзлаштириш;
- 4) хомашё ёки ярим тайёр маҳсулотлар янги манбасига эга бўлиш;
- 5) соҳа бўйича доимо янгиликни излаш.

Бизнингча, танлаб олинган устувор йўналишларни амалга ошириш бўйича самарали тизимни шакллантирувчи омиллар қуйидагиларга асосан таснифланиши лозим:

– жаҳон технологик макони бўйича бўлгани каби, Ўзбекистон Республикаси ва МДҲ учун ҳам олимлар жамоаси томонидан муқобил конкурсли асосда ишлаб чиқилувчи яқин ва узоқ муддатли илмий-техник ва инновацион-инвестицион башоратлар;

– энг муҳим базавий технологиялар бўйича илмий-техник ва инновацион характерга эга мақсадли дастурлар;

– саноат тармоқларида базавий технологияларнинг айрим бўғинларини амалга оширувчи давлат аҳамиятига молик энг муҳим инновацион лойиҳалар. Шунинг қайд этиш керакки, иқтисодий ўсишнинг танлаб олинган устувор йўналишларини амалга оширишни ресурслар билан тўлиқ таъминлаш кўп каналли асосда бажарилади:

– ноишлаб чиқариш соҳасида инновацион лойиҳа ва дастурларни, шунингдек, энг муҳим инновацион лойиҳалар, мақсадли дастурлар, стратегик режалар ва башоратларни ишлаб чиқишни бюджетдан молиялаштириш, бюджет маблағларини дастур ва лойиҳалар амалга оширилувчи бутун муддат бўйича тақсимлаш;

– танлаб олинган устувор саноат тармоқларига йўналтирилган инновацион дастур ва лойиҳалар учун солиқ ва божхона имтиёзлари тақдим этиш;

– бундай дастур ва лойиҳаларга хусусий ва хорижий инвестицияларни жалб этиш учун шароитлар яратиш;

– инвестицияларга инновацион мазмун бағишлаш учун саноат тармоқларида инвестицион дастур ва лойиҳаларнинг инновацион-технологик экспертизасини ташкил қилиш. Бундан ташқари, инновацион инфратузилмани шакллантириш танлаб олинган устувор йўналишларни амалга оширишга йўналтирилиши лозим:

– инновацион лойиҳаларни фаолроқ қўллаб-қувватлаш учун Марказий банк фаолиятини ривожлантириш ва кенгайтиришнинг бюджет таъминоти;

– инновацион характерга эга мақсадли устувор дастур ва лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш учун Республика инновация жамғармаси ва жойларда худудий жамғармалар, шунингдек, устувор инновацион лойиҳаларни суғурталаш учун давлат компанияларини ташкил этиш;

– ЎзР Марказий банкнинг заҳира фонди бир қисмидан устувор характерга эга йирик инновацион лойиҳаларни у ёки бу шаклда қўллаб-қувватлаш учун фойдаланиш;

– технологиялар трансфери маркази, инновацион бизнес-инкубаторлар, инновацион марказ ва ҳоказолар яратиш йўли билан илмий-техник ва инновацион инфратузилмани кенгайтириш;

– Ўзбекистон етакчилиги қилиши ва жаҳон бозорида муваффақиятли фаолият кўрсатиши мумкин бўлган базавий технологиялар ва устувор йўналишлар бўйича мамлакатлараро асосда трансмилий компаниялар ва стратегик иттифоқлар барпо этиш;

– ноҳукумат ташкилотлари, фанлар академияси, олимлар, муҳандислар, конструкторлар, маркетинг ва менежерлар жамоатчилиги ташкилотларини sanoat тармоқларида инновацион дастур ва лойиҳаларни амалга ошириш ва тарғиб қилишда актив иштирок этишини таъминлаш;

– иктисодий ўсишга эришиш учун инновацион-технологик ўсишга йўналтирилган миллий, минтақавий ва халқаро инновацион тизимлар яратиш ва уни зудлик билан амалга ошириш.

Ишлаб чиқилган sanoat тармоқлари учун иктисодий ўсишга эришишнинг инновацион ўсиш механизми ва структураси таснифи ҳозирги даврда қуйидаги кўринишга эга бўлиши керак:

Sanoat тармоқларининг иктисодий ўсишга эришишида маркетинг ва инновацион ўсишнинг самарали механизмини шакллантириш амалда давлатнинг бозор иктисодиётида стратегик-инновацион функциясини амалга оширишга имкон беради.

Иктисодий ўсишнинг интенсив тури ўзига хослиги шундаки, ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ўсиш омилларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, хусусан, илор технологияларни қўллаш, юқори малакали ва меҳнат маҳсулдорлиги баланд бўлган ишчи инженер техник кучидан фойдаланиш ҳисобига еришилади. Бу ҳолатда ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ўсиш суръатлари уни ишлаб чиқаришнинг жами харажатлари ўзгариш суръатидан юқори бўлади.

Ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг дастлабки босқичларида иктисодий ўсиши асосан екстенсив асосда амалга оширилади. Ишлаб чиқаришнинг машина техникаси ва юқори малакали кадрлар билан тўйиниши борасида интенсив ўеиш омилларининг роли борган сари ортиб боради.

Иктисодий ўсиш тури шартли белгиланиши мумкин, чунки у реал хўжалик амалиётида соф кўринишда амалда учрамайди. Интенсификация фақат бизнинг замонамизгагина хос жиҳат эмас. Интенсив иктисодий ўсишнинг екстенсив ишдан кейин келиши ҳар сафар ишлаб чиқаришнинг технологик усули — ишлаб чиқариш кучларини ўзаро болаш усули ва бу таркибий қисмларнинг сифат ўзгаришлари ортидан келади.

Харажатлар ҳажмининг ўсиб боровчи якуний натижаларга ўзгаришининг биринчи босқичда ресурсларни тежовчи ўсиш рўй беради. У фойдаланилувчи анъанавий ресурслар ҳажми ўзгармаган ёки қисқарган ҳолда рақобат, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқарув, маркетинг, нарх ва бошқа омиллар ҳисобига якуний маҳсулот ҳажмининг ўсиши билан тавсифланади. Бундай ўсишнинг давомийлиги маълум бир технологиялардан фойдаланишда

ресурслар микёси билан чеклаб қўйилади. Шй сабабдан ишлаб чиқариш технологиялари ўзгармаган ҳолда ресурсларни тежовчи ўсишнинг узок муддат сакланиши иқтисодий ривожланиш олдида тўсик бўлади. Шунинг учун товар ишлаб чиқарилишида маркетинг стратегиясини чуқур таҳлил қилиб уни режалаштириш лозим.

Ресурслар муаммосининг узил-кесил ҳал этилиши интенсификациянинг иккинчи боскичи билан боғлиқ бўлиб, уни инновацион ўсишга ўтиш сифатида тавсифлаш мумкин. Бундай ўсишнинг ўзига хос жиҳатлари бу — технологияларнинг тубдан ўзгариши, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш истеъмолининг кэскин ўзгариши, анъанавий материаллар ва энергия манбаларининг бошқа материал ва манбаларга алмашуви, ўсиб бораётган агросаноат соҳасининг табиатдан ажралиши ва ҳоказолардир.

Маркетингда инновацион ўсиш стратегия ва инновацион ривожланишининг узок муддатли башоратлари республикамизда ва собиқ СССР республикаларида чуқур ўзгаришларнинг янги боскичига мослаштирилган олдиндан кўра билиш назарияси ва истикболли режалаштириш методологияси ётади. Биз ушбу назария ва методология асосида Узбекистон Республикасини якин ва узок ўсиш стратегиясини танлашни асослаб асосий инновацион ривожланиш йўналишлари ва бундан келиб чикувчи таркибий ўзгаришларни таҳлил қилиб кўрмоқчимиз.

Бундан йигирма-ўттиз йил олдин евросиё мамлакатларида рўй берган жиддий ўзгаришларни (жаҳон сосиалистик тизимининг парчаланиб кэтиши, СССРнинг таркалиб кэтиши, собиқ Иттифоқ ва арбий Европа мамлакатларининг сосиализмдан каинтализмга утиши, бу мамлакатларни камраб олган иқтисодий, технологик ва ижтимоий-сиёсий инкирозлар) ҳали ҳеч ким хаёлига ҳам келтира олмас еди. Бундай туб ўзгаришлар олимлар ва ишбилармон доиралар учун бўлгани каби, давлат ва сиёсат вакиллари учун ҳам қутилмаган ҳол бўлди.

Қутилмаган ўзгаришлар туфайли рўй берган дастлабки шок ҳолати ўтиб кетгач, эскирган қоидаларни алмаштириш, жадал суръатлар билан ўзгариб бораётган дунёга янгича карашни шакллантириш, инновацияларни баҳолаш, стратегик режалаштириш ва келажакни олдиндан кўра билиш методологиясини ишлаб чиқиш зарур эканлиги кўзга яққол ташланиб қолди.

XX асрнинг иккинчи ярмида арбда кузатилган ўзига хос башорат шовшуви Россия башоратчилк мактаби етакчиси И.В.Бесстижев-Лада томонидан тузилган классик башоратчилик антологиясида яққол тасвишлаб берилган. Интеллектуал ва сиёсий доираларда кизин баҳс-мунозараларга сабаб бўлган ўнлаб фундаментал асарларда жаҳон ривожланишининг истикболлари турли ссенарийларда — энг ёркин ранглардан то катастрофик ҳолатларгача асослаб берилган. Узок муддатли у ёки бу башорат ссенарийларини асослаб бериш учун фойдаланилган кўплаб глобал моделлар яратилган. Ушбу башоратчилик шовшувига БМТ ҳам қўшилган бўлиб, унинг Секретариатида башорат ва истикболли тадқиқотлар бўлими ташкил қилинган. Нобел мукофоти совриндори В.В.Леонтев раҳбарлигидаги БМТ экспертлар гуруҳи томонидан

ўтган асрнинг 70-йилларида ўзига хос тармоқлараро баланснинг минтакалараро модели асосида жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг 2000 йилгача бўлган башоратлари ишлаб чиқилган.

Худди шунга ўхшаш башоратчилик шов-шуви собиқ СССРда ўтган асрнинг 50-70 йиларида кузатилганлиги кўпчиликка унчалик маълум эмас. Илгари буржуча фол очиш сифатида таъкиб остига олинган башоратчилик тан олинган еди. Узоқ муддатли башорат қилиш давлат микёсида олиб борилган. Ҳар беш йилда минглаб олимлар ва мутахассислар ўз нигоҳларини келажакка қаратиб, йигирма йиллик фан-техника тараққиёти ва унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларига доир комплексли дастурни ишлаб чиқар ҳамда уни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришнинг 15 йиллик схемаси билан тўлдиради еди. Бу узоқ муддатли башорат қилиш ва-стратегик режалаштиришнинг ўзига хос бирикуви бўлиб, жаҳонда бунга ўхшаш бошқа ҳолат кузатилмаган.

Бироқ 80-йиллар охирига келиб арбда ҳам, собиқ Иттифокда ҳам башоратчилик тўлқини пасая бошлади. Бунинг сабаби оддий еди: жаҳон индустриал жамиятдан постиндустриал жамиятга ўтиб, тенденциялар ўзгарди ва чуқур бифуркациялар кластери вужудга келди. Аввалги башоратлар ва уларнинг методологик асослари бу муҳитда ўз таъсир кучини йўқотган бўлиб, янги методология эса ҳали ривож топмаган еди.

Ўтиш даврида ижтимоий ва технологик тизимлар траекторияси кэскин ўзгарди. Уларнинг айримлари ўтмишда қолиб кетиб, уларнинг ўрнига янгилари пайдо бўлади ва жаҳон микёсида кенг тарқалади. Бу даврда олдиндан кура билишнинг кийинлиги анъанавий инкилобий парадокс — эълон қилинган мақсадлар ва амалда еришилган натижалар ўтасидаги фарқлар билан ҳам изоҳланади. Лекин шунга қарамай XX асрнинг йирик олимлари қаламига мансуб бўлган энг охириги асарлардан бирида инсониятнинг ривожланишига дойр асосли башоратлар, экологик ва сивилизация инкирозларининг бартараф этилиши, узоқ муддатли стратегияни ишлаб чиқиш зарурлиги ҳақида асосланган фикрларни ўргатамиз: «Цивилизация стратегиясининг пайдо бўлиши ҳаётгий аҳамиятга эга. У табиат стратегияси билан мувофиқлаштирилган бўлиши лозим. Бу эса инсоният тарихида унинг куч-қуввати ўсиши билан бирга кузатилувчи сифат янгилигидир. Бизни нафақат экологик, балки сивилизация инкирози қутиб турибди. Ўз мохиятига кўра биз сивилизация тарихининг буткул янгича босқичи, балки антропогенез олдида турибмиз, бунда эса бутун халқлар олдида кун кўриш стратегиясини ишлаб чиқиш бўйича умумий вазифа туради». Бундай стратегияни узоқ муддатли башоратларсиз, табиат ва жамият ривожланишининг муқобил йўллари олдиндан кўра билмасдан туриб амалий жиҳатдан ишлаб чиқиш мумкин эмас.

16.2. Инновацион маркетингни шакллантиришнинг концептуал асослари

XXI асрнинг иккинчи ва учинчи ўн йилликлардаги дунёнинг инновацион ўзгаришлари ишлаб чиқаришнинг постиндустриал иқтисодий услубининг

шаклланиши билан ифодаланади. Гарчи бу жараён узок муддатли ва зиддиятли бўлсада, ҳозирданок унинг асосий жиҳатлари кўзга ташланмоқда.

Биринчидан, бу интеграл иқтисодий тузум. Бу хусусий мулкчиликка йўналтирилган, ҳар томонлама рақобатли кўринишдир. Бозор иқтисодиёти тадбиркорларнинг шахсий ташаббуслари ва инновацион фаоллиги билан ҳозирги ва келажакдаги авлодлар учун муносиб турмуш тарзини таъминлаш, давлатнинг маркетинг стратегик-инновацион функцияларини амалга ошириш, бозор иқтисодиётининг давлат томонидан тартибга солиниши ҳамда инсон капитали ва табиий ресурслар муҳитини такрор ишлаб чиқаришни таъминловчи нобозор секторининг ривожланиш даражаси юқорилиги билан болашга имкон беради.

Иккинчидан, бу кўп укладли иқтисодиёт бўлиб, унда ҳар бир иқтисодий уклад унга хос бўлган ўрин эгаллаб, бошқа укладлар устидан ҳукмронлик қилмайди ва улар билан уюнашади. Бу ерда гап турли укладларнинг оптимал тарзда уюнашуви ва ҳамкорлиги ҳақида боради:

– технологик ўсишни амалга оширувчи, монополияга қарши кураш бўйича кучли назорат ва диққат остида бўлган ишлаб чиқариш марказлашув даражаси юқори тармоқларда ишлаб чиқариш структурасини ўзгартирувчи *йирик бизнес*.

– миллионлаб фуқароларнинг тадбиркорлик ташаббуслари учун кенг имкониятлар очиб берувчи, инновацион фаолликнинг юқорилиги билан ажралиб турувчи, йирик ишлаб чиқаришдан бўшатиловчи ва меҳнат бозорига янги кириб келувчи ишчи кучикинг бандлигини таъминловчи *кичик ва ўрта бизнес*.

– стратегик аҳамиятга эга тармоқлар ва нобозор секторда мужассамлашган ҳамда давлатнинг стратегик инновацион функцияларини амалга оширишни таъминловчи *давлат уклади*,

– аҳолининг ҳаёт фаолияти муҳитини (уй-жой-коммунал хўжалик ва атроф-муҳит муҳофазаси), маънавий такрор ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланишни (мактаблар, маданий муассасалар ва хоказо) таъминловчи *муниципал уклад*;

– инсон фаолияти ва такрор ишлаб чиқаришда энг муҳим функцияларни бажарувчи, уй ва шахсий оилавий хўжалик билан ифодаланувчи *натурал уклад*.

Шуниси муҳимки, ҳар бир уклад унга хос бўлган функцияларни бажариш билан бирга эгаллаб турган ўрнида энг самарали бўлиши лозим, чунки иқтисодий ўсиш суръатлари ва ижтимоий-иқтисодий самарадорлик боғлиқ бўлади.

Учинчидан, иқтисодиётнинг глобаллашув жараёни давом етиб, унга янги хислатлар бахш этади. Ҳозирда мавжуд бўлган учта иқтисодий бино - уй (оила) иқтисодиёти, микроиқтисодиёт ва макроиқтисодиёт устига тўртинчи қават — глобал иқтисодиёт қурилади. Бу мустақил миллий иқтисодиётлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасигина эмас, балки халқаро молия марказлари, халқаро иқтисодий ташкилотлар (Жаҳон банки, Халқаро валюта жамармаси, Бутунжаҳон савдо ташкилоти ва хоказо) ва давлатлараро (Европа Иттифоқи каби) сивилизация бирлашмалари билан ифодаланувчи стратегик қарорлар

кабул қилиш янги маркази ҳамдир. Яқин йигирма йил ичида глобаллашувнинг икки модели — ҳозирда устун бўлган неолиберал (кечки индустриал жамиятнинг зиддиятларини давом еттирувчи ва кэскинлаштирувчи) ва истикболдаги постиндустриал жамият мазмунига жавоб берувчи гуманистик-ноосфера модели ўртасида бирини танлаб олиш зарур; инсоният тақдири айнан шунга боғлиқ.

Тўртинчидан, иқтисодий динамика даврийлиги ўртача муддатли сикллар алмашинувида жамиятни ларзага солувчи иқтисодий инқирозлар каби ХХИ асрда ҳам сакланиб қолади. Бироқ бу инқирозлар ўтган асрларга нисбатан унчалик зарар етказмайди ва нисбатан қисқа муддатли бўлади, чунки иқтисодий инқирозлар ва сикллар алмашинувини олдиндан кура билиш ишончлироқ ривож топади, инқирозга қарши тартибга солишнинг самарали усуллари ишлаб чиқилади.

Бешинчидан, турли мамлакатлар ва ижтимоий катламларнинг иқтисодий ривожланиш даражаси ўртаеидаги фарқ ва иқтисодий стратификациянинг камайиш тенденсияси устунлик қилади. Индустриал сивилизация даврида бу стратификация ҳаддан ташқарй ўсиб кетган еди. Маълумотларга кура, 1800 йилда аҳоли жон бошига тўри келувчи ЯИМ (1960 й. АҚШ долларисида) арбий Европада 213 долл., АҚШда - 266, Ҳиндистонда - 160-210, Хитойда - 228 долларга тенг бўлган.

Олтинчидан, иқтисодиётнинг фаолият кбрсатиши ва ривожланишида ҳукумат ва бизнеснинг, давлат ва тадбиркорликнинг ҳамкорлик модели кўзга ташлана бошлайди. Иккала томон уларга хос бўлган функцияларни бажариб, бир-биридан алоҳида ҳолда ривожлана олмайди. Тадбиркорлик сектори эммасига миллионлаб товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва инновацион янгилаш, иетеъмолчилар талабларига мувофиқ уларнинг ракобатбардошлигини ошириш, бунинг учун яхшиловчи инновацияларни ўз вақтида амалга ошириш, олинган даромадларнинг бир қисмини давлат функцияларини бажариш, меҳнат ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш учун ажратиш ҳақида амхўрлик тушади.

XX аср - индустриал сивилизациянинг бархам топиш даври — иккита йирик утопия ўртасидаги кураш асри бўлди.

Улардан бири — давлат яккаҳокимлиги ва барча фуқароларнинг кучли давлат-бюрократик машинаси олдида бир хилда ҳуқуқсизлиги, сиёсий муносабатларнинг давлат машинаси билан уюнлашиб кетган ягона сиёсий партия кўринишида бир хил шаклга келтирилишидир.

Бироқ тоталитар утопиянинг иккала варианти ҳам вақт синовларига бардош бера олмади ва инсоният томонидан рад этилди. Аср охирига келиб бунинг акс бўлган утопия — инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, ҳуқуқий давлат консепсиясига асосланувчи ва фуқаролар жамияти назоратига бўйсинувчи буржуа демократияси алаба қозонгандай бўлди.

XX асрнинг охири ва ХХІ асрнинг бошида айрим мамлакатларда ҳам, бутун жаҳон миқёсида ҳам сиёсий ва ҳуқуқий муносабатларни тубдан

Ўзгартириб юборади. Бу ўзгаришларнинг асосий тенденциялари нимадан иборат?

Давлат функциялари тизимида туб инновациялар рўй беради. Қонунчиликни тартибга солиш, ижтимоий ривожланиш (инсон капитали ва маънавий соҳанинг такрор ишлаб чиқарилишини таъминловчи нобозор секторини қўллаб-қувватлаш), мудофаа билан бир қаторда биринчи ўринга стратегик инновацион функция, ўтиб кетаётган, мавжуд ва келажак авлод манфаатлари мувозанатига риоя қилиш, экологик мувозанатни қўллаб-қувватлаш каби янги замон талаб етувчи функциялар ҳам чиқиб келди.

Худди шундай ўзгаришлар ҳукумат структуралари фаолиятини, давлатнинг фуқаролар жамияти билан муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий тизимда ҳам рўй беради. Индустиал жамиятда устунлик қилган ҳуқуқий меъёрлар билан бир қаторда давлат микёсида бир томондан минтакавий ва муниципал даражада, иккинчи томондан эса давлатлараро ва глобал даражада ҳуқуқий тизимлар шаклланади.

Бу нуктаи назардан давлатлараро микёсда қонунчилик, ижроия ва суд органлари шакллантирилувчи ҳамда аста-секинлик билан бу органларнинг фаолияти ва ҳуқуқларини тартибга солувчи ҳуқуқий меъёрлар тизими (ертамикеч қабул қилиниши лозим бўлган еИ конституциясиғача) яратилувчи Европа Иттифоқи тажрибаси ўзига хос ва истикболли аҳамиятга эга. Бу модел натижалари ХХИ асрнинг ўрталарида ҳукумат муносабатлари олий даражаси фаолияти ва ҳуқуқларини, уларнинг глобал фуқаролик жамияти олдидаги масъулиятини тартибга солувчи глобал ҳуқуқнинг шаклланиши қўлланиши мумкин.

Геосиёсий майдонда кўп кучли дунёнинг шаклланиш тенденциясини ҳам қайд этиш зарур. ХХ асрнинг иккинчи ярми тўлалигича икки кутбли дунёнинг, икки хил дунё тизими ва иккита буюк салтанат ўртасидаги кураш белгиси остида ўтиб, учинчи дунё вакиллари бўлган мамлакатлар бу курашни кузатиб турди ёки маълум маънода иштирок етди. Асрлар бўсағида жаҳон геосиёсий харитаси кэскин ўзгаришларга учради. Жаҳон социализм тизими ва унинг асосчиси бўлган Совет Иттифоқи тарқалиб кетди. Фақат битта буюк салтанат қолиб, у бир кутбли дунёда етакчилик ролига, ўзига хос глобал империя ролига даъво билдирди. Бунини иккисодчи Збигнев Бжезинский ифодалаганидек: «АҚШ сиёсатининг мақсади ҳеч қандай ўзини оқлашларсиз икки қисмдан иборат бўлган: ҳеч бўлмаган бир авлод мавжуд бўлган даврда, аслида эса имкон қадар узок муддат давомида ўзининг етакчи ҳолатини мустаҳкамлаш зарурати ҳамда ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар туфайли юзага келувчи зиддиятларни юмшатовчи геосиёсий структура яратиш ва шу билан бир пайтда дунёни урушларсиз бошқариш учун ўзаро жавобгарлик геосиёсий марказини яратиш зарурати... Бу ишда еришилган геостратегик муваффақиятлар керакли тарзда Американинг жаҳондаги илк, ягона ва охири буюк салтанат сифатидаги родини қонунийлаштириб беради». Халқаро терроризмга қарши кураш АҚШнинг империяча геостратегик ташаббусларига янада янги куч баишлади.

XXI асрда жамият тузулиши ва инсоният маънавий тақдирида чуқур концептуал ўзгаришларни амалга ошириш даври келди. Яқуний ҳисобда инсон ўз тарихи тақдирини ўзи яратади ва буни ўз билим ва кўникмалари, ўз идеал ва манфаатлари, кутилаётган ўзгаришларни олдиндан кўра билиш ва амалга ошириш қобилиятида келиб чиққан ҳолда амалга оширади ва келаётган интеграл ижтимоий-маданий тузумнинг асосий жиҳатлари қандай бўлиши мумкин:

1. Бу интеграл тузум, чунки у икки томоннинг монополияга даволарини бартараф етиб, ҳис-тую ва миллий тузумларни бирлаштиради; у ҳақиқат (фан), яхшилик (этика) ва гўзалликни (эстетика) уйқунлаштиради; Шарқ ва арб сивилизация кадриятлари тизимини бирлаштириб, уларнинг ўзаро бойитилиши ва маҳсулдорлигини оширади.

2. Агар техноген индустриал сивилизацияга табиатни ўзлаштириш, ишлаб чиқа ришта табиий ишлаб чиқариш кучларини жалб қилиш учун янги имкониятлар очиб берувчи табиий ва техник фанлар устуворлиги хос бўлса, интеграл тузум учун ҳаёт ҳақидаги, гуманитар, ижтимоий ва экологик фанлар, инсон ва жамиятнинг табиат билан биргаликдаги эволюцияси характерида бўлади.

3. Дунёни илмий ва эстетик қабул қилиш бир-бирини тўлдириб, атрофдаги дунё уюнлиги ва унинг ривожланиш қонунларини тушунишга имкон беради. Ўнлаб авлодлар томнидан тўпланган маданий меросни миллий, этник ва маданий ранг-барангликда қабул қилувчи маданиятнинг аҳамияти қайта тикланади.

4. Таълим соҳасида инқилоб рўй бериб, унинг мақсади инсониятнинг билим ва кўникмаларини битта авлод ҳаёти давомида кэскин ўзгарган, инсон ҳаёти ва фаолияти кечувчи атрофдаги дунёга мос даражага келтириш ҳисобланади. Таълим мазмунида туб ўзгаришлар рўй бериб, у XXI асрдаги постиндустриал илмий қондаларга йўналтирилади; ўқитиш усуллари тез эскирувчан ва стандартлаштирилган кенг ҳажмдаги билимларни ёдда саклаб қолишга емас, балки креатив педагогикага, ностандарт вазиятларда қутилмаган самарали қарорлар топиш қобилиятига қаратилади; таълимда билимларни тезроқ ўзлаштириш ва янгилашга имкон берувчи замонавий ахборот технологиялари қўлланади; узлуксиз таълим ва масофадан ўқитишни кеиг тарқатиш бутун ҳаёт давомида керакли билим олиш ва олинган билимларни янгилаш, рўй берган ўзгаришларга тезлик билан мослашишга имкон беради.

5. Маънавият соҳасида қарама қарши тенденциялар кузатилади. Ёшлар ўртасида фақат ўзини ўйлаш ва егонстик хулқ-атворнинг тарқалиши, оилавий муносабатларнинг сусайиши ва ахлоқсизлик теденсияларининг кучайишига олиб келади. Терроризм, жиноятчилик ва гиёҳвандликнинг ўсиши инсон ҳаётини кадрсизлантиради. Буни тарих сахнасида чикиб кетаётган, индустриал даврга хос бўлган ижтимоий-маданий тузумнинг асоратлари деб кўрсатиш мумкин.

6. Ўзгаришлар мафқуран— шахслар, жамоалар ва жамият ўз олдига кўювчи ва уларга еришишда барча кийинчиликларни бартараф этишга тайёр бўлган идеалларни ҳам қамраб олади. Индустриал жамият учун позитивизм,

фаннинг алаба козониши, дунёни идеалга еришиш учун қайта қуришга ишонч характерли еди. XX асрнинг охирларида кеч индустриал жамиятнинг барҳам топиши идеал ва умидларнинг пучга чиқиши, фаннинг имкониятларига ишончнинг йўқолишига олиб келди. Вужудга келган мафкуравий бўшлиқни мулкӣ, ижтимоӣ ва сиёсий стратификация кучайган шароитларда турли диний секталар, жумладан ақиданарастлик ва фанатизм эгаллаб олишга ҳаракат қилди.

Инсониятни XXI асрнинг ўзгаришлар ҳамда даврга хос ва базис инновациялар рўй берувчи биринчи ярмида кутиб турган ҳолатларнинг айрим умумий кўринишлари шулар бўлиб, бунӣ тўри тушуниш мамлакатимизнинг бу ўзгаришлардаги роли ва имкониятларини аниқлаб олиш учун замин бўлиб хизмат қилади.

Демак индустриал жамият сарҳадларига назар ташлаш ва уни ўзгартириш учун магистрал йўл топиш учун дастлабки жиддий ҳаракат XX асрнинг буюк тадқиқотчиси П.Сорокин томонидан амалга оширилган. Индустриал жамиятнинг капиталистик ва социалистик вариантлари интеграл жамиятга ўзгариши истикболлари аниқ ифодалаб берилган: интеграл тип деб атайдиган бўлади. Бу тип кўплаб ижобий қадриятларни камраб олиши ҳамда юкорида кўрсатилган ҳар бир турнинг жиддий камчиликларидан холи бўлиши лозим. Пировардида у инсоният тарихида яхлит бир интеграл ижтимоӣ ва маданий тузумга айланиши мумкин деб башорат қилади.

16.3. Илмий тадқиқот, ишланма ва технологияларни натижаларини тижоратлашуви стратегиясини ишлаб чиқишда мақсадли бозор таҳлили

XXI аср дастлабки кунлариданоқ дунё ривожланишининг барча жабҳаларида иқтисодиёт, сиёсат, ижтимоӣ жараёнлар, демография, геосиёсий ва геоиқтисодий жараёнлар янги сифат ўзгаришларидан дарак бермоқда. Яқин ўтмишда етарлича барқарор ва мувозанатли бўлган бу жараёнлар дуч келаётган ўзгаришлар гирдобӣ ортидан замонавий фан вақти келганда улгурмай ҳам қолмоқда.

Шу нарса тобора яққол кўзга ташланиб бормоқдаки, геостратегик ҳолат, фан ва техника ютуқлари, кадрлар ва илмий салоҳият, табиий ресурслар каби мавжуд объектив омиллардан самарали фойдаланган мамлакатлар ривожланиш борасида анча илгариб кетган. Бу мамлакатлар ички иқтисодий, сиёсий ва халқаро муносабатлар янгича тизимини шакллантириб, одамлар ҳаёт тарзини янада юкори даражага етказиб олди. Ушбу ижтимоӣ тизимга АҚШ ва Шарбий Европанинг бир қатор мамлакатлари, шарқда еса Япония мисол бўла олади.

Фан - техника ва технологияларнинг замонавий ютуқларидан фойдалана олмаган мамлакатлар вужудга келган шароитларга мослаша олмай, ривожланиш йўлида анча ортда қолиб кетмоқда. Бундай тенденсия янги емас, албатта. У XX асрда ҳам тадқиқотчилар томонидан кузатилган. Учинчи минг йиллик бўсағасида бу тенденсия янада кучайиб, унинг таъсири остида иқтисодиёти ривожланмаган мамлакатлар фаол халқаро иқтисодий ва сиёсий муносабатлар дориасидан четга чиқиб қолмоқда. Бу мамлакатлар глобал

характерга эга, ўта мураккаблашган муносабатлар тизимида тенг ҳуқуқли ҳамкор бўла олмайдилар. Улар жаҳон ижтимоий жараёнларининг иштирокчиларига айлана олмайдилар, уларга энг яхши ҳолатда кузатувчилар роли ажратилади.

Замонавий фан ва технология тобора рақобатли бозор курашига жалб қилиб борилмоқда. Фундаментал билимлар ва уламинг якуний маҳсули -илмий-техник маҳсулот - иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитларида давлатларнинг геосиёсий манфаатларини амалга оширишнинг муҳим омилига айланмоқда.

Аҳолининг турмуш фаровонлиги ўсиши, мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръати, таълим, фан ва маданиятнинг ривожланиши, мудофаа қобилияти бевосита юқори технологияли комплексни таркибий-технологик қайта тузишга боғиқ. Бу соҳада юқори малакали илмий, тадқиқотчи ва муҳандис кадрлар салоҳияти сақланиб қолган.

Ўзбекистон иқтисодиёти ўсишининг таклиф этилган ёини амалга ошириш бир вақтнинг ўзида ҳарбий-технология комплексини замонавий юқори технологиялар билан, мамлакат қуроли кучларини еса янги авлод ҳарбий техникаси ва замонавий қурол-яроғ намуналари билан таъминлаш бўйича стратегик вазифани ҳал етишга имкон беради.

16.4. Янги маҳсулот ва технологияларни бозорга кириш стратегияси

Ҳозирги шароитларда иқтисодиётнинг энг муҳим тавсифномаси фан, илғор технологиялар, технологик базаларнинг қандай ҳолатда еканлиги боиб, бу ўз навбатида мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар рақобатбардошлик даражасини белгилаб беради.

Ривожланган давлатларнинг технологик ютуқларидан фойдаланиш, бу соҳада аввало, МДҲ мамлакатлари билан ҳамкорлик ўрнатиш, халқаро меҳнат тақсимоти ва кооператсиядан имкон қадар кенг фойдаланишга интилиш зарур. Бундай жараёнлар бутун дунёда рўй бермоқда. Юқорида қайд етиб ўтилдики, технологик жиҳатдан илғор мамлакатлар ягона технологик макон тузган боиб, мамлакатимиз унга тенг ҳуқуқли ҳамкор боиб кириши, айрим йўналишларда еса етакчилик учун курашиши лозим, бунинг учун еса миллий технологик даражада етарлича юқори боиши зарур.

Бу борада Президентимиз ЛҚаримов ўз асарларида узоқ муддатга, яъни 2009-2014 йилларга мўлжалланган дастур ишлаб чиқиш тўғрисидаги масалага алоҳида эътибор қаратдилар. Бу дастурда иқтисодиётимизнинг асосий тармоқларини модернизатсия қилиш ва техник янгилаш, мамлакатимизнинг янги марраларни эгаллаши учун кучли туртки берадиган ва жаҳон бозорида рақобатдошлигини таъминлайдиган замонавий инновация технологияларини жорий қилиш бўйича максадли лойиҳалар ўз ифодасини топади.

Мазкур кенг қоамли дастурни амалга ошириш учун мамлакатимизда сўнги йилларда жиддий тайёргарлик қўриб келинмоқда. Жаҳон иқтисодий инқироzi бу жараённи янада жадаллаштиришга туртки бериб, уни ҳар томонлама тезлаштиришни тақозо етмоқда.

Иқтисодийтини модернизациялаш шароитида Президентимиз Ислам Каримов раҳномалигида мамлакатимизда миллий инновацион тизимни изчил ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилаётганлиги, ишлаб чиқаришда инновацияларни жорий этиш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш борасида ушбу ишлар амалга оширилмоқда.

Навий кон-металлургия комбинати бунга яққол мисол бола олади. Бу ерда мунтазам равишда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтирилган янги илғор технологиялар ва техник ечимларни излаш ҳамда мамлакатимиз тоғ-кон саноатида қўУаш ишлари олиб борилмоқда. Ушбу вазифалар йирик инвестиция лойиҳалари асосида унумли, ресурсларни тежайдиган технологияларни қўУаш орқали ҳал қилинмоқда.

Ишлаб чиқаришда инновацион технологияларни қонлаш сарф-ҳаражатлар ҳамда вақтни тежаш, фойдали қазилмаларни қазиб олиш ҳажмини кўпайтириш имконини беради. Жорий йилда илғор технологияларни амалиётга жорий этиш учун 5,8 миллиард сўм маблағ ажратилди. Бу ўтган йилдагидан 30 фоиз кўпдир. Комбинат қошида Ўзбекистон Фанлар академияси билан тўғрмидан-тўғри ҳамкорлик қиладиган инновацион технологиялар маркази очилди. Ҳозирги кунда инновацион ечимларни янада ривожлантириш бўйича 2011-2015 йилга моижалланган узоқ муддатли лойиҳалар тузилмоқда.

Бугунги кунда иқтисодийтимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилмоқда. Шу борада, дастлабки ҳисоб-китобларга қўра, умумий қиймати 24 миУиард АҚШ долларидан зиёд бўлган қарийб 300 та инвестиция лойиҳаси устида иш олиб борилмоқда.

Жумладан, бунда янги қурилиш лойиҳалари - 18,5 миллиард долларни, модернизация ва реконструкция қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича лойиҳалар еса тахминан 6 миллиард долларни ташкил қилади.

Дастурга киритилиши мўлжалланаётган бу лойиҳалар авваламбор ёқилғи-энергетика, кимё, нефт-газни қайта ишлаш, металлургия тармоқларига, энгил ва тўқимачилик саноати, қурилиш материаллари саноати, машинасозлик ва бошқа соҳаларга тегишлидир.

Лойиҳалаштириш ва қурилиш ишлари бошланаётган иншоотлами куйидаги маблағлар ҳисобидан молиялаштириш кўзда тутилмоқда: компания ва корхоналарнинг ўз маблағлари - умумий ҳисобда 8,2 миллиард доллар, Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт фонди кредитлари 2,5 миллиард доллар, хорижий инвестиция ва кредитлар - 13,5 миллиард доллар

Президентимиз ушбу лойиҳаларнинг бир қисми бўйича 2007-2009 йилларда қурилиш ишлари бошлаб юборилганлигини таъддлаб ўтдилар. Мазкур лойиҳаларнинг амалга оширилиши инновацион ва энергияни тежайдиган технологияларни жорий этиш важаҳон бозорида талаб мавжуд бўлган янги турдаги товарлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ҳисобидан йилига 10,4 миллиард долларлик қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш, йиллик

экспортни 6,5 миллиард долларга кўпайтириш, ялпи ички маҳсулот ҳажмини сезиларли даражада ошириш имконини беради.

Маҳсулот рақобатдошлигини таъминлаш учун ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш бўйича катта ва кичик лойиҳаларни излаш, бунинг учун зарур маблағ ва манбаларни топиш - бу ҳар бир корхона раҳбари ва муҳандис-техник ходимларининг биринчи навбатдаги энг муҳим вазифаси ва мажбурияти бўлмоғи керак.

Юқорида айтилганлардан шундай хулосалар келиб чиқади:

1. Ҳозирги пайтда амалдаги иқтисодий тараққиёт ва муваффақиятлар фақат янги (фундаментал ва амалий) билимлар, янги технологиялар ва улами ишлаб чиқаришда жадал ўзлаштириш усуллари асосланиши мумкин; бунда билим ва технологияларнинг аксарияти иккиёқлама (ҳарбий ва фуқаролик) йўналишга эга бўлади.

2. Янги билим олиш ва янги технологиялар ишлаб чиқиш ҳақида ғамхўрлик давлат ва барча мулкчилик шаклидаги корхоналарнинг умумий иши бўлиши лозим; бунда давлат ИТТКИни умумий мувофиқлаштириш, фундаментал тадқиқотлар ва рискли, лекин катта фойда келтириши мумкин бўлган лойиҳаларни молиялаштиришни ўз зиммасига олади.

3. Юқори технологияли маҳсулотлар билан халқаро бозорга чиқиш ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқа барча турларига нисбатан анча самарали бўлади; демак, мамлакатимизни ривожланган давлатлар ҳамжамиятига тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб киришига имкон берувчи халқаро ҳамкорликнинг ҳар хил турлари ишга туширилиши лозим.

4. Аксарият юқори технологияларнинг муҳимлиги ва тижорат нуқтаи назаридан жозибadorлиги юқори технологияли фаолият соҳасларига хорижий давлатлар махсус хизматлари ва жинойтчи гуруҳлари эътиборини жалб қилади. Шунинг учун мамлакатнинг юқори технологияли тармоқларини айрим ходимлар, корхона ва ташкилотлар ҳамда давлатимизга тажовузларидан сақлаш муҳим аҳамият касб этади. Реал бозор талабига эга машина ва асбоб-ускуналарнинг янги авлодларини ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш, янги илғор технологияларни ўзлаштириш, базис инновацияларга қўйилмаларнинг инвестицион жозибadorлиги мамлакат sanoat комплексининг нормал фаолият кўрсатаётганлигидан дарак беради. Афсуски, бугунги кунда мамлакатимизда корхоналарнинг инновацион фаоллиги жуда паст даражада. Ўрганиб чиқилган корхоналарнинг атиги 5 фоизи 90-йилар ўрталаридан илмий тадқиқотлар ўтказиши олган бўлиб, учдан икки қисми лойиҳа-конструкторлик ишлари ва технологик фаолият олиб бормоқда, бироқ бу асосан илгари бошқа корхоналарда ёки хорижда ўзлаштирилган лойиҳа ва технологияларни жорий этиш бониб, оригинал фан-техника ютуқлари ва пионер инновациялардан фойдаланиш ҳисобланмайди.

Давлат ва хусусий ташкилотлар ўртасида технологиялар айирбошлаш механизмини такомиллаштириш ҳарбий-саноат базаси концепсиясидан фуқаролар эҳтиёжлари учун ҳам, мудофаа эҳтиёжлари учун ҳам фойдаланилувчи интеграцияланган sanoat базасига аста-секинлик билан ўтиш

бўйича комплексли тадбирларнинг бир қисми ҳисобланади. Унинг моҳияти мамлакатда мавжуд илмий-ишлаб чиқариш салоҳиятидан максимал даражада фойдаланиш, ҳарбий йўналтирилган корхоналарни бошқа турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтириш ҳамда ўзига хос ва ўхшашли йўқ тармоқларни ҳар томонлама қоилага-қувватлашдан иборат.

Иккиёқлама йўналишдаги технологиялар трансферини давлат томонидан тартибга солиш ва қоилага-қувватлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бунда трансфернинг иккала йўналиши: фуқаро секторида ҳарбий йўналишдаги илмий-техник фаолият натижаларини тижоратлаштириш ва мудофаа саноати салоҳиятини керакли даражада сақлаб туриш учун фуқаро секторидан технологияларни олиш қамраб олиниши зарур.

Шу тариқа, иккиёқлама йўналишдаги технологиялар трансферини ташкил қилиш масаласини ҳал этишдаги асосий муаммолар қуйидагилардан иборат:

1) давлат мудофаа буюртмаларини бажаришда илгари яратилган ва энди яратилаётган интеллектуал саноат мулки ҳуқуқларини тартибга солиш ва чеклаш, мос келувчи меъёрий-ҳуқуқий асосларни ишлаб чиқиш ва ишларни шартнома бўйича молиялаштириш амалиётига шартнома тақсимоли механизmlарини жорий қилиш;

2) иккиёқлама йўналишдаги технологиялар трансферининг молиявий, ахборот ва маслаҳат таъминоти инфратузилмасини яратиш;

3) давлат назорат механизmlарини уларнинг иккиёқлама йўналишдаги технологияларни ноқонуний бериш (сотиш) олдини олиш, селектив ва тезкор аниқлаш имкониятларини кучайтириш йўналишида такомиллаштириш, бунда давлат ва тижорат сирларини махфий сақлаш, оммавий қирғин қуроли яратишда фойдаланиш мумкин бўлган ҳарбий ва иккиёқлама йўналишдаги техникаларни тарқатмаслик талабларидан келиб чиқилади;

4) мудофаа вазирлиги ва ҳарбий комплекс корхоналари олий ва ўрта бўғин раҳбариятини уларнинг бозор шароитларида технологиялар трансферини амалга ошириш имкониятларини ривожлантириш мақсадида профессионал тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, янги тоифадаги мутахассислар юқори технологияли маҳсулот ва хизматлар бозори таҳлили бўйича менежерларни шакллантириш, иккиёқлама йўналишдаги технологияларни иқтисодий ва тижорат нуқтаи назаридан баҳолашнинг услубий апаратини ишлаб чиқиш.

Мамлакат бозорининг хорижий товарлар учун очиқлиги шароитларида мамлакат иқтисодийнинг муваффақиятларини рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳолати белгилаб беради. Мамлакатимиз бой бўлган нефт ва бошқа табиий ресурсларга ҳали узоқ вақт давомида талаб катта боилади. Халқаро меҳнат тақсимолида мамлакат хомашё субъекти ўрнини эгаллаб, табиий ресурсларни эксплуатация қилиш маҳсулини жаҳон бозоридаги истеъмол ва инвестицион товарларга айлантириш мумкин еди. Бироқ бундай ҳолат бир қатор сабабларга кўра мамлакатни қониктирмайди. Аввало, шуни еиборга олиш керакки, мамлакат меҳнатга лаёқатли аҳолисининг катта қисми қайта ишлаш саноатида меҳнат қилади. Хомашё ва қайта ишлаш саноати марказлари географияси еса шундай жойлашганки, бу аҳоли бандлигини

қўнғилдаги даражада таъминлашга имкон бермайди. Шу сабабдан асосан иқтисодийнинг хомашё секторини ривожлантиришга айналиши мамлакатни нафақат сиёсий-иқтисодий жиҳатдан, балки ижтимоий ва психологик жиҳатдан ҳам кониктирмайди.

Ривожланган мамлакатлар амалиётнинг кўрсатишича, муҳофаа йўналишидаги илмий лойиҳа ва технологияларнинг 50-60%и потенциал самарадорлиги юқори боғлиқ, улар фуқаро сектори учун маҳсулотлар ва иккиёклама йўналишда қўлланувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш да фойдаланилиши мумкин. Иккиёклама йўналишда қўлланувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириб олиш юқори технологияли комплекснинг барқарор боимаган бюджет ажратмаларига мослашувчанлигини оширишга, улардан фуқаро секторига фойдаланиш еса жаҳон бозорига рақобатбардошликни оширишга имкон беради. Айнан шу сабабли ХТК ва унинг маҳсулотларини жаҳон савдо тизимлари орқали сотиш мамлакатнинг илм талаб қилувчи фуқаро саноатининг жаҳон бозорига чиқишига кўмаклашади.

16.5. Юқори технологик маҳсулотларнинг маркетинг хусусиятлари

Фан-техника тараққиётининг асосий таркибий қисмларидан бири инновацион фаолият, иқтисодий ривожланишнинг мазкур йўналишида фаолиятни таъминловчи омилларни, шунингдек, инновацион жараёнларни қўллаб-қувватловчи ва тартибга солувчи ташкилий тузилмалар хусусиятлари ўрганиш ва улардан фойдаланиш ҳисобланади.

Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш ва рағбатлантириш ҳақида юқорида шакллантирилган иезис жаҳон тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимиздаги вазиятда инновацион ўсиш стратегиясини амалга ошириш устувор ҳисоблансада, бир қатор сабабларга кўра бугунги кунда уни амалга ошириб бўлмайди.

Шундай қилиб, таъкидлаш мумкинки, ҳозирги пайтда мамлакатда инвестицион фаолият амалга оширилаётган шароитлар куйидагича тавсифланади:

> қўнғиллик томонидан яқин, ўрта ва узоқ истикболларга белгиланган миллий мақсадлар ва уларга еришиш бўйича аниқ ифодаланган механизмларнинг йўқлиги;

> макроиқтисодий барқарорлик вазифаларига бўйсундирилган давлат структуралари фаолияти натижалари доим ҳам технологик ривожланиш ва инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш мақсадларига мос келвермаслиги, айрим ҳолларда еса унга зид келиши;

> мамлакатнинг миллий хавфсизлиги, иқтисодий барқарорлиги ва ривожланиши манфаатларини таъминлаш воситаси сифатида инновацион фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни амалга ошириш эҳтиёжларининг сиёсий даражада аниқ ифодаланмаганлиги.

Мамлакатнинг миллий мақсадларини амалга оширишга кўмаклашувчи инновацион сиёсат ўтказишни куйидагича ифодалаш мумкин:

> миллий хавфсизликни таъминлаш;

> иқтисодий барқарорликка еришиш, иқтисодиётнинг имкониятларини кенгайтириш ва умумий қувватини ошириш;

> саноатни технологик қайта жиҳозлаш, жаҳон бозорида мамлакатимиз товар ва хизматлари рақобатбардошлигини ошириш;

> табиий ресурслари асраш ва улардан оқилона фойдаланиш, атроф-муҳит муаммоларини ҳал қилиш;

> аҳолининг ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш, муносиб турмуш тарзини таъминлаш, соғлиқни сақлаш ва таълим олиш учун имкониятлар яратиш;

> озиқ-овқат, хомашё, материал ва энергияга бўлган миллий эҳтиёжларни қафолатли таъминлаш.

Бошқа мамлакатлар тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда инновацион жараённинг таркибий қисмларини қуйидагича акс еттириш мумкин:

> **академик ва тармоқ институтлари, университетлар ва фирмаларнинг илмий-тадқиқот бўлинмалари** улар давлат томонидан молиялаштирилувчи ёки бошқа турда қўллаб-қувватланувчи фундаментал илмий тадқиқотлар ва изланиш лойиҳалари учун маъсул бўлади. Санаб ўтилган ташкилотлар ҳисоботлар, турли ҳужжатлар, ихтиролар, илмий мақолалар шаклида интеллектуал маҳсулот ишлаб чиқаради ҳамда илмий кадрлар тайёрлаш билан шуғулланади;

> **техник ва саноат-техник ташкилотлар** - улар инновацион ноу-хауга эга бўлиб, бошланғич лойиҳалар устида ишлайдилар, синов намуналари яратиш ва улами санаб кўриш билан шуғулланадилар, техник тавсифлар, патентлар, стандартлар ва регламент тайёрлайдилар. Мазкур тузилмалар намуналар тайёрлаш учун кучли ишлаб чиқариш қувватлари, профессионал ва технологик марказларга эга;

> илмий ва муҳандис-техник ходимлар, шунингдек, инновацион фаолиятнинг жорий муаммоларини ечишда талаб қилинувчи малакали кадрлар учун **таълим ва оқитиш тузилмалари**;

> **тадқиқот ва лойиҳаларнинг бажарилишини назорат қилувчи ҳамда уларнинг саноат сектори билан ўзаро алоқаларини мувофиқлаштирувчи ташкилотлар**;

> маҳсулот ва хизматларга талабни ва уламинг тарқалишини ўрганиш билан шуғулланувчи **консалтинг ташкилотлари**;

> **илмий-техник ахборот хизматлари** - улар истиқболли лойиҳалар ҳақида маълумот тўплаш, тайёрлаш ва тарқатиш билан шуғулланади;

> истеъмолчилар ва маҳсулотни сотиш масалалари билан шуғулланувчи профессионалларни бирлаштирувчи **бозор структурлари**.

Юқорида санаб ўтилган структура бирликлари ўртасидаги алоқалар схемаси мураккаб бўлиб, бевосита алоқаларни ҳам, воситачилар ва тақсимот тармоқлари ҳамкорликни ҳам қамраб олади.

Хорижий мамлакатларда технологияларни яратиш ва уламинг трансфери соҳасидаги давлат сиёсати саноат ва илмий-техник сиёсатнинг

устуворликларидан бири бўлиб, уларни мамлакатимиз иқтисодиётини инновацион қайта қуришни таъминлашда қўллаш мақсадга мувофиқ.

Бунда асосий мақсадлар куйидагилардан иборат бўлади:

> инновацион фаолият жараёнида, миллий, ҳарбий, саноат ва жамоатчилик манфаатларига жавоб берувчи технологиялар яратишда хавфсизликни таъминлаш;

> илмий-техник фаолият натижалари ва янги илғор технологияларни фаол жорий қилиш, илмий тадқиқотлар ва истиқболли лойиҳалар натижаларига тааллуқли илмий-техник ахборотлаштириш кенг тарқатиш, мамлакатнинг илмий-техник, технологик ва улар асосида иқтисодий ва муҳофаза салоҳиятини ошириш;

> ички ва ташқи бозорларда илм талаб қилувчи маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш.

Илмий-технологик инқилоб, ҳақоро рақобатнинг кучайиши принциплар жихатдан янги технологияларга асосланувчи янги тармоқларнинг пайдо боилишига олиб келган бир пайтда замонавий талабларга жавоб бермайдиган, анъанавий ишлаб чиқариш корхоналарининг кўп қисми аста-секинлик билан четга суриб чиқарилади. Янги юқори технологияли йўналишлар бўйича етакчиликни қонга киритган, иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг ўзига хос ҳамжамияти пайдо боилиб, унга кирмаган мамлакатлар қондаги кўра қолдиқ, ресурс талаб қилувчи ва экологик жихатдан хавфли ишлаб чиқаришга эгалар.

Илғор капиталистик давлатлар иқтисодий фаолияти назария ва амалиёти шунинг кўрсатадики, ривожланишнинг жадаллашувида хўжалик тизимининг мослашувчанлигига эътибор берилган, балки бошқарувни жамият эҳтиёжларини қондиришга қаратилган инновацион-технологик ташаббусларни излаб топиш ва амалга оширишга йўналтириш ҳам ёрдам кўрсатади.

Инновацион ва илмий-техник ҳамкорликни ривожлантиришда томонлардан ҳар бирига ҳамкорликнинг мақбул вариантини топишга имкон берувчи ахборот алмашилиши катта рол ўйнайди. Бугунги кунда мамлакатимиз ва ривожланган мамлакатлар ўртасида ахборот алмашилиши стратегиясидаги фарқлар яққол кўзга ташланиб турибди.

Илмий-техник ахборотлар алмашилишнинг очиклик, қонунийлик ва назорат қилинувчанликни ифодаловчи ҳамда икки томонлама тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли характерга эга алмашилишни таъминловчи янги шакллари топиш зарур.

Муваффақиятга еришиш учун мамлакат корхоналари ҳамкорлар еиборини жалб қилиш ўзаро рақобатлашиши лозим. Бунинг учун нима сабабдан хорижий фирмалар стратегик иттифоқ ва ҳамкорликка қадам қўйишини аниқ тасаввур этиш лозим. Таҳлилларнинг кўрсатишича, бунинг бир нечта аниқ ифодаланган сабаблари мавжуд.

1) Технологияларни тижоратлаштириш. Янги технологияларга ёни топиш замонавий рақобат муҳитида муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бироқ илмий-техник лойиҳалар қийматининг юқорилиги сабабли жаҳондаги фирмаларнинг аксарияти фақат тор доирадаги технологиялардан фойдаланиш

имкониятига эга боиб, улар рақобатбардош маҳсулот яратиш учун бу жаҳада ўз устунигини сақлаб қолишга ҳаракат қилади.

2. Янги маҳсулотни имкон қадар тезроқ бозорга олиб чиқишга интилиш. Янги маҳсулотлар бозорида рақобат жуда юқори боиб, «имкониятлар дарчаси» фақат қисқа муддат давомида очиқ боиши мумкин. Фирмалар ўз маҳсулотини «керакли пайтда ва керакли жойда» таклиф қилиш учун қизгин кураш олиб борадилар.

3. Янги маҳсулотни ўзлаштиришда капитал харажатлар ва риск даражасини пасайтириш. Янги маҳсулот ишлаб чиқишни ташкил қилишнинг ҳозирги даражасида бу маҳсулотни бозорга олиб чиқишда, айниқса, юқори технологияли мураккаб асбоб-ускуналарни ишлаб чиқишда харажатлар жуда юқори боиши мумкин. Стратегик ҳамкорлик ва қўшма корхоналар бу харажатларни камайтириш ёни боиб, байналмилал корпоратсиялар томонидан ҳозирги пайтда кенг қўлланмоқда. Улар қўшма корхоналар яратиш ёни билан янги маҳсулотни ўзлаштириш харажатларини қисқартиришга интиладилар ва ҳамкорларни танлашда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг айрим босқичлари минимал харажатлар талаб қилишига ҳаракат қиладилар. Масалан, тадқиқотлар бир мамлакатда, маҳсулотни ишлаб чиқиш ва синаб кўриш бошқа мамлакатда, оммавий ишлаб чиқариш еса учинчи мамлакатда амалга оширилади. Бу нуқтаи назардан мамлакатимиз кўплаб хорижий фирмалар томонидан арзон ишчи кучи тақдим етувчи мамлакат сифатида кўриб чиқилади.

4. Қўшма корхоналар ташкил қилиш ёпиқ хорижий бозорларга кириш усули сифатида. Кўплаб мамлакатларда хорижий капитални жалб қилиш қонунчилик томонидан чеклаб қўйилган боиб, қўшма корхоналар ташкил қилиш бу мамлакатлар бозорига кириб боришнинг ягона ёни ҳисобланади. Россия, АҚШ ва бошқа бир қатор мамлакатлар қонунчилиги 100%ли хорижий капитал иштирокида корхоналар ташкил қилишни тақиқламайди. Бироқ Ҳиндистон ва бир қатор араб мамлакатларида қўшма корхоналар устидан назорат маҳаллий тадбиркорлар қоида қолиши қонунан талаб қилинади. Бундай қонунчилик талаблари боимаган тақдирда ҳам кўп ҳолларда бу мамлакатда маркетинг ва сотув тармоғига эга компания билан қўшма корхона тузган ҳолда бозорга кириб бориш анча осон в атезроқ кечади.

5. Риск капитали бозоридаги шароитларнинг жиддийлашуви. Технологик йўналтирилган кичик фирмалар, айниқса, АҚШда ўз ғояларини ишга тушириш учун йирик фирмалар билан қўшма корхоналар ташкил қилишга тобора кўпроқ мурожаат қилмоқда. Бунда кичик фирма йирик фирманинг капиталлари ва бошқа имкониятларига ёи топади, йирик фирма еса янги маҳсулот яратиш харажатларини пасайтиради ва уни ўзлаштириш билан боғиқ рискни камайтиради. Бироқ бир қатор сабабларга кўра риск капиталининг хорижий манбалари мамлакатимиз корхоналари учун амалда ёпиқ боиб, қўшма корхоналар технологик лойиҳаларни молиялаштириш вариантларидан бири боиши мумкин.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, мамлакатимиз учун жаҳон юқори технологиялар бозорида янги илмийтехник

гоялар таъминотчиси сифатида ҳам, юқори технологияли маҳсулот ишлаб чиқариш самарали технологиялари истеъмолчиси сифатида ҳам иштирок этиш муҳим аҳамият касб этади. Бу бозор ешикларини биз учун ҳеч ким ёпиб қўя олмайди. Жаҳон ҳамжамияти мамлакатимиз саноат комплекси халқаро илмий-техник ҳамкорликка қўшилишидан манфаатдор. Бу ҳамкорлик тенг ҳуқуқли асосда бўладими-ўқми, бу энди мамлакат корхоналарининг ўзига ва уламинг давлат томонидан қай даражада қўллаб-қувватланишига боғлиқ бўлади.

АҚШ биржа ваҳимаси (1907-1908йиллар) номини олган инкироз натижасида Доу Жонс (Дов Жонес) гумҳига мансуб акциялар дастлабки қийматининг 48 фоизини йикотди, кйплаб йирик корхоналар банкротликка учради. Ушбу инкирознинг ечими йларок, АҚШда ҳозирги кунда кйпчилик мамлакатларда Марказий банк ва тижорат банклари тизими деб аталадиган янги молиявий тизим вужудга келди.

1929-1932 йиллар мобайнида содир бўлган Буюк депрессия ривожланган мамлакатлардаги тижорат банкларининг қарийб 70 фоизининг ёпилишига сабаб бўлди, 110 мингга яқин фирма банкрот бўлди, йша даврда АҚШнинг йзидаёқ 17 млн ишсиз бор еди. Ушбу инкироз туфайли еса дунёда илк бор катта молиявий сармояларга эга бўлган йирик инвестицион банklar пайдо бўлди.

1973-1975 йиллардаги Нефт шоки даври мобайнида, нефт нархларининг кескин кйтарилиши натижасида енергоресурсламинг танқислиги юз берди, натижада жаҳонда оммавий ишсизликлар бошланиб, йирик заводлар фаолияти тйхтаб қолди. Ушбу давр барча мамлакатлар учун сабоқ бўлиб, енергоресурслами тежаш ййлга кййилди, яъни энергияни тежовчи иқтисодиёт лар даври бошланди. Хусусан япон автомобилсозлик компаниялари кам ёкилги сарфлайдиган автомобиллар яратиш мумкинлигини илк бора исботлаб беришди. 2007 йилда АҚШ Ипотека бозорида бошланган молиявий-иқтисодий инкироз еса мамлакатлар иқтисодиётининг инновацион фаоллигини янада жадаллаштирди.

Юқоридаги мисоллардан кйриниб турибдики, ҳар бир инкирознинг ечими сифатида жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг янги юналишлари вужудга келган, уламинг аксарият қисмига инновациялар туртки берган. Бундан хулоса қилиш мумкинки, назарий жиҳатдан иқтисодиётни инкироздан чиқаришнинг асосий ййлларида бири бу - иқтисодиётни инновацион ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш ҳамда амалда ушбу стратегияни жорий қилишдир. Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш стратегиясининг мақсадлари ҳар бир мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий омилардан келиб чиқиб, турли кўринишга эга бўлиши мумкин. Шундай бўлсада, умумий инновацион ривожланиш стратегиясининг асосий мақсадлари қуйидагилари ўз ичига олиши лозим:

- мамлакатнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари инновацион янгиланишини тامينлаш мақсадида инвестицияламинг асосий қисмини уларга йўналтириш
- фан-техника ютуқларини ҳаётга тадбик этиш, интеллектуал мулкдан фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш

• иқтисодий-инновацион муносабатларнинг асосий субъектлари (давлат, илмий институтлар, корхоналар) орасида ҳамкорлик алоқаларини кучайтириш

Дунёнинг энг йирик консалтинг ташкилотларидан бири Бостон Консалтинг Гмпп (БСГ) ҳамда Саноатчилар миллий ассоциацияси томонидан ишлаб чиқилган глобал инновациялар индекси (ГИИ) бугунги кунда энг кенг қамровли индекс ҳисобланади, мамлакатнинг инновацион фаолиятига ҳар томонлама ва ҳисоб китобларга асосланган ҳолда баҳо бериш имкониятини беради. ГИИнинг бошқа индексларга нисбатан афзаллик ломони шундаки, унда инновацион фаолиятдан келган бизнес даромадлари билан биргаликда ҳукуматнинг инновацион сиёсат орқали тадқиқотлари қўллаб-қувватлаш учун амалга ошираётган чора-тадбирлари ҳам ҳисобга олинади.

Ушбу индексни ишлаб чиқишда 110 та мамлакатнинг иқтисодиёти чуқур ўрганиб чиқилган. Охири ГИИ 2009 йилнинг март ойида чоп этилган бўлиб, биринчи ўнналиқдан Жанубий Корея, АҚШ, Япония, Шветсия, Голландия, Канада, Буюк Британия, Германия, Франция, ва Австралия давлатлари урин олишди.

7.1-jadval

Global innovatsiyalar indeksi (2009 yil mart)

№	Mamlakatlar	Umumiy GII	Innovatsiyalarga "xarajatlar"	Innovatsiyalar "natijasi"
1.	Janubiy Koreya	2.26	1.75	2.55
2.	AQSh	1.80	1.28	2.16
3.	Yaponiya	1.79	1.16	2.25
4.	Shvetsiya	1.64	1.25	1.88
5.	Gollandiya	1.55	1.40	1.55
6.	Kanada	1.42	1.39	1.32
7.	Bуюк Британия	1.42	1.33	1.37
8.	Германия	1.12	1.05	1.09
9.	Франция	1.12	1.17	0.96
10.	Австралия	1.02	0.89	1.05
11.	Испания	0.93	0.83	0.95
12.	Белгия	0.86	0.85	0.79
13.	Хитой Халк Республикаси	0.73	0.07	1.32
14.	Италия	0.21	0.16	0.24
15.	Ҳиндистон	0.06	0.14	-0.02
16.	Россия Федератсияси	-0.09	-0.02	-0.16
17.	Мексика	-0.16	0.11	-0.42
18.	Туркия	-0.21	0.15	-0.55
19.	Индонезия	-0.57	-0.63	-0.46
20.	Бразилия	-0.59	-0.62	-0.51

Мамлакатларни мазкур индекс асосида таснифлашда қуйидаги 2 асосий омил эътиборга олинди:

1. Инновацияларга "ҳаражатлар"- яни, ҳукуматнинг солиқ-бюджет сиёсати, талим соҳасидаги ислоҳотлар, инновацион муҳитни шакллантириш ва такомиллаштириш харажатлари ва ҳоказолар.

2. Инновациялар "натижаси"- яни берилган патентлар сони, технологиялар трансфери ва бизнес фаолият натижалари, меҳнат унумдорлигининг ҳамда даромаднинг ошиши, инновацияларнинг бизнес мигратсияси ясига ҳамда иқтисодий ўсишга тасири ва ҳк.

АҚШда инновацион сиёсатни амалга оширишда давлат сектори етакчи рол ўйнайди. Америка илмий жамғармаси томонидан фаолияти дастлабки 5 йил мобайнида қисман ёки тўлиқ федерал бюджет томонидан молиялаштириладиган тадқиқот марказлари ва венчур фондлари танлаб олиниб, Ҳукуматга таклиф киритилади. Ҳукумат уларни 5йил мобайнида молиявий қонлаб-қувватлайди. 2009 йилда АҚШ Конгрессига "Информацион технологиялар дастурлари учун асоссиз бюджет харажатларининг олдини олиш тўғрисида"ги қонун лойиҳаси киритилди. Президент Барак Обама томонидан 2009 йилнинг сентябр ойида "АҚШ инновацион стратегияси: барқарор ўсиш ва сифатли иш ўринлари томон"(норасмий тилда Обаманинг Инновация дастури" деб номлашади)деб қабул қилинди. АҚШ ҳукумати инновацион стратегияни амалга ошириш орқали ҳам анъанавий, ҳам юқори технологияга асосланган иқтисодиёт секторларида янги иш ўринларини яратиш, мамлакат рақобатбардошлигини янада ошириш, юқорирок яшаш стандартларига еришиш каби мақсадларга еришишни моижалламоқда.

Европа Иттифоқи инновацион ривожланиш стратегияси. 2007 йилда Европа Иттифоқи Комиссиясининг ташаббуси билан "рақобатбардошликни ошириш ва инновацион чора-тадбирлар дастури" қабул қилинди. Кичик ва ўрта бизнесга ургу берган ҳолда, дастур асосида уларнинг инновацион фаолияти молиявий ресурслар билан таъминланади ҳамда тадбиркорлар учун консалтинг хизматлари кўрсатилади. Дастур доирасида 2007-2013 йиллар учун жами 3,62 млрд евро миқдорда маблағ ажратиш кўзда тутилган.

Ўзбекистонда иқтисодиётни инновацион ривожлантириш истиқболлари: Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан жаҳон молиявий-иқтисодий инкирозининг олдини олиш мақсадида комплекс чораларни ўз ичига олган 2009-2012 йилларга моижалланган Инкирозга қарши чоралар дастури қабул қилинди ҳамда у ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналиши боиниб қолди. Дастурнинг асосий вазифалари қуйидагилардан ташкил топди;

- Корхоналарни модернизатсия қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни жадаллаштириш

- Экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатбардош боинишини қўллаб-қувватлаш.

- Электроэнергетика тизимини модернизатсия қилиш, енергия истеъмолини камайтириш ва енергия тежашнинг самарали тизимини жорий этиш

Хар қандай иқтисодий ва илмий-инновацион ривожланиш ўз-ўзидан боиа олмайди. Унинг ривожланиши учун зарур бўлган қонунчилик асоси ва ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилиши лозим. Мамлакатимизда "Инновацион фаолият тўғрисида" ги Қонуннинг ва инновацион фаолиятга оид бошқа норматив ҳужжатларнинг қабул қилиниши иқтисодиётни инновацион ривожлантиришга кучли асос яратади. Давлат томонидан инновацион фаолиятни молиялаштириш назарда тутилган тақдирда устувор соҳалар танлаб олиниши керак. Бундай соҳалар нефт-кимё саноати, енгил саноат ва бошқа соҳалар боиши мумкин. Жумладан озик-овқат саноати инновацион сиёсатни олиб бориш учун устувор соҳалардан бири сифатида тан олинишига ўзбекистонда барча қулай шарт-шароитлар, етарли хом ашё, меҳнат ва молия ресурслар майжуд.

Қисқача хулосалар

Замонавий фан ва технология тобора рақобатли бозор курашига жалб қилиб борилмоқда. Фундаментал билимлар ва уламинг якуний маҳсули -илмий-техник маҳсулот - иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитларида давлатларнинг геосиёсий манфаатларини амалга оширишнинг муҳим омилига айланмоқда.

Ҳозирги шароитларда иқтисодиётнинг энг муҳим тавсифномаси фан, илғор технологиялар, технологик базаламинг қандай ҳолатда еканлиги бўлиб, бу ўз навбатида мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар рақобатбардошлик даражасини белгилаб беради.

Ривожланган давлатларнинг технологик ютуқларидан фойдаланиш, бу соҳада аввало, МДҲ мамлакатлари билан ҳамкорлик ўматиш, халқаро меҳнат тақсимоти ва кооператсиядан имкон қадар кенг фойдаланишга интилиш зарур. Бундай жараёнлар бутун дунёда рўй бермоқда. Юқорида қайд етиб ўтилдики, технологик жиҳатдан илғор мамлакатлар ягона технологик макон тузган бўлиб, мамлакатимиз унга тенг ҳуқуқли ҳамкор бўлиб кириши, айрим йўналишларда еса етакчилик учун курашиши лозим, бунинг учун еса миллий технологик даражада етарлича юқори бўлиши зарур.

Давлат ва хусусий ташкилотлар ўртасида технологиялар айирбошлаш механизмини такомиллаштириш ҳарбий-саноат базаси концепсиясидан фуқаролар эҳтиёжлари учун ҳам, мудофаа эҳтиёжлари учун ҳам фойдаланилувчи интеграцияланган саноат базасига аста-секинлик билан ўтиш бўйича комплексли тадбирларнинг бир қисми ҳисобланади. Унинг моҳияти мамлакатда мавжуд илмий-ишлаб чиқариш салоҳиятидан максимал даражада фойдаланиш, ҳарбий йўналтирилган корхоналарни бошқа турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтириш ҳамда ўзига хос ва ўхшаши йўқ тармоқлами ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборат.

Мамлакат бозорининг хорижий товарлар учун очиклиги шароитларида мамлакат иқтисодиётининг муваффақиятларини рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳолати белгилаб беради. Мамлакатимз бой бўлган нефт ва бошқа табиий ресурсларга ҳали узок вақт давомида талаб катта бўлади.

Фан-техника тараққиётининг асосий таркибий қисмларидан бири инновацион фаолият, иқтисодий ривожланишнинг мазкур йўналишида

фаолликни таъминловчи омилларни, шунингдек, инновацион жараёнларни қўллаб-қувватловчи ва тартибга солувчи ташкилий тузилмалар хусусиятлари ўрганиш ва улардан фойдаланиш ҳисобланади.

Муваффақиятга еришиш учун мамлакат корхоналари ҳамкорлар эътиборини жалб қилиш ўзаро рақобатлашиши лозим. Бунинг учун нима сабабдан хорижий фирмалар стратегик иттифок ва ҳамкорликка кадам қўйишини аниқ тасаввур этиш лозим.

Таянч сўзлар:

ИСО/МЕК стандартлари, иктисодиёт, юксалиш, ҳамжамият, стратегия, замонавий, инновация, локализация, корхона, илмий-текшириш, товар, хизмат, экспорт, импорт, янги, усул, жорий, замонавий, базавий, технология, илмий-техник, захира, фонд, солиқ, божхона, бюджет, интенсив, екстенсив, қисқарган, ўзгармаган.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Замонавий инновацион маркетингни стратегик кўринишларини шарҳлаб беринг.
2. Юқори технологик товарларнинг инновацион маркетинг хусусиятлари қандай тавсифланади?
3. Янги инновацион товарларни ишлаб чиқишда мақсадли бозор таҳлили.

ГЛОССАРИЙ

Инновация - бу қандайдир янги ёки сезиларли даражада яхшиланган маҳсулот (товар, хизмат) ёки жараёни, маркетингнинг янги услубини иш амалиётида, иш жойларини ташкил қилишда ёки ташқи алоқаларда янги ташкилий услубни истеъмолга киритишдир.

Инновациянинг минимал аломати маҳсулот, жараён, маркетинг ёки ташкилий услуб, у мазкур фирмада яратилган ёки ўзлаштирилганлигидан қатъий-назар, мазкур ташкилотнинг амалиёти учун янги (ёки сезиларли даражада яхшиланган) бўлиши зарурлигидир.

Инновацион фаолият ҳақиқатдан инновацияни амалга оширишга олиб келадиган ёки шу мақсад билан кўзлаб қилинган барча илмий, технологик, ташкилий, молиявий, тижорат, маркетинг ҳаракатлардир. Инновацион фаолият шунингдек қандайдир аниқ инновацияни тайёрлаш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган тадқиқотлар ва ишланмаларни ўз ичига олади.

Инновацияни амалга оширган ўрганилаётган фирма уни ўз худудига рақобатчилардан (ҳалқаро фирмаларни ҳам қўшган ҳолда) аввал чиқарса, инновациялар бозор учун янги ҳисобланади.

Агар қайсидир маҳсулот, жараён, маркетинг ёки ташкилий услублар бошқа фирмаларда ишлатилаётган бўлиб, лекин мазкур фирма учун янгилик (ёки маҳсулот ёки ишлаб чиқариш жараёни сезиларли даражада яхшиланган) бўлса, инновациялар фирма учун янги ҳисобланади.

“Охирги уч йил мобайнида такомиллаштирилганлари” - бу охирги уч йилда ташкилотда мавжуд бўлган тугалланган инновациялар, яъни, бозорда жорий этилган янги ёки технологик жиҳатдан сезиларли ўзгартирилган ёки такомиллаштирилган маҳсулотлар, хизматлар ёки уларни ишлаб чиқариш (кўрсатиш) услублари; шунингдек амалиётга жорий этилган янги ёки сезиларли такомиллаштирилган ишлаб чиқариш жараёнлари, янги ёки сезиларли даражада яхшиланган маркетинг усуллари, ташкилий ва бошқарув ўзгаришлари.

Технологик инновациялар - бу янги маҳсулот ва жараёнларни ишлаб чиқариш ва жорий этиш, шунингдек маҳсулот ва жараёнларни сезиларли такомиллаштириш; технологик жиҳатдан янги ёки сезиларли такомиллаштирилган хизматлар, янги ёки сезиларли такомиллаштирилган хизматларни ишлаб чиқариш (кўрсатиш) усулларини ишлаб чиқариш ва жорий этиш.

Технологик инновацияларга маҳсулот инновациялари ва жараён инновациялари киради.

Маҳсулот инновацияси - бу янги ёки сезиларли даражада яхшиланган товар ва хизматларни жорий этишдир. Масалан, техника хусусиятлари, компонент ва материаллари, ичига ўрнатилган дастурий таъминоти, фойдаланувчи учун қулайлиги ёки бошқа функционал хусусиятлари.

Масалан, *товарлар бўйича*: бошланғич материалларни хусусиятлари яхшиланган материаллар билан алмаштириш; транспорт воситаларидаги позициялаш глобал тизимини қабул қилиш мосламалари; мобил телефонлардаги фотокамералар; кийимлардаги илгаклар тизими; фойдаланишни қулайлаштирувчи дастурий таъминот ўрнатилган маиший асбоблар; шахсий молиявий операцияларни шакллантирувчи ва кузатувчи, фирибгарликдан химоя қилиш учун дастурий таъминот; кўчма компьютерларни тармоққа улаш учун ўрнатилган симсиз мосламалар; янги фўнкционал хусусиятли озиқ-овқат маҳсулотлари (қондаги холестерин миқдорини пасайтирувчи маргарин, янги турдаги бактериялардан фойдаланиб ишлаб чиқарилган йогуртлар ва ҳ.к.); энергия истеъмол қилиши сезиларли пасайтирилган буюмлар (энергияни сақловчи совутгичлар ва ҳ.к.); атроф-муҳитни химоя қилиш стандартларига мос келишни таъминлаш учун маҳсулотни сезиларли ўзгартириш; программалаштириладиган иситгич ёки термостатлар; Интернет-телефонлар; таъсири сезиларли даражада яхшиланган янги дори-дармон воситалари ва ҳ.к.

Хизматлар бўйича: истеъмолчилар учун товар ёки хизматларга йўл очиб беришни сезиларли яхшиловчи хизматнинг янги турлари, масалан автомобилларни ижарага бериш хизматига қўшимча равишда мижозни уйдан керакли жойга етказиш; Интернет орқали DVD-дискларга обуна қилиш хизмати, буюртма бўйича видео; банк операциялари ёки ҳисоблар бўйича тўловларни амалга ошириш каби Интернет-хизматлар; кафолатларнинг янги турлари, масалан янги ёки ишлатилаётган товарларнинг кафолат муддатини чўзиб бериш ёки кафолат беришни бошқа, яъни, кредит карточкалари, банк ҳисоблари ёки мижознинг лояллик карточкаси каби хизматлар билан бирлаштириш; қарзнинг янги турлари масалан, белгиланган энг юқори ставкали ўзгарувчан қарзлар; товарлар тўғрисида маълумот бериш ва мижозларга ёрдам кўрсатишнинг ҳар хил турлари каби истеъмолчиларга янги бепул хизматлар таклиф қилиш учун Интернет тармоғида сайтлар яратиш; смарт-карталар ва кўп мақсадли пластик карточкаларни жорий этиш; ўзига-ўзи хизмат кўрсатувчи янги банк офиси; мижозларга етказиб берилган товарларнинг таркиби буюртмадагига мос келишини текшириш имконини берувчи янги “таъминотни назорат қилиш тизими”ни таклиф қилиш.

Маҳсулот инновациясига қуйидагилар қирмайди: кичик ўзгариш ёки яхшилашлар; сезиларсиз модернизациялар; мунтазам мавсумий ўзгаришлар (кийим ассортиментини каби); бошқа мижозлар учун ишлаб чиқарилган маҳсулотдан катта фарқ қилмайдиган алоҳида мижоз талабига мослаштириш; товар ёки хизматнинг ишлаши ёки техник хусусиятларини ўзгартирмайдиган

дизайндаги ўзгаришлар; бошқа корхоналардан сотиб олинган янги товар ва хизматларни қайта сотиш.

Жараён инновацияси - янги ёки сезиларли даражада яхшиланган ишлаб чиқариш ёки етказиб бериш услубини, техник жараёнлар, ускуналар ва/ёки дастурий таъминотдаги сезиларли ўзгаришларни жорий этишдир.

Масалан, *ишлаб чиқариш бўйича*: ишлаб чиқариш жараёнини реал вақт тартибида йўлга қўйиш учун автоматлаштириш тизими ёки датчиклар киритиш; янги ёки яхшиланган маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур бўлган янги ускуналар; лазерли кесувчи асбоблар; автоматлаштирилган қадоклаш; компьютер ёрдамида маҳсулотни лойиҳалаш; босиб чиқариш жараёнини рақамли асосга ўтказиш; ишлаб чиқариш сифатини назорат қилиш учун компьютерлаштирилган ускуналар; ишлаб чиқариш мониторинги учун яхшиланган назорат-ўлчаш асбоблари.

Етказиб бериш ва турли операциялар бўйича: товарларнинг ҳисобини ва инвентарь рўйхатларни юритиш учун портатив сканерлар ёки компьютерлар; етказиш занжири бўйича материалларнинг кўчиб юришини кузатиш учун штрихли кодлар ёки пассив радиотўлқин идентификациялаш чипларини (РТИЧ) жорий этиш; ГПС тизимдан фойдаланиб транспорт воситаларининг бир жойдан бошқа жойга бориб-келишини кузатиш тизими; етказиб бериш маршрутларини тўғри танлаш учун дастурий таъминотни жорий этиш; сотиб олиш, бухгалтерия ҳисоби ёки техник хизмат кўрсатиш тизимлари учун янги ёки такомиллаштирилган дастурий таъминот ёки стандарт тадбирлар; клиринг ҳисоб-китоблари электрон тизимини жорий этиш; овозли буйруққа жавоб берувчи автоматик тизимни жорий этиш; белги қўювчи электрон тизимни жорий этиш; таъминот оқимини оптималлаштириш учун янги дастурий воситалар; янги ёки сезиларли такомиллаштирилган компьютер тармоқлари ва ҳ.к.

Жараён инновацияларига қуйидагилар кирмайди: кичик ўзгариш ёки яхшилашлар; ишлаб чиқариш ёки логистика тизимига, фойдаланиб келинаётган жуда ўхшаш бирор нарсани қўйиш ҳисобига ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишнинг имкониятларини озгина ошириш.

Маркетинг инновацияси - бу фирма томонидан маркетингнинг янги услубини жорий этиш (маҳсулотнинг дизайни ва қадоклаш, уни жойлаштириш, нарх белгилаш, бозорга чиқариш) агарда у фирма томонидан биринчи марта ишлатилаётган бўлса.

Масалан, *дизайн ва қадоклаш бўйича*: янгича кўриниш бериш ва кўркемлигини ошириш учун мебель дизайнига озгина ўзгартириш киритиш; маҳсулотга оригинал кўриниш бериш мақсадида косметик лосьон учун идишнинг янги дизайнини жорий этиш.

Жойлаштириш (сотиш каналлари) бўйича: лицензия олгандан кейинги маҳсулотнинг биринчи тақдимоти; тўғридан-тўғри сотиш ёки эксклюзив чакана

савдонинг бошланиши; маҳсулотлар тақдимотининг янги концепциясини амалга ошириш.

Нарх белгилаш бўйича: мижозларга фирманинг Интернет-сайтида зарур хусусиятлари бўйича маҳсулот танлаш, кейин танланган маҳсулотнинг нарҳини билиб олиш имконини берувчи янги услубни жорий этиш; товар ёки хизматнинг нарҳини уларга бўлган эҳтиёжга асосан белгилаш усулидан биринчи марта фойдаланиш; магазиннинг кредит ёки рағбатлантирувчи карточкалари эгаларигина фойдалана оладиган товарларни таклиф қилишнинг ички тартибидан биринчи марта фойдаланиш.

Бозорга чиқариш бўйича: сотув маркаларидан биринчи марта фойдаланиш; маҳсулотни биринчи бор видеоролик ёки телевизион дастурларда намойиш қилиш; янги бозорда маҳсулотнинг ўрнини белгилаш учун бутунлай янги фирма белгисини жорий этиш; модаларни расм қилувчи жамоат фикри йўлбошчилари, машҳур одамлар ёки жамоат гуруҳлари орқали маҳсулотни оммалаштириш усулини биринчи бор қўллаш ва ҳ.к.

Маркетинг инновацияларига қуйидагилар кирмайди: мазкур корхонада аввал фойдаланилган усулларга асосланган маҳсулот дизайнида, қадоқлашда, жойлаштиришда, нарҳини белгилашдаги ўзгаришлар; маркетинг воситаларининг мавсумий, доимий ва бошқа ўзгаришлари; географик жиҳатдан янги бозорни ёки бозорнинг янги сегментини (масалан, мижозларнинг янги ижтимоий-демографик гуруҳини) ўзлаштириш учун маркетингнинг аввал фойдаланилган услубларидан фойдаланиш.

Ташкилий инновация - бу фирманинг иш амалиётига янги ташкилий услубни жорий этиш. Ташкилий инновацияларга фирма биринчи марта фойдаланаётган иш амалиётини ташкил қилиш, иш жойлари ёки ташки алоқаларни ташкил қилиш кириши мумкин.

Масалан, *иш амалиёти бўйича:* энг яхши ҳаракат усуллари, ўқув материаллари ва уларни янада ҳаммабоп қиладиган бошқа маълумотларни ўз ичига олган янги маълумотлар базасини ташкил қилиш; фирма фаолияти интеграл мониторинги тизимини биринчи бор жорий этиш (ишлаб чиқариш, молия, стратегия, маркетинг); таъминот занжирини, бизнесни қайта ташкил қилишни, ишлаб чиқаришни қисқартиришни бошқариш тизимини ёки сифатни бошқариш каби умумий ишлаб чиқариш ёки таъминлаш операцияларини бошқариш тизимини биринчи бор жорий этиш; ходимларни бирлаштирувчи самарали ва функционал коллективлар ташкил этиш учун ўқув дастурларини биринчи бор жорий этиш.

Иш жойларини ташкил этиш бўйича: фирма ходимларининг иш масъулиятини тақсимлашда децентрализацияни биринчи бор амалга ошириш; билим олиш учун йўл очиб бериш ва турли бўлинмалар ходимлари ўртасида билим алмашишни осонлаштириш учун формал ёки ноформал ишчи гуруҳларини биринчи бор тузиш.

Ташқи алоқалар бўйича: таъминловчи ва субпудратчилар учун сифат назорати стандартларини биринчи бор жорий этиш; тадқиқот ёки ишлаб чиқаришда аутсорсингдан биринчи бор фойдаланиш; университетлар ёки бошқа тадқиқот ташкилотлари билан илмий-техника ҳамкорлигига биринчи бор аъзо бўлиш ва ҳ.к.

Ташкилий инновацияларга қуйидагилар кирмайди: фирмада аввал фойдаланилган ташкилий услубларга асосланган иш амалиётидаги, иш жойларини ташкил этишдаги ва ташқи алоқалардаги ўзгаришлар; янги ташкилий услубни жорий этиш билан боғлиқ бўлмаган бошқарув стратегиясидаги ўзгаришлар; бошқа фирмалар билан қўшилиш ва бошқа фирмани сотиб олиш.

Ноу-хау - бу ишлаб чиқариш сири ҳисобланган, эгаси бу маълумотларни учинчи шахслар томонидан ноқонуний ишлатилишидан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга бўлган, ҳимояловчи ҳужжатлар (масалан, патентлар) билан муҳофазаланмаган ва тўлиқ ёки қисман нашр қилинмаган техник, ташкилий ёки тижорат маълумотларидир. Булар хўжалик фаолияти жараёнида фойда келтирадиган янги технология, техник ёки бошқа ечимлар, билим, тажриба бўлиши мумкин.

Товар белгиси - бу бирор ишлаб чиқарувчининг товар ва хизматларини бошқа ишлаб чиқарувчининг ўхшаш товар ва хизматларидан фарқлаш учун мўлжалланган оригинал график тасвир, рақам, ҳарф ёки сўзларнинг бирикмасидир.

Ихтиро - бу турли соҳалардаги маҳсулотга (хусусан, қурилма, модда, микроорганизм штамплари, ўсимлик ва ҳайвонлар ҳужайраларига) ёки усулга (моддий воситалар ёрдамида моддий объектлар устидан ҳаракатни амалга ошириш жараёнига) тегишли техник ечим. Агар ихтиро янги бўлиб, ихтиро даражасига эга ва саноатда қўллаш мумкин бўлса, унга ҳуқуқий муҳофаза (патент) берилади.

Фойдали модель - бу мосламага тааллуқли техник ечим. Ишлаб чиқариш воситаларининг конструктив бажарилиши ва истеъмол қилиш предметлари ҳамда уларнинг таркибий қисми фойдали моделларга киради. Агарда фойдали модель янги ва саноатда қўлланиладиган бўлса, унга ҳуқуқий муҳофаза (патент) берилади.

Саноат намуналари - бу саноат ёки ҳунармандлик буюмларининг ташқи кўринишини белгиловчи бадиий-конструкторлик ечимидир. Агар саноат намунаси янги ёки оригинал бўлса, унга ҳуқуқий муҳофаза (патент) берилади.

Селекцион ютуқлар - ижодий меҳнат орқали ўсимликнинг янги нави ёки ҳайвонларнинг янги турини яратиш (аниқлаш) каби инсоннинг аниқ бир мақсадга қаратилган фаолиятининг натижасидир. Агар селекцион ютуқлар янги, бошқалардан фарқи ва барқарор бўлса, унга ҳуқуқий муҳофаза (патент) берилади.

САЛИХОВ С.А.

ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ БОШҚАРИШ

(ДАРСЛИК)

Муҳаррир:	Алижонов Ғ.Ш.
Техник муҳаррир:	Ғозилов Ж.
Мусахҳиҳлар:	Арипжанова Л.
	Комилова Д.
Компьютерда саҳифаловчи	Отажонов Ф.

Босишга рухсат этилди 29.06.2013. Бичими 60x841/16 “Timez Uz” гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли босма табоғи 18,0. Тиражи 500 дона. Буюртма № 12.

“Фан ва технологиялар марказининг босмахонаси” да чоп этилди.
100003, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.

